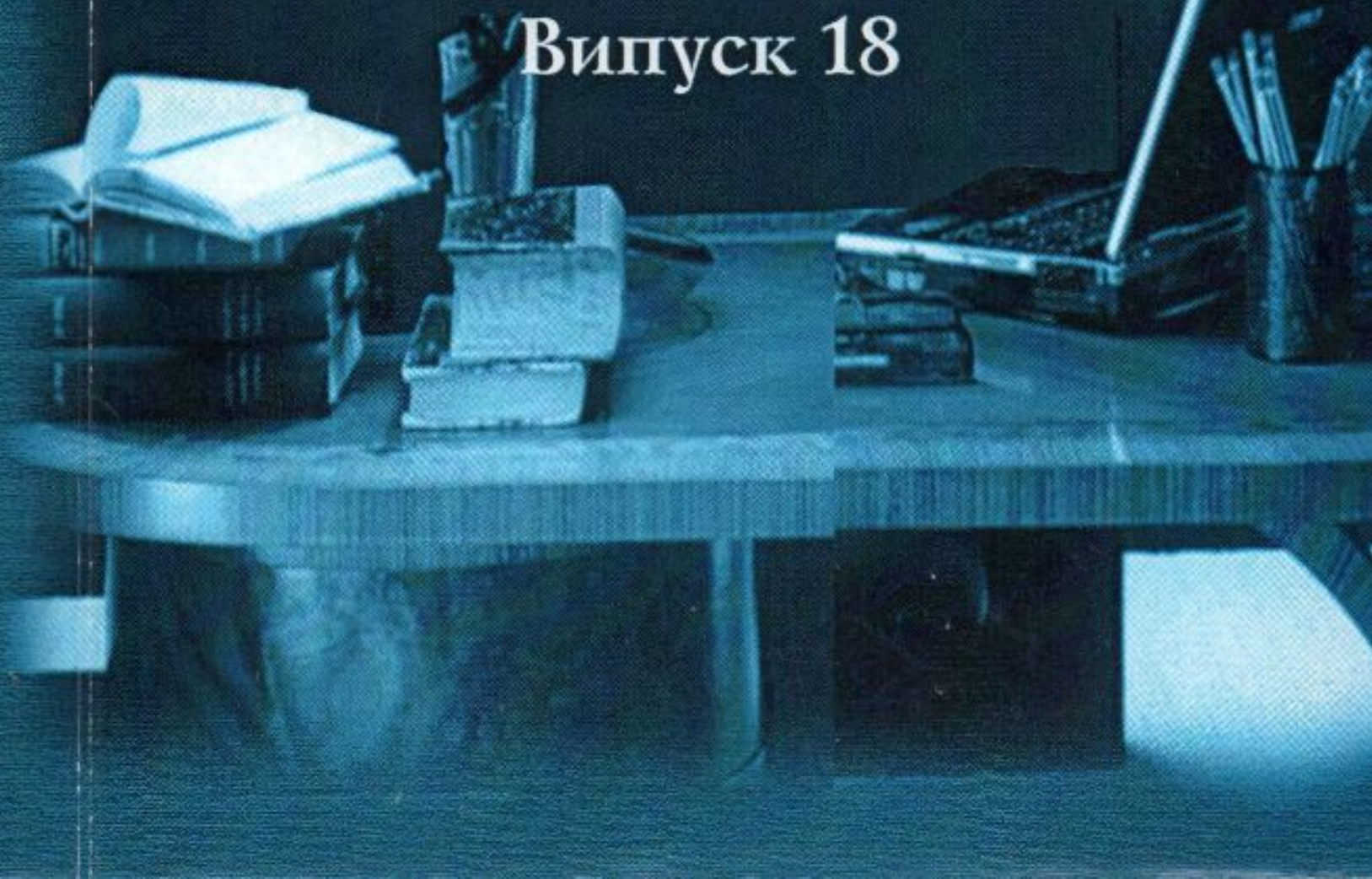

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені І. І. МЕЧНИКОВА

ЗАПИСКИ
ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

Випуск 18

**ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені І.І.МЕЧНИКОВА**

ЗАПИСКИ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

Випуск 18

Scan by Skorpion Professional

**Одеса
2007**

УДК 930 (477.7) "18"

X 643

ББК 63.212

У вісімнадцятому випуску Записок історичного факультету Одеського національного університету подані дослідження співробітників кафедр, аспірантів факультету та інших вищих навчальних закладів, які присвячені питанням археології, етнології, історії України, методологічним і теоретичним проблемам історичної науки, джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін та всесвітньої історії.

Редакційна колегія:

В.Г.Кушнір, канд.іст.наук (головний редактор);
О.А. Бачинська, д-р іст. наук; **О.М.Дзиговський**, д-р іст. наук;
О.Б.Дьомін, д-р іст. наук; **І.С.Гребцова**, д-р іст. наук;
І.М.Коваль, д-р політ. наук; **П.К.Лобазов**, д-р іст. наук;
О.В.Сминтина, д-р іст. наук; **В.М.Хмарський**, д-р іст. наук;
Н.М.Якупов, д-р іст. наук;
Т.С.Вінцовський, канд.іст.наук (відповідальний секретар);
Н.О.Петрова, канд. іст.наук (технічний редактор).

Адреса редакційної колегії:

65026, Одеса, вул.Єлисаветинська, 12, Одеський національний університет імені І.І.Мечникова, історичний факультет

Рецензенти:

д-р іст. наук Г.І.Гончарук, д-р іст. наук М.О.Скрипник.

Автори статей несуть повну відповідальність за стилістику та орфографію, підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей. Тексти подаються в авторській редакції.

Затверджено до друку Вченою Радою історичного факультету Одеського національного університету ім.І.І.Мечникова, 2007.

Протокол № 4

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України від 11 жовтня 2000 р. № 1-03/8 збірник наукових праць включено до переліку № 6 наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальністю "Історичні науки" (Бюлетень ВАК України.-2000.-№ 6).

ЗМІСТ

Розділ I. АРХЕОЛОГІЯ ТА ЕТНОЛОГІЯ

Мацкевий Л.Г., Панахид І.І. Чорноморсько-середземноморський коридор упродовж останніх 30 тисяч років.	5
Смирнов І.О. Закономірності розвитку і періодизація кочового світу на Південному Заході України у Х – XVII століттях.	8
Петрова Н.О. Структура весілля молдован Буджака в середині XIX ст. за матеріалами регіональної преси.	18
Петрова О.В. Транскультурні особливості вікового символізму (на матеріалах народів Одещини).	23

Розділ II. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Міронова І.С. Перевезення пошти в Україні водними шляхами сполучення (друга половина XVIII – початок XX ст.).	35
Шершун Т.М. До питання про купців козацького походження в містах Херсонської губернії дореформеного періоду (кінець XVIII – перша половина XIX ст.).	44
Цубенко В.Л. Участь військових поселенців у церемоніалі поховання імператора Олександра I (1825).	47
<u>Самойлов О.Ф.</u> Самойлов Ф.О. До питання про політику парського уряду щодо вищої освіти у другій половині XIX ст. (на матеріалах Наддніпрянської України).	53
<u>Самойлов О.Ф.</u> Про форми поточного контролю знань студентів в університетах України у другій половині XIX ст.	65
Вінницький Т.С., Мисечко А.І. До одеського періоду життя прем'єр-міністра УНР В.М. Чехівського.	78
Шишко О.Г. До історії українського руху в Одесі: квітень 1917 року.	90
Ядловська О.С. Етнічні меншини України за Директорії УНР.	100
Мазило І. Участь представників національних меншин у ліквідації наслідків фашистської окупації на залізничному транспорті і його відбудові (1943 – 1950 рр.).	108
Іващук В.М. Відносини лідерів Волинського українського об'єднання з галицькими політичними силами у 1930-х роках.	112
Кіндрачук Н.М. Роль Народного Руху України в процесі розбудови незалежної української держави.	123

Розділ III. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Дьомін О.Б. Херсонес та «Руські письмена» в контексті творення слов'янської писемності Кирила та Мефодія.	129
Луговий О.М. Хрестоносне найманство у Візантії.	135
Ададуров В. Новоросійська, Херсонська і Таврійська губернії в уяві французьких урядовців доби Наполеона I.	142
Уварова О.О. Створення та діяльність «Комітету для допомоги константинопольським грекам, що прибули в Одесу» (1821 р.) (за матеріалами Державного архіву Одеської області).	158
Новикова О.М. Історико-філологічний факультет вищого училища Болгарії в перші роки існування.	165
Крапівін О.В., Якубенко М.А. Великі держави в балканській політиці Болгарії (серпень 1914 – жовтень 1915 рр.).	169

Грекова І. І. Розвиток сільського господарства в болгарських селах південних областей УРСР та МРСР (друга половина 40 – 50-ті рр. XX ст.). . .	174
Ковальський С.В. Дії збройних сил ООН на першому етапі миротворчої операції на Кіпрі (1964 р.). . .	182
Сухушин М.П. Військова реформа у російській федерації та російська військова інтелігенція. . .	189
Букіна Т.В. Радянська провінційна торгівля у другій половині 80-х років XX століття: районне місто Первомайськ. . .	193
Соколовська С.В. Гендерний аспект модернізації туніського суспільства (постановка проблеми). . .	198
Крамаренко С.А. Іранська революція 1905-1911 років у контексті шіїтської політиі. . .	203
Поспелов А.С. Військово-технічне співробітництво ПНР, ЧССР, НРБ з країнами Близького Сходу та Північної Африки в середині 70-х – на початку 90-х років XX століття. . .	207

Розділ IV. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Добродум О.В. Проблематика використання інтернету в історичному джерелознавстві (деякі методологічні аспекти) . . .	214
Сидун І.В. Вбивство Авраама Лінкольна у висвітленні одеської та київської преси. . .	220
Музичко О.Є. Внесок професора І. Линниченка (1857-1926) у розвиток спеціальних історичних дисциплін у російській імперії та радянській СРСР – на початку XX ст. . .	225
Котляр Ю.В. Повстанський Рух національних меншин півдня України: до історіографії питання . . .	236
Левченко В.В. Організаційно-дослідницька діяльність вчених Одеси в наукових установах Всеукраїнської Академії наук . . .	244
Буряков О.О. Окружна військова преса СРСР як історичне джерело (на прикладі газети одеського військового округу «Захисник Вітчизни» 1985 – 1991 рр.) . .	255

Розділ V. ПЕРСОНАЛІІ ТА РЕЦЕНЗІЇ

Черняков І.Т. М.Ф. Біляшівський та Одеса (до 140-річчя з дня народження) . . .	260
Шкварець В.П., Попова Г.С. Митрополит Андрей Шептицький: хроніка життєвого шляху. . .	264
Сминтина О.В. Valentina Yanko-Hombach, Allan Gilbert, Nicolae Panin, Pavel Dolukhanov, editors. The Black Sea Flood Question. Changes in Coastline, Climate and Human Settlement. Springer, Springer, Dordrecht, The Netherlands, 2007. XXXVIII, 971 p., 3 appendixes, 40 tables, 246 illustrations . . .	274
Кушнір В.Г. В.П. Степанов. Украинцы республики Молдова: влияние этногосударственного законодательства, госучреждений и ведомств, этнокультурной среды на сохранение и развитие идентичности. Очерки трансформационного периода (1989-2005).- Кишинев, 2007.- 713 стр. . .	278
Хмарський В.М. 25-а конференція з україністики в Іллінойському університеті . . .	283
Дьомін О.Б. О. І. Брусиловська. Посткомуністична Східна Європа: зовнішні впливи, внутрішні зміни. – Одеса: Астропринт, 2007. – 352 с. . .	290
Охотников С.Б. Пам'яті друга . . .	293

Розділ I

АРХЕОЛОГІЯ ТА ЕТНОЛОГІЯ

Мацкевий Л. Г., Панахид Г. І.

ЧОРНОМОРСЬКО-СЕРЕДЗЕМНОМОРСЬКИЙ КОРИДОР УПРОДОВЖ ОСТАННІХ 30 тис. років

В сучасній науці існує кілька сценаріїв розвитку Чорного моря, які спричинили дискусії про вплив зміни рівня берегової лінії на міграції, розселення та взаємодію людських популяцій. Сьогодні є багато гіпотез щодо реконструкції палеосередовища Чорноморсько-Середземноморського регіону. Цій проблематиці була присвячена Друга пленарна конференція та польові екскурсії згідно з Проектом IGSP-521 "Чорноморсько-Середземноморський Коридор упродовж останніх 30 тис. років: зміни рівня моря та адаптація людини", які відбулися 20-28 серпня 2006 року в м.Одесі на базі Одеського національного університету (ОНУ) ім. І.І.Мечникова.

До початку роботи конференції вийшла Збірка тез доповідей, Путівник до польових екскурсій, Програма конференції та оформлені стендові презентації¹. Пленарні засідання відбувалися у конференційній залі ОНУ. Роботи здійснювалися під егідою ЮНЕСКО, IUGS, IGSP, INQUA. Робочою мовою конференції була англійська.

До складу Організаційного комітету увійшли: Олена Сминтина (Україна), Валентина Янко-Хомбах (Канада), Ірена Мотненко (Канада), Андрій Чепалига (Росія), Наталя Герасименко (Україна), Володимир Станко (Україна). Членами Міжнародного консультативного комітету стали відомі вчені: Девід Ентоні (США), Павел Долуханов (Велика Британія), Юсель Ілмаз (Туреччина), Валентин Дергачьов (Молдова), Хааралд Хаарман (Фінляндія), Роналд Мартин (США), Джоана Ніколас (США).

У роботі конференції взяли участь понад 80 науковців з 16 країн (Австрія, Болгарія, Велика Британія, Іран, Італія, Канада, Молдова, Нідерланди, Німеччина, Російська Федерація, США, Туреччина, Україна, Фінляндія, Франція, Швейцарія). Учасників конференції привітали: ректор ОНУ, професор Валентин Сминтина; виконавчий директор IGSP, професор Валентина Янко-Хомбах; Голова оргкомітету конференції, доктор історичних наук Олена Сминтина.

Загалом науковці виголосили 55 усних та презентували 14 стендових

доповідей, які стосувалися геолого-тектонічних, кліматичних, археологічно-палеоекологічних, антропологічних, етнологічних, біологічних та інших аспектів функціонування Чорноморсько-Середземноморського регіону впродовж останніх 30 тис. років. Конференція підтвердила доцільність комплексного міждисциплінарного вивчення Чорноморсько-Середземноморського коридору.

Результати геологічних досліджень були представлені у доповідях Ю.Ілмаза (Туреччина) "Історія розвитку басейну Чорного моря"; В.Янко-Хомбах (Канада) "Трансформація Новоевксинського озера в Чорне море"; С.Ларченкова і С.Кадуріна (Україна) "Реконструкція розташування берегової лінії Північно-Західного Причорномор'я за останні 25 тис. років"; А.Чепалига, А.Пірогова, Н.Лаврентьева, Т.Полювої (Росія) "Долина Манича – найсхідніша ланка Чорноморсько-Середземноморського коридору". Цікавими в плані аналізу зміни рівня Чорного моря були доповіді Я.Ізмайлова та Х.Арсланова (Росія) "Формування Анапської піщаної коси та коливання рівня Чорного моря в пізньому голоцені" та Л.Муді і групи авторів (Канада) "Трансгресія південно-західного льоду Чорного моря: сейсмічні свідчення".

Археологічний аспект був представлений дослідженнями про сліди перебування людини та палеоекологічні особливості заселення Причорномор'я. Цей аспект був висвітлений у доповідях українських дослідників: Л.Залізняка "Требениківська культура Одеської області як можливий наслідок потопу в Чорному морі"; В.Станко "Динаміка поселенських процесів у північно-західному Причорномор'ї в пізньому палеоліті і мезоліті"; Л.Мацкевого і Г.Панахид "Мезоліт, неоліт та екосистема Керченсько-Таманського регіону Азово-Чорноморського басейну"; В.Манька і О.Яневича "Значення Скалистинського скельного притулку для Кримської доісторії"; І.Сапожникова "Розвиток ландшафту і людських популяцій в Північному Причорномор'ї протягом пізнього палеоліту". За рубежом науковці теж представили результати археологічних досліджень: П.Б'яджі (Італія) "Ранньонеолітична радіовуглецева хронологія та обіг обсидіану в Центральних Балканах", М.Сеферіадіс (Франція) "Егейський світ в русі: ранньонеолітичний та бореальний клімат (7000-5000 р. до н.е.)"; Н.Шишліної (РФ) "Водність та хронологія за C^{14} культур доби бронзи степів північно-західного Прикаспію" та ін. Кілька науковців виголовили доповіді, які стосуються умов палеосередовища та особливостей екологічної ніші, в яких проживала первісна людина. У цьому аспекті цікавими були доповіді Н.Герасименко (Україна) "Зміни клімату та оточуючого середовища в південно-східній Україні в пізньольодовиків'ї та голоцені"; М.Гладиревської та К.Грідіної (Україна) "База даних геоархеологічних пам'яток кам'яного віку прибережних територій Північного Причорномор'я"; Н.Лемешко і Т.Гронської (Росія) "Дренаж Чорного та Азовського морів: використання емпіричного палеокліматичного сценарію для моделювання гідрологічного режиму"; Д.Нагель (Австрія) "Си-

стеми міграції та вимирання великих ссавців Європи в пізньому плейстоцені”; Х.Брюкнера (Німеччина) ”Реконструкція змін берегової лінії в голоцені на прикладах Західної Туреччини”; П.Долуханова (Велика Британія) ”Екологічна криза та людські міграції в минулому на причорноморській території” та інші. Представлені результати досліджень розкривали кліматичні, морфометричні (топографічні), педологічні, гідрологічні, флористичні, фауністичні фактори палеосередовища, в якому існувала давня людина.

Цікавими повідомленнями був представлений **етнологічний** напрямок досліджень. Доповіді П.Димитрова (Болгарія) “Потоп на Чорному морі – наука та міфологія”; П.Пєєва (Болгарія) “Неолітизація” сходу Балканського півострова та коливання рівня Чорного моря”; О.Сминтини (Україна) “Археологічні джерела з північно-західного узбережжя Чорного моря та теорія Великого Потопу: факти та гіпотези” та інших науковців були акцентовані на людській культурі в порівняльно-історичній перспективі з особливою увагою до легенди про Великий Потоп.

Математичний напрямок репрезентували доповіді, які стосувалися ГІС-моделювання природних процесів та динаміки народонаселення, спричинених змінами рівня моря. Цей напрямок представили у своїх доповідях І.Балабанов (РФ) “Зміни рівня моря в Північному Причорномор’ї в голоцені” та інші науковці.

Антропологічний напрямок був представлений кількома доповідями. Особливо вартує відзначити доповідь Х.Хаарманн (Фінляндія) “Сценарії контакту і конфлікту: неіндоевропейці та індоевропейці в північній причорноморській зоні в 7000-3000 до н.е. (9000-5000 років тому назад)”.

Загалом, всі представлені аспекти досліджень були скеровані на комплексний міждисциплінарний аналіз проблеми, на об’єднання існуючих даних і наявної джерельної бази та перевірку гіпотез.

Учасники відвідали античні поліси Тіру, Ніконій, Ольвію; середньовічну Білгород-Дністровську фортецю та розкопки поселення під її стінами; острів Березань; античне поселення Кошари (Одессос). Геологічна тематика конференції була ілюстрована відвідинами Дністровського лиману та дністровських пересипів, Дніпро-Бузького лиману, оглядом відслонень пізньоплейстоценових та голоценових порід.

Для учасників конференції була запропонована цікава культурна програма - екскурсії по Одесі, відвідини палеонтологічного, петрографо-мінералогічного, зоологічного музеїв ОНУ ім. І.І.Мечникова, Одеського археологічного музею НАН України, Одеського історико-краєзнавчого музею, інших науково-освітніх установ та закладів культури. Роботу конференції активно висвітлювали засоби масової інформації – преса, телебачення, радіо, інтернет-видання.

Примітки:

1. Тези доповідей учасників конференції були опубліковані: Extended

Abstracts 2 Plenary Meeting and Field Trip of Project IGCP-521 "Black Sea – Mediterranean Corridor during Last 30 ky: Sea Level change and human adaptation" (2005-2009). – Odessa, Ukraine, August 20-28, 2006. – Odessa: Astroprint, 2006. – 186 p. [Збірка тез доповідей 2-ї конференції та польових екскурсій за Проектом IGCP-521 "Чорноморсько-Середземноморський Коридор упродовж останніх 30 тис. років: зміни рівня моря та адаптація людини (2005-2009)". – Одеса, 20-28 серпня 2006р. – Одеса: Астропринт, 2006. – 186 с. Англійською мовою]. Крім того, був виданий путівник: Field trip Guide... - 44 p. та Програма конференції: Program... - 8 p.

Смирнов І.О.

ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗВИТКУ І ПЕРІОДИЗАЦІЯ КОЧОВОГО СВІТУ НА ПІВДЕННОМУ ЗАХОДІ УКРАЇНИ У X-XVII століттях

Відправним пунктом вивчення історії кочового світу в контактній зоні Північно-Західного Причорномор'я були археологічні дослідження і зв'язані з ними роздуми над можливостями інтерпретації поховальних пам'яток середньовічних кочовиків у Нижньому Подністров'ї і Подунав'ї. Такого роду дослідження, що неминуче проводяться чисто археологічними науковими прийомами, завжди приносять свої обмежені плоди. В цілому, засобами археологічної типології вдається дістати таких успіхів в цій області, як збагнення етнокультурної мінливості і її особливостей на фоні такого ж матеріалу всієї степової зони, як проникнення кочовиків у землеробське середовище. Вивчення типології поховальної обрядності різноманітними способами призвело до ряду помилкових побудовань, бо воно було відірване від загальної історичної епохи. Це виявилось як у неправомірному віднесенні буджацьких ногайських могильників до золотоординського часу, так і в малопродуктивних спробах наших попередників та колег дослідити соціальну структуру кочового суспільства в Причорномор'ї на недостатньо представницькому і слабо підлягаючому етнічній рубрикації матеріалі поховань виключно археологічними теоретичними засобами¹. Очевидно, що прямої теоретичної помилки на цьому шляху зроблено не було з огляду перспективної продуктивності самої ідеї про трудові затрати як показники соціального статусу померлого. Однак, на сьогоденному етапі і рівні дослідження, а також становищі матеріалу і проблематики, стає ясным, що ця ідея поки не може принести реальних і достеменних практичних результатів хоча б через складність і багатозначність можливого розуміння соціальних ознак обрядності, їх поліваріантного семіотичного тлумачення. Тому треба відмовитись від думки відтворення історії кочовиків особливими, розроблени-

ми методично-археологічними прийомами, і оцінити цю сторону теоретико-методичних розробок своїх попередників як пошукову. Позитивною стороною такого шукання, явилось, як уявляється зараз, не тільки встановлення своєрідності і особливостей історичного розвитку кочовиків на заході степового Причорномор'я, але і вироблення підходу до вивчення всієї історії цього регіону з позицій комплексного, синтетичного історико-археологічного джерелознавства².

Очевидно, саме для обмеженої контактної ділянки степової зони з землеробними областями, тобто як оточеного з різних сторін територіями з іншими закономірностями історичного розвитку, такий підхід може виявитися найбільш продуктивним. Адже, якщо писати його «внутрішню» історію в діакронії, то легко опинитися в такій науковій ситуації, коли уривкові дані і спроби її впорядкування стають або малоз'ясованими, або неможливими. З іншого боку, можна спробувати уявити собі в ідеалі, що ми абсолютно все знаємо про історію оточуючих степи Північно-Західного Причорномор'я територій, але нічого не знаємо про них самих. Це абсолютна біла історико-географічна пляма. Тоді, гадаючи вслід за Б.Ф.Поршневим³, ми можемо оконтурити територію регіону, і ці контури крок за кроком все менше будуть скидатися на просту лінію: почнуть виникати наближені кореляти для внутрішнього стану цієї історичної території. За такою ідеєю, на якомусь далекому ступені аналізу, вони набудуть такої самої повноти і конкретності, як і у випадку безпосереднього вивчення історії «з середини» регіону. Саме так, в парадоксальній формі, можна уявити собі логічну межу синхроністичного методу в історії. Однак, в дійсності, цей метод може лише доповнити те, що вже відомо про розвиток цього регіону і пояснити, чому ті чи інші події були прискорені чи затримані оточуючим середовищем.

Без застосування синхронного методу у вивченні «історичного конкретного регіону» закономірності його розвитку виявляються цілком невленимим. Неможливо зрозуміти майже постійний тиск кочовиків на Дунай поза зв'язком з подіями, що відбувалися у Поволжжі на південних кордонах слов'янського землеробського світу⁴. Неможливо пояснити успішність походів руських дружин проти половців поза зв'язком з переходом останніх до другої стадії кочування. Важко зрозуміти рух осіло-землеробського населення в Карпато-Дунайських землях без врахування демографічної ситуації в кочовому степу. Абсолютно незрозумілою стає поведінка Буджацької орди без врахування положення в Туреччині, Молдові, Росії, в Україні, в Кримському ханстві і на Поволжі.

З іншої, «внутрішньої» сторони, можна фіксувати археологічним шляхом поступове складання спочатку змішаного, а потім і майже однорідного в етнокультурному відношенні, кочового населення в Північно-Західному Причорномор'ї з кінця IX ст. до кінця золотоординського часу. Таким шляхом вдалося встановити змішану «чорноклобуцько-половецьку» етногенетичну основу цих кочовиків, що переселилися з Поросся і

верхів'я Південного Бугу до Нижнього Побужжя, Подністров'я і Подунав'я. Звичайно, цей процес можна пояснити тільки в контексті загальної історичної обстановки епохи в контактній зоні. Однак, саме він відіграв визначальну роль в етнокультурній стабілізації регіону в золотоординський час, що обумовило складання єдиного, в цілому, соціального організму кочовиків і його ускладнену соціальну диференціацію. Остання, в свою чергу, також була багато в чому визначена зовнішніми причинами.

Отже, наш виклад у зв'язку з ідеєю самостійного регіонального історичного вивчення контактної зони Північно-Західного Причорномор'я знаходиться на стику діахроністичного і синхроністичного методів і є спробою конкретного використання методичних переваг кожного з них. З однієї сторони - це діахронне викладання історії кочовиків за час їх перебування в цьому регіоні. З іншої - це розкриття загальноісторичного контексту для кожного етапу діахронного зрізу, який визначав прихід наступного етапу і особливості його розвитку.

Можна бачити, що в кожний даний момент положення кочовиків в степах Північно-Західного Причорномор'я допустимо розглядати як статичне - все, аж до відомих і уявних деталей, знаходиться в кореляції зі станом оточення. Отже, будь-яка зміна вирівнюється зворотним впливом з боку всієї цілої системи контактної зони. На практиці це має вигляд флуктуації, тобто компенсації змін зворотними, протилежно спрямованими. Так, обстановка на Дунаї постійно «компенсувалася» активністю Болгарії, Візантії, а в Попрутті - Галицької Русі, Угорщини, Молдови і Литви. Кажучи іншими словами, в кожний момент історія кочовиків у контактній зоні виглядає як рухома рівновага, при якій амплітуда можливих коливань в цілому обмежена. Однак, в дійсності, історична картина виявляється тут не тільки не інваріантною і не складається зі змін, які десь і чимось компенсуються на колишньому рівні. Насправді, діахронний зріз дозволяє прослідкувати, як серед коливаючих зворотних або компенсуючих змін зростають незворотні зміни. Прорив печенігами Дунаю в середині XI ст., а слідом за ним вторгнення на Балкани торків і половців, були «компенсовані» візантійцями, однак ця обставина, в остаточному підсумку, безпосередньо наблизила остаточне піднесення та занепад імперії. Це ж визначило відносну стабілізацію кочового світу в Ателькузі і в половецькому степу - в межах відомого Дешт-і-Кипчака, а також його наступне послаблення і зруйнування спочатку руськими походами, а потім і татаро-монголами. Золота Орда за часів Узбека і Джанібека компенсувала зміни в контактній зоні, здійснені східною активністю Болгарії і Угорщини і її колонізаційна політика навіть відбилася в утворенні золотоординських міст. Однак, в результаті розпаду Орди накопичилися зміни незворотного характеру, внаслідок чого золотоординці були остаточно вигнані за межі контактної зони, на схід від Дніпра. Кочовики повернулися сюди вже в іншому вигляді - на захоплені турками території;

закономірності поведінки тут Буджацької орди були прямо підпорядковані політиці турецького правління, яке узаконювало дестабілізацію регіону і наступне накопичення незворотних для себе змін в Північно-Західному Причорномор'ї. Сама по собі Буджацька орда була, як кочовий організм, продуктом розпаду кочового світу, концентрацією в мініатюрі його історичних протиріч. Вона могла існувати лише штучно, і існувала саме в цьому своєму самостійному нежиттєздатному вигляді. Тому вона і зникла історично майже безслідно. Між тим, не дивлячись на хронологічний розрив в нашому регіоні в історії кочового світу, ми не змогли б зрозуміти розділяючих цю орду протиріч без вивчення попередньої діяхронної історії кочовиків, яка показує, як ці протиріччя мало-помалу створювалися і накопичувалися.

Поряд з тим, в плані синхроністичних задач, нам здається перспективним порівняльне вивчення суміжних контактних зон. Таке порівняння в руслі розширення нашої теми особливо плідне для Подніпров'я, де взаємодія кочового і осілого населення, мала, частково, ті особливості, які визначалися географічним положенням цього району між різними ділянками степової смуги⁵. Тут процес осідання кочовиків на землю виявився більш виразним, ніж у Подністров'ї та Подунав'ї. При цьому Подніпров'я розділило кочовий світ Причорномор'я на дві історичні частини - Дешт-і-Кипчак і Ателькузу. В цьому плані цікаво намітити шляхи вивчення історичних закономірностей в Ателькузі, як території між двома контактними зонами. Показово, що і в тій і в іншій зоні помічено виникнення бродників⁶. Якщо порівняти в цьому плані Ателькузу з демографічним «котлом», то Подніпров'я являло собою «фільтр», а його бродники - «осад» на цьому «фільтрі». Бродники ж в Пруто-Дністровському межиріччі - це фактично осад на дні.

Для синхронізації періодизаційних процесів в контактній зоні на південному заході нашої країни особливо важливе врахування згаданих флуктуацій і компенсацій, які визначались, насамперед, інтенсивністю тиску кочового світу на захід. Легко можна побачити, що сила зворотної дії, в цілому, була незрівняно меншою - навіть після відходу кочовиків на схід степовий простір Причорномор'я від Дунаю до Дніпра практично не заселявся. Поряд з цим «прориви» кочовиків в традиційно землеробські райони були зв'язані не лише з тиском кочових мас зі сходу, але й з ослабленням балканських і прикарпатських держав. Печеніги з торками ввійшли в майже знекровлену Візантію, яка була при цьому змушена вести боротьбу на заході і на сході. Галицько-Волинська Русь перетворилась на «прохідний двір» для татаро-монгол і їх походів проти Польщі та Литви. Зворотний, зустрічний тиск з боку Болгарії, Угорщини, Молдови доходив до Дністра на півдні та межі степу та лісостепу на півночі між Дністром і Дніпром. Причорноморські землі залишались «диким полем», якщо їх покидали кочовики, як це трапилось після закріплення тут Литви. Турки знову населяють ці землі кочовиками - як ногайцями, які

прийшли, так і «своїми» - юрюками. Таким було загальне співвідношення історичних сил в контактному регіоні, і їх конкретна взаємодія на протязі всього другого тисячоліття зумовлювала ситуацію в кожному історичний період - тиск кочового світу на захід, тимчасову стабілізацію і зворотний тиск за системним принципом зворотного зв'язку. В цілому, в діяхронії, сила кочового тиску в рамках системи виявилась практично рівною силі зворотної протидії.

Отже, діяхронна регіональна періодизація з урахуванням синхроністичних роздумів дозволяє розділити історію південного заходу України у X-XVII ст. на основні періоди, виходячи з уявлень про стадіальний розвиток кочового світу. Ця періодизація ґрунтується на сформульованих вище концептуальних передумовах.

Домонгольський час (кінець IX - перша половина XIII ст.) - це час поступового складання в межиріччі Інгульця і Дунаю порівняльно однорідного конгломерату кочових об'єднань на печенізько-торкській етногенетичній основі. Він, в цілому, характеризується переважанням першої стадії кочування; археологічні пам'ятки - це окремі впускні, рідко основні, поховання. Початок цього часу відмічено витісненням кочових угорців до долин Дунаю та в Паннонію, тобто в обхід Карпат з півдня і півночі, відтісненням слов'ян на північний захід, фактичним знищенням в Подунав'ї балкано-дунайської культури. Стабілізація настає в межах степової зони від Дунаю до Дніпра і різко порушується в зв'язку з тиском гузів, а потім половців. Кульмінація дестабілізації в Ателькузі - друга половина XI ст., після чого настає відносна стабілізація як цього регіону, так і Дешт-і-Кипчака. Поведінка печенігів, торків, половців на Дунаї та їх західна активність в цілому визначається взаєминами Русі з Половецьким степом. Протидія «західного» світу стримує кочовиків на Нижньому Дунаї і в межах Пруто-Дністров'я з незначними коливаннями в залежності від демографічної ситуації, яка склалася в контактній зоні.

Саме в залежності від цих коливань можна виділити такі періоди в середині цього часу на заході степового Причорномор'я:

1 період (кінець IX - перша половина XI ст.) - зростаюча напруга демографічної ситуації в Ателькузі у зв'язку з навалою печенігів і витісненням угорців. На протязі всього X і на початку XI ст. демографічна ситуація в степу стабільна. Печеніги займають простір між Дунаєм і Дніпром, трохи потіснивши слов'ян на північний захід і віддавши на деякий час Нижнє Подунав'я болгарам. Відносини з Руссю і Візантією носять, в цілому, мирний характер. Це означає, що печеніги, перебуваючи на табірній стадії кочування, не випробували демографічного тиску зі сходу і заходу, що добре прослідковується історично. Мабуть, кочовища печенігів були відносно рівномірно розподілені в степовій зоні - вони займають і Бельцький степ. Стабільність порушується в зв'язку з появою торків.

2 період (середина - кінець XI ст.) - торчеська навала, яка дестабілізувала демографічну ситуацію в Ателькузі, зумовлює різку напругу, яка ви-

вивляється у посиленні кочового тиску на захід, а також у внутрішньо-соціальній боротьбі. Табірна економіка печенігів не модифікувалася, а лише піддалася територіальному тисненню, що викликало переміщення центру кочувань на лівобережжя Дністра і потім в Подунав'я. Наростання цієї напруги, що співпадає зі знищенням візантійцями Болгарії, зробило саме слабке місце для демографічного вибуху кочовиків на Нижньому Дунаї. З 1026 р. до початку XII ст. цей вибух проходив з деякими кульмінаціями: в 1048, 1064, 1091 рр.

3 період (кінець XI - 60-ті рр. XII ст.) - характеризується поступовим відступом половців за Дніпро, в межі Дешт-і-Кипчака з періодичними походами на Дунай. Основну частину Ателькузи продовжувало населяти печенізько-торкське населення на табірній стадії кочування, а також бродники в межириччі Пруту і Дністра і «дикі половці» на півночі. Посилюються процеси етнокультурної асиміляції в кочовому середовищі.

4 період (кінець XII - перша половина XIII ст.) - слабо відділяється від попереднього і характеризується стадіальною схожістю з половецькою активністю на Русі, але зміщений по фазі на 10-15 років. Це «половецькі» війни на Дунаї до 70-х рр. XII ст. та більшість самостійних походів кочовиків на Балкани в кінці XII ст. Дестабілізація в Ателькузі обумовлена загальним ослабленням Дешт-і-Кипчака, успіхами російських походів, відтоком половців на захід від Дніпра і їх змішанням в місцевому кочовому середовищі. Із заходу напруга посилювалася загальною політичною активністю Угорщини, а також волоською і слов'янською колонізацією на сході від Карпат і на півночі Пруто-Дністров'я. В цей період добре видно виділення «викиду» із осіло-землеробських областей бродників або із степу диких половців, як чистого продукту контактної зони. Тому перші епізодичні набіги татаро-монголів ще не порушили таку стійку нестабільність і майже не були помічені сучасниками.

Золотоординський час (друга половина XIII - XIV ст.) - в цілому характеризується тенденцією до поступового складання центру ординської кочової культури в Північно-Західному Причорномор'ї, який не перспективний для історичного саморозвитку і опинився дуже швидко знищеним пустоцвітом. В цей час спостерігаються різкі комбінації другої і третьої стадії кочування, до того ж кочові орди були, мабуть, порівняно однорідні в етнокультурному відношенні. Археологічно виділяються заможні поховання, типологічне різноманіття поховальних пам'яток кочовиків у регіоні починає набувати все більш виражений соціальний зміст. Домінуюча етнічна підоснова тут залишається печенізько-торкською. На Дунаї і на Попрутті, а також в верхів'ях Дністра і Південного Бугу, ця боротьба проходила з дуже активним болгарським етнокультурним бар'єром, який набирає силу протидії на державному рівні. Ця протидія вкупі із внутрішнім розпадом Золотої Орди призводить до другої половини XIV ст. до повного вигнання кочовиків із обмеженої контактної зони, які, як

з'ясувалося, були тут незамінні. Історично складений демографічний вакуум в степовій зоні Північно-Західного Причорномор'я після політичного і військового витіснення ординців за Дніпро неминуче заманив сюди з часом нові кочові орди. Періоди розвитку і існування кочового світу в золотоординський час наступні:

1 період (40-60-ті рр. XIII ст.) - це «адаптація» тут Золотої Орди, яка використовує лише частину своєї державної активності на заході степового Причорномор'я. Її мета - політичне підкорення основних мас кочового населення і регуляція їх кочувань. Татаро-монголи в цілому не посилили демографічну напругу в старій Ателькузі, їх активність в Причорномор'ї носила, переважно, військовий і внутрішньокоординаційний характер. Підпорядкованість супроводжувалась ломкою старої племінної і родової структури і призвела до соціально-політичного гніту і економічного розорення підвласних кочовиків. Його іншою стороною для Золотої Орди стало часове перевернення центробіжної політичної тенденції і створення улусу Ногая.

2 період (середина 60-х рр. XIII ст. - початок XIV ст.) - часове відокремлення у зв'язку зі створенням політичного центру золотоординських кочовиків, які мали такі внутрішні потенції для саморозвитку. Військова активність його, на перших порах, обумовлена амбіціями самого правителя - Ногая, сприймалась як відображення всієї сили Золотої Орди. Демографічна активність кочовиків в цей період дещо підвищилась, що прослідковується археологічно по відступу східнослов'янського землеробського і волоського вівчарського населення в передгір'ях Карпат. Кордон з Болгарією проходив в районах Дунаю. Цей імпульс демографічної активності був гоглинутий міжусобною війною і завершився відступом кочовиків на схід від Дністра на початку XIV ст.

3 період (початок - 60-ті рр. XIV ст.) - період «реставрації», в цілому насильницький та приречений. На лівобережжі Дністра кочовики знову активізуються із закінченням усобиць і посиленням міці Золотої Орди при Узбеці. Болгарія витісняється із межиріччя Дністра і Дунаю, однак збільшилась активність Угорщини, що робить тут правління ординців нестійким. В демографічному відношенні кочовики в міру імпульсивні - утворене в Північно-Західному Причорномор'ї кочове об'єднання з центром в Нижньому Подністров'ї веде своє господарство при оптимальному демографічному режимі. З другої половини 1330-х рр. кочовики поступово витісняються із Буджака. Міста тут зберігають лише міжнародне торговельне значення. В центральній частині Пруто-Дністровського межиріччя зроблені штучно золотоординські міста опинились в чужому етнокультурному і соціально-економічному середовищі. Не дивний їх швидкий розквіт і загибель у зв'язку з загальним занепадом Золотої Орди.

4 період (60-90-ті рр. XIV ст.) - це час кінцевого подолання реліктивної активності кочового світу на його західних рубежах. Боротьба за Пруто-Дністровські межі між Угорщиною, Молдовою і Литвою на фоні загального занепаду Золотої Орди фактично виштовхнула кочовий фактор: в кон-

тактній зоні степів території, з яких витіснялись кочовики, перетворювались на «дике поле». Зі свого боку, розпад Золотої Орди практично повністю паралізував і знищив західну активність кочового.

Післяюрдинський час (XV - перша половина XVII ст.) - в цілому характеризується появою і поступовим прискоренням нового кочового конгломерату, утвореного в процесі розпаду Золотої Орди і в результаті складного проходження етногенезу у кочовому середовищі на сході і в зв'язку з загальною періодичною демографічною насиченістю усієї зони південноруських степів. У Нижньому Подністров'ї і в Подунав'ї, у епіцентрі контактної зони, яка виділяється нами, утворюється напівдержавне кочове утворення - Буджацька орда, яка стала загальним дестабілізуючим фактором у регіоні. Ефект цієї дестабілізації виявився особливо історично відчутним, так як був забезпечений та гарантований політично, а також організований в соціально-економічному співвідношенні адміністрацією Оттоманської імперії. Такого роду фактор виявився компонентом зовнішньополітичної активності Туреччини по відношенню до Молдови, Польщі, Російської держави, українського козацтва і забезпечував міцність її позиції у Північному Причорномор'ї.

Періоди розвитку та функціонування кочовиків, які виділяються у післяюрдинський час, такі:

1 період (початок 70-ті рр. XV ст.) - «кочового демографічного вакууму» - наступив у зв'язку з вигнанням золотоординців на схід від Дніпра та складних політичних перетворень у контактній зоні: витіснення угорців із Буджаку Молдовою і наступне її витіснення і фактичне поневолення турками; займання турками територій на захід від Дніпра та утворенням Кримського ханства. Степові простори колишньої Ателькузи були розділені політично, а економічно освоєні не були; міста, фортеці та торгові шляхи виконували свої військово-політичні та торговельні функції. Частина анатолійських та балканських кочовиків пересувається турками у Нижнє Подністров'я та Подунав'я. Утворені економічні та політичні передумови для пересування сюди зі сходу різних кочових орд у зв'язку з підвищеною демографічною напругою у південноруських степах.

2 період (80-ті рр. XV - 70-ті рр. XVI ст.) - «заселення та освоєння» - поступове проникнення ногайських племен у Північно-Західне Причорномор'я. Поведінка малих ногаїв, яких привів сюди Менглі-Гірей у зв'язку з захопленням турками Кілії та Аккерману відповідало типовій «навалі». Однак, розселившись в Буджаці, вони поступово переходять до другої та третьої стадії кочування. Поступово кількість кочовиків у степах Північно-Західного Причорномор'я збільшується та досягає оптимуму до 70-х рр. XVI ст.

3 період (кінець XVI - перша половина XVII ст.) - «напівдержавність» - характеризується утворенням підлеглих Туреччині і Кримському ханству орд - Буджацької, Єдисанської та ін. Археологічно вловимою виявилась поки лише Буджацька, хоча ряд могильників в Побужжі, Поінгуллі

та Подніпров'ї, а також в долині Дунаю, ще чекають на своє історико-археологічне тлумачення. В залежності від політичної та соціально-економічної ситуації форми кочування постійно модифікувалися, але були близькі до другої та третьої. Демографічна напруга в середовищі кочовиків посилюється в 30-ті роки XVII ст. в зв'язку з новою хвилею ногайців зі сходу, що, отримавши політичне обрамлення, виразилось в перманентній усобиці, яка відображає протиріччя між Кримським ханством та Туреччиною. В такому стані «дезорганізованої організації» ногайські орди перебували в середині XVII ст. В цьому ж стані вони, в цілому, і закінчили своє історичне існування.

Запропонована періодизація в методичному відношенні виходить із комплексного підходу до історичної проблематики, тобто, як вже згадувалося, виражає спробу вирішити діахронно-синхронну сторону вивчення питання і матеріалу сукупністю історико-археологічних засобів. Навряд чи цей підхід після його конкретної демонстрації потребує спеціального обґрунтування - із викладання ясно випливає, що там, де закінчуються можливості однієї дисципліни - археології, приходять на допомогу інші - нумізматичні та історико-географічні спостереження, свідоцтва писемних джерел та інші. В результаті такого дослідження можна казати, що уявлення, які виникли про характер та динаміку історичного процесу на південному заході нашої країни в XVII ст., значно уточнюються при використанні археологічних даних.

В цілому, в плані синхронного вивчення нашої зони ми накреслили умовний кордон - середину XVII ст., після якого співвідношення в ній міжнародних сил ставало іншим, більш глобальним і зв'язувалося з співвідношенням сфер впливу і активності Росії та Туреччини, які порушують великий конгломерат країн і народів. З цього часу посилюється боротьба за вплив в Молдові і Валахії⁷, актуалізується найважливіша проблема слухняності та неслухняності ногаїв, татар та козаків в величезній лімітрофній територіальній сфері між Російською та Османською імперіями. Це боротьба за велетенську кількість ханств, орд, племен, яка залишилась після зруйнованої Золотої Орди та ще не повністю апропрійована частково Туреччиною, частково Росією - починаючи з Кримського ханства, Буджацької, Єдисанської, Єдичкульської та інших орд на заході і закінчуючи Великими Ногаями, на сході. Все коло перелічених питань історія стала вирішувати в складному взаємному відношенні і розмежуванні сфер впливу Туреччини та Росії, при зростаючій перевазі останньої. Цей новий етап історії кочовиків в південно-західному регіоні нашої країни підкоряється і новим історичним закономірностям, а також пов'язаний з іншим ареалом джерел. Очевидно, його необхідно вивчати особисто, тим більше, що археологічна проблематика в галузі номадизму цієї епохи поки що майже не вимальовується.

Залишається тільки зафіксувати історичний стан нашого регіону в середині XVII ст. Ми бачимо, з одного боку, державне оформлення території

Туреччини, Молдови, Кримського ханства, а з іншого - більш-менш бездержавні племена та народності, кочові чи напівосілі. Осіло-землеробські утворення виступають в наших очах як антитеза стародавньої кочової культури, як втілення особливої військово-державної сили, де все було в безперервному русі - і центри, і кордони. Їх вплив знищував, деформував і спотворював структуру кочового світу. Ми легко могли спостерігати в золотоординські часи, як розвивались протиріччя між містами та їх територіальною нерухомістю і кочовим способом життя. В кочовому середовищі воно призвело до знищення і того, і іншого. Але все ж на прикладі Будацької орди, обмеженої районами і з стриманою політичною ініціативою, добре видима поступова перемога початку територіальної стабільності, втіленої в містах, поселеннях, адміністративних округах. Кочовики перестають бути головним історичним носієм наступальної сили, військової озброєної міці - цей потенціал переходить до державної влади великих територіальних країн.

Примітки:

1. Добролюбский А.О. *Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья*. - Киев, 1986.
2. Добролюбский А.О. *Південний захід України як особливий історико-культурний регіон // Теорія, методика і практика викладання історії та географії України (Етнос. Територія. Державність) // Матеріали доповідей на обласній науково-практичній конференції ОІУВ. - Одеса, 1993. С.26-3.*
3. Поршнев Б.Ф. *Франция, Английская революция и европейская политика в середине XVII в.* - М., 1970. - С. 25
4. Добролюбский А.О., Смирнов И.А. *К вопросу изучения средневекового кочевничества в Северном Причерноморье (кочевники и земледельцы: проблема контакта) // Международные связи в средневековой Европе. Тезисы докладов Всесоюзного научного семинара. - Запорожье, 1991. - С.3-4; Добролюбский А.О., Смирнов И.А. Восточные славяне и печенеги в IX-XI вв. // Слов'янська культурна спадщина: проблеми теоретичного осмислення та практичного збереження. Перші історико-культурологічні читання у м. Миколаїві. - Миколаїв, 1996. - С.12-14.*
5. Бернард Претвич. *Український степовий кордон в середині XVI століття // Старожитності південної України. - Вип.2. - Запоріжжя-Київ, 1997; Козловский А.А. Этнический состав оседлого населения Южного Поднепровья в IX-XIV вв. // Киев, 1985. - С.62-71.*
6. Козловский А.А. *Вказ. Праця.* - С.70.
7. Смирнов В.Д. *Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII века.* - СПб., 1887. - С. 420-422.

СТРУКТУРА ВЕСІЛЛЯ МОЛДОВАН БУДЖАКА В СЕРЕДИНІ ХІХ ст. ЗА МАТЕРІАЛАМИ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПРЕСИ

Одним з маловивчених аспектів у галузі традиційної культури етнічних груп України, зокрема й молдован, є весільна обрядовість, її структурні компоненти. Тому публікації у даному випадку регіональних видань середини ХІХ ст. цікаві для нас якраз тим, що містять інформацію про весільну обрядовість, вони є важливим джерелом, оскільки дають можливість з'ясувати елементи, що вже не побутують у другій половині ХХ ст., простежити і охарактеризувати розвиток обряду, визначити наслідки трансформації, що супроводжується редукцією чи свідчить навіть про зникнення певних обрядів або їх структурних компонентів. Одним з таких джерел є публікації, що містяться на сторінках періодичного видання «Одесский вестник»¹.

Відомості, які подають автори різні за обсягом і змістом, глибиною аналізу весільного обряду, який жодним з авторів не описується у повному обсязі. Однак вибірковість репрезентованих обрядів дає можливість через співставлення відтворити весільний обряд молдован Буджака середини ХІХ, виокремити елементи, що побутували на той час у кожному з трьох весільних циклів.

Так, Болеслав Хиждеу подає відомості про дошлюбне спілкування молоді. Зокрема, дізнаємося, що зустріч «...свидания в четыре глаза», тобто побачення парубка і дівчини, відбувалася, у даному випадку, в саду біля криниці. Але все ж головним місцем зібрання молоді автор називає храм, де молодь знайомиться під час святкування. Іншою досить популярною формою дозвілля називає джок (круговий танець).

Автор вказує і на час проведення весіль, які влаштовували перед Великим Постом і восени².

Із традиційних обрядів Б.Хиждеу виділяє, звісно, найбільш популярні. Традиційне сватання у молдован складалося з декількох етапів: старостія, логодна, респунсул³. Для сватання жених запрошував одного чи двох сватів - легеу (сват, від молд. легеу - ляяти, врати). Перемовини сватів з батьками нареченої відбувалися в алегоричній формі, як і в українців, дівчина мала колупати стіну, чи ховалася за піччю. Наступав момент, коли дівчину кликали, і якщо вона давала сватам наповнену склянку, то це означало її згоду на шлюб.

Після цього скликали сусідів і рідних і разом домовлялись про весілля, визначали день його проведення. Б.Хиждеу не виділяє ці події в окремий обряд. Ймовірно, мова йде про договір або заручини. З цього часу жениха називали ніре, а невесту - ніряса.

Б.Хиждеу не подає нам назв обрядодії, не зазначає дні тижня, у які, зазвичай, відбувалися такі важливі події.

Заслугує на увагу опублікований в газеті «Одесский вестник» у № 25 за 1851 рік так званий фельетон Івана Танського⁴ про весільні обряди в Бессарабії. Автором описується одна з структурних частин весільного обряду: традиційне сватання, але не зазначається етнічна приналежність його учасників, та за термінологією обрядів зрозуміло, що йдеться про молдован. Опис обрядовості також починається зі сватання. Тут ми маємо змогу отримати додаткову, порівняно з публікацією Б.Хиждеу, інформацію. Молодий кладе на тарілку гроші, а з боку молодої її батьки - у відповідь - нафраму (різновид хустки) і каблучку. Батьки кличуть дівчину і пропонують вибір. Якщо дівчина згодна на шлюб, то бере гроші, а молодий забирає нафраму і каблучку. І.Танський пише і про заручини, як складову сватання (логодна), під час яких, на думку автора, «запивают ответ». Ця обрядодія носить назву респунсул (відповідь), але автор її не описує.

За свідченнями Б.Хиждеу, після досягнення згоди на шлюб дівчина скликає подруг готувати святковий одяг для молодого, ширинки, хустинки з шитвом по кутах. Молодий мав купити молодій чоботи та хустку. Дізнаємося про придане, яке складалося з декількох килимів, войлока, 4 подушок, декількох нафрам (рушників квадратної форми), витканих борунчуком, шовком, та пронизаних по бахромі бусами; білизни, пари биків, корови, декількох овець, але «денег ни гроша».

За матеріалами статті Б.Хиждеу можна визначити весільні чини. У молодого це: один староста, дві дружки, дружба, ватаджел, дві свахи, музика. У молодої: один староста, дві дружки, дружба, ватаджел, свахи, музика. Одна пара весільних батька і мати.

Автором описані обрядодії, які можна віднести до головиці, хоча цієї назви не наводиться, не зазначено також і в який день відбувався цей обряд. Напередодні весілля збиралися у молодої: жених з старостою, дружками, ватаджелом, музикою, сусіди і рідні. Приносили з собою дарунки, здебільшого продукти харчування (горілку, курку, борошно). Ватаджели пригощали гостей. Привертає увагу виконання деяких обрядодій. Під час пригощання чарку передавали один одному не голими руками, а тільки чарез платок, нафраму. Вважалось, що тільки так побажання щастя і багатства молодим буде реалізованим. В цей же вечір виконувався обряд розплетення коси. Дівчина сиділа на стільці, вкритому кожухом, жених тримав її за руки, стримуючи її від дій перешкоджання розплетенню коси і небажання її прощатися з дівочтвом, імітуючи при цьому свою владу над нею, а ватаджел чи брат, сестри розплітали косу. Участь у розплетенні бере кожний з присутніх родичів. Обряд супроводжувався виконанням обрядових пісень. Плели барвінкові віночки для молодих і весільних чинів. Одна з дружок заплітала волосся молодої в дрібні косички. На голову молодої одягали вінок, але таким чином, щоб прикрити очі, вони мали бути опущеними вниз, що означало печаль, хоча, як відмічає автор, майже всі раділі від того, що дівчина виходить заміж.

Дружки прикріплювали «вінки» до шапок ватаджелів. Автор звертає увагу на такі обрядові атрибути, як ширинка і посох. По суті це знамено, з яким йшов ватаджел, запрошуючи гостей на весілля. Ширинки в'язали до руки при вінчанні, прив'язували до посохів ватаджелів. Про гільце не згадується.

Наступний обряд можна ідентифікувати як запросини. Автор описує його досить детально. У ньому брали участь молодий з старостами, ватаджелом, з обов'язковими атрибутами: калачами, 2-3 півнями чи курми, горілкою. Розпочинав обряд ватаджел. Він подавав кінчик хустини, що на палиці (знамено?) молодому і виводив його з хати. Запрошували з музикантами (кринка, бубон, цимбали). У складі почту ватаджел зі знаменем, дружки (ватажки), молодий з старостою. Спершу запрошували на весілля поміщика чи посесора. Безпосередньо обряд запрошення здійснювався так: староста покривав ширинкою 2-3 калачі, 1-2 курки, підносив господарям і від імені молодого запрошував на весілля. Молода зі своєю дружиною робила теж саме. На жаль, автор не вказує, коли саме відбувалися запросини, у тексті про це йдеться одразу після того, як прикріплять букети, тобто після головиці, що малоймовірно, оскільки головиця відбувалась, як це прийнято, увечері.

Після запросин в той же вечір молода передавала дружкам сорочку для молодого. Вони перев'язували її стрічками, затикали барвінком, прив'язували до посоху і ватаджел ніс її до молодого. Схожий обряд здійснював молодий. Він передавав для молодої хустину і пару жовтих чобіт. Несли ці дарунки в решеті чи в ситі. Інколи додавали десяток яблук, виноград на червоній стрічці.

Як у молодого, так і у молодої гостей з дарунками «варта» спочатку не пропускала. Але через деякий час спілкування гості входили в хату і клали на стіл перед молодим (молодою) принесене. Весь суботній вечір молодь гуляла. Б.Хиждеу зауважує, що вдівець чи вдова не шлють один одному гостинці.

Власне весільні обрядодії розпочинались у неділю. Зранку староста наряджав молодого у подаровану молодою сорочку, після чого молодий просив благословення у своїх батьків. Ватаджел виводив молодого з хати за кінець хустини, мати благословляла його свяченою водою і весільний почт йшов до молодої.

У молодої ранок розпочинається з обряду, який можна назвати розплетенням коси. Молоду саджали на діжку чи стілець і дружки розчісували косу. У волосся вплітали гроші, шматок хліба, а рідні - часник, «щоб відв'язалось все зле» і одягали вінок.

Перед виходом для вінчання мати молодої окроплювала молодих свяченою водою, посипала сіллю від уроку. Молодий і ватаджели їхали до церкви верхи на конях. Під час вінчання по горінню весільних свічок гадали на тривалість життя молодих: чия свічка гірше горить, той помре раніше. Магічні дії виконували і під час вінчання: молода намагалася ста-

ти на рушник першою, щоб «її рука була верхньою», тобто вона керувати-
ме родиною.

Після вінчання музиканти зі старостою і ватаджелами йшли за хреще-
ними батьками. Зауважимо, що Б.Хиждеу не вживає термінів нанашка,
нанашул. Під час весілля танцювали такі танці: джок, оляндра, коломий-
ка, тропак. Весільний день завершувався підготовкою молодих до першої
шлюбної ночі. Свахи вдавали, що виганяють дружок і дівчат з хати. Ті
імітували бажання забрати з собою подругу (молоду). Молодий викупу-
вав молоду у дружок. Свахи з калачем, смаженою куркою відводили мо-
лодих до чужої хати. Молода роззувала молодого (символ покори).

Зранку у понеділок свахи на вилах чи палиці несли сорочку молодій
вулицями села. Ще в 20-ті рр. ХІХ ст. цей звичай був чи не скрізь, але уже
у 40-х роках ХІХ ст., за твердженням автора, його дотримувались не всі.
Весільний почт з червоним має спільні риси з аналогічними обрядодіями
в українців.

У вівторок відбувалися збори і проводи молодій до чоловіка. На воза
клали зестра. Молода прощалася з батьками і родиною. В цей час викону-
вали такий обряд. Чоловік давав молодій калач чи бублик, через який во-
на дивилася на чотири сторони. Він бив її декілька разів батоном, це озна-
чало, як казали місцеві селяни, що відтепер вона має бачити світа
стільки, скільки побачила через отвір калача, має боятися чоловіка і
підкорятися йому.

Можна зробити висновок, що Б.Хиждеу не був достатньо обізнаний з
весільною обрядовістю, оскільки, по-перше, не всі обрядодії він описує,
по-друге, жодному не дає назв. До того ж Б.Хиждеу, описує весілля
тільки у молодій.

Знайшов своє відображення й обряд поїздки молодого за молодую, яка
проживала в іншому населеному пункті. В'їхавши до села, молодий виси-
лав декілька кунокаріїв (дружбів) на «переговори» до батьків молодій.
Якщо батьки молодій погоджувались прийняти молодого, то відбувався
обряд дарування молодій подарунків від жениха. Це називалося поклоне-
ле. Однак навіть у цьому випадку молода з подругами залишалась у
батьківській домівці, а молодий зі своїми гостями - там, де його «посели-
ли». По суті, можна вважати, що йдеться про обряд головиці, бо у молодого
присутні лише «молодые люди», тобто парубки, а у молодій - лише
дівчата. Але автор не наводить назв обрядодій. Зрештою, дві сторони (мо-
лодого і молодій) зустрічаються і спілкуються (проводять час) у молодій до
ранку⁵.

Другий день весілля детально описано І.Танським: до молодій прихо-
дять ворнічеї (дружби) з музикою і забирають придане, а нанашка
(вінчальна мати) забирає молоду. Обряд має такий вигляд: батьки молодій
сідали в хаті на стільці, перед ними на коліна ставали молоді. Один з
ворнічеїв (старший дружба ?) промовляв урочисту промову і батьки благо-
словляли молодих. Нанашка з молодими на возі їхали до молодого.

Автором окремої публікації на сторінках «Одесского вестника» у № 64 за 1858 рік, присвяченої звичаям молдован, є К.Булатович⁶. Автор побував на весіллі за запрошенням знайомого молдованина з села. Там він записав обрядодії суботнього дня. Зокрема, як весільні з 15 вершників і 12 бричок везли молоду з іншого села. Участь такої великої кількості гостей пояснили необхідністю охорони. Весільним батьком був хресний (той, що хрестив), бо за звичаєм, ще на хрестинах казали «Да удостоит вас Бог и обвенчатъ вашего крестного сына». Попереду їхав на коні ворнічела, інші конокарі (вершники при весільному поїзді). Всі перев'язані білими хустинами на правій руці.

Батьки молодого зустрічали молодих з іконою, хлібом-сіллю. За застіллям перед молодими клали дві жемни (хліб у вигляді калача) на криті нафраницями.

Автор згадує, що вінчання відбувалося тільки на другий день і лише після вінчання ворнічели запрошували на весілля. Увечері відбувалося маса маре (великий стіл) (почесна?).

Покривали молоду в понеділок. Обряд здійснювала посажена мати. На вечерю запрошували тільки родичів. З вівторка і весь тиждень молоді ходили до родичів і посажених батьків - здійснювали кале - маре (великий шлях).

Отже, публікації на сторінках регіональної преси свідчать про різноманітність весільних обрядів молдован Буджака у середині XIX ст. Вони традиційно складалися з трьох весільних циклів: передвесільного, власне-весільного і післявесільного, однак структура кожного циклу потребує ретельного аналізу. Примітно, що у весільній обрядовості молдован є елементи весілля українців - наслідок міжетнічної взаємодії у цьому регіоні.

Примітки:

1. Хиждеу Б. Свадьба у бессарабских крестьян //Одесский вестник.-1845.-№ 51-52; Танский И. Свадебные обряды в Бессарабии //Одесский вестник.-1851.-№ 25; Булатович К. Обычаи молдаван при браках //Одесский вестник.-1858.-№ 64.

2. Хиждеу Б. Свадьба у бессарабских крестьян //Одесский вестник.-1845.-№ 51-52.

3. Вєрованія и обряды в XIX - начале XX в. // Молдаване. Очерки истории, этнографии, искусствоведения //Я.С.Гросул, А.М.Лазарев, В.С.Зеленчук.- Кишинев: Птиинца, 1977.- С.272.

4. Танский И. Свадебные обряды в Бессарабии //Одесский вестник.-1851.-№25.

5. Там само.

6. Булатович К. Обычаи молдаван при браках //Одесский вестник.-1858.-№64.

ТРАНСКУЛЬТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ ВІКОВОГО СИМВОЛІЗМУ (НА МАТЕРІАЛАХ НАРОДІВ ОДЕЩИНИ)

Відмінною рисою антропологічного вивчення віку є сьогодні орієнтація на виявлення його соціокультурних варіантів, а також визначення на базі кросс-культурного аналізу універсальних закономірностей, пов'язаних з віком як на суспільному, так і на індивідуальному рівнях.

Вивчаючи традиційні суспільства, з їх інституалізованими віковими групами, антропологи майже завжди зверталися до опису життєвих циклів етносів, але сам життєвий шлях - як особлива одиниця культури - не розглядався. В наш час наука має в своєму доробку незначну кількість емпіричних досліджень, пов'язаних з символізацією різними культурами життєвого шляху людини.

Серед вітчизняних вчених цим проблемам приділяли увагу Н.А. Бернштам¹, розробляючи проблеми віку в російській культурі, А.К. Байбурін², який спробував створити ритуальну схему життєвих подій індивідуума, котрі обов'язково переживаються ним протягом життєвого шляху. Окреме наукове дослідження з антропології віку провів В.В. Бочаров³, в якому автор на прикладі етнокультур і субкультур представив їх унікальний погляд на віковий процес. Спорадичний інтерес до вивчення індивідуального вікового процесу як соціокультурного явища виявляли С. Айзенштадт, І.С. Кон⁴, А.М. Решетов⁵, К.П. Калиновська⁶ та ін. Накопичені в цій області численні емпіричні дані можуть бути використані для наукового аналізу вікового символізму в рамках концепції життєвого шляху.

Концепція «життєвого шляху» виникла і використовується, перш за все, в психології, хоча має яскраво виражений антропологічний характер. Вивчення взаємодії між біологічним і соціокультурним аспектами віку для пояснення вікової поведінки - головний принцип, на якому будуються сучасні антропологічні дослідження. Підходи, спрямовані на вивчення життєвого шляху людини (індивідуальний аспект) і вікової соціальної стратифікації (суспільний аспект), дають нові орієнтири культурному вивченню феномена віку на емпіричному і теоретичному рівнях.

Мета даної статті - визначити найбільш істотні з погляду символізації вікового процесу аспекти як підсистеми культури. Символічні маркери або сигнали вікової ідентичності зафіксовані в багатьох суспільствах, проте тут багато і культурно-специфічного. Окрему увагу привертає співвідношення символічного маркування меж життєвого шляху в порівнянні з іншими припустимими ідентичностями, наприклад, етнічною.

Мова йде в першу чергу про ритуали життєвого циклу, які супроводжують проходження індивіда за соціально-віковою ієрархією від народ-

ження до смерті. Новизна даного дослідження полягає в спробі розглянути цей процес крізь призму одного з сучасних ритуалів життєвого циклу - Дня народження. Цей особистостний компонент нинішнього календарного циклу, безумовно є проявом модерності в культурі, однак потребує детального аналізу, що дозволяє нам висувати, разом з тим, тезу про його традиційну основу.

Цей синкретичний комплекс уявлень і відповідної ритуальної практики на сучасному етапі переходу від традиції до модерності розглянемо на матеріалах народів Одеського регіону - оригінальній історико-етнографічній області з точки зору поліетнічності. Зокрема, можна спостерігати консервацію етнічного досвіду, яка сприяла тривалій стійкості низки звичаїв представлених там етносів. Разом з цим, простежується інноваційний вплив зовнішнього середовища на традиційну обрядовість впродовж останніх двох-трьох поколінь, тобто часу, який операційно є досить успішно осяжним в етнографічному дискурсі.

Наші спостереження ґрунтуються на результатах польових досліджень, історико-етнографічних експедицій ОНУ імені І.І. Мечникова в селах української частини Буджака, м. Одеси та Одеської області. Сюди залучені матеріали безпосереднього спостереження, анкетування, інтерв'ю за спеціальним запитальником (опитувалися міські та сільські мешканці).

Віковий символізм у традиційній слов'янській культурі

Нормативні критерії віку завжди були тісно пов'язані з розвитком відчуття історичного часу та його категорій. Відлік хронологічного віку не характерний для традиційного суспільства, які знання точного віку, дати народження. Причина цього феномена полягала в тому, що неписьменні культури фіксували не тривалість і безповоротність, а ритмічність, повторюваність, циклічність процесів. В результаті перебіг життя сприймався архаїчною свідомістю не як лінійний, а як циклічний процес, причому суб'єктом його вважався не окремий індивід, а колектив (рід, плем'я, община)⁷. У зв'язку з цим носії архаїчних культур не знали свого індивідуального хронологічного віку і не надавали йому істотного значення. Їм цілком досить було вказівки на колективний вік, факт своєї приналежності до певного вікового ступеня або класу.

Пізнішим, але похідним від календарного відліку, було визначення віку за церковними датами, що необов'язково відповідали точним датам народження. Хронологічний вік, на думку багатьох дослідників, як важлива індивідуальна ознака отримує значення тільки з розвитком політичної організації⁸.

Етнографічні матеріали показують, що у народів виділяється низка культурно-специфічних моментів аскриптивного характеру, які притаманні особам даного віку і сприймаються як норма. Проте порівняльні дослідження різних культур дають підстави стверджувати існування низ-

ки універсальних транскультурних вікових ритуалів. Вони які чітко фіксувалися етнографами в різноманітних суспільствах.

Загальнокультурною закономірністю було наділення високим ступенем ритуалізації і символізації першого року життя і його кульмінації – річниці дитини. Цей символічний рубіж знаменував перехід дитини в новий віковий період і характеризувався особливим психофізіологічним станом. Засобом досягнення нового статусу був ритуал ініціації, який розглядався як окремий випадок ширшого обрядового комплексу - ритуалів життєвого циклу. Останні регламентують будь-який перехід індивіда або групи за соціально-віковою ієрархією традиційного суспільства.

Головним ритуалом ініціації вказаного часового інтервалу життєвого циклу був обряд постриження. Однак проблема в тому, що слов'янські пострижини як обряд здійснювалися у віковому проміжку від 2 до 7 років. Внаслідок цього первинне значення пострижин є незрозумілим. Якби пострижини проводилися завжди в пізніші роки життя дитини, то можна було б вважати їх обрядом, символізуючим перехід до більш зрілого віку. Але у слов'ян найдавніші відомості відносять цей обряд до дитячого віку і тому можна припустити, що він був символом переходу дитини з-під опіки матері в піклування батьківське, що мало на увазі також, що дитина - хлопчик є в потенції зрілим чоловіком⁹.

Сам обряд полягав в тому, що батько, родич або почесний гість на сімейному святі зістригав у хлопчика декілька пасм. Позначався цей церемоніал терміном «пострижини»¹⁰.

Згодом, поєднавшись з церковними обрядами, звичай постриження зберігся у деяких слов'янських народів. Він виконувався в день першої річниці дитини і мав близькі звукові дефініції (укр. – «*пострижини*», «*стрижки*», «*застрижини*»; рос. – «*постриги*», «*именины*»; болг. – «*гудина*», «*именинка*»). Існувало повір'я, за яким пострижини слід здійснювати не раніше, ніж через рік після народження. Відхилення від цього правила, коли волосся могли стригти раніше зазначеного терміну траплялися досить рідко.

Суто постриження всюди проводилося приблизно однаково: спочатку зістригали пучок волосся хрестоподібно на верхівці, а потім зі всієї голови, причому цю процедуру здійснювали як з хлопчиками, так і з дівчатками.

Відносно низки інших елементів і норм виконання обряду спостерігалися деякі етнічні відмінності. Зокрема, це стосується осіб, яким належав пріоритет в процедурі постриження, у прийомах поведінки з волоссям, в термінології і термінах виконання обряду, ритуальному використанні кожуха. Все це дозволяє виявити локальні етнічні особливості цього обряду.

Наступним важливим атрибутом «культурного будівництва» особи є момент ім'янаречення. Виступаючи в ролі соціального знаку, ім'я символізує належність людини одночасно до декількох суспільств: етнічного,

релігійного, соціального, кровно-спорідненого. Іменна проекція в різних часових континуумах залежала від того, який з вказаних чинників займав домінуюче положення. Так, до прийняття християнства особисте ім'я часто мало яскраву соціальну характеристику і вживалося в певному соціальному середовищі. Як правило, такі імена відображали різні властивості і якості людей, особливості їх характеру, поведінки, фізичні здібності й недоліки¹¹. До XVIII-XIX ст. давньоруські імена повністю були усунені церковними (календарними). Відповідно до правил тих часів дитині давалося ім'я того святого, чий день шанування доводився на день хрестин¹². В сучасному світі образ імені предстає в народній свідомості як амбівалентний: ім'я має бути одночасно індивідуальним і в той же час входить в систему ім'янаречення.

Ім'я як символ соціально-вікового статусу традиційно давалося дитині при хрещенні, проте користуватися ним починали зазвичай з середини або піку підліткового віку у формі напівімені (наприклад, Дашка, Ванька). До рубежу повноліття з'являлося право на ім'я (Ванюха), але тільки після повноліття з'являлося повне ім'я (Іван, Дарина)¹³. Отримання повного імені і по батькові було важливим критерієм переходу в повноліття.

Приклад з ім'ям є одним з моментів обрядів, що фіксували перехід дитини в статевовікову групу підлітків і також мали характер ініціації.

У багатьох народів з досягненням статевої зрілості лише хлопці мали пройти обрядові випробування, на дівчат даний звичай не розповсюджувався. Ця обставина, проте, не могла перешкодити пізнішій появі паралельного жіночого обряду, аналогічного з чоловічим. Традиційно повноліття дівчини супроводжувалося шлюбом, тобто переходом її в інший рід.

До цієї категорії належить російський обряд, за яким в день іменин дівчини в присутності всієї її рідні здійснювався обряд одягання поневі (спідниці) чи поясу. Обряд повноліття дівчини, що є пережитком глибокої давнини, здійснювався у росіян в ранньому підлітковому віці. Він супроводжувався перевдяганням дівчини в одяг дорослих жінок і відбувався публічно. Після цього ритуалу дівчина вважалася вже нареченою і оголосити її такою – з метою звернути на неї увагу парубків – було одним з головних завдань обряду, що згодом злився з одним із перших актів весільного ритуалу¹⁴. Для хлопчиків вказаний ритуал супроводжувався посадкою на батькового коня і першим боронуванням, після чого його називали «борноволк»¹⁵.

Таким чином, структура ритуалів, символізуючих перехід індивідуума в нову вікову реальність, складається з певних елементів. Це, перш за все, позбавлення об'єкту ознак колишнього стану, перетворення і наділення героя новими якостями. В результаті здійснення такого обряду відбувається створення нової знакової реальності. М.О. Косвен слушно вважав цей стародавній обряд і пізніший ритуал першої стрижки волосся дитини, що здійснювався після виповнення їй року, частиною первісної ініціації¹⁶.

Відлік віку по роках – явище досить пізнє, проте глибоко пронизане традицією. Мається на увазі обряд щорічного святкування дня народження, в якому поєднуються календарна циклічність часу і її зв'язок з людським віком.

Традиційний побут слов'ян не знав щорічного святкування дня народження як це прийнято тепер, його архаїчним аналогом були іменини – день пам'яті святого, що є святом для віруючого, названого ім'ям цього святого. Спочатку цей обряд був поширений серед царів і деяких міських пропмарків суспільства (дворянство, купецтво, міщанство). Про той факт, що ця традиція виникла досить давно свідчать літературні джерела XVII ст., де неодноразово згадуються іменні обіди з великою кількістю гостей у царів, вельмож, офіцерів на честь членів їх сімей.

Невід'ємним атрибутом такого свята були іменинні пироги, які використовувалися в якості своєрідного запрошення на іменини. Знатність особи, якій посилався пиріг, вимірювалася його розміром. Хрещеним батькам зазвичай посилали солодкі пироги на знак особливої пошани¹⁷. У деяких місцях замість пирогів посилали так звані «іменинники» - великі здобні булочки без начинки, зверху посипані родзинками. Цікава роль відводилася пирогу за святковим столом у будинку іменинника. Пекли спеціальний пиріг, який розламували в розпал святкування над головою його винуватця. Начинка (як правило, це були родзинки) сипалася на іменинника, а гості в цей момент примовляли: «Щоб на тебе так сипалося золото і срібло»¹⁸. Про знаковість цього кулінарного символу на іменинному столі свідчать і численні народні прислів'я – «Без млинця – не Масляна, без пирога – не іменинник», «Без пирога іменинника під стіл садять»¹⁹ та ін.

Серед царів існували свої правила святкування іменин. Так, правитель в день своїх іменин, виходячи з храму, власноруч роздавав іменинні пироги. Царю на день Ангела в обов'язковому порядку підносили подарунки, дарували листівки-поздоровлення, діти підносили янголят, склеєних з паперу. Ще в XVII ст. цього дня в царському палаці влаштовувався іменинний стіл, на якому патріарх тримав заздравну річ, а запрошені гості співали «многії літа» і пили заздравний келих по колу²⁰.

До початку XX ст. іменини членів сімей були одним з найстабільніших сімейних свят. Іменини відзначалися щороку в день того святого, на честь якого була названа людина, а не в день народження. Якщо спочатку різниця була невеликою – 7-8 днів, то згодом, коли старого правила дотримувались не завжди і дитина могла одержати за бажанням батьків будь-яке ім'я зі святців, іменини зовсім втратили зв'язок з днем народження. Уже в XIX ст. іменини називаються «Днем ангела».

Віковий символізм в сучасній культурі

Індивідуальний віковий процес в сучасному індустріальному суспільстві включає біологічний, психологічний, соціальний і культурний розвиток. Всі ці типи розвитку мають свої власні детермінанти, про-

те всі вони взаємопов'язані. Вікова ідентифікація сучасної людини знаходиться на перетині траєкторій цих процесів, які протікають з різною швидкістю. Константною величиною є тут абсолютний вік, тобто календарний або хронологічний, обчислюваний кількістю часових одиниць.

Структура «життєвого шляху», що включає послідовність і час наступу вікових переходів істотно змінюється від покоління до покоління. Життєвий цикл індивіда не зводиться до універсальних закономірностей онтогенезу, навіть з поправками на індивідуальні варіації, він, перш за все, обумовлений складною сукупністю соціально-історичних умов, в які інтегрована особа²¹.

Етноси, що проживають в Одеському регіоні до теперішнього часу зберегли риси ритуалізації і символізації віку, характерні для традиційних суспільств.

Основним ритуалом, що регламентує сьогодні віковий перехід, виступає День народження – унікальний транскультурний феномен, який є явищем надетнічного характеру, що з'явилося під час масових урбаністичних процесів.

Разом з реліктами відзначення іменних дат впродовж календарного року, в Одеському регіоні з 1960-70-х рр. з'являються міські форми індивідуальних днів народжень. З одного боку, емансипація особи приводить до виходу зі звичайної системи ім'янаречення. Все частіше при виборі імені користувалися не традиційними нормами, а модою на нові, престижні імена. З іншого боку урбаністична культура відривала окрему людину від сімейно-споріднених зв'язків, вони все більше ставали номінально-формальними.

В результаті у вжиток входить інновація відзначення не іменин, а дня народження. Якщо для респондентів, що народилися в 1910-1930-х рр., нерідко фіксувалася елементарна відсутність знань про свою дату народження, то юридично-формальні зміни радянської влади разом зі зміною уявлень приводять до чіткого усвідомлення розташування свого точного календарного походження. Перелом наступив у регіоні не пізніше повоєнних часів, коли виросло нове покоління.

Найбільш показовим і наповненим традиційними ритуальними діями на сучасному етапі розвитку родильної обрядовості залишається перший день народження, який обов'язково святкується як сільськими мешканцями, так і міськими. Перша річниця дитини як і раніше оточена певним комплексом звичаїв і обрядів, одні з яких є традиційними зі значними модифікаціями, інші – інноваціями.

Нині святкування річниці всюди обставляється пишно, з запрошенням кумів, родичів і знайомих, які приходять з подарунками і гостинцями для дитини. Це святкування всюди тепер відоме під назвою іменини (рос. «именины», болг. «гудина», «именинка»).

Звичай, за яким дитину стрижуть не раніше року, можна спостерігати і в наш час. Згодом зникли відмінності, що торкалися пріоритетних

функцій виконавців обряду. Тепер право першої персони, що здійснює постріження, повсюди належить куму і кумі. Схема виконання стала приблизно однаковою. Непринципова відмінність полягає в тому, що в одних місцях дитину прийнято садити на стіл²², в інших – на стілець²³. Широкого поширення набув звичай після постріження кілька разів підкидати дитину вгору з побажанням високого росту. У болгарському селі Одеської області зафіксована більш архаїчна форма цього обряду – при постріженні мати дитини стоїть поряд і тримає в руці свічку. Стрижене волосся вона змішує з воском і кладе поверх дверної коробки зі словами: «Дай Бог да пураеш висок, кэкту айта вратата» (*«Дай Бог, щоб ти був в зріст цих дасрей»*)²⁴. Просторовою одноманітністю характеризується також звичай зберігати дитяче волосся на спомин. Проте, стародавні прийоми також зустрічаються, до них вдаються переважно літні люди.

Таким чином, структура колишнього ритуалу ініціації постріження змінилася і стала приблизно однаковою як в місті, так і в селі. Сучасне постріження вже навряд чи можна віднести до категорії ритуалу, швидше перед нами звичай святкування річниці дитини, що включає також і правдо першого постріження.

Модифікованим відголоском ритуалів, направлених на отримання долі, є поширений в сучасній культурі варіант ворожіння, який проводиться в процесі обрядової стрижки. Перед дитиною розкладають різноманітні предмети, що символізують ту чи іншу сферу діяльності, і дають право вибору. По тому, якої з розкладених речей вона торкнеться першою, і передбачають її майбутнє. Серед найбільш поширених предметів зустрічаються гроші, які символізують достаток, книги – знак розумових здібностей, іноді ставлять стакан, що означає в майбутньому тягу до пиття²⁵.

Безпосередній зв'язок з майбутньою долею дитини простежується в звичаї, крім волосся, зберігати пуповину новонародженого. Архаїчний за своїм змістом звичай було зафіксовано в с. Вила Вінницької обл., за яким на пуповині зав'язують n-кількість вузликів, а потім на кожен День народження дають розв'язати один такий вузол. За народними уявленнями даний ритуал допомагав «розв'язати» розумові здібності дитини, зробити його мудрим. З останнім розв'язаним вузлом пуповину необхідно було спалити, оскільки при новому зав'язуванні вузлів людина могла померти. У зв'язку з цим навіть попіл пускали на вітер²⁶.

Таким чином, основна тенденція сучасної післяродильної обрядовості зводиться до поєднання численних у минулому обрядів дитячого циклу в одне свято на честь річниці дитини. З давніх звичаїв, пов'язаних з початковим періодом життя немовляти, можна зустріти такі, як перша стрижка волосся, «розрізання пут», маніпуляція з молочним зубом, всілякі ворожіння. Проте розглядаються вони не як магичні дії, а як жартівливі церемонії, що дають батькам привід запросити гостей. Одночасно зі зникненням і трансформацією традиційних обрядів виникають нові, до них

відноситься, наприклад, звичай щорічно відзначати дні народження дітей. Переконаність у важливості і обов'язковості щорічного святкування дня народження дітей доводить високу особисту цінність дітей в сучасній сім'ї.

Більшість опитаних респондентів-батьків вважають, що день народження дітей треба обов'язково щорічно відзначати хоча б в своїй сім'ї з родичами («оскільки діти чекають його»²⁷, «у дітей багато радості»²⁸). Перші роки життя день народження відзначають вузьким колом родичів. Коли дитина стає старшою, окремо збирають її друзів відповідного віку і окремо дорослих, або роблять для обох груп різні столи в один день. При цьому основна увага приділяється саме дитячому святу. Його основним елементом вважається солодкий стіл з кульмінаційним моментом – винесення іменинного торту з запаленими свічками, які винуватець свята задуває і загадує бажання. Ще до недавнього часу існував звичай в момент подачі на стіл торту виконувати пісню «Коровай», в наш час ця традиція практично повністю була витіснена модою на її західний варіант – «Happy Birthday». Масовим явищем стало відзначати дні народження в дитячому садку, дитячих розважальних комплексах, що ще раз підтверджує той факт, що дане свято перейшло за межі сімейно-споріднені.

Особливий символічний рубіж сучасного процесу соціалізації визначає наступ 10-річного віку як перехідного. Однак в наш час відсутні традиційні атрибути, що регламентують перехід до наступної вікової категорії. Щоправда, його існування доводять лише деякі незначні моменти, яким самі носії культури не надають особливого ритуального значення. Так, переважаюча більшість опитаних віднесли 10-й день народження до особливих дат, які характеризуються підвищеною урочистістю, пам'ятними подарунками, великою кількістю і різноманітністю страв на святковому столі. Специфічним моментом, що визначає символічну вікову межу, є поширений в сучасному святковому побуті звичай з наступом 10-річного віку припиняти ставити свічки в іменинний торт²⁹. У багатьох сім'ях ця традиція вважається дитячою і залишається актуальною саме до вказаного віку. Надалі ритуал зі свічками фіксується виключно на ювілеях і особливих значних датах з метою підвищення відчуття урочистості.

Соціально-вікова стратифікація простежується в сучасній шкільній системі, де поступово увійшла в традицію організація випускного балу після 4-го класу, оформляючи перехід учнів з молодших класів до школярів середньої школи. Подібного роду церемоніал практикують також в 9-му і 11-му класі, що в хронологічному віці відповідає 16 і 18 рокам.

Наступ повноліття легітимізує перехід до нової соціально-вікової категорії осіб і є важливим показником визнання людини як особи. В оцінці віку повноліття фізіологічні ознаки сьогодні переважають над аскриптивними. Це виражено, перш за все, у відсутності чіткої межі шлюбного віку у чоловіків і жінок, властивої колись традиційним суспільствам, втрати

збірних термінів, що позначали ознаки дорослого соціально-вікового статусу. Головним атрибутом, що оформлює настання повноліття на офіційному рівні, є отримання громадянського паспорту.

Цікавий звичай, що демонструє межу повноліття, було зафіксовано в с. Вілолісся Одеської області. Традиційно на святий вечір хрещеник несе вечерю хрещеним батькам у вигляді двох калачів. Після закінчення вечора хрещений батько проводить ритуал обміну калачами – один калач зі свого столу міняє на калач з сумки хрещеника. Після досягнення хрещеником певного віку – 16 або 18 років (як правило, це пов'язано із закінченням школи), він несе останню вечерю хрещеним батькам з подякою і подарунками. З цим візитом він залишає обидва калачі у хрещених і більше не приносить вечерю взагалі³⁰.

Окремо треба вказати на деякі інноваційні моменти, які виникли в пострадянський час з активізацією етнокультурного процесу рехристиянізації. В святковому побуті з'явилося табу на відзначання 9 і 40 років, що мотивується зв'язком зі звичаєм поминання покійних.

Поява у середині ХХ ст. нової традиції святкування іменин в день народження членів сімей відсунуло на другий план традиційні іменини.

Деякі найцікавіші аспекти цього комплексу ритуальних практик розглянемо на матеріалах балканських народів Одеської області (греки, болгари, гагаузи). Сформувавшись на основі балканської традиції, цей обряд, не дивлячись на деякі історичні трансформації, до теперішнього часу зберіг стійкість структури. Польові дослідження в місцях локального розміщення вказаних етносів показують, що особисті святкування складають одну з характерних особливостей календарного циклу.

Етнографічний аналіз іменного циклу свят розкриває три основні моменти, пов'язані між собою певною закономірністю. По-перше, це елементи, пов'язані з відвідуванням церкви іменинником та його родичами; по-друге, оказіональний етикет як центральний момент всіх особистостних свят; по-третє, приготування кулінарного атрибуту у вигляді національної страви. Таким чином, подібні свята проходили за усталеною схемою, в якій присутнє архаїчне інваріантне ядро: молитва, жертвоприношення та спільна трапеза.

Релігійну сторону обрядовості таких свят складає обов'язкове відвідування іменинником та його родиною церкви. До храму слід принести щось з продуктів харчування (хліб, вино, калач, солодоці), а також речі особистого та домашнього ужитку – хустку, рушник, відріз полотна, гроші³². Після освячування харчі роздаються парафіянам, а речі складаються біля образу святого, що розцінюється як символічна форма жертвоприношення за здоров'я іменинника. Біля ікони святого також запалюється свічка і читастися молитва з проханням про особисту долю іменинника.

В рамках домашнього простору святкування іменин розпочинається з прийому гостей. Серед болгар Бессарабії було зафіксовано звичай, за яким кожен гість намагався прийти першим, оскільки він мав право

здійснити ритуал обрядового умивання і отримати за це подарунок. Респонденти згадують, що в давнину збиралася молодь однієї махали (квартал села) і опівночі обходила усіх іменинників, які проживали поблизу. Перший гість приносив з собою глечик з водою і поливав на руки імениннику, якою той символічно мив обличчя³³. Перший гість також намагався потягнути іменинника за вуха («за здраве»). Якщо той був худорлявий, то тягнули в боки, щоб повнішав, а якщо був низьким на зріст, то тягнули наверх, щоб виріс високим³⁴.

В ролі подарунків на іменні свята зазвичай виступали елементи одягу – сорочки, рушники, хустки, шкарпетки, капці, а також приносити калач, солодощі, спиртні напої. Виразний спосіб вручення подарунків зафіксовано в болгаро-гагаузьких селах – подарунок-річ імениннику давали не в руки, а клали на плече. Якщо дарували гроші, то вкладали в руку імениннику в момент рукостискання³⁵.

Іменні свята обов'язково супроводжувались жертвоприношенням на ім'я святого та приготуванням обрядової страви – курбана, який мав готувати сам іменинник. В деяких гагаузьких селах фіксувались випадки, коли людина виявляла бажання віддати тварину (півень, баран) живою за своє здоров'я. В таких випадках її намагались подарувати маленькій дитині, котра носила ім'я іменинника³⁶.

Виразна основа архетипу жертвоприношення не тільки стала головним змістом для іменних дат, але й визначила категорію свята в цілому. Дуже часто у бессарабських болгар старшого покоління поняття «править курбан» і «свято» виступають у розмові в якості синонімів. Інші балканські народи Південної України аналогічно сприймають курбан в якості головного атрибута святкування. Показово, що саме цей елемент увійшов у практику відзначання сільських храмів (*Собор, Панаїр, Храм, Собор* та ін.)

Отже, традиція святкування іменних свят є одним з унікальних явищ у календарній та сімейній обрядовості. У наш час деякі елементи цього свята поступово зникають, певним чином модифікуються, приймають ігровий розважальний характер. У переважній більшості сімей релігійне значення цього ритуалу втрачено, але сам він усвідомлюється як традиційне сімейне свято, яке супроводжується загальноприйнятими традиційними нормами.

Висновки:

Таким чином, навіть у трансформованій традиційній культурі зберігається система символізації віку, завдяки якій вона легітимізує життєвий шлях індивіда і притаманну їй соціальну стратифікацію. Сучасна соціально-вікова стратифікація типологічно тотожна архаїчним моделям, тому в наш час можна спостерігати багато прикладів-аналогів останньої.

Головним ритуалом, що регламентує сьогодні віковий перехід, виступає День народження. Це свято повністю інтегровано в систему особисто-сімейної обрядовості, хоча на цей час можна спостерігати тенденцію пере-

воду його з суто сімейних в сферу особисто-громадських свят. Цікавою особливістю є паралельне побутування декількох форм його вираження. Найбільш архаїчними за своїм змістом та формою є розповсюджені насамперед в сільській місцевості так звані «іменні свята». В міському середовищі переважає сучасний варіант цього свята, відсутність ряду істотних моментів надає йому нового змісту.

Примітки:

1. Бернштам Н.А. Молодежь в обрядовой жизни русской общины. - Л., 1988.
2. Байбурин А.К. Ритуал в традиционной культуре. - СПб., 1993.
3. Бочаров В.В. Антропология возраста. - СПб., 2001.
4. Кон И.С. Ребенок и общество. - М., 1988.
5. Решетов А.М. Об употреблении вокативных терминов родства в повседневном быту русских// Алгебра родства, 1995, вып.1.
6. Калиновская К.П. Возрастные группы народов Восточной Африки. - М., 1976.
7. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. - М., 1984. - С.68.
8. Бочаров В.В. Власть. Традиции. Управление. - М., 1992. - С.32.
9. Нидерле Л. Славянские древности. - М., 1956. - С. 271.
10. Гаврилюк Н.К. Картографирование явлений духовной культуры (по материалам родильной обрядности украинцев) - К., 1981. - С.377.
11. Горбаневский М.В. В мире имен и названий. - М., 1983. - С.93.
12. Белоусова Е.А. Социокультурные функции имянаречения// Родины, дети, повитухи в традициях народной культуры. - М., 2001. - С.283.
13. Решетов А.М. Об употреблении вокативных терминов родства в повседневном быту русских// Алгебра родства, 1995, вып.1. - С.55.
14. Зеленин Д. Обрядовое празднество совершеннолетия девицы у русских// Живая старина, 1911, 1912 - С. 237.
15. Семейные обряды и обрядовый фольклор// Этнография восточных славян. М., 1987. - С.402.
16. Косвен М.О. Кто такой крестный отец //СЭ, 1963 №3. - С.99.
17. Рабинович М.Г. Очерки этнографии русского феодального города. - М., 1978. - С.237.
18. Русские обычаи и обряды. - М., 2005. - С.17.
19. Даль В.И. Иллюстрированный словарь русского языка. - М., 2006. - С.160.
20. Забылин И. Домашний быт русских царей в XVI-XVII вв. - М., 1915, ч.2. - С.644.
21. Бочаров В.В. Антропология возраста. - СПб., 2001. - С.21.
22. Крива О.Р., 1977 р.н., укр., м. Одеса.
23. Семенова Л.К., 1958 р.н., рос., м. Одеса.
24. Петрова М.Ф., 1930 р.н., болг., уродженка с. Нагірне, Ренійського р-ну, Одеської області.

25. Ніколова Ф.Я., 1975 р.н., болг., уродженка с. Виноградне Болградського р-ну Одеської області.

26. Вихованець Н.В., 1987 р.н., укр., уродженка с. Вила Вінницької області.

27. Швець О.Н., 1961 р.н., укр., м. Одеса.

28. Андріяш Н.Н., 1975 р.н., укр., м. Білгород-Дністровський.

29. Будковець С.В., 1969 р.н., рос., м. Одеса.

30. Ткач В.С., 1988 р.н., укр., уродженець с. Білолісся Одеської області.

31. Мітева Ф.Я., 1932 р. н., болг., уродженка с. Виноградне Болградського р-ну Одеської області.

32. Стоянова М.П., 1934 р. н., болг., уродженка с. Кубей Болградського р-ну Одеської області.

33. Попас П.А., 1927 р.н., болг., уродженець с. Виноградне Болградського р-ну Одеської області.

34. Арабаджи В.В., 1922 р.н., болг., уродженець с. Криничне Ізмаїльського р-ну Одеської області.

35. Куманова І.П., 1919 р.н., с. Криничне Ізмаїльського р-ну Одеської області.

36. Карастан К.К., 1949 р.н., гагауз, уродженець с. Дмитрівка Болградського р-ну Одеської області.

Розділ II

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Міронова І.С.

ПЕРЕВЕЗЕННЯ ПОШТИ В УКРАЇНІ ВОДНИМИ ШЛЯХАМИ СПОЛУЧЕННЯ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVIII – ПОЧАТОК XX ст.)

Поштовий зв'язок в житті людини має велике значення. Серед способів і засобів передавання й доставки повідомлень він є одним із самих давніх. У кожній країні організація пошти та її діяльності мають свої особливості.

Питанням розвитку та діяльності поштового зв'язку в Україні присвятили свої праці А.Байраківський, В.Бізіна, В.Мухін, В.Мороз, П.Дюков та ін. У своїх працях вони виклали основні віхи виникнення, становлення й розвитку поштового зв'язку на території України. Проте питання розвитку поштових перевезень водними шляхами сполучення були розглянуті недостатньо. Саме цю прогалину намагається заповнити автор статті.

Одними з перших, за часом виникнення, були морські поштові перевезення у XVIII ст. Північне Причорномор'я з його теплим кліматом, близькістю моря і лиманів завжди вабило до себе людей. Та найбільші устремління до моря мали правителі Росії. Прагнення мати порти на одному з найбільших внутрішніх морів континенту, розвивати торгівлю, зрештою відсунути свої південні кордони якомога далі – усе це обумовило початок освоєння цього краю і створення морської поштової служби в даному регіоні.

В 1779 р. за пропозицією новоросійського генерал-губернатора Г.О.Потьомкіна, по Чорному морю спочатку із Керчі в Таганрог, а потім із Херсона до турецьких берегів в Константинополь, а також із Одеси в Туреччину і Персію почали ходити пакетботи. “Зручні і легкі судна” споряджалися Адміралтейською колегією і знаходилися у неї в підлеглих. Судна відправлялися раз в місяць. До кінця 1780 р. вони плавали вже кожні два тижня. Зв'язок по суші до того часу практично зупинився. Пакетботи використовувалися для перевезення казенної і приватної кореспонденції,

а також товарів і купців. До першої чверті XIX ст. перевезення громадянської пошти на суднах обслуговували військові моряки. Наказом 1781 р. були визначені тарифи на перевезення пасажирів, товарів і листів. За доставку приватних листів, які відправлялися із Керчі і Херсону в Константинополь, брався збір по 3 копійки з золотника і по 2 копійки із Керчі в Таганрог¹.

В XIX ст. перевезення пошти морем продовжувало інтенсивно розвиватися. Розділ VIII Положення про влаштування пошти від 22 жовтня 1830 р. стосувався листів, які приходили на кораблях. Листи могли привозитися на звичайних кораблях шкіперами, матросами і пасажирами у всі порти. Шкіпери повинні були їх збирати і віддавати корабельним доглядачам, а ті, в свою чергу, повинні були їх відсилати у поштове місце, яке знаходилося при порту. Такі листи обкладалися збором портових і вагових грошей. На листи проставлявся поштовий штампель. Шкіперу, який доставляв листи корабельному доглядачу видавалося по 20 коп. за лист. Листи, які йшли до самого порту, роздавалися через листонош. Якщо хтось із робітників судна або пасажирів бажав сам доставляти листи за адресою, то він повинен був внести гроші за них в поштове місце. Коли листи були прийняті і на них поставлені штампелі, то гроші поверталися.

Якщо на привезених листах було зазначено, звідки вони відправлені, то збір брався з того місця, а якщо цих зазначень не було, то гроші бралися звідти, звідки прийшов корабель. Шкіпери, матроси і пасажирів, які мали при собі листи, не звільнялися також від оплати за них. Корабельні доглядачі спостерігали за тим, щоб без поштового штампеля не було ні в кого листів при від'їзді. Якщо хтось на кораблях ховав листи, і це було виявлено корабельним наглядачем або митним служителем, то з них стягувався штраф у розмірі 25 руб. за кожний лист, із яких п'ята частина відходила на користь того, хто відкривав листа, а чотири йшли в поштовий прибуток².

Будучи морськими воротами Російської імперії на Чорному морі, одеський порт сприяв торгівлі з країнами Середземномор'я і Османською імперією, чий володіння в той час простиралися на Малу Азію, Близький Схід, на Балкани і на частину Північної Африки. Одночасно виник і поштовий зв'язок в цьому напрямку. Основу поштових перевезень тоді складали комерційне листування і пересилка зразків товарів.

Вирішальну роль в удосконаленні морських поштових перевезень відіграло виникнення пароплавних товариств. В 1828 р. між Поштовим департаментом і приватними судновласниками була підписана угода на перевезення пошти із Одеси в Константинополь. В липні цього ж року рейсом одеського пароплаву відкрилася перша пасажирська лінія, яка зв'язала Одесу з Редут-Кале на Кавказі та з Константинополем. В угоді були вказані умови, які забороняли приймати до перевезення листи, які не оплачувалися поштовим збором³.

З 1833 р. перевезення по Азовському і Чорному морях здійснювало Чорноморське пароплавне товариство. Відносини товариства з Поштовим департаментом були оформлені угодою, затвердженою Комітетом міністрів 23 лютого 1843 р.⁴ За цією угодою для казенних, приватних і торгових відносин між Одесою і Константинополем були засновані постійні пароплавні сполучення. Пароплави, за розпорядженням Головного Новоросійського генерал-губернатора, повинні були відправлятися в Одесу через кожні десять днів, починаючи з 10 травня 1843 р. З цими пароплавами між Одесою і Константинополем відправлялася також писемна кореспонденція. Але для того, щоб кореспонденти в Росії і Україні мали можливість пересилати свої листи в Константинополь на пароплавах, було дозволено всім російським поштовим конторам приймати крім казенних пакетів і приватну писемну кореспонденцію. Виняток становили гроші і посилки, які потрібно було відправляти сухопутною поштою. За перевезення приватних листів на пароплавах між Одесою і Константинополем брався поштовий збір по 30 коп. сріблом за лот, з дотриманням встановленої Поштовим Департаментом ваги. Писемну (казенну та приватну) кореспонденцію, яка подавалася на пошту і була адресована в Константинополь, за бажанням могли відправляти через одеську поштову контору. На таких листах і пакетах потрібно було робити надпис: “для відправлення на пароплав в Константинополь” і класти їх в постпакети до Одеси⁵.

В 1847 р. було затверджено положення про перевезення Чорноморським пароплавним товариством пошти між Одесою і російськими та закордонними портами⁶.

З 1856 р. перевезення пошти по Чорному морю взяло на себе Російське товариство пароплавства і торгівлі. Для правильної доставки кореспонденції в міста призначення на кожний пароплав товариства призначалися листоноші⁷. Пароплави товариства перевозили пошту за маршрутом Керч – Вердянськ – Маріуполь – Єйськ – Таганрог і у зворотному напрямку. 28 червня 1862 р. між товариством і Поштовим Департаментом була укладена угода, яка передбачала доставку пошти у всі міста Росії і закордонні порти, які відвідували пароплави товариства⁸.

За договором, укладеним між Поштовим Департаментом і Російським товариством пароплавства і торгівлі, починаючи з 1 січня 1863 р., розпочалося регулярне перевезення із Одеси кореспонденції в східні порти: Батум, Требізонд, Метелип, Смирну, Александретту, Бейрут, Олександрію, Афон і Солонікі.

Спочатку товариством пересилалися тільки прості листи і бандеролі, тобто газети, журнали, преїскуранти, циркуляри та інші друковані видання, в яких, крім адреси, не було нічого написано. Як листи, так і бандерольні відправлення оплачувалися поштовими марками. Платежі за означену кореспонденцію були такими: за листи - по 30 коп. за кожний лот; за відправлення в бандеролях - по 10 коп. за кожний лот. Листи і банде-

ролі відсилалися за звичайними реєстрами, але в особливих постпакетах, в Одеську прикордонну поштову контору з надписом “кореспонденція у Східні порти”⁹.

12 листопада 1863 р. були опубліковані правила для відправлення кореспонденції в вищеназвані східні порти. Крім означених портів, пароплави Російського товариства заходили також в Константинополь. Згідно договору, підписаному з товариством, кореспонденція, яка направлялася в це місто (прості листи і бандеролі) пересилалася на пароплавах за тим самим порядком, як і в інші східні порти¹⁰.

Але відбувалися випадки, коли поштові контори не дотримувалися встановлених правил передачі кореспонденції, а саме: постпакети з означеною кореспонденцією йшли не в Одеську прикордонну поштову контору, а прямо у східні порти; приймалася для відправлення кореспонденція, адресована в місця, які не були означені в циркулярних наказах Департаменту; відправлялася не оплачена кореспонденція, без оплати поштових марок. Внаслідок цього, Поштовий Департамент наказував всім поштовим конторам точно виконувати встановлені правила. За невиконання даних вимог, робітникам загрожувало адміністративне покарання або звільнення з роботи¹¹.

З 1877 р. перевезення пошти по Чорному морю здійснювало також Російське транспортне і страхове товариство, з 1879 р. – товариство Добровільного флоту. Всі пароплави цих компаній були приписані до Одеського порту.

Отже, за договором з Поштовим департаментом, Російське товариство пароплавання і торгівлі отримало виключне право на перевезення пошти по всій акваторії Чорного моря і на Близькій Схід. З 1860 р. пошта, яка перевозилася на його пароплавах, супроводжувалася листоношами, а з 1873 р. її почали супроводжувати сортувальники. Подібне монопольне право на перевезення пошти на Далекий Схід отримав “Добровільний флот”, яким він користувався до початку ХХ ст.¹². Пошта з Одеси пароплавами перевозилася до Владивостока та Сахаліну¹³. З 1895 р. пошта відправлялася пароплавами з лютого по травень, та з серпня по листопад за адресами Приморського краю і Сахаліну.

Крім міжнародних поштових перевезень, в навігаційний час було дозволено перевозити пароплавами пошти по Азовському і Чорному морям між губерніями. Так, із Керчі в Ростов-на-Дону пошта переправлялася в понеділок, середу і суботу о 6 год. ранку; із Одеси в Ізмаїл, Вилкове і Кілію – в понеділок, вівторок, четвер і суботу о 8 год. вечора; із Одеси в Акерман – кожного дня, крім понеділка о 8 год. ранку¹⁴.

На відміну від залізничних перевезень пошти, для яких було створено спеціальне управління, пароплавні перевезення не виділялися із загальної системи поштового зв'язку і їхні чиновники входили до складу губернських поштових управлінь, а пізніше – до поштово-телеграфних округів. З 60-х рр. ХІХ ст. на пароплавах з'явилися перші суднові поштові

відділення, які сортували пошту дорогою – та приймали просту кореспонденцію на борту пароплавів¹⁵.

Морську пошту доглядали митниці. Тим, хто мав справу з міжнародною поштою, встановили доплату за знання англійської мови. Перевірку цих знань проводили особи, що не працювали у поштово-телеграфній службі¹⁶.

В XIX ст. були введені спеціальні поштові календарні штемпелі. На першому такому штемпелі був надпис “Одеса – Керч – Поті”. З тих пір на всіх морських штемпелях (за рідким виключенням) вказувались кінцеві пункти транспортування кореспонденції. Перші штемпелі, виготовлені спеціально для гасіння поштових марок, виникли в Санкт-Петербурзі на початку лютого 1858 р., а 31 травня і 7 серпня того ж року Головне управління пошт повідомило про виготовлення особливих штемпелів гасіння для всіх поштових закладів Росії і намітило замінити всі попередні штемпеля новими – номерними точковими. Одеській поштової прикордонній конторі – одній із дев’яти поштових прикордонних контор Росії – був присвоєний штемпель з цифрою “6” в оточенні трьох рядів крапок, які становили горизонтальний овал. Цей штемпель знаходився в експлуатації до лютого 1863 р.¹⁷ На III конгресі Всесвітнього поштового союзу в Лісабоні (1885 р.) було запропоновано замінити в штемпелях трьохбуквенні позначки місяця на національних мовах римськими цифрами. Посилаючись на це рішення, Головне управління пошт і телеграфів Росії в березні 1890 р. здійснило чергову уніфікацію календарних штемпелів, в результаті якої було замінено позначення дати¹⁸.

Якими ж правилами керувалася морська поштова служба у своїй діяльності?

Про струнку розвинену систему ведення діловодства морської пошти нам говорять постанови, положення та накази, які видавалися протягом всього XIX ст. Так, 23 березня 1842 р. наказом начальника головного морського штабу була видана Постанова морського відомства про порядок видачі з пошти казенних грошей і речей чиновникам військового і морського відомств. За цією Постановою, в морському відомстві вводилися особливі шнурові книги для запису отриманих з пошти казенних коштів і посилок, в яких потрібно було відмічати місяць і число, коли були віддані гроші і посилки з пошти приймальнику¹⁹.

13 квітня 1864 р. було затверджено Положення про франкування (оплату поштовими марками) іноземної кореспонденції. За цим Положенням: 1) для оплати франкованих листів, які відправлялися через пошту за кордон, використовувалися поштові марки; 2) з цією метою, зверху існуючих марок в 30, 20 і 10 коп., наклеювалися нові марки в 5, 3 і 1 коп.; 3) франкування іноземної кореспонденції марками допускалося на наступних умовах: а) якщо на лист, який йшов до відправлення, була наклеєна необхідна кількість марок, які відповідали або перевищували визначений за таксою внутрішній та іноземний порт, то цей лист вважався франкова-

ним і видавався отримувачу без будь-якої додаткової платні; б) якщо кількість наклеєних на лист марок була недостатньою для повної оплати листа внутрішнім та іноземним портом, то він вважався франкованим тільки до кордону, і потім, при видачі такого листа, визискувався з отримувача його за кордоном весь наданий за таксами іноземний порт; в) якщо ж ставалося, що кількість або достоїнство наклеєних на лист марок недостатньо навіть для покриття внутрішнього порту, то лист вважався не франкованим, і з отримувача його за кордоном бралася вся внутрішня і іноземна портова плата.

Марками франкувалися тільки прості листи, бандерольні відправлення і зразки товарів. Рекомендовані (страхові) листи, грошові посилки і бандеролі повинні були подаватися на пошту без марок. Відправлення за кордон листів в штемпельних конвертах не допускалося, якщо ж такі конверти були опущеними в скриньку, то вони вважалися не франкованими. Кореспонденцію, яка відправлялася за кордон, записували в спеціальні книги. Вони називалися “Книги для записування отриманих внутрішніх не вповні оплачених простих закритих листів і не франкованої міжнародної писемної кореспонденції”. В цих книгах, в графах для франкованої кореспонденції потрібно було вказувати: скільки надійшло грошей і скільки листів оплачено марками²⁰. В цю книгу записувалися отримані внутрішні не повністю оплачені листи і не франкована, або недостатньо франкована, міжнародна писемна кореспонденція. Ця кореспонденція підлягала відправленню з вказуванням поштового збору, який потрібно було ще взяти за отриману кореспонденцію. Після того, при відправленні останньої кореспонденції слід було пояснити, в належних графах, скільки саме і куди відправлено такої кореспонденції і скільки потрібно взяти за неї збору від отримувача пошти. Ці книги підлягали ревізії контрольних установ і повинні були заготовлятися для всіх поштових контор і відділень по одній на рік (а в поштамтах – на кожний місяць)²¹.

20 липня 1884 р. була прийнята Постанова про перевезення морською поштою цінних пакетів із Росії в Туреччину. Така пошта йшла транзитом через Австрію, Німеччину або Румунію. Цінність пакета не повинна була перевищувати 10 тис. франків (2500 руб.). Грошові пакети, адресовані в Константинополь або інші турецькі порти пересилалися через Одесу завдяки Російському товариству пароплавства і торгівлі. Грошові пакети могли пересилатися на необмежену суму, а відкриті цінні - до 15 тис. руб. На обкладинці пакета ставився надпис - “через Одесу”²².

В 1889 р. була підвищена грошова такса за міжнародну кореспонденцію. Так, за кожні 15 грамів франкованого закритого листа і грошового або цінного пакету, які відправлялися, брали по 10 коп. (замість 7 коп.); за кожні 15 грамів отриманого не франкованого закритого листа – 20 коп. (замість 14 коп.); за кожний одинарний відкритий лист і за кожну із двох частин відкритого листа з оплаченою наперед відповіддю – по 4 коп. (замість 3 коп.); за кожні 50 грамів бандерольного відправлення з

друкованими творами, діловими паперами або зразками товарів – по 2 коп.; за недостатньо франкований простий лист або таке саме бандерольне відправлення, бралася плата в подвійному розмірі з кількості тієї, якої не вистачало до повної оплати суми; за замовлення рекомендованої кореспонденції і для грошового або цінного пакета – 10 коп. (замість 7 коп.); за доставку повідомлення про отримання замовленої або страхової кореспонденції – по 10 коп. (замість 7 коп.)²³. Так само, як і 25 років назад, практикувалося пересилання пошти з післяплатою, притому остання пересилалася відправникові безкоштовно.

Отже, в морському відомстві існувала струнка поштова система, яка характеризувала можливості пошти, чітку регламентацію її послуг, повну відповідальність пошти і клієнтів, без додержання якої не могло бути якісного виконання наданих послуг.

Регулярні перевезення по внутрішнім водним шляхам сполучення (рікам і озерам), які здійснювалися на основі узгоджень між поштовим відомством і приватними пароплавними компаніями, отримали широке розповсюдження із середини 50-х рр. XIX ст.

В 1850 р. на Дніпрі була відкрита перша пасажирська лінія Кременчук – Пінськ. Влаштоване в 1858 р. “Товариство пароплавства по Дніпру” перевозило вантажі і пасажирів не тільки по Дніпру, але і по Прип’яті і Десні. В розпорядженні Дніпровської пароплавної компанії було 17 пароплавів. В Києві було три пристані: на Подолі, Теличі і в Корчуватому.

В 1864 р. Київська губерньська контора оголосила в “Київських губерньських відомостях”, що з досвіду попередніх років з 1 квітня пароплавними по Дніпру будуть пересилатися проста приватна і казенна кореспонденція в Переяслав, Канів, Черкаси, Кременчук чотири рази на тиждень, а Катеринослав – два рази на тиждень²⁴.

З відкриттям пароплавного сполучення між Кілією та Одесою була налагоджена регулярна поштова служба у придунайському містечку Кілії. До Кілійської округи належало 14 населених пунктів, у тому числі славнозвісне Вилкове – “українська Венеція”. Із заснуванням Дунайсько-Чорноморського пароплавства у 1883 р., двічі на тиждень пароплави торгового дому “Князь Гагарін і К” доставляли пошту до Одеси і у зворотному напрямку. На початку першої світової війни приватна компанія була викуплена державою і пошта перейшла до транспортування її суднами Російського державного Дунайського пароплавства, в результаті чого перевезення її почастишало і відправляти пошту стали через день²⁵.

З 1896 р. приватними пароплавами “Молнія” і “Орел” по річці Південний Буг почалося перевезення пошти між містами Миколаїв і Вознесенськ. Пізніше, у 1902 р. власниками цих пароплавів - купцем П.-ї гільдії Михайлом Григоровичем Олевинським, Олександром Аполлоновичем Мелетиним і агентом вознесенського пароплавства Дометієм Григоровичем Дзино була створена пароплавна компанія “Молнія, Вулкан і Зоря”²⁶.

Пошта між Миколаєвом і Вознесенськом перевозилася в навігаційний

період, тобто з 1 квітня по 31 жовтня, шість разів на тиждень. Для догляду за рухом пошти на пароплавах були встановлені посади листонош. Для писемної кореспонденції, а також цінних речей були придбані спеціальні поштові скрині жовтого кольору, які зачинялися спеціальними замками. Кореспонденція, яка не вміщалася в поштову скриню, здавалася в загальний багаж під нагляд і відповідальність пароплавного керівництва. Якщо з вини листоноші або пароплавного керівництва ставалася пропажа або пошкодження пошти, вони за це несли відповідальність і повинні були відшкодувати втрачене у повному обсязі.

За перевезення пошти власники компанії отримували від Поштового департаменту за кожну навігацію по 400 руб. В разі поломки пароплава або невиходу його через погані погодні умови, судновласники відповідальності не несли²⁷. Починаючи з 1901 р. на пароплавах компанії, для нагляду за поштою, було введено посади двох листонош, які отримували по 16 руб. за рік. Листоношам видавалися також гроші за перевезення пошти на пароплавах, що становило одну п'яту частину від загальної суми за кожну версту. Перевозилася лише та пошта, яка здавалася поштовим відомством. Ні капітан, ані команда не мали права приймати поштові відправлення іншим шляхом²⁸. По мірі накопичення досвіду з організації перевезень пошти водним транспортом, до перевезень почали приймати не тільки прості листи, але й телеграми, рекомендовані листи, цінні пакети та друковану продукцію²⁹.

Починаючи з 1902 р. компанія "Молнія, Вулкан і Зоря" перевозила пошту безкоштовно. Як компенсацію пароплавам надавалося право піднімати на щоглах поштовий прапор, що давало їм переваги при ремонті, завантаженні паливом, проходженні митних процедур тощо³⁰.

Отже, завдяки поштовим реформам XIX ст., з розвитком та покращенням роботи судноплавства, за допомогою пароплавних товариств та приватних компаній, скоротилися терміни перевезень пошти, зріс її обсяг. Важливого значення набули послуги міжнародного зв'язку. В другій половині XVIII – на початку XX ст. морські та річкові поштові перевезення були необхідною справою для населення України.

Примітки:

1. Бизина В.Г. *Из истории украинской почты (К 225-летию Киевского почтамта)*. – К.: [Б.в.], 2000. – С. 26.

2. Державний архів Николаївської області (далі – ДАМО). – Ф. 87. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 15-16.

3. *Материалы по истории связи в России XVIII – начало XX вв. Обзор документальных материалов*. – Л.: Ленингр. типография № 5 Главполитграфпрома СССР, 1966. – С. 44.

4. Там само. – С. 44-45.

5. ДАМО. – Ф. 87. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 36.

6. Материалы по истории связи в России XVIII – начало XX вв. Обзор документальных материалов. – С. 45.
7. Там само. – С. 45-46.
8. Там само. – С. 46-47.
9. ДАМО. – Ф. 87. – Оп. 1 – Спр. 43. – Арк. 28.
10. Там само. – Арк. 55.
11. Там само. – Арк. 63.
12. Кофман В., Калинин Р. Одесская почта (фрагменты истории). – Одесса: МП "Брок-Сервис-Мэн", 1998. – С. 7.
13. Материалы по истории связи в России XVIII – начало XX вв. Обзор документальных материалов. – С. 47.
14. ДАМО. – Ф. 87. – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 62.
15. Мухін В., Мороз В., Дюков П., Іванов В., Юрій В. Від гінця до Інтернету. Нариси з історії української пошти. – К.: [Б.в.], 2002. – С. 118.
16. Там само. – С. 100-102.
17. Кофман В., Калинин Р. Вказ. праця. – С. 8-9.
18. Краткий обзор деятельности главного управления почт и телеграфов с почтово-телеграфною статистикою за 1885 год. Издание главного управления почт и телеграфов. – С.-П.: Типография императорской академии наук, 1887. – С. 18.
19. ДАМО. – Ф. 87. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 7-7зв.
20. Там само. – Спр. 43. – Арк. 72-72зв.
21. Там само. – Спр. 47. – Арк. 124.
22. Там само. – Спр. 55. – Арк. 58-58зв.
23. Там само. – Спр. 71. – Арк. 43.
24. Бизина В.Г. Вказ. праця. – С. 24-31.
25. Дунайская заря. – 1999. – 3 серпня.
26. ДАМО. – Ф. 87. – Оп. 1. – Спр. 82. – Арк. 48.
27. Там само. – Арк. 6-7.
28. Мухін В., Мороз В., Дюков П., Іванов В., Юрій В. Вказ. праця. – С. 118.
29. Материалы по истории связи в России XVIII – начало XX вв. Обзор документальных материалов. – С. 46.
30. ДАМО. – Ф. 87. – Оп. 1. – Спр. 82. – Арк. 26-27.

ДО ПИТАННЯ ПРО КУПЦІВ КОЗАЦЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ В МІСТАХ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ДОРЕФОРМЕННОГО ПЕРІОДУ

(кінець XVIII – перша половина XIX ст.)

Останнім часом з'явилося чимало публікацій, присвячених ролі українського козацтва в історії Півдня України кінця XVIII – початку XIX ст. Дослідники звертали увагу на колонізацію козацтвом південно-українських степів, його роль у різних сферах діяльності¹. Зовсім не вивченим аспектом історії козацтва на Півдні України, на наш погляд, є питання подальшої соціальної еволюції козацтва в умовах станово-представницької Російської імперії. У цьому контексті вельми цікавим є процес поповнення українським козацтвом лав купецького стану на Півдні України.

Як відомо, А. Скальковський у 1845 р., розглядаючи купецтво Одеси, писав: "В останні роки зайнялися торгівлею малоросіяни та поляки, але ще в малій кількості. Проте майже всі шкіпери каботажних човнів чисті діти Гетьманщини та Запоріжжя"².

На жаль, ми маємо обмежену кількість документальних свідчень про поповнення лав купецтва представниками запорозького чи то чорноморського козацтва. За даними одеського краєзнавця О. Маркевича, на початку XIX ст. серед одеського купецтва "провідною особою" був Дмитро Потилиця, за походженням чорноморський козак³. Дмитро Никифорович Потилиця був згаданий як міщанин ще в реєстрі мешканців Одеси 1799 р. (тоді він мав вік 25 років)⁴. Показово, що у 1807 р., будучи одеським купцем другої гільдії, Д. Потилиця, "відлучившись... для стягування боргу з втікачів – робітників, які різали для нього каміння в урочище Куляницькому, шукаючи робітників, записався до Усть-Дунайського козацького війська "Васюрінського куреня військовим товарищем"⁵. За це одеський комендант Кобле заарештував Д. Потилицю, "бо не можна купцю другої гільдії носити офіцерське звання, що таким чином зрівнює купців з військовими, які отримують звання після довгих років вірної служби"⁶.

Окрім вищезгаданого Д. Потилиці з числа одеських підприємців варто згадати купця третьої гільдії, відставного поручика Антона Ілліча Шостака, що належав до відомого та чисельного козацького роду. На початку XIX ст. він прославився як найзначніший будівельний підрядчик Одеси⁷. Фонди архіву Миколаївської області містять декілька унікальних справ, що надають можливість дослідити процес переходу козаків до купецтва, на прикладі м. Миколаєва⁸.

Щоб бути зарахованим до купецького стану, козаку слід було мати

овину суму капіталу (для запису в одну з трьох купецьких гільдій), звернутися до губернської казенної палати з письмовим проханням, а також отримати згоду адміністрації чи сільської громади з місця колишнього проживання. Так, маємо прохання Луки Артемовича Петренка, козака Полтавської губернії, до Херсонської казенної палати від 14 грудня 1859 р. про зарахування до III гільдії купецтва Миколаєва⁹. Коли у листопаді 1860 року Палата отримала відповідь від правління с. Свирідовка Івановського повіту Лохвицького округу Полтавської губернії, що за козаком Петренком не значиться боргів, його було зараховано до купецтва¹⁰.

Це був не поодинокий приклад переселення полтавського козацтва до Миколаєва. Так, протягом 1840-1850 рр. до III гільдії миколаївського купецтва було зараховано декілька козаків: у 1848 р. Тарапатова¹¹, у 1849 р. І. Холявку¹².

Пізніше маємо відомості про перехід козацтва у купецький стан: у 1855 році козачки Феодосії Руснаковой¹³ та того ж року Федора Штанька¹⁴. А у 1860 році полтавський козак Фома Христенко був зарахований навіть до I-ї купецької гільдії¹⁵.

Привертає увагу справа лохвицьких козаків братів Курбацьких. У 1858 р. Степан Курбацький оголосив капітал по III гільдії купецтва у Миколаєві й, сплативши всі гільдійські збори та виконавши повинності, повернувся до міської думи з проханням про зарахування у миколаївські купці його братів Анатолія та Миколу¹⁶. Однак, коли Миколаївська міська рада отримала відповідь на свій запит про звільнення Курбацьких з сільської громади від Сенчанського повітового правління, то виявилось, що за молодшим братом Миколою Курбацьким значилася рекрутська заборгованість, й через те про його звільнення з сільської громади не могло бути мови¹⁷. Справу було вирішено у липні 1859 р., коли сільська громада с. Засулья Сенчанського повіту, Лохвицького округу Полтавської губернії на своїх зборах вирішила відпустити козаків Курбацьких до Миколаєва, звільнивши їх від рекрутської повинності¹⁸. Проте, недовго Курбацькі перебували у купецькому стані. Вже у 1869 році Миколаївська міська дума отримала повідомлення від Херсонської казенної палати, що лохвицькі козаки Анатолій та Микола Курбацькі перебувають у лавах миколаївського міщанства з 1866 р., та сумлінно сплачують податки¹⁹.

Загалом, переселення козаків з Полтавщини і, зокрема, з Лохвиці, до південних міст, напевно не було випадковим. Тамтешнє козацтво вирізнялося соціальною рухливістю та мобільністю. Так, за відомостями наведеними О.І. Гуржієм, в 1823 р. у м. Лохвиці, Полтавської губернії було 34 купці, з них 5 козаків²⁰.

Таким чином, з вищезазначеного випливає, що українське козацтво було одним з важливих джерел поповнення купецького стану на Півдні України. Типові козацькі прізвища нерідко зустрічаються у купецьких реєстрах Одеси, Миколаєва, Херсона та інших містах Херсонщини. Отже,

проблема визначення частки осіб козацького походження серед купецтва південноукраїнських міст дореформеного періоду потребує подальшого вивчення.

Примітки:

1. *Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII – XIX ст.* / Автори-упоряд.: О.А. Бачинська й ін. – Одеса: Друк, 2000. – 282 с.; *Одеса козацька. Наукові нариси.* – Одеса: Маяк, 2000. – 147 с.; Гуржій О.І. *Купецький стан на Лівобережній та Слобідській Україні в другій половині XVII – у XVIII ст.: проблема становлення та розвитку* // *Український історичний журнал.* – 2004. – № 4. – С. 3-21.

2. Скальковский А. *Коммерческое народонаселение г. Одессы* // *Одесский вестник.* – 1854. – №5.

3. Маркевич А. *Из жизни старой Одессы* // *Записки Одесского общества истории и древностей.* – 1900. – Т.22. – С. 31.

4. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф.4. – Оп.4. – Спр.153. – Арк. 123.

5. Бачинский А.Д. *Народная колонизация Придунайских степей в XVIII – начале XIX вв.*: Дисс. ... канд. ист. наук. – Одесса, 1969. – С. 280.

6. Там само. – С. 281.

7. Гончарук Т.Г. *Підрядники у будівництві Одеси в кінці XVIII – I половині XIX ст.* // *Одесі - 200. Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 200-річчю міста.* – Одеса, 1994. – Ч. 1. – С. 19.

8. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО) – Ф. 222 (Миколаївська міська дума). – Оп.1. – Спр. 96; 105; 143; 156; 557; 646; 693.

9. ДАМО. – Ф. 222. – Оп.1. – Спр. 646 (*Указ Херсонської казенної палати про зарахування до III гільдії купецького стану полтавського козака Луки Петренка, 1860*). – Арк. 1.

10. Там само. – Арк. 2.

11. ДАМО. – Ф. 222. – Оп.1. – Спр. 96 (*Справа про зарахування в миколаївські III гільдії купці, звільненого з козаків Полтавської губернії козака Тарапатова, 1846-1848 рр.*) – Арк. 3.

12. ДАМО. – Ф. 222. – Оп.1. – Спр. 105 (*Справа про зарахування в миколаївські III гільдії купці, звільненого з козаків Полтавської губернії козака Івана Холявки, 1847-1849 рр.*).

13. ДАМО. – Ф. 222. – Оп.1. – Спр. 143 (*Справа про зарахування в купецьку громаду, звільнену з козачок Феодосію Руснакову, 1850-1855 рр.*). – Арк. 10.

14. ДАМО. – Ф. 222. – Оп.1. – Спр. 156 (*Справа про зарахування в купецтво Федора Штанька з полтавських козаків, 1850-1855 рр.*). – Арк. 7.

15. ДАМО. – Ф. 222. – Оп.1. – Спр. 693 (*Справа про зарахування з полтавських козаків в I-шу гільдію купецького стану Фоми Родіоновича Христенка, 1860 р.*). – Арк. 1.

16. ДАМО. – Ф. 222. – Оп.1. – Спр. 557 (Справа про зарахування ляхів-козаків в III-шу гільдію купецького стану Анатолія та Миколи Курбачьких, 1858-1870 рр.). – Арк. 1.

17. Там само. – Арк. 3.

18. Там само. – Арк. 5 зв.

19. Там само. – Арк. 22.

19. Гуржій І.О. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної армії в містах України кінця XVIII – першої половини XIX ст.// Український історичний журнал. – 1959. – № 5. – С. 44.

Цубенко В.Л.

УЧАСТЬ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЦІВ У ЦЕРЕМОНІАЛІ ПОХОВАННЯ ІМПЕРАТОРА ОЛЕКСАНДРА І (1825)

Кожна людина у своєму житті зустрічається з такими однаковими подіями, як народження й смерть. Це дві події, яких ніхто не може скасувати у житті кожного з нас. Тому саме їм із самого початку людської історії надавалося особливе значення. Їх завжди оточували певні ритуали і церемонії, які мають свої традиції у кожного народу, у кожній країні. Ці ритуали й церемонії з часом змінювалися, але суть їх залишалася така сама.

Предметом нашого дослідження стала участь військових поселенців Харківського (Українського) військового поселення кавалерії у церемоніалі поховання імператора Олександра І, а об'єктом – військові поселенці Чугуївського, Таганрозького, Борисоглебського уланських полків.

У науковій літературі питання про церемоніал поховання імператора Олександра І недостатньо висвітлено. Певні аспекти церемоніалу поховання імператора Олександра І знайшли відображення в узагальнюючих працях середини 60-х років XIX ст. М. І. Богдановича¹ і М. К. Шильдера². Більша частина матеріалу, в якому тією чи іншою мірою представлена проблема, має навчальний та науково-популярний характер і видана російськими авторами³. Для з'ясування даного питання нами широко використовувалися документи Центрального державного історичного архіву України у м. Києві.

Метою даної статті є спроба конкретизувати і навіть деталізувати участь військових поселенців Харківського військового поселення кавалерії у церемоніалі поховання імператора Олександра І, зокрема Чугуївського, Таганрозького, Борисоглебського уланських полків.

19 листопада 1825 р. у м. Таганрозі раптово помер російський цар Олександр І Павлович Романов (1777–1825). Цікавим є той факт, що

імператор Олександр I у передбаченні близької кончини імператриці Єлизавети Олексіївни взяв із собою при від'їзді до Таганрогу церемоніал поховання імператриці Катерини II, імовірно для того, щоб на випадок потреби, взяти його за основу і написати самому порядок похорону. Але доля розпорядилася інакше. Після кончини імператора Олександра I цей церемоніал знайшли між його паперами. Князь Волконський та барон Дібіч використали його для усіх необхідних розпоряджень.

Для організації похорону була створена «Сумна комісія», яку очолили вищі придворні чини. Вона займалася організаційними питаннями, пов'язаними з підготовкою собору до поховання, виробленням церемоніалу похорону тощо.

У «Церемоніалі перенесення тіла...» докладно оговорювався маршрут і порядок проходження процесії, склад її учасників. Число осіб, які брали участь у жалобній ході, було досить значним. Друкувався «Церемоніал...» на російській та іноземних мовах, розсилався у посольства й особам, яким було необхідно брати участь у жалобній процесії.

Перед виступом з Таганрога сумного кортежу імператриця Єлизавета Олексіївна викликала до себе медика хірурга, придворного лікаря Д. К. Тарасова, який лікував Олександра I, і сказала йому: «Я нікому не можу краще доручити, як Вам, спостерігати в усій подорожі за збереженням тіла й супроводити труну його до самої могили».

11 грудня 1825 р. тіло імператора Олександра I перенесли з палацу в собор Олександрівського монастиря і поставили⁴ на влаштований там катафалк, під балдахіном з увінчаним імператорською короною. У соборі щодня відбувалося архієрейське служіння, а вранці і ввечері відправлялися панахиди. Там тіло залишалося до 29 грудня 1825 р. Того ж дня о 10-й годині ранку, після літургії і панахиди, кортеж вступив з Таганрога з тією ж церемонією, яка відбувалася при переносі тіла з палацу в монастир, далі – через Харків, Курськ, Орел, Тулу до Москви та Санкт-Петербурга⁵. Місцеве населення супроводжувало сумну процесію по всій дорозі⁶.

Командуючий церемонією та військовими частинами граф Орлов-Денисов слідкував за дотриманням суворого порядку і військової дисципліни. На козлах колісниці постійно сидів лейб-кучер покійного імператора Олександра I – Ілля Байков. На відпочинок на ніч зупинялися у найближчих селах, а труну заносили до церков. Місцеві жителі у кожному окремому випадку зводили чудові катафалки.

На межі кожної єпархії сумний кортеж зустрічали архієрей з духовництвом повіту і ставили на заміну духовництву попередньої губернії. У містах війська вишиковувалися шпалерами, і там, де була артилерія, її салютом виявляли військові почесті царській особі. Часто люди випрягали коней з колісниці і тягли її самі. Переїзди були не більше 5-10 верст.

На межі кожної губернії один губернатор передавав церемоніал іншому губернаторові. На всьому шляху, навіть у степовій місцевості жителі

абиралися великими натовпами, у містах, особливо у центрах губерній зосередження людей було особливо великим.

Д. К. Тарасов зазначав: «Крім особистого веління, даного мені імператрицею у Таганрозі, мав власне припис від графа Орлова-Денисова про необхідність піклуватися за цілісністю тіла імператора під час усієї ходи. Із цією метою Д. К. Тарасов радив графу для перевірки стану тіла імператора не часто розкривати труну і оглядати його тіло. Такі огляди проводили при Особливому комітеті у присутності графа Орлова-Денисова опівночі п'ять разів⁷, і кожного разу, по закінченні огляду, повідомляли графу про стан тіла. Для щоденного контролю за станом тіла покійного імператора Олександра I у труні зробили отвір у вигляді клапана. Під труною постійно тримали ящики з льодом, нашатирем і повареною сіллю для підтримки холоду».

Маршрут з тілом покійного імператора Олександра I пролягав через округи Харківського (Українського) військового поселення кавалерії. З 4 на 5 січня 1826 р., тіло государя імператора Олександра I Благословенного покоїлося у Воскресенському храмі. 7 січня 1829 р. жалібна хода тимчасово перебувала у поселенні Бригадірівці 3-ї волості 5-го округу до повернення погоди. Через сильний вітер і мороз тут хода затрималася на кілька днів. Про це повідомили духовенство і дворянство у м. Чугуєві, Борисоглебський уланський полк⁸.

Сама процесія, що повинна була підкреслити не тільки імператорське достоїнство покійного, але і його заслуги, нагадувала собою театральну дію, що складалася із декількох відділень. На чолі кожного з них ішли церемоніймейстер і маршал. Так, церемоніал зустрічі тіла імператора Олександра I у м. Чугуєві у січні 1826 р. передбачав наступні заходи. Посаду поліцеймейстера займав чиновник їзди верхи. Командував місцевими військами церемоніалу генерал-майор барон Розен. Під час церемоніалу він стояв верхи з лівої сторони колісниці. Передній конвой склав 1-й ескадрон Борисоглебського уланського полку, а задній – 2-й, 3-й, 4-й, 5-й, 6-й ескадрони цього ж полку. У кожному ряду йшли два диякони та два священники місцевих церков, а також зі сторонніх. Вони мали два церковні диктатори, церковні хоругви та хрест. Перед жалобною колісницею, запряженою вісьма кіньми у чорних попонах, йшли хор півчих і представники вищого духовенства, а навколо її – шістдесят пажів з палаючими смоло-свічками. Біля труни стояли чотири ад'ютанти. На посаді церимоніймейстера перебував чиновник. Корону ніс генерал-майор Александров з асистентами полковником князем Голіциним і полковником Строгановим. Шкіри балдахіна підтримували генерал-майор Коровкін, генерал-майор Савен, флігель-ад'ютант полковники Герман і Шкурін, а також квартирмейстери.

До церемоніальної хресної жалібної ходи залучили Чугуївський уланський полк. Його вишикували у вільному порядку правим флангом до вигону, а лівим – до головної площі. Батальйони поселених і резервних

ескадронів, учбовий дивізіон кантоністів, інвалідну команду вишикували вздовж Нікітінської вулиці обличчям до церкви, правим флангом – від рогу лавок, лівим – проти церковної огорожі. Церковний дзвін почався за півгодини до церемонії і тривав до її закінчення⁹.

Для зустрічі караулу і супроводження тіла імператора Олександра Павловича від м. Таганрога до м. Санкт-Петербурга призначили війська: 1) від Таганрогу до Бахмача для караулу і конвою – Донський отаманський козачий полк; 2) від Бахмача до Липовця для караулу і конвою – 2-у уланську дивізію. Згідно з розпорядженням, у м. Бахмачі перебували 1-й, 2-й, 3-й, 4-й ескадрони Таганрозького уланського полку (командуючим призначили 4-й ескадрон). Караул здійснювали 5-й ескадрон у п. Павлівка, 6-й – у м. Слов'янську. Маршрут жалобної ходи із Бахмача здійснювали перші чотири ескадрони до п. Павлівки, а від звідти до м. Слов'янська. У конвої йшли п'ять ескадронів. Із м. Слов'янська покійного супроводжував цілий полк, потім перші п'ять ескадронів повернулися у розташування полку, а 6-й ескадрон супроводжував до Голої Долини, де його змінив 1-й ескадрон Серпухівського уланського полку¹⁰. 2-й, 3-й, 4-й, 5-й ескадрони Серпухівського уланського полку були зібрані у м. Ізюмі, а 6-й – у п. Теплянка. До м. Ізюму жалобну колісницю супроводжував 1-й ескадрон Серпухівського уланського полку. Там тіло покійного Олександра І зустріли чотири ескадрони. Із м. Ізюму зазначені ескадрони слідували конвоем до п. Теплянка, де перебував 6-й ескадрон Серпухівського уланського полку, який супроводжував полк через 5-й поселений кавалерійський округ до п. Волохове.

1-й, 2-й, 3-й, 4-й, 5-й, 6-й ескадрони Борисоглебського уланського полку зібралися у Волохові і слідували до м. Малиновського. Там Чугуївський уланський полк прийняв караул 1-5-ми ескадронами.

Чугуївський уланський полк перебував у м. Чугуєві. На межі 6-го кавалерійського округу він зустрів і провів від Чугуєва до Харкова покійного імператора Олександра І. Після виходу із Харкова 5-й і 6-й ескадрони Чугуївського уланського полку слідували до Липовця, де 5-й ніс караул, а від Липовця 6-й ескадрон слідував у конвої до Черемошної, де змінився Катеринославським кірасирським полком. У м. Харкові для жалобного параду призначалися: Чугуївський уланський полк, Воронежський піхотний полк і кінна рота №14 із 2-го резервного кавалерійського корпусу (при 2-й уланській дивізії). Ескадрони 2-ї уланської дивізії призначили на ніч у караул. Дивізійний командир мав повноваження замінити караул кавалерії піхотою з військово-робочих батальйонів. Після виступу з Харкова ескадрони 2-ї уланської дивізії повернулися у свої квартири. Від Черемшина до м. Обовна караул здійснювали Рильський піхотний полк, а конвой – Катеринославський кірасирський полк¹¹.

3 лютого 1826 р. сумна процесія прибула до Москви. Вступ жалобної хресної ходи до міста відбувся у належному порядку, згідно з розпорядженням «Сумної комісії» під керівництвом Н. Б. Юсупова. Труна була по-

виставлена у катафалк в Архангельському соборі, посередині гробниці російських царів¹².

28 лютого 1826 р. сумна процесія наблизилася до Царського Села. Імператор Микола виїхав назустріч жалобній ході. Його супроводжували Великий князь Михайло Павлович, принц Вільгельм Пруський, принц Оранський і перші чини двору. 1 березня 1826 р. о 23.30 священники і чергові згідно з розпорядженням покинули приміщення церкви палацу, а біля дверей церкви поставили вартових. У церкві залишилися лише Голіцин, Орлов-Денисов, Завітаєв¹³. Вони відкрили труну, оглянули тіло, одягли на голову корону й обтерли обличчя. Тіло покійного було зовсім цілим, без явних ознак псування. У церкві відбулося прощання імператорської сім'ї з покійним Олександром І.

5 березня 1826 р. тіло покійного імператора перевезли із Царського Села у Чесму. 6 березня 1826 р. хода рушила із Чесменського палацу до Санкт-Петербурга. Для жалобного оформлення Петропавлівського собору «Сумна комісія» залучила багатьох провідних архітекторів і художників. Цей день або два до початку процесії герольди, призначені «Сумною комісією», на всіх площах міста повідомляли про день і годину початку жалобної ходи.

«Про сумну церемонію варто сказати, – пише очевидець, що вона була виконана востаннє по церемоніалу, що дотримувався із часів Петра Великого. Усі її учасники йшли у довгих і широких чорних плащах, маючи на голові чорні капелюхи з розпущеними полями. Особливу увагу привертала до себе бойовий і жалобний коні й лицарі веселого і сумного образу. Перший був у світлій зброї, другий – у чорній, з опущеним забралом і мечем, що ступав мірним кроком (у цьому вбачалася алегорія життя й смерті, радості й горя, торжества й суму)». За численним духовництвом, нарешті, була чудова жалобна колісниця і на ній труна. Протягом семи днів у Казанському соборі закрита труна покійного імператора Олександра І була виставлена на поклоніння усім прошаркам народу¹⁴.

13 березня 1826 р. об 11.00, під час сильної заметілі, похоронна хода рушила із Казанського собору, до Петропавлівської фортеці (вона прямувала по Невському, Великій Садовій, Царициному лузі, через Троїцький міст). У той же день відбулися відспівування й поховання (у XVIII – першій третині XIX ст. імператорів і імператриць ховали у золотій короні. Тіла їх бальзамували. Серце у спеціальній срібній посудині і інші внутрішності в окремій посудині ховали на дні могили за день до початку похоронної церемонії). Поховання імператора відбулося у закритій труні у Петропавлівському соборі Санкт-Петербурга¹⁵.

Відомо, що почесні вартові при гробі покійного імператора Олександра І були нагороджені спеціальними медалями. Так, 14 серпня 1849 р., після відспівування панахиди покійного імператора Олександра І преосвященним Філаретом, єпископом Харківським і Охтирським, нагородили військового поселенця Василя Панютіна великою срібною медаллю на

знак того, що він стояв у Царському Селі почесним вартовим при гробі покійного імператора. Медаль мала зображення на одній стороні портрет покійного імператора Олександра I зі словами навколо: «Олександр I Благословенний помер у Таганрозі 19 листопада 1825 року», на другій стороні – Всевидаще око зі словами: «Наш Ангел на Небесах»¹⁶.

Підсумовуючи вищесказане, варто зауважити, що смерть і поховання члена правлячої династії у більшості країн здавна супроводжувалися особливими церемоніями. У допетровській Русі цар перед смертю, як правило, приймав чернечий постриг (схиму). Коли помирав цар або особа царської сім'ї, дзвонили у дзвони і співали Великий Канон. Петро I увів новий церемоніал похорону, запозичений, здебільшого, з подібних церемоніалів німецьких князівств. Сама процесія поховання імператора Олександра I, що підкреслювала імператорське достоїнство і заслуги покійного, нагадувала собою велику театральну дію. В церемоніалі поховання брали участь тисячі військових, зокрема, у тривалому маршруті через округи Харківського військового поселення кавалерії були залучені військові поселенці Чугуївського, Таганрозького, Борисоглебського уланських полків.

Примітки:

1. Богданович М. И. История царствования императора Александра I и Россия в его время. – СПб., 1869. – Т. 6. – 523 с.

2. Шильдер Н. К. Император Александр I. Его жизнь и царствование. – СПб., 1897. – Т. 4. – 652 с.

3. Сахаров А. Н. Александр I // Российские самодержцы (1801–1917). М., 1993; Баратинский В. В. Князь, «Царственный мистик» (Император Александр I – Федор Кузьмич). – Л.: «СКАЗ» 1990. – 160 с.; Цветков С. Э. Александр I (1777–1825). – М.: ЗАО Центрополиграф, 2005. – 291 с.; Чекурин А. Тайны истории: Эгмонт Россия Лтд., 2001. – 160 с.

4. Шильдер Н. К. Император Александр I. Его жизнь и царствование. – СПб., 1897. – Т. 4. – С. 432.

5. Там само. – С. 433.

6. Там само. – С. 434.

7. Там само. – С. 435.

8. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 1352. – Оп. 1. – Спр. 174. – Арк. 24.

9. Там само. – Арк. 25–26.

10. Там само. – Арк. 6.

11. Там само. – Арк. 7.

12. Шильдер Н. К. Император Александр I. Его жизнь и царствование. – СПб., 1897. – Т. 4. – С. 436.

13. Там само. – С. 438.

14. Там само. – С. 439.

15. Там само. – С. 442.

16. *Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Отделение 5 (Изюмский, Купянский и Старобельский уезды: Купянские и Старобельские округа военного поселения).* – Харьков: Университетская типография, 1858. – С. 123–124.

Самойлов О.Ф., *Самойлов Ф.О.*

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОЛІТИКУ ЦАРСЬКОГО УРЯДУ ЩОДО ВИЩОЇ ОСВИТИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст. (НА МАТЕРІАЛАХ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ)

Чимало аспектів історії вищої освіти в Україні другої половини ХІХ ст. до сьогодні лишаються недостатньо дослідженими ні у вітчизняній, ні в зарубіжній історіографії.

В дореволюційну добу в працях, присвячених тим чи іншим сторонам діяльності вищих навчальних закладів країни, простежується протиставлення двох підходів – проурядового, консервативного та опозиційно-ліберального. Однак чимало аспектів проблеми державної політики щодо вищої освіти фактично лишалося поза увагою авторів.

В даній статті робиться спроба простежити умови, тенденції та результати розвитку вищої освіти на Україні у другій половині ХІХ ст. на тлі урядової політики в цій сфері.

Теоретичною основою дослідження стали ідеї вітчизняних учених, педагогів, письменників кінця ХІХ ст.: Б. Гринченка, М. Драгоманова, С. Русової, Я. Чепіги-Зеленкевич, М. Пирогова, К. Ушинського та ін. щодо характерних рис та особливостей розвитку в досліджуваний період української національної школи, зокрема вищої.

Актуальність досліджень з питань розвитку вищої освіти в Україні, зокрема контролю за якістю підготовки фахівців, зростає в зв'язку із введенням в практику вищої школи нової системи оцінювання знань, перехід на кредитно-модульну систему, що вимагає нових підходів до організації контролю результатів учбово-пізнавальної діяльності студентів. Одним з напрямів вдосконалення системи контролю є використання як передового зарубіжного досвіду, так і звернення до накопиченого у вітчизняній педагогічній теорії і практиці досвіду здійснення контролю результатів учбово-пізнавальної діяльності, неупереджений його аналіз і використання в сучасних умовах.

Аналіз історико-педагогічної літератури, архівних документів свідчить, що найцікавішим періодом в науково-практичному плані була

друга половина XIX ст. Саме тоді активно реформувалася система освіти, зокрема вища школа, вівся пошук нових освітньо-виховних систем.

З'ясуванню особливостей соціально-історичних умов, розвитку вищої освіти в Росії взагалі та на Україні зокрема, закономірностей становлення і розвитку дидактичних проблем присвячені праці В.Борисенка, А. Видченко, В. Вихруц, Л. Вовк, М. Євтуха, Т.Завгородньої, І. Зайченко, С. Золотухіної, О. Любара, В. Майбороди, Б. Ступарика, О. Сухомлинської та ін.

Джерельну базу дослідження складають: роботи видатних вітчизняних педагогів, вчених досліджуваного періоду і сучасності; документи офіційного характеру (директивних документів Міністерства народної освіти Росії за 60-90 рр. XIX ст., циркуляри, університетські статuti); звіти університетів про хід учбово-виховного процесу; матеріали періодичних видань того часу, зокрема "Журнала Министерства Народного Просвещения"; матеріали Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, Національної бібліотеки ім. В.І. Вернадського, мемуарна література.

Перехід Росії на шлях капіталістичного розвитку, зростання промисловості, торгівлі, сільського господарства, транспорту, упровадження в ці галузі машинної техніки вимагали докорінної перебудови народної освіти. Проведення буржуазних реформ в сферах управління, суду, військової справи також було неможливо без збільшення числа грамотних людей і розширення мережі навчальних закладів.

У середині XIX століття система освіти Наддніпрянської України, як і в цілому в Російській імперії, включала:

а) початкові навчальні заклади, представлені церковно-парафіяльними школами й повітовими училищами, яких до досліджуваного періоду налічувалося близько 30 тис., і де навчалася близько 600 тис. дітей¹.

б) середні учбові заклади – гімназії (класичні і реальні), а також низка станових закритих шкіл – дворянських інститутів;

в) вищі навчальні заклади – університети: Харківський (1805 р.), університет Св. Володимира в Києві (1834 р.), Новоросійський університет (1865 р.); спеціальні вищі учбові заклади: Харківський Ветеринарний інститут (1873 р.), Ніжинський історико-філологічний інститут (1875 р.), Харківський Технологічний інститут (1884 р.), Київський Політехнічний інститут (1898 р.), Катеринославське вище гірське училище (1899 р.); спеціальні навчально-виховні установи для дітей дворянства, які прирівнювалися до університетів, - Рішельєвській (у Одесі), князя Безбодроко (у Ніжині) ліцеї².

Аналіз історико-педагогічної літератури, архівних документів, матеріалів періодичних видань³ показав, що основні принципи організації і діяльність вищих навчальних закладів в досліджуваній період були, перш за все, відображені в статутах університетів і офіційних нормативно-правових документах, прийнятих урядом. Так, діяльність університетів на початку досліджуваного періоду здійснювалася відповідно до положень загального статуту 1835 р. і виданих пізніше постанов і розпоряд-

Міністерства народної освіти, що конкретизували і уточнювали ці положення. Згідно статтям 100 – 102 даного статуту викладання в університетах структурно підрозділялося на півріччя (семестри), яким повинен був відповідати і розподіл дисциплін, що вивчалися; час між семестрами відводився на канікули (“вакації”) літні - з 10 червня по 22 липня і зимові - з 20 грудня по 12 січня. Повний курс навчання складав 4 роки (на медичних факультетах – п’ять); студенти, що не витримали в цей термін встановлених випробувань, вважалися такими, що закінчили університет без будь-яких прав⁴.

Відповідно до статуту 1835 р. в університетах належало мати три факультети (філософський, юридичний, медичний); деякі факультети могли ділитися на відділення, які, у свою чергу, структурно могли складатися з розрядів. Проте, на початок 1850-х рр. філософські факультети були перетворені в два самостійних: фізико-математичний і історико-філологічний.

Предмети, що викладалися в університетах, ділилися на факультетські, або головні, і додаткові, або допоміжні. Графік навчального процесу будувався так, щоб на перших двох курсах вивчалися переважно загальноосвітні предмети (до яких в першу чергу відносилися додаткові), а спеціальні (факультетські) – на старших. Велика увага надавалася “безумовній обов’язковості навчання”, тобто обов’язковому відвідуванню студентами всіх без виключення занять⁵.

Відзначимо, що в ліцеях і спеціальних вищих учбових закладах викладання також здійснювалося по семестрах, термін навчання складав 3 роки в ліцеях і чотири у вузах, предмети в останніх підрозділялися на “суттєві” і “допоміжні”⁶.

Відповідно до університетського статуту 1835 р. випускники університетів, удостоєні звання дійсного студента, при призначенні на цивільну службу мали право на чин 12 класу, а ступені кандидата – 10. Під час вступу на військову службу дійсні студенти одержували перше офіцерське звання через 6 місяців, а кандидати – через 3, “якщо пізнанням служби гідні будуть підвищення”⁷.

Вихованці ліцеїв, які з успіхом закінчили повний курс навчання і були удостоєні похвальних атестатів, під час вступу на цивільну службу одержували 14-й класний чин, “а найкращі з них” – 12-й. Щодо переваг при вступі на військову службу статутами цих навчальних закладів було встановлено, що студенти ліцеїв мали однакові права з дійсними студентами університетів⁸.

Слід підкреслити, що початок досліджуваного періоду характеризувався не тільки малою кількістю вищих навчальних закладів, але і нечисленністю студентів в них. Так, за даними М. Владимирського-Буданова, на початок 1851 р. в університеті Св. Володимира нараховувалося 589 студентів, 1852-го – 591 (причому близько 70 % з них навчалися на медичному факультеті); ще менше студентів було в Харківському – 446 чоловік в

1852 р. Навіть в столичному Санкт-Петербурзькому університеті в 1851 р. на першому курсі навчалися 148 студентів, а успішно завершили в тому ж році цей навчальний заклад 124 особи⁹.

Затверджений в 1863 р. новий "Загальний статут імператорських російських університетів"¹⁰ відрізнявся від попереднього більшою повнотою і визначеністю, і, на думку дослідників даного періоду, значно "поліпшив університетський устрій". Так, по-перше, статут надав університетам велику самостійність в справах їх внутрішнього управління і дав кожному університету "...можливість... розвиватися своєрідно, за умов місцевого життя". По-друге, положення статуту значно збільшили науково-методичну базу університетів, відповідно вимогам науки. По-третє, статут дозволив університетам комплектувати свої штати добре підготовленими професорами, які б справляли "...етичний вплив на студентів" і прагнули "... викликати самостійне заняття науками"¹¹.

Як і раніше, кожний з університетів підпорядковувався Міністерству народної освіти, безпосередньо підкорявся попечителю учбового округу і управлявся ректором. Ректор був особою, обраною радою університету терміном на 4 роки з числа професорів, і затверджуваним міністром народної освіти. На ректора покладалося загальне керівництво університетськими справами, проте, тільки в екстрених випадках він міг ухвалювати важливі рішення на свій розсуд, без відома ради (у якій він був головою) або правління.

Відповідно до статуту, рада мала право складати правила про обов'язки студентів, про порядок проведення випробувань на вчені ступені, про умови прийому до вузу, про порядок діловодства в університетському суді, про обов'язки інспектора, про розподіл курсів лекцій і про збір платні за навчання, про контроль над заняттями студентів, про розділення факультетів на відділення (останнє - з дозволу міністра народної освіти). Крім того, раді належало право обрання доцентів, лекторів і інших посадовців університету, до інспектора включно, обрання суддів і кандидатів в університетський суд, видання інструкцій проректору або інспектору.

Правління університету складалося з ректора, деканів та інспектора, що мав право голосу лише по студентських справах. Компетенція правління зводилася до ведення університетського господарства і розглядів по студентських справах, накладенню стягнень на тих, що провинилися і передачі справ останніх університетському суду. Правління також розпоряджалося матеріальними допомогою студентам, звільненням їх від платні за слухання лекцій, а також управляло всією університетською власністю (останнє - із затвердження попечителя учбового округу).

Університетський суд складався з трьох професорів, вибраних радою; на випадок хвороби або відсутності з поважних причин кого-небудь з них обиралися і кандидати. Один з суддів повинен був бути з числа юристів (як правило, з числа професорів юридичного факультету), і на нього по-

складалися організація головування при розглядах. Веденню університетського суду підлягали студентські справи: 1) про порушення ними в будівлях і установах університету порядку, встановленого правилами; 2) про відношення між студентами, з одного боку, і викладачами і посадовцями даного навчального закладу, з іншого, навіть і в тому випадку, якщо вони відбулися і поза університетом.

Безпосередній контроль за виконанням правил, встановлених для студентів, здійснювалося особою, яка обиралася радою з числа своїх членів або із сторонніх чиновників. У першому випадку така особа іменувалася проректором, а в другому – інспектором, причому як один, так і інший затверджувався міністром народної освіти. У своїй діяльності вказані особи керувалися інструкцією, розробленою радою і схваленою попечителем учбового округу. У допомогу проректору і інспектору, для нагляду за порядком, призначалося декілька помічників – субінспекторів, а для діловодства – секретар по студентських справах.

Кожний з факультетів очолювався деканом, який обирався факультетськими зборами на три роки з числа професорів. Декан здійснював безпосереднє керівництво учбовим процесом; при цьому частина питань вирішувалася факультетом остаточно, а частина – підлягала затвердженню радою університету. До перших відносилися “заходи до посилення учбової діяльності студентів”, програми викладання, програми на конкурс для заняття вакантних кафедр, схвалення творів, що рекомендовалися в університетські збірки; до других – обрання посадових осіб, розподіл і порядок викладання, пропозиції про розділення факультету на відділення, про з’єднання і розділення кафедр, пропозиції щодо обов’язкових предметів для студентів, вибір стипендіатів, у тому числі і тих, що залишаються для підготовки до подальшої викладацької діяльності, схвалення дисертацій і тем для медальних творів, розподіл грошових допомог студентам¹².

Статут встановлював, що кожний з університетів міг мати в своєму складі чотири факультети: історико-філологічний, фізико-математичний, юридичний і медичний (у Санкт-Петербурзькому університеті замість останнього існував факультет східних мов)¹³. Дворівнева система розподілу факультетів на відділення, що застосовувалася раніше, а відділень на розряди була ліквідована – тепер факультети могли включати тільки відділення (що іноді іменувалися розрядами). Так, в додатку до звіту міністра народної освіти за 1874 р. наводилися дані, що чотири з діючих у той час російських університетів складалися з чотирьох встановлених згідно статуту факультетів; у Санкт-Петербурзькому, як вказано вище, замість медичного існував факультет східних мов, а в Новоросійському університеті діяли три факультети, медичний був відкритий лише в 1900 р.

Фізико-математичні факультети університетів, як правило, складалися з двох відділень (розрядів) – математичних і природних наук (у Харківському було і третє відділення – фізико-хімічних наук); історико-

філологічні – з трьох: класичної філології, слов'яно-руської філології, історичних наук (правда, в Санкт-Петербурзькому і Казанському університетах даний факультет на відділення не поділявся); юридичні факультети були розбиті на відділення тільки в Санкт-Петербурзькому (юридичних і адміністративних наук) і Казанському (юридичних і державних наук) університетах; факультет східних мов в Санкт-Петербурзькому університеті складався з п'яти відділень (розрядів)¹⁴.

Згідно статуту було збільшене число кафедр на всіх факультетах: на історико-філологічному – з восьми до одинадцяти; на фізико-математичному – з восьми до дванадцяти; на юридичному – з семи до тринадцяти; на медичному – з десяти до сімнадцяти. При цьому вводилися нові дисципліни; наприклад, на медичних факультетах – ембріологія, гістологія, порівняльна анатомія; на юридичних – історія російського права, історія найважливіших іноземних законодавств, історія слов'янських законодавств; на фізико-математичних – механіка; на історико-філологічних – теорія і історія мистецтв, історія загальної літератури та інші.

Як і раніше, навчання жінок в університетах, згідно статуту, не дозволялося; особи ж чоловічої статі могли залишатися на одному курсі не більш одного разу, а сам повторний курс не міг повторюватися більше двох разів за весь термін навчання¹⁵.

Наприкінці 60-х – на початку 70-х років XIX ст. дещо зросла кількість студентів, що навчалися в університетах, проте відбулося це, в першу чергу, – за рахунок Санкт-Петербурзького і Московського університетів. Так, на 1 січня 1875 р. в першому з них нараховувалося 1150 чоловік, а в другому – 1161 осіб. В той же час в університеті Св. Володимира було всього 694 студенти, в Харківському – 497, в Новоросійському – 259. При цьому найчисленнішими були медичні і юридичні факультети, на яких в шести діючих на той час університетах навчалася понад 70 % слухачів¹⁶.

З середини 1870-х рр. Міністерство народної освіти, стурбоване тими студентськими хвилюваннями, що мали місце в деяких вищих навчальних закладах, а так само з метою посилення урядового впливу на управління університетами, контролю над викладанням, дисципліною учнів, приступило до розробки нового університетського статуту, який і був прийнятий в 1884 р.

Даним статутом скасовувалася існуюча раніше, хай і обмежена, автономія університетів. Всі сторони їхньої діяльності ставилися віднині під жорсткий контроль міністерства і попечителів учбових округів. Як згадували сучасники, міністерство встановлювало практично все, “навіть найдрібніші подробиці” життя університетів, “призначало, підвищувало і звільняло професорів, ... розглядало і затверджувало... розподіл лекцій; доходило до того, що потрібен був його дозвіл на перенесення лекцій з одного дня на інший...”¹⁷.

Керівництво університетом фактично покладалося на попечителя учбового округу, який “був тією безапеляційно-вирішальною і все спрямо-

вченою владою, в руках якої зосередилися практично всі важелі університетського управління, які раніше приводилися в рух і виконання різними полегіальними інстанціями”¹⁸. Попечитель одержав право на свій розсуд скликати раду університету і правління, “з метою роз’яснення важливих питань і заходів, що стосуються матеріального забезпечення університету і його установ, господарського і дисциплінарного управління... і всестороннього сприяння успіхам навчання”. Таким чином, більшість питань, що торкалися діяльності університету, або безпосередньо входила в компетенцію попечителя учбового округу, або, згідно його пропозицій, остаточно затверджувалися Міністерством народної освіти.

Посади ректора і деканів перестали бути виборними, а ці особи стали призначатися зверху: декани, на яких було покладено “керівництво факультетом і орієнтування студентів напрямком нових учбових планів”, затверджувалися міністром, а ректор, як “найближчий помічник попечителя”, керуючий “всіма частинами управління університетом” – царським указом¹⁹.

Відповідно до статуту 1884 р. істотно були урізані права рад університетів і розширена сфера діяльності правління. Раді було надане значення інстанції, через яку факультети здійснювали контакт з попечителем учбового округу, а також характер дорадчого органу, що виказував думки по університетських справах, але не мав при цьому прямої розпорядчої та управляючої функції. За даними авторів історичного дослідження про діяльність Харківського університету в XIX ст., з середини 80-х років робота ради цього навчального закладу обмежувалася справами “про виключення різних осіб з податного стану, затвердженнями в ступенях і... так званими “поточними справами”, рішення по яких бралися до уваги або до виконання. У звітах про діяльність університету за ці роки такі справи, як розгляд огляду викладання, кошторису спеціальних витрат, клопотання того чи іншого факультету про тимчасове доручення викладання по вакантній кафедрі, про винагороду приват-доцентів і т.п. іменуються “найважливішими”, та і тут звичайно все обмежувалося заслуховуванням і направленням справи далі, у вищу інстанцію”²⁰.

У компетенцію правління, крім фінансових і господарських питань, було включено й низку таких, які раніше входили в сферу діяльності ради: обрання посадових осіб університету, призначення малоїмущим студентам грошових допомог, звільнення їх від платні за слухання лекцій, а також розгляд всіх студентських справ, що раніше здійснювався університетським судом, віднині ліквідованим.

Новим статутом було посилено і вплив інспекторської влади. Інспектор, що призначався міністром, підпорядковувався тільки попечителю учбового округу і ректору і був повноправним членом правління університету, нарівні з ректором і деканами, причому не тільки при вирішенні дисциплінарних питань, але і науково-навчальних. За його поданням призначалися субінспектори і служителі інспекції.

Основними змінами, що безпосередньо торкнулися інтересів студентів, стало введення гонорарної системи оплати викладачів, і залік півріч і державних іспитів по закінченню курсу навчання.

Гонорарна система передбачала зменшення платні, що вноситься студентом кожне півріччя в університетську касу за слухання лекцій, з 25 до 5 руб. Однак, при цьому додатково встановлювався особливий гонорар тим викладачам, лекції і практичні заняття яких відвідував студент; як правило, цей гонорар складав 15-25 руб. у півріччя.

Передбачалося, що, з одного боку, така система оплати стане стимулом для професорсько-викладацького складу в плані поліпшення якості лекцій і практичних занять з метою залучення на них більшого числа слухачів, а з іншого – підвищить зацікавленість студентів, що сплатили працю конкретних викладачів, в якісному засвоєнні знань, у тому числі і в регулярному відвідуванні лекцій.

Проте, досвід застосування гонорарної системи незабаром виявив її уразливі сторони, що негативно позначалися і на студентах, і на викладачах. Так, вже в 1887 р. розмір платні за слухання лекцій (крім гонорарів на користь професорів і доцентів) знов був збільшений до 25 руб. на півріччя, у зв'язку з чим на деяких факультетах загальна сума, що вноситься студентом за рік, досягла 80-100 руб. В той же час, обтяжливий для студентів гонорар укрив нерівномірно розподілявся між викладачами, і його розмір залежав не від якості праці викладача, а від числа студентів, що навчалися на конкретних факультетах і курсах (а так само від кількості осіб, звільнених від платні), тобто по суті, від предмету, що викладається; при цьому, як відзначали сучасники, у вигіднішому становищі опинилися викладачі найчисленніших факультетів - медичних і юридичних²¹.

Згідно положенням "Загального статуту ..." 1884 р.²² існуючі раніше річні іспити були скасовані, а замість них введені піврічні випробування для заліку півріч. Студент, якому не було зараховано три півріччя поспіль або п'ять півріч загалом, відраховувався з університету. Вісім зарахованих півріч (на медичному факультеті – десять) давали право на державний іспит в особливій комісії, що замінив собою колишній випускний іспит на факультеті. До складу комісії входили професори університетів, що призначалися міністром народної освіти і сторонні "компетентні особи". Ті, що успішно пройшли випробування, удостоювалися дипломів 1-го або 2-го ступеня, замість ступенів кандидата і звання дійсного студента, які існували раніше.

Відповідно новим екзаменаційним вимогам остаточних випробувань встановлювалася і система навчальних планів, що розроблялися факультетами університетів і затверджувалися міністерством. Кожен факультет був зобов'язаний скласти один або декілька планів, що обумовлювали дисципліни, які повинні були вивчати студенти, і порядок їх проходження по семестрах. При цьому предмети ділилися на факультетські (що вивчаються в суворій семестровій послідовності), додаткові (черговість слухан-

ни яких до певної міри надавалася самостійному вибору студентів) і факультетські (необов'язкові). Правилами передбачалося, що "перед початком кожного семестру студент, користуючись оглядом викладання, обирає курси і заняття, згідно вказаним в навчальному плані предметам, з тими відступами, на які бажає мати дозвіл, і представляє це на перегляд і дозвіл декана" ²³.

Проте слід підкреслити, що вже через декілька років, а саме в 1889 р., перевідні іспити були по суті справи відновлені, однак вже під назвою навічурсових, що проводилися після закінчення парних семестрів; не-парні ж, як і раніше, закінчувалися семестровими випробуваннями для заліку півріч.

Як наголошувалося, окрім університетів, система вищої освіти в досліджуваний період була представлена рядом спеціальних вищих навчальних закладів, в яких на відміну від університетів, підпорядкованих Міністерству народної освіти, управління їхньою діяльністю здійснюва-лося декількома відомствами – народної освіти, внутрішніх справ, шляхів сполучення, землеробства і державного майна.

Характерною особливістю більшості вищих спеціальних учбових за-кладів була їх багатопрофільність – як правило, вони могли мати до чо-тирьох відділень: механічне, хімічне, інженерно-будівельне, економічне. Ускладнення задач спеціальної освіти зумовило розширення спеціалізації студентських занять, при якій основні дисципліни відділен-ня вивчалися на перших двох курсах, а оволодіння головною спеціальністю починалося з третього. Поступово вищі спеціальні учбові заклади перейшли з трьох-чотирьохрічного терміну навчання на чотири-п'ятирічний.

Необхідно відзначити явну недостатність коштів, що відпускалися державою системі вищої освіти. Так, на утримання університетів за стату-том 1884 р. виділялося всього 2 268 790 руб., тобто лише на 6,5 % більше, ніж у 1863 р. ²⁴. Із цього приводу відомий історик, професор Д.І. Бага-дей писав: "Завдяки недостатнім штатам 1884 року російські університе-ти не могли належною мірою розвинути ні своєї викладацької, ні своєї вченої діяльності, їм завжди доводилося стикатися з недостатністю коштів на найнеобхідніші, невідкладні потреби" ²⁵.

Вищі навчальні заклади для жінок стали створюватися в Наддніпрянській Україні лише наприкінці XIX ст. Так, під тиском про-гресивної громадськості в 1872 р. урядом було дозволено відкриття Ви-щих жіночих курсів при Медико-хірургічній академії в Санкт-Петербурзі і Московських вищих жіночих курсів. На Україні ж Вищі жіночі педа-гогічні курси були відкриті в 1903 р. в Одесі за ініціативою професорів Но-воросійського університету М.М. Ланге, Є.М.Щепкіна та ін. У 1906 р. во-ни були реорганізовані у Вищі жіночі курси з історико-філологічним і фізико-математичним факультетами. У 1908 – 1910 рр. зазначені курси поповнилися юридичним і медичним факультетами ²⁶. Останній був пере-

творений в жіночий медичний інститут. У 1907 р. Вищі жіночі курси з історико-філологічним, фізико-математичним і юридичним відділеннями відкрилися в Харкові. У 1910 р. в Харкові почав діяти жіночий медичний інститут, ректором якого став професор Харківського університету, лауреат премії Паризької Академії наук В.Данилевський. У Києві ж в 1906 р., завдяки зусиллям професорів університету, відновили роботу Вищі жіночі курси, закриті в 1889 р. Спочатку вони склалися з 2-х відділень: історико-філологічного і фізико-математичного, а в 1907 – 1909 рр. були відкриті ще 3 відділення – юридичне, медичне і економіко-комерційне. У 1916 р. медичне відділення було реорганізоване в Київський жіночий медичний інститут.

Таким чином, аналіз директивних документів Міністерства народної освіти Росії, інших джерел та спеціальної історико-педагогічної літератури свідчить, що впродовж другої половини ХІХ ст. політика самодержавства у сфері вищої освіти відрізнялася непослідовністю.

Протягом досліджуваного періоду вищі навчальні заклади, що діяли на Наддніпрянській Україні, послідовно пройшли шлях від жорсткої регламентації всіх сфер своєї діяльності при правлінні Миколи І до відновлення автономії під час дії статуту 1863 р., яка, у свою чергу, була практично ліквідована контрреформами початку 80-х рр. ХІХ ст.

Проте різко зростаючий в умовах становлення капіталізму в Російській імперії попит на освіту, у тому числі і вищу, об'єктивно сприяв розвитку і становленню мережі вищих навчальних закладів: до кінця ХІХ ст. істотно збільшилося їх число, кількість студентів в них, була започаткована вища жіноча освіта.

Примітки:

1. *Обзор деятельности Министерства народного просвещения за 1862-1864 гг.* - СПб., 1865. – С. 12.

2. Соловьев И.М. *Русские университеты в их уставах и воспоминаниях современников. Выпуск первый: университеты до эпохи шестидесятых годов.* - СПб.: Книгоиздательство тип. "Энергия", без даты. – С. 9; *Список высших и средних учебных заведений Министерства народного просвещения, как существовавших до 1866 года, так и учрежденных в течение 1866-1876 гг., с показанием, на какие из этих учебных заведений и в каком количестве отпускаются суммы из городских доходов и земских сборов* // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1876. - Ч. 185. - Отд. Современная летопись. – С. 1.

3. *Наши учебные заведения. Новороссийский университет в 1886 году* // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1888. - Ч. 257. - Отд. Современная летопись. - С. 1-10: *О дозволении принимать в университет св. Владимира студентами некоторых молодых людей, не обучавшихся в гимназиях* // Дополнение к сборнику постановлений по Министерству народного просвещения (1803-1864). - СПб.: Тип. Академии на-

ив, 1867. - С. 627; О дополнении правил для учащихся в университете св. Владимира и в других университетах // Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. - Т. 5 (1871-1873). - СПб.: Тип. В.С. Валашева, 1881. - С. 930-931; О требовании удовлетворительных познаний от поступающих в Ришельевский лицей по экзамену и о допущении в оный без экзамена окончивших гимназический курс с одобрительными аттестатами // Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения (1850-1864). - Т. 3. - СПб.: Тип. Академии наук, 1867. - С. 297-298; О ходе и результатах экзаменов на поступление в Харьковский университет // Журнал Министерства Народного Просвещения. - 1862. - Ч. 116. - Часть официальная. - С. 140-143; Об изменении § 6 правил испытаний на звание действительного студента и на степень кандидата в Новороссийском университете // Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. - Т. 4 (1865-1870). - СПб.: Тип. Академии наук, 1874. - С. 955-956; Об изменении в правилах об экзаменах студентов университета св. Владимира // Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. - Т. 6 (1874-1876). - СПб.: Тип. П.П. Сойкина, 1901. - С. 1173-1174.

4. Владимирский - Буданов М.Ф. История императорского университета св. Владимира. - Том 1. - Киев: Тип. ун-та св. Владимира, 1884. - С. 480.

5. Воронов А. Воспоминания бывшего студента Харьковского университета 60-х годов // Русская старина. - 1913. - №6. - С. 579; По поводу нового университетского устава // Журнал Министерства Народного Просвещения. - 1863. - Ч. 119. - Отд. 2. - С. 400.

6. Устав попечительства о недостаточных студентах Новороссийского университета // Журнал Министерства Народного Просвещения. - 1870. - Ч. 149. - Отд. 1. - С. 28-33.

7. Багалей Д.И., Сумцов Н.В., Бузескул В.П. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905). - Харьков: Тип. Адольфа Дарре, 1906. - С. 156; Положение о производстве в ученые степени // Журнал Министерства Народного Просвещения. - 1844. - Ч. 42. - Отд. 1. - С. 183.

8. Устав Демидовского лицея // Журнал Министерства Народного Просвещения. - 1846. - Ч. 49. - Отд. 1. - С. 19; Устав лицея князя Безбородко // Журнал Министерства Народного Просвещения. - 1840. - Ч. 26. - Отд. 1. - С. 165.

9. Багалей Д.И., Сумцов Н.В., Бузескул В.П. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905). - С. 157; Владимирский - Буданов М.Ф. История императорского университета св. Владимира. - Том 1. - С. 594; Воронов А. Историко-статистическое обозрение учебных заведений С.-Петербургского учебного округа с 1829 по 1853 год. - С.-Петербург: Тип. Якова Трся, 1854. - С. 50.

10. Общий устав императорских российских университетов // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1863. - Ч. 119. - Отд. 1. - С. 23-63.

11. Багалей Д.И., Сумцов Н.В., Бузескул В.П. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905). - С. 173.

12. Глинский Б.Б. Университетские уставы (1775-1884 гг.) // Исторический вестник. – 1900. - № 2. - С. 718-721.

13. Известия о деятельности и состоянии наших учебных заведений // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1873. - Ч. 168. - Отд. Современная летопись. - С. 49.

14. Приложения к всеподданнейшему отчету г. министра народного просвещения за 1874 год // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1876. - Ч. 187. - С. 49-50.

15. Положения о студентах и посторонних слушателях лекций в императорском Харьковском университете // Циркуляр по Харьковскому учебному округу. – 1863. - № 17. - С. 187-192.

16. Приложения к всеподданнейшему отчету г. министра народного просвещения за 1874 год // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1876. - Ч. 187. - С. 76.

17. Багалей Д.И., Сумцов Н.В., Бузескул В.П. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905). – С. 245.

18. Глинский Б.Б. Университетские уставы (1775-1884 гг.) // Исторический вестник. – 1900. - № 2. - С. 730.

19. Там само - С. 731.

20. Багалей Д.И., Сумцов Н.В., Бузескул В.П. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905). - С. 256.

21. Там само. - С. 258; Глинский Б.Б. Университетские уставы (1775-1884 гг.) // Исторический вестник. – 1900. - № 2. - С. 734.

22. Общий устав императорских российских университетов // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1884. - Ч. 235. - Отд. Правительственные распоряжения. - С. 27-61.

23. Глинский Б.Б. Университетские уставы (1775-1884 гг.) // Исторический вестник. – 1900. - № 2. - С. 736.

24. Полное собрание законов Российской империи. - Собр. 3-е. - Т. IV. - СПб., 1887. - № 1404.

25. Багалей Д.И. Экономическое положение русских университетов. - СПб., 1914. – С. 10.

26. Циркулярное предложение гг. попечителям учебных округов о порядке держания экзаменов воспитанницами женских гимназий для поступления на высшие женские курсы в С.- Петербурге // Журнал Ми-

Министерства Народного Просвещения. – 1882. - Ч. 219. - Отд. Правительственные распоряжения. - С. 10-11; Циркулярное предложение гг. попечителям учебных округов о порядке поступления на высшие женские курсы воспитанниц женских гимназий Министерства народного просвещения // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1882. - Ч. 222. - Отд. Правительственные распоряжения. - С. 28-29; Наши учебные заведения. Отчет о состоянии С.- Петербургских высших женских курсов за 1891-1892 учебный год // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1893. - Ч. 285. - Отд. Современная летопись. - С. 53-64; Об условиях приема слушательниц в С.- Петербургский женский медицинский институт // Циркуляр по Харьковскому учебному округу. – 1896. - № 4. - С. 7-8.

Самойлов О.Ф.

ПРО ФОРМИ ПОТОЧНОГО КОНТРОЛЮ ЗНАНЬ СТУДЕНТІВ В УНІВЕРСИТЕТАХ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

Історія університетської освіти в Україні другої половини ХІХ ст. до сьогодні ще не стала предметом спеціального дослідження ні у вітчизняній, ні в зарубіжній історіографії, хоча є чималий масив публікацій, автори яких торкалися окремих аспектів теми.

В дореволюційну добу в працях, присвячених тим чи іншим сторонам діяльності університетів простежується протиставлення двох підходів – проурядового консервативного та опозиційно-ліберального. Такі представники ліберально-демократичного табору, як К.Д. Кавелін, В.І. Вернадський, П.Г. Виноградов, Б.Б. Глинський¹ та ін., пояснювали стан університетської освіти в різні періоди характером верховної влади та змістом того чи іншого університетського статуту. Праці ж С.В. Рождественського, П. Фрелюдін² та ін., які представляли консервативно-монархічний напрям, відрізнялись описово-апологетичним характером. Однак такий важливий аспект навчального процесу в університетах, як проведення вступних, перевірних та випускних іспитів, форм поточного контролю знань студентів фактично опинився поза увагою майже всіх авторів.

В даній статті робиться спроба простежити організацію та форми поточного та періодичного контролю результатів навчально-пізнавальної діяльності студентів в університетах України у другій половині ХІХ ст.

В середині ХІХ ст. питанням поточного контролю знань студентів російських університетів приділялося значно менше уваги, ніж вступним та випускним іспитам. Пов'язано це було передусім з тим, що в основу учбового процесу була покладена лекційна система навчання, хоча вона, на думку багатьох сучасників, "носила чужий життю шкільний

характер", при цьому лекції у більшості випадків просто читалися викладачем по заздалегідь підготовленому, незмінному на протязі десятків років, конспекту.

Так, у "Звіті про стан Імператорського Харківського університету за 1849-1850 академічний рік" зазначалося: "Вихованці першого та другого курсів у заняттях своїх слідували загальному порядку занять; вихованці ж двох старших курсів, крім відвідування лекцій, мали особливі заняття з метою кращого приготування... по тим розділам науки, які кожним з них обрані", причому час, що відводився на ці "особливі заняття", не перевищувало одної – двох годин на тиждень³.

Деякі викладачі намагалися протидіяти закріплені традиціям, розвивати у юнаків самостійність мислення. Вони не обмежувались тільки читанням лекцій, а влаштовували в аудиторії диспути з обговоренням першоджерел чи нових видань того часу, проводили індивідуальні заняття з кращими із студентів, надавали підручники, посібники, журнали із власних бібліотек.

Так, наприклад, студент початку 1860-х рр. Харківського університету О. Воронов згадував про характер роботи із студентами викладача цивільного права С.В. Пахмана, "який при читанні лекцій часто відступав від прийнятого методу викладання, звертався до аудиторії, вимагаючи від слухачів відповіді на поставлені ним питання, охоче розбирав невірні, пояснюючи, в чому полягали причини їхньої помилковості, перетворюючи таким чином лекцію в подібність взаємної бесіди"⁴.

Поширена на той час форма викладання не передбачала поточного контролю знань студентів. "Частина викладачів проводила опитування студентів на кожній лекції на протязі 10-15 хвилин, а деякі займалися цим після двох-трьох лекцій, відводячи на це чергове заняття"⁵.

Найбільш поширеною формою періодичного контролю були колоквіуми, введені у деяких університетах в обов'язковому порядку, однак не для всіх студентів, а лише для тих, хто претендував на стипендії. Проводились колоквіуми у вигляді співбесіди викладача із студентами по пройденим розділам дисципліни⁶.

Слід відзначити, що за відсутності регламентуючих вказівок Міністерства народної освіти щодо порядку проведення поточного контролю в університетах викладачі застосовували власну методику. Так, у спогадах одного із студентів Харківського університету М.Леваковського зазначається, що "репетиції професорами фізики та фізичної географії проводились щотижня", студент же І. Любарський згадує в своїх мемуарах: "Деякі професори проводили репетиції з пройденого щомісячно чи піврічно" за результатами яких виставлялися оцінки, "які були для них орієнтирами на іспитах. Ці репетиції суттєво стимулювали заняття й полегшували екзаменаційну сесію. На курсах завжди краще засвоювались ті предмети, з яких були репетиції... Значна ж частина викладачів не застосовувала такий вид контролю взагалі"⁷.

На відміну від інших вищих навчальних закладів, в університеті Св. Володимира, через відсутність перевідних іспитів при переході з курсу на курс, була введена така форма періодичного контролю, як виконання обов'язкових "семестральних" творів, метою яких було також "тренування у навченні російської мови"⁸. В правилах про ці твори, затверджених Радою університету Св. Володимира ще у 1844 р., зазначалось, що кожний студент на протязі навчального року повинен був представити не менше двох таких творів по одному з предметів, що вивчалися; отримані за них оцінки входили в суму при визначенні "середнього балу" на остаточних випробуваннях. Студенти, які по восьми семестральних творах, виконаних за час навчання в університеті, мали середній бал менше "2", не могли бути удостоєні звання дійсного студента, а менше двох з половиною – ступені кандидата. Особи, які не підготували на протязі року передбачених семестральних творів, не допускалися до слухання лекцій на наступному курсі чи до складання випускного іспиту. Казеннокошті студенти, які не подали зазначені твори на протязі двох півріччя, позбавлялися казенного утримання.

В подальшому такі твори стали обов'язковими й на деяких факультетах Харківського (на історико-філологічному – з 1870-1871 н. р.) та Новоросійського (на юридичному – з 1871-1872 н. р.) університетів⁹.

З метою заохочення студентів кращі з семестрових творів заслуховували на особливих зборах, відзначались у щорічних університетських звітах, рекомендувалися радою до друкування в збірках за рахунок університету. Малоіміщі студенти, що підготували не менш 3-х творів, удостоєних публічного читання, представлялися до грошової винагороди в сум, які збиралися за навчання; імена авторів, що відрізнялися, повідомлялися на щорічних урочистих актах; кращі з творів зараховувалися як дисертації на ступінь кандидата¹⁰.

Слід зазначити, що відповідно до статті 51 статуту університету Св. Володимира "казеннокошті" студенти, на відміну від інших, піддавалися піврічним випробуванням за пройденим за семестр матеріалом. Від отриманих результатів залежало подальше їх утримання на казенному забезпеченні. Піврічні іспити також складали молоді люди, що знаходилися на утриманні за рахунок пожертвувань професорів і службовців університету, а також за рахунок сум, стягуваних за навчання. Для своєкоштных студентів ці випробування стали обов'язковими з 1857 р.¹¹.

Зазначений вище розподіл студентів на "своєкоштных" і "казеннокоштных" мав місце тільки на початку досліджуваного періоду. Перші з них самі себе утримували, а казеннокошті – на повному державному забезпеченні, починаючи з оплати за житло, харчування, одяг і закінчуючи всіма необхідними навчальними посібниками і приладдям. Але по закінченню курсу наук останні зобов'язані були відслужити за призначенням уряду шість років, як правило, у віддалених районах. Термін підробітку казеннокоштных студентів, відрахованих "за безуспішність в

науках” до закінчення учбового закладу, був пропорційний часу їх утримання на державному забезпеченні (півтора роки роботи за рік навчання). Своєкошті ж студенти, що жили у себе вдома або на найманих квартирах, і вносили плату за навчання в університеті, по його закінченню були вільні у виборі свого подальшого поля діяльності ¹².

Підкреслимо, що на початок досліджуваного періоду “для уникнення марних витрат уряду на утримання на свій рахунок казенних студентів, що виявляються іноді недбайливими або нездібними до успішного закінчення повного університетського курсу”, розпорядженням Міністерства народної освіти переведення студентів на казенне утримання було дозволено не раніше, ніж з другого курсу, “коли вже з більшою надійністю можна покласти на благонадійність молодих людей”. Виключення з цього правила було зроблене на початку 50-х рр. XIX ст. тільки для університету Св. Володимира (за клопотанням попечителя Київського учбового округу), де було дозволено “поміщати на казенне утримання і першокурсників, які при випуску з гімназій за відмінні успіхи і поведінку нагороджені золотою або срібною медалями і атестовані з правом на чин 14 класу” ¹³.

Одною з умов перевodu на казенне утримання (за наявності вакансій) була якість навчання претендента. Так, за спогадами студента Харківського університету того часу І. Любарського, при переході в казеннокошті він не “зустрів утруднень, оскільки в числі курсових відміток не було нижчих четвірки” ¹⁴.

Категорія казеннокоштних студентів була скасована у 1858 р., самі вони були “переміщені на приватні квартири”, а основна частина коштів, що вивільнилися, використовувалися надалі на збільшення числа державних стипендій ¹⁵.

Значно більше уваги питанням поточного і періодичного контролю Міністерство народної освіти і Ради університетів стали приділяти після введення в дію університетського статуту 1863 р. ¹⁶. Так, вже в Правилах, складених Радою університету Св. Володимира того ж 1863 р., давалося визначення успішності наукових занять студентів, які, крім відвідування лекцій, полягали “в читанні творів по предметах університетського курсу, в практичних заняттях” і “в творах” ¹⁷. При цьому підкреслювалося, що “практичні заняття студентів проводяться за планом, який укладається кожним викладачем в особливій програмі, оголошуваній студентам із схвалення факультету”, а “відгуки викладачів про твори і практичні заняття студентів беруться до уваги при звільненні студентів від платні за слухання лекцій, при призначенні [матеріальних] допомог і стипендій, а також при удостоєнні вчених ступенів і звань” ¹⁸.

На відміну від попереднього періоду, Правилами чітко регламентувалися форми практичних занять, які і виступали своєрідним методом контролю, і, відповідно до § 37, полягали: “1) у наукових бесідах студентів під керівництвом викладачів; 2) в усному викладі студентами якої-небудь

частини науки по одному або декільком класичним творам; 3) у письмових відповідях, написаних в аудиторії, на питання, що ставляться викладачем; 4) у розборі і тлумаченні джерел; 5) у творах на теми, запропоновані викладачами або вибрані самими студентами; 6) у практичних дослідженнях і дослідах, вироблюваних під керівництвом професорів в лабораторіях, клініках і інших учбово-допоміжних закладах". Аналогічне визначення практичних занять містилося і в "Правилах для студентів і сторонніх слухачів лекцій в Харківському університеті", виданих у 1864 р., які також акцентували увагу на тому, що "студент, якого відвідини ... виявляться недостатніми, не допускається до слухання лекцій на наступному курсі ¹⁹.

Разом з тим сучасники підкреслювали, що, по-перше, через специфіку предметів, що вивчаються на медичних і фізико-математичних факультетах, там і раніше, хай і у меншій мірі, використовувалися практичні заняття. По-друге, "вся маса студентів не може бути залучена до такої діяльності, і, головне, роботи кожного не можуть бути перевірені професором публічно в аудиторії; але публічне повідомлення результатів... робить роботу одного надбанням праці всіх". І, по-третє, як відзначала Рада Харківського університету, "заохочуючи всіма заходами появу спеціальних робіт студентів, університет вважає своїм обов'язком не забувати, що університетський курс є той час, коли молодій людині надаються всі способи ... підготувати себе до майбутньої самостійної діяльності", у зв'язку з чим "передчасна спеціалізація занять студентів, зосередження їх діяльності на розробці наукових питань в тій або іншій окремій галузі знань періодко, як в цьому переконує досвід, може шкодити успіхам їх загальної факультетської освіти, захоплює їх у вузьку однобічність ²⁰.

Форми практичних занять мали свою специфіку на різних факультетах університетів. Так, наприклад, студенти історико-філологічних факультетів, "окрім вправ в стародавніх мовах, що практикувалися й раніше, підійснювали щотижня, як з давньогрецької, так і з латини, письмові переклади з російського ... текстів, призначених викладачами", виконували пояснювальне читання і розбір творів античних авторів, при цьому всяка праця одного із студентів обов'язково аналізувалася ким-небудь з його товаришів, і пояснення кожного з фрагментів передбача²⁰ більш детальне домашнє ознайомлення з творчістю обраного студентом автора, а також з тими з видань, в яких вірно передані кращі із списків, що збереглися". По загальній історії проводився "критичний розбір існуючих ... керівництв, причому студенти, заздалегідь і ґрунтовно ознайомилися з ними або із вказаними їм розділами вдома, повинні були самі виправляти помічені в них помилкові факти і висновки за тими відомостями, які повідомлялися на лекціях". З предмету "Історія російської словесності і російської мови", як свідчили сучасники, кожному студенту задавалася "особлива задача, рішення якої вимагало від нього ознайомлення з пам'ятниками або стародавньої писемності або народної словесності, або ж з письменником не

тільки по друкованим виданнях його творів, але і по інших сучасним виданням, а частково і по рукописах". Причому "до занять такого роду студенти повинні були готуватися кожного разу вдома"²¹.

На медичних факультетах, де, як завжди, визнавалося, що "майже всі предмети не можуть бути засвоєні слухачами інакше, як за допомогою власного практичного ознайомлення з ними", практичні заняття проводилися шляхом патолого-анатомічних і судово-медичних досліджень трупів в анатомічних театрах і складання звітів про ці дослідження, зоохімічних аналізів у фізіолого-хімічних лабораторіях, набуття навичок приготування фізико-хімічних препаратів і повторення дослідів, що проводилися професорами на лекціях, а також шляхом стажування в терапевтичних, хірургічних і акушерських клініках²².

Слід зазначити, що Міністерство народної освіти "маючи на увазі, що одне звичайне академічне викладання в наших університетах, тобто читання лекцій, взагалі недостатньо для залучення студентів до серйозних наукових робіт і занять", і враховуючи активну, але розрізнену і не координовану роботу університетів по впровадженню практичних занять в учбовий процес після введення в дію статуту 1863 р., "визнало за потрібне розпочати обговорення питання про те, що зроблено у нас для залучення [студентів] до таких занять під керівництвом професорів і що може бути зроблено по кожному факультету, і як на це питання можуть відповідати задовільно самі університети"²³.

У зв'язку з цим, Радам університетів було доручено всебічно обговорити питання організації практичних занять на факультетах, а результати представити в міністерство. Оскільки надалі ці результати були в досить повному об'ємі відображені на сторінках "Журнала Министерства Народного Просвещения" у відкритій з середини 60-х рр. XIX ст. рубриці "Известия о деятельности и состоянии наших университетов", то по суті справи в цей час відбувся обмін наявним досвідом і наміченими заходами з питання організації практичних занять між всіма факультетами університетів Російської імперії²⁴.

Важливим засобом боротьби за поточну успішність був контроль за відвідуванням занять. Так, наприклад, ще у 1849 р. попечитель Київського учбового округу наказав ввести в університеті Св. Володимира особливі книги з кожного з предметів, що вивчалися (журнали врахування відвідуваності), в яких реєструвалися результати перекличок, що проводилися професорами, підсумки перевірок попечителя учбового округу та його заступника, робилися відмітки інспектором та його помічниками ("під час самих лекцій через спину професора") наявності студентів. Інспектор повинен був з'ясовувати причини відсутності студентів. Ті ж із студентів, які пропускали лекції без поважних причин, підлягали покаранню²⁵.

Оскільки статут 1863 р. безпосередньо не містив конкретних вимог щодо відвідування лекцій студентами, а тільки надавав право Радам університетів встановлювати над заняттями учнів той спосіб контролю,

даний буде визнаний найдоцільнішим, різні учбові заклади вирішували це питання по-своєму. Наприклад, в “Правилах...” університету Св. Володимира 1863 р. у § 34 це питання трактувалося таким чином: “Справне відвідування лекцій ставляться в обов’язок кожному студенту. При звільненні від платні за навчання, при призначенні допомог і стипендій, а також при удостоєнні вченими ступенями і званнями викладачі зобов’язані брати до уваги старання відвідування лекцій студентами”. Ця норма залишалася у силі і надалі ²⁶.

В той же час в “Правилах...” Харківського університету, затверджених у 1864 р., питання про відвідування лекцій взагалі не згадувалося. При розгляді ж його через декілька років на засіданні Ради, не зважаючи на заперечення деяких його членів, які вважали, що у відповідності із змістом і духом університетського статуту відвідини лекцій є обов’язком студента, “більшість членів Ради, після уважного і всебічного його обговорення, визнала не відповідними призначенню університету і у край неурочними на практиці всякі примусові заходи щодо відвідування студентами лекцій” ²⁷.

Що ж стосується позиції Міністерства народної освіти щодо даної проблеми, то за період з моменту затвердження статуту в 1863 р. і до кінця 1860-х рр. нами знайдене тільки одне міністерське розпорядження, в якому зачіпається питання про відвідування лекцій з новітніх іноземних мов, що було визнане обов’язковим ²⁸.

Проте надалі, розглядаючи проблему в цілому (по запиту Харківського університету), Рада міністра народної освіти ухвалила рішення, що “справне відвідування професорських лекцій не може бути не обов’язковими для студентів...”, у зв’язку з чим всім університетам було запропоновано “про таку обов’язковість відвідувати лекції неодмінно ... згадати в правилах про обов’язки учнів” ²⁹. Тому цілком природно, що в затверджених у 1879 р. єдиних правилах для студентів університетів Російської імперії в § 15 абсолютно однозначно зазначалось: “Студенти зобов’язані справно відвідувати лекції професорів і інших своїх викладачів” ³⁰.

Слід зазначити, що з часом контролю стала підлягати не тільки учбова діяльність студентів. Про це свідчать, наприклад, затверджені в 1867 р. Міністерством народної освіти спеціальні “Правила нагляду за студентами поза стінами університету і вихованцями вищих учбових закладів різних відомств”, які обмежували свободу дій студентів в позаурочний час пунктом наступного змісту: “З метою усунення втрати часу для навчання і справних відвідин лекцій, не дозволяти студентам проведення концертів, спектаклів, читань та інших публічних зборів” ³¹.

Розвиток цієї тенденції надалі привів і до коректування у відповідності із змістом статуту 1863 р. деяких положень щодо контролю за студентами поза університетом. Так, згідно § 58 університетському суду підлягали студенти, які поза межами цього учбового закладу були винуватцями зіткнення з викладачами і посадовцями університету. З метою

розширення поля діяльності університетської адміністрації міністерство, заздалегідь розглянувши пропозиції Рад цих навчальних закладів, видало розпорядження про те, що “у разі отримання університетським начальством відомостей про вчинення студентами поза стінами університету провини, яка хоча і не піддавалася вироку судових установ, але має неогожий характер, ректор... вносить на обговорення Ради інформацію про таку провину для прийняття належного рішення”; при цьому вказувалося: “вище постановлене Рада Міністра вважає за необхідне включити в правила про стягнення із студентів за порушення їх обов’язків, складені університетами на підставі § 100 статуту”³².

Після затвердження статуту 1884 р. порядок організації поточного і періодичного контролю став регламентуватися виданими відповідно до його вимог “Правилами про залік півріч студентам Імператорських російських університетів”³³.

Даними правилами встановлювалося, що при заліку півріч “приймаються та враховуються дані студентом докази своєї старанності” (Див.: §§ 1; 2; 5).

Як і раніше, одним з найважливіших показників “старанності” було відвідування всіма студентами обов’язкових для них лекцій і участь у всіх заняттях, що “сприяють засвоєнню ними необхідних пізнань” (§ 7). Контроль за присутністю на лекціях і участю “в науково-практичних заняттях” покладался, відповідно до § 14, на інспектора і викладачів; число лекцій, “які зобов’язаний слухати студент в кожне півріччя, щоб воно могло бути зараховане йому”, визначалося факультетом (§ 15). Крім того, студенту надавалася, певною мірою, свобода обирати собі для слухання предмети понад тих, з яких мали складатися піврічні іспити, що свідчило про “його власну допитливість”.

Разом з тим, підкреслювалося (§ 8 “Правил...”), що одне тільки “справне відвідування лекцій не є повновагим свідоцтвом старанного ставлення студента до викладання”, оскільки “старанність студента обумовлюється також неухильною участю в обов’язкових для нього семінаріях і практичних заняттях..., сумлінним виконанням робіт, що задаються по загальнообов’язкових предметах”. Крім того, висувалася вимога складати “послідовно з дня в день” конспекти лекцій, пред’явлення яких “в сумнівних випадках” могло “служити одним з доказів старанності студента, якщо своїми поясненнями за змістом лекцій він засвідчить, що записи і конспекти робилися ним самим”.

Аналогічні вимоги висувалися і щодо домашніх письмових робіт (творів, перекладів і т.п.), які виконувалися за вказівкою викладача і представлялися в обумовлені терміни: “...викладач упевняється з особистих пояснень, що робота виконана студентом самим” (§ 20).

Однією з форм періодичного контролю були перевірочні випробування, які повинні були служити “одним з найдієвіших способів викладання” і проводилися “за допомогою питань, що задавалися кожному із слу-

критичів порізно, в обсязі та сенсі екзаменаційних вимог, але так, щоб і всі йшли присутні студенти могли стежити за бесідою, брати в ній участь за викликом викладача...” (§§ 6; 10).

Визначення кількості практичних вправ, семінарських занять, перевірок випробувань і роду домашніх робіт з різних предметів, “щоб вони не порушували загального ходу викладання”, здійснювалося факультетами відповідно до § 19 “Правил...”.

В процесі контролю практичних вправ і домашніх робіт в § 11 рекомендувалося викладачам “мати на увазі не стільки оцінку задовільності результатів”, скільки об’єм докладених зусиль “і способів, якими студент прагнув виконати свою задачу”. При цьому наголошувалося, що викладачу надавалося право не обмежуватися у викладі свого предмету встановленою нормою, однак студенти в такому випадку повинні були “представити доказ своєї старанності за допомогою практичних вправ, домашніх робіт і перевірок випробувань тільки в межах, встановлених екзаменаційними вимогами щодо даного предмету” (§ 17).

Відповідно до § 12 при недбалому виконанні студентом якого-небудь з обов’язкових видів робіт викладач був “зобов’язаний довести інформацію про це до відома факультету”, який мав право (аналогічно тому, як це практикувалося раніше в деяких університетах на перевірних іспитах) ухвалити рішення про те, що при “справності студента в інших відношеннях, півріччя йому зараховується умовно, з тим, щоб він в один з найближчих семестрів виконав належним чином цю роботу”.

Відносно ж “домашнього вивчення текстів античних авторів” на історико-філологічних факультетах передбачався докладний розбір “щонайменше однієї книги” (трагедії, комедії) або двох невеликих діалогів (промов стародавніх авторів з числа тих, що вивчалися у старших класах гімназії, або в університеті (за винятком творів, що вивчаються в даному півріччі на лекціях і практичних заняттях, а також що вибиралися раніше цим же студентом для домашнього вивчення в передуючій півріччя). При цьому студенту надавалося право “за угодою з викладачем, який перевіряє його домашнє читання, віддавати йому звіт... або по частині, або в один прийом”. Викладач же, переконавшись в ґрунтовності “домашнього вивчення”, подавав відповідні відомості на факультет.

Слід зазначити, що наведені вище “Правила про залік півріч”, містили практично ті ж форми поточного і періодичного контролю, які більшою чи меншою мірою застосовувалися в різних університетах Російської імперії і до затвердження вказаних “Правил” у 1885 г.; не зазнали вони істотних змін і надалі. Так, у звіті про діяльність Новоросійського університету за 1886 р. знаходимо дані про те, що найважливішою формою перевірки знань, як і до того, визнавалися репетиції (як перевірочні випробування), що проводяться 1-2 рази в півріччя; при цьому, як і раніше, практикувалося виконання письмових робіт, рефератів, задач, заняття в кабінетах, лабораторіях³⁴.

Докладніші відомості, що свідчать про застосування різних форм поточного і періодичного контролю, що використалися раніше, містилися в річних звітах університетів Св. Володимира і Харківського, які публікувались в “Университетских известиях” и “Записках Императорского Харьковского университета”. Наприклад, в “Записке о состоянии и деятельности императорского университета св. Владимира в 1887 году” говорилося, що “як і в попередні роки,... контроль за науковими заняттями студентів... полягав: 1) у бесідах викладачів по закінчених відділах читаних ними курсів; 2) у перевірці складених студентами записів лекцій, причому така перевірка супроводжувалася необхідними розпитуваннями, поясненнями і вказівками в дорадчі [консультативні] години; 3) у практичних вправах студентів по основних предметах; 4) обов’язкових домашніх читаннях за вказівкою викладача; 5) обов’язкових репетицій з всіх прослуханих предметів; 6) обов’язковому представленні кожним студентом письмової роботи по вибраному предмету. Незалежно від цього, в кінці кожного семестру проводилися перевірочні випробування по предметах, що вивчалися протягом семестру”³⁵. При цьому в “Записці” за 1889 р. зазначалося, що письмові роботи з обраного предмету виконувалися студентами тільки двох факультетів (юридичного та історико-філологічного), а в звіті ж за 1899 р. уточнювалося, що твори готувалися тільки студентами третього курсу³⁶.

Як вже відзначалося, одною з дієвих форм поточного контролю знань студентів були практичні заняття. Наприкінці XIX ст. матеріально-технічна база для здійснення лабораторних практичних робіт помітно покращилася. Наприклад, в Харківському університеті в середині 1890-х рр. нараховувалося 38 учбово-допоміжних підрозділів – кабінетів, лабораторій, клінік, обсерваторія, які використовувались для підготовки фахівців з різних спеціальностей³⁷.

На історико-філологічному ж факультеті практичні заняття, як і раніше, полягали “в ознайомленні... з першоджерелами історичних розділів і питань”, в читанні і аналізі “пам’ятників літератури”, “стародавніх пам’ятників російської мови і зразків діалектів сучасної народної мови”, “коментуванні староруських літописів”, в перекладах і тлумаченні уривків з творів античних і середньовічних авторів (Аристотеля, Платона, давньоримських авторів, Декарта, Гоббса та ін.).

Таким чином, у другій половині XIX ст. в російських університетах, в тому числі й тих, що діяли на Україні, тою чи іншою мірою використовувались різні форми поточного та періодичного контролю результатів навчально-пізнавальної діяльності студентів.

Поточний контроль здійснювався шляхом перевірки присутності студентів на заняттях, відвідування яких для студентів було обов’язковим практично впродовж всього досліджуваного періоду; опитування слухачів деякими викладачами в ході лекцій (як правило, наприкінці); виконання практичних і лабораторних робіт в кабінетах, клініках, лабора-

торіях. При цьому слід зазначити, що матеріально-навчальна база останніх в 1850-х – 60-х рр. знаходилася в зачатковому стані, але з часом досягла цілком прийнятного рівня.

Найпоширенішою формою періодичного контролю були репетиції, періодичність призначення яких на початку досліджуваного періоду давалися на розсуд викладачів, а обов'язковими ж вони стали після введення в дію статуту 1863 г.; колоквиуми і семінари по ряду дисциплін, що почалися (в першу чергу - гуманітарних); обов'язкові твори по предмету університетського курсу; перевірочні випробування для заліку півріч (після 1884 року), що проводилися в деяких університетах.

Становлення форм поточного і періодичного контролю, що застосовувалися в ході учбового процесу, в основному завершилося в 60-х рр. XIX в., надалі здійснювалося тільки їх вдосконалення.

Примітки:

1. Кавелин К.Д. *Наука и университеты на Западе и у нас* // Собр. соч. СПб., 1899. – Т. 3. – 239 с.; Вернадский В. *Об основаниях университетской реформы*. – М., 1901. – 24 с.; Виноградов П.Г. *Учебное дело в наших университетах* // Вестник Европы. – 1901. – Кн. 10. – С. 537-573; Глинский Б.Б. *Университетские уставы (1775-1884 гг.)* // Исторический вестник. -1900. - № 1. – С. 324-351; № 2. – С. 718-742.

2. Рождественский С.В. *Историческое обозрение деятельности Министерства народного просвещения. 1802-1902*. – СПб., 1902. – 785 с.; Фредкин П. *Исторический обзор мер по высшему образованию в России*. – Вып. 1: Академия наук и университеты. – Саратов, 1894. – 184 с.

3. *Отчет о состоянии императорского Харьковского университета за 1849-1850 академический год*. – Харьков: Тип. ун-та, 1850. – С. 34.

4. Воронов А. *Воспоминания бывшего студента Харьковского университета 60-х годов* // Русская старина. – 1913. - № 6. - С. 589.

5. *Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР* / Под ред. Ф.Ф. Корнеева. - М.: Педагогика, 1973. - 408 с.

6. Там само. – С. 408.

7. Любарский И.В. *Воспоминания о Харьковском университете 1850-1855 гг.* // Исторический вестник. – 1891. - № 8. - С. 383, 392; Московский и Казанский университеты по воспоминаниям П.Ф. Вистенгофа // Соловьев И.М. *Русские университеты в их уставах и воспоминаниях современников*. Вып. 1-й: *Университеты до эпохи шестидесятых годов*. - СПб.: Книгоиздательство тип. "Энергия", без даты. - С. 114.

8. Авсеев В. *Школьные годы. Отрывки из воспоминаний (1852-1863)* // Исторический вестник. – 1881. - Т. 4. - С. 713; Владимирский - Буданов М.Ф. *История императорского университета св. Владимира*. - Том 1. – Киев: Тип. ун-та св. Владимира, 1884. – С. 493.

9. *Университетский вопрос* // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1876. - Ч. 187. - Отд. Современная летопись. - С. 162-163. -

Без зазначення автора; *Известия о деятельности и состоянии наших учебных заведений* // Там само. – 1874. - Ч. 172. - Отд. Современная летопись. - С. 41.

10. Владимирский-Буданов М.Ф. *История императорского университета св. Владимира*. - Том 1. - С. 495.

11. *Извлечение из отчета Министерства народного просвещения за 1857 год* // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1858. - Ч. 98. - Отд. 1. - С. 35.

12. *Извлечение из отчета Министерства народного просвещения за 1857 год* // Там само; Эймонтова Р.Г. *Русские университеты на грани двух эпох*. - М.: Наука, 1985. – С. 39-40.

13. *Общий отчет по Министерству народного просвещения за 1849 год* // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1850. - Ч. 66. - Отд. 1. - С. 18; *Общий отчет по Министерству народного просвещения за 1853 год* // Там само. – 1854. - Ч. 82. - Отд. 1. - С. 62-63.

14. Любарский И.В. *Воспоминания о Харьковском университете 1850-1855 гг.* // Исторический вестник. – 1891. - № 8. - С. 384.

15. *Предложения по поводу высочайшего повеления о перемещении на вольные квартиры казеннокоштных студентов и пенсионеров в университетах: Московском, Харьковском, Казанском и св. Владимира и об упразднении должности экономов* // Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения (1850-1864). - Т. 3. - СПб.: Тип. Академии наук, 1867. - С. 308-311; Багалей Д.И., Сумцов Н.В., Бузескул В.П. *Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905)*. – Харьков: Тип. Адольфа Дарре, 1906. – С. 158.

16. Багалей Д.И., Сумцов Н.В., Бузескул В.П. *Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905)*. – С. 226; Владимирский-Буданов М.Ф. *История императорского университета св. Владимира*. - Том 1. - С. 45.

17. *Правила, составленные советом университета св. Владимира и утвержденные попечителем, на основании университетского устава 1863 года* // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1863. - Ч. 120. – Приложения. - С. 62.

18. Там само. - §§ 36, 38.

19. *Правила для студентов и посторонних слушателей лекций в Харьковском университете* // Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. - Т. 3 (1850-1864). - СПб.: Тип. Акад. наук, 1867. – С. 918-919.

20. Багалей Д.И., Сумцов Н.В., Бузескул В.П. *Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905)*. – С. 227-228; *По поводу нового университетского устава* // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1863. - Ч. 119. - Отд. 2. - С. 344-345.

21. *Известия о деятельности и состоянии наших учебных заведений*

22. Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1872. – Ч. 162. – Отд. Современная летопись. – С. 4-5; Срезневский И.И. О научных упражнениях студентов (по поводу записки проф. Дройзена) // Там само. – 1869. – Ч. 146. – Отд. педагогики. – С. 251-252.

23. Известия о деятельности и состоянии наших учебных заведений // Там само. – 1872. – Ч. 162. – Отд. Современная летопись. – С. 6-8.

24. Известия о деятельности и состоянии наших учебных заведений // Там само. – 1871. – Ч. 153. – Отд. Современная летопись. – С. 184.

25. Известия о деятельности и состоянии наших учебных заведений // Там само. – 1871. – Ч. 153. – Отд. Современная летопись. – С. 184-268; Известия о деятельности и состоянии наших учебных заведений // Там само. – 1871. – Ч. 154. – Отд. Современная летопись. – С. 20-41.

26. Владимирский - Буданов М.Ф. История императорского университета св. Владимира. – Том 1. – С. 490; Владимирский - Буданов М.Ф. Пятидесятилетие императорского университета св. Владимира (1834-1884). – Киев: Типография университета, 1884. – С. 44.

27. Известия о деятельности и состоянии наших учебных заведений // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1876. – Ч. 185. – Отд. Современная летопись. – С. 76.

28. Багалец Д.И., Сумцов Н.В., Бузескул В.П. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905). – С. 222-223.

29. О том, в какой степени должно быть обязательно знание новейших языков для оканчивающих курс студентов университетов // Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. – Т. 4 (1865-1870). – СПб.: Тип. Академии наук, 1874. – С. 435.

30. По вопросу относительно обязательности для студентов посещения профессорских лекций // Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. – Т. 5 (1871-1873). – СПб.: Тип. В.С. Балашева, 1881. – С. 391.

31. Правила для студентов императорских Российских университетов: Московского, Харьковского, Новороссийского, Казанского и св. Владимира // Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. – Т. 7 (1877-1879). – СПб.: Тип. П.П. Сойкина, 1905. – С. 1086.

32. Правила надзора за студентами вне стен университета и воспитанниками высших учебных заведений разных ведомств // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – Т. 4 (1865-1870). – СПб.: Тип. Академии наук, 1871. – С. 474.

33. Относительно осуждения в университете проступков студентов, совершаемых вне зданий университета // Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. – Т. 4 (1865-1870). – С. 949.

34. Правила о зачете полугодий студентам Императорских российских университетов // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1885. – Ч. 241. – Отд. Правительственные распоряжения. – С. 78-94.

34. *Наши учебные заведения. Новороссийский университет в 1886 году // Там само. – 1888. - Ч. 257. - Отд. Современная летопись. - С. 2*

35. *Записки о состоянии и деятельности императорского университета св. Владимира в 1887 году // Университетские известия. – Киев: Тип. ун-та, 1888. - № 1. - С. 29.*

36. *Записки о состоянии и деятельности императорского университета св. Владимира за 1889 год // Университетские известия. – Киев: Тип. ун-та, 1889. - № 11. - С. 1-22; Краткий отчет о состоянии и деятельности императорского университета св. Владимира в 1899 году // Университетские известия. – Киев: Тип. ун-та, 1900. - № 4. - Часть официальная. - С. 36.*

37. *Отчет о состоянии и деятельности императорского Харьковского университета за 1893 год // Записки императорского Харьковского университета. – 1894. - Кн. 2. - Часть официальная. - С. 13-135.*

Вінцковський Т.С., Мисечко А.І.

ДО ОДЕСЬКОГО ПЕРІОДУ ЖИТТЯ ПРЕМ'ЄР-МІНІСТРА УНР В.М.ЧЕХІВСЬКОГО

Повернення до вітчизняної історії визначних постатей, про яких десятиліття було заборонено говорити, є важливим фактором пошуку власного історичного минулого. Прикметно що до таких відносяться й ті особи, які займали високі державні посади й ті, хто самим фактом свого існування та діяльності викликав непідробне занепокоєння з боку тоталітарної влади. Адже вони не могли стати відданим союзником у процесі комуністичної модернізації суспільства, а самою своєю наявністю постійно нагадували про іншу, відмінну від більшовицької, модель державного будівництва, не реалізовану до кінця в період української революції 1917 – 1921 років. Одна з таких постатей – перший прем'єр-міністр Української Народної Республіки доби Директорії Володимир Мусійович Чехівський, якого доля пов'язувала з Одесою майже 11 років (1907 – 1918 рр.). А ювілейні 130 років з дня народження якого у 2006 р. так і не були відзначені хоча б якимось чином ні на державному, ні на місцевому рівні.

Можливо пояснення слід шукати і в тому, що у вітчизняній науці постать В.Чехівського й донині залишається вкрай слабо досліджуваною. Окрім статті київської дослідниці А.Гриценко¹ годі шукати ґрунтовних творів, присвячених даному персонажу. Але у наведених розвідці та інших працях, де розглядаються ті чи інші аспекти революції, суспільно-політичного життя в Україні, мова, головним чином, йде про діяльність

В.Чехівського на високій державній посаді, в основному про його життя у Києві тощо. Одеський період майже повністю випадає з наукових пошуків науковців, незважаючи на очевидний факт значущості його як у формуванні особистості майбутнього прем'єра, так і набуття немалого політичного, організаційного, педагогічного досвіду саме в південному місті. Зрештою, перетворення у політичну фігуру, яка незабаром сягає вершин влади. Саме до висвітлення цих років життя В.Чехівського буде присвята наша увага в межах статті, де ми спробуємо з'ясувати поставлені вище питання, не обмежуючись, щоправда, виключно “одеськими сторінками” біографії.

В.Чехівський народився 19 липня 1876 року в с. Горохуватка на Київщині, у родині священика. З дитячих років виховувався у релігійній традиції, що й визначило його подальшу долю. В 1896 році, після закінчення Київської духовної семінарії, юнак вступив до Київської духовної академії, яку закінчив у 1900 році. Слід зауважити, що духовні навчальні заклади того часу давали своїм вихованцям достатньо ґрунтовну освіту, і не лише богословську. В 1900 – 1901 рр. він розпочав свою педагогічну діяльність сільським вчителем на Київщині, у селах Янівка та Горохуватка, а згодом обійняв посаду помічника інспектора Кам'янець-Подільської духовної семінарії. Саме в Кам'янці-Подільському В.Чехівський розпочав свою активну політичну діяльність, за що у 1904 році був переведений з попередженням до Київської духовної семінарії. Свою педагогічну справу він продовжував у 1905 – 1906 рр., викладаючи у Черкаському духовному училищі та в чоловічій гімназії². Такі скупі дані подіє довідкова література про дитячі та молоді роки відомого діяча.

В Черкасах В.Чехівський, як член УСДРП, продовжував активну політичну діяльність, за що постійно перебував під наглядом поліції. У 1906 році він став депутатом І Державної Думи Російської імперії, в якій належав до української парламентської громади, а після розпуску Думи був заарештований і засланий до Вологодської губернії.

В 1907 році В. М. Чехівський повернувся в Україну і за сприяння активістів української громади оселився в Одесі. Варто зазначити, що місто на той час було досить революційним. В Одесі діяли численні політичні партії та національно-культурні товариства, серед яких виділялося „Українське товариство „Просвіта”. Саме в цьому товаристві й гуртувалися патріотично налаштовані громадяни на чолі з М.Комаровим, які проводили легальну діяльність. Вони обіймали високі посади та мали широкі зв'язки, особливо на освітній ниві. Очевидно, одеські просвітяни і посприяли працевлаштуванню В.Чехівського вчителем у Маріїнську гімназію. В гімназії новопризначений педагог викладав історію, історію літератури, логіку, педагогіку і психологію. Свій освітній рівень він підвищував, навчаючись на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету.

У місті над Чорним морем В.Чехівський не обмежувався лише викла-

дацькою і навчальною роботою, але й брав участь у діяльності українських культурно-освітніх товариств, таких як, „Просвіта”, „Одеському українському клубі”, товаристві „Українська хата”. Досить швидко він став помітною постаттю у суспільно-політичному житті міста. Особливу увагу в Одесі В.Чехівський звертав на церковне питання. У місті українська громада особливо шанувала Покровську церкву, де правив службу Божу священник М.Шаровський, котрий вперше в Одесі публічно 10 березня 1907 року в пам'ять Т.Шевченка після панахиди читав проповідь українською мовою³. Згодом М.Шаровський викладав в українській школі ім. І.Франка в Одесі. Дальша його доля невідома.

В „Одеському українському клубі” В.Чехівський у 1910 році разом з М.Комаровим, І.Липою, С.Шелухиним та іншими українськими діячами міста входив до Літературної комісії, випробовував себе на письменницькій ниві⁴. А коли у 1912 році помер Боян України – Микола Лисенко, В.Чехівський представляв у Києві, на похоронах великого композитора і громадського діяча, українську громадськість Одеси⁵.

Суттєво вплинув на життя громадського активіста, як і всієї людності величезної імперії 1917 рік, який перевернув, здавалося б, усталений спосіб життя, дав той ковток омріяної свободи й сподівань багатьох поколінь (до яких належав і сам В.Чехівський) на краще життя та відновлення Української державності. З самого початку В.Чехівський, як громадсько-політичний діяч і педагог, взяв активну участь у революційних подіях в Одесі. Вже 19 березня, коли у місті відбулося велелюдне віче, яке зібрало більше 700 осіб городян, він стає одним з головних промовців⁶, а в подальшому - впізнаваним політиком. А після створення 13 квітня Губерніальної ради Херсонщини, він очолив її як один із лідерів одеського осередку УСДРП, найбільш впливової на той час української політичної сили в регіоні. Тоді ж, після проведеного 6-8 квітня Всеукраїнського національного конгресу, громадяни Одеси обирають В.Чехівського до складу Центральної Ради, в якій він активно працював аж до кінця її існування. Часто виступав там із доповідями про стан справ у Одесі⁷.

Невдовзі з ініціативи українських організацій краю в Одесі скликається чергове віче (середина квітня) в підготовці рішень якого брав безпосередню участь голова Губерніальної ради. В прийнятих резолюціях про територіальну автономію України в межах етнографічної більшості українського населення із забезпеченням прав інших націй, про включення Херсонщини в межі майбутньої України, про вимогу до Тимчасового уряду ще до скликання Установчих зборів проголосити декларацію визнання територіальної автономії України з призначенням окремого міністра⁸, простежується бачення В.Чехівським найближчого (можливо й подальшого) майбутнього України. Такі резолюції цілком відповідали політиці Центральної Ради, доктрину якої наполегливо втілював у життя один з лідерів “одеських українців”. А з травня 1917 року В.Чехівський став ще й головним редактором часопису “Українське слово”, органу Ук-

раїнського Керівничого Комітету, тої структури, яка на перших порах пропінjala чи не найбільшу ініціативу у справі згуртування української громади Одеси на початку революції.

Завдяки титанічній агітаційно-пропагандистській роботі Губерніальній раді вдалося частково змінити загалом негативне або нейтральне ставлення членів російських демократичних організацій до українського руху, хоча і не до такої міри, щоб налагодити співробітництво. Слід відзначити, що на цей час поширили свою діяльність і розбудували чисельнішу мережу українські соціалістичні партії, насамперед УСДРП, що не могло не вплинути на зміцнення позицій Губерніальної ради.

Визначальним чинником переходу до наступної стадії свого розвитку став скликаний за постановою Центральної Ради наприкінці червня в Одесі Український Губерніальний з'їзд Херсонщини, яким завершився етап консолідації українських сил регіону. 28 червня він відкриває свою роботу. З тривалою промовою до делегатів зібрання виступив і голова Губерніальної ради, що було сприйнято оваціями⁹. Наприкінці роботи з'їзду повноваження В.Чехівського були підтвержені й він, поряд з іншими достойниками став членом Виконавчого комітету Губерніальної ради Херсонщини. Надалі рада з новим натхненням приступила до вирішення невідкладних справ, серед яких домінувало бажання заявити про себе в повний голос, як політичної сили, що претендує на владу, чого не спостерігалось раніше. Відчули нову тенденцію й ті структури, які з початку року формували нову систему влади. Про зростання авторитету української організації свідчить той факт, що в кінці липня на нараді з питання про кандидата в одеські комісари, на якій були присутні представники від виконавчого бюро Громадського комітету, ради солдатських і офіцерських депутатів, ради робітничих депутатів, українського Керівничого Комітету, Румчероду, ради селянських депутатів було висунуто кандидатуру І.Романченка, активного діяча Херсонської Української Губерніальної ради¹⁰. Загалом даний період діяльності В.Чехівського за джерелами простежується дискретно і вкрай поверхово.

Тим часом невпинно наближався наступний важливий етап у житті В.Чехівського, що прийшовся на осінь – зиму 1917 року, коли і від його дій залежало, яким шляхом будуть розвиватися революційні події у регіоні в умовах загострення політичної ситуації. Ще до державного перевороту в Петрограді 25 жовтня, на 24 число було скликано в Одесі 2-й Український Губерніальний з'їзд Херсонщини. Але самі події підказали, про що будуть точитися основні дискусії. Обговорювалося не лише питання про події в столиці Росії, але і про роль у них України. Першим висловився з цього питання В.Чехівський, заявивши, що партія, до якої він належить, бореться не за “самостійність”, а за “самовизначення” України. Тут треба сказати, що одеські українські політики чітко розділялися щодо даного питання на два табори. Один представляли переважно соціал-демократи та їхні однодумці, які перебували на вищезначеній позиції,

яку, як відомо, сповідували й очільники Центральної Ради. Другий був пов'язаний з групою С.Шелухина, І.Липи, І.Луценка, що був одним з керівників Української партії соціалістів-самостійників, яка виступала з самого початку з позицій повної незалежності України та не вітала автономістські тенденції своїх соціалістичних побратимів. Більшість делегатів зібрання підтримали позицію есдеків, але були проти підлеглості більшовицькій партії, що знайшло відображення в резолюції з'їзду. Згадаймо, що таку позицію висловлювала і Центральна Рада, оголосивши Раднарком Росії крайовим органом влади, рішення якого не розповсюджуються на територію 9-ти українських губерній. Не дивно, виходячи з вищесказаного, що делегати з'їзду визнали найвищою владою в Україні Центральну Раду і Генеральний Секретаріат¹¹.

В результаті не простих переговорів між представниками різних політичних сил Одеси (меншовики, російські есери, бундівці, українські соціал-демократи тощо) 27 жовтня створюється обласний революційний комітет і Український комітет з охорони революції при Центральній Раді¹², куди увійшли представники різних політичних сил, головою якого обирають В.Чехівського. Оскільки Тимчасового уряду вже не існувало, то головним завданням комітету було створення на місцях твердої влади, що повинна підтримувати порядок до Установчих зборів. За вказівкою цього тимчасового органу влади в державних і урядових закладах були поставлені гайдамацькі патрулі¹³. При цьому В.Чехівський виступав за співпрацю з обласним революційним комітетом, який контролювався російськими соціал-демократами. Це пояснювалося принциповими переконаннями, що влада повинна мати коаліційний характер і представляти провідні політичні сили, передусім соціалістичної орієнтації. Такі погляди В.Чехівського не були винятковими в той час. Скоріше навпаки, саме ця позиція виглядала як данина революційній моді. А своїми коріннями сягала ідеологічних постулатів рубежу XIX – XX століть, коли соціальне визволення багатьма партіями лівої орієнтації вважалося справою спільною.

Настрої серед більшості місцевих українських діячів були досить лояльними. Головним завданням на цей час вони вважали збереження повного порядку і не допущення виникнення будь-яких ексцесів. Українські керівники Херсонщини вважали, що Одеса не може відігравати головну роль у створенні центральної влади (як в Росії, так і на Україні), тому необхідно боротися з усіма сепаратистськими виступами проти Центральної Ради¹⁴. Важливу роль у цій справі відводили В.Чехівському, який відрізнявся м'яким характером і толерантністю, й повинен був стати своєрідним посередником між українськими та неукраїнськими демократичними силами. Він проводив велику агітаційну роботу серед української громади губернії з метою не допустити виступу проти альянсу з неукраїнськими організаціями. Правда, далеко не завжди така позиція мала успіх, оскільки значна частина політично активного українського

населення губернії та Одеси стояла на позиції соціалістів-самостійників, які до такого союзу ставилися з великою долею скептицизму¹⁵.

Невдовзі між органами Центральної Ради на Херсонщині та конкуруючими за владу в регіоні організаціями посилюються розбіжності щодо приєднання губернії до решти українських земель. В українських колах чітко простежувалися дві точки зору на вирішення даної проблеми. Ліве крило, до якого входила група, очолювана В.Чехівським, було налаштоване в дусі зближення з місцевими революційними структурами пробільшовицького гатунку. Вони вважали, що треба більш м'яко вирішити це питання, що Центральна Рада навіть дещо безпідставно висунула вимоги приєднання краю до України, а, отже, треба в такій ситуації йти на певні поступки. Праве крило на чолі з І.Луценком було більш чисельним саме в Українському комітеті з охорони революції. Вони виступали за безумовне приєднання Херсонщини до земель, які підпорядковуються Центральній Раді, відстоювали принцип централізації влади в одному органі, розташованому в Києві¹⁶. Врешті-решт, наявність двох позицій з важливих питань призвела до поглиблення розколу та конфлікту в середині українського табору, коли В.Чехівський на засіданні комітету з охорони революції від імені УСДРП висунув пропозицію внести до резолюції пункт про бажання співпрацювати з неукраїнськими демократичними організаціями та за встановлення контактів для взаємної співпраці. Проте більшість членів комітету рішуче виступила проти такого проекту, викликавши роздратування голови Губерніальної ради. Він заявив у відповідь, що після невдачі місії об'єднання всіх демократичних сил, яку йому доручила Центральна Рада, складає з себе обов'язки голови комітету.

Опинившись у меншості, представники лівого крила відправили делегацію до Києва, намагаючись заручитися підтримкою Генерального Секретаріату, щоб нейтралізувати вплив своїх конкурентів. Після відвідин своїх емісарів Д.Антоновича і О.Золотарьова Одеси, український уряд схилився до підтримки ідеологічно ближчої групи есдеків, а В.Чехівського призначив "політичним" комісаром Генерального Секретаріату в місті¹⁷. Очевидно цьому сприяли і особисті контакти новопризначеного комісара з В.Винниченком. Не випадково, що під час формування списків на вибори до Всеукраїнських Установчих зборів, які мали відбутися 27-29 грудня, по Херсонщині від УСДРП під №1 та №2 балотувалися В.Винниченко і В.Чехівський¹⁸.

Після посилення свого впливу в Одесі останній продовжив роботу зі створення об'єднаних органів влади в місті та губернії, хоча перша така спроба ще у жовтні закінчилася невдачею – "Рада Десяти", до якої входили в числі інших І.Луценко і В.Чехівський, не змогла взяти владу в свої руки через великі розбіжності між українськими, російськими та єврейськими соціалістичними партіями¹⁹.

Тим часом ситуація в регіоні продовжувала загострюватися внаслідок узяття більшовиками курсу на силове захоплення влади. Внаслідок

збройних сутичок між гайдамаками та червоногвардійцями 30 листопада – 2 грудня 1917 року за постановою об'єднаного засідання всіх демократичних організацій Одеси утворюється тимчасова комісія з охорони міста, до складу якої увійшли: від рад робітничих, селянських, солдатських і матроських депутатів – капітан 2-го рангу Влас'єв, від міського самоврядування – голова міської думи І.Лордкіпанідзе, від українських організацій – В.Чехівський²⁰. Але вже в січні 1918 року більшовицькій партії вдалося домогтися поставленої мети й шляхом збройного повстання прийти до влади на півдні України. Зрозуміло, що усі конкуруючі сили опинилися по суті на нелегальному становищі або були змушені залишити Одесу. Згадаємо, що напередодні захоплення влади більшовиками В.Чехівський мав балотуватися до Всеукраїнських Установчих зборів від УСДРП, про що сповіщали одеські газети²¹.

Достеменно не відомо, якими подіями були наповнені наступні два місяці в житті В.Чехівського. За джерелами, які нам відомі, навіть важко встановити, чи перебував він у місті. Численні довідкові дані стверджують, що лідер місцевих українських есдеків остаточно залишив Одесу наприкінці 1917 року²². Але це не так. Після відновлення 14 березня 1918 року влади Центральної Ради в Одесі В.Чехівський повертається до виконання функцій комісара УНР. Він активно включається в роботу. Пропонує, щоб комісаріат і українська рада міста не були національними організаціями, а необхідно створити “загальнодержавну” організацію, яка б турбувалася про потреби всього населення. При цьому міська дума залишила б за собою тільки адміністративні функції. Дані пропозиції були схвально оцінені всіма політичними силами Одеси²³. В.Чехівський проводив активні переговори з представниками австро-німецького командування, зокрема фельдмаршал-лейтенантом фон Ессером і комендантом німецької частини міста полковником фон Фогелем для вирішення ряду питань, серед яких – про українізацію міста, надання новоствореному Крайовому Комісаріату права розпуску організацій, діяльність яких суперечить основам української державності²⁴. В українській раді, яка існувала лише з 14 по 18 березня, В.Чехівський виконував не тільки політичні функції, а був ще й комісаром освіти. Характерно, що вже за кілька днів було відновлено роботу народного університету та відкрито курси української мови для вчителів²⁵.

Після ліквідації ради в зв'язку з передачею її функцій Головному Крайовому Комісаріату Херсонської, Катеринославської і Таврійської губерній, створеному 18 березня, відбулася заміна більшості комісарів міста. Єдиною кандидатурою, яка не підлягала сумнівам, була посада комісара освіти, головним завданням якого стало інструктування та опікування українських шкіл. У цій сфері він діяв цілком самостійно, вважаючи, що освіта буде доручена колегії національних комісарів – українського, єврейського, російського та інших²⁶. Така активність не була випадковою. Адже ще у 1917 році В.Чехівський вдало поєднував два “за-

кондення” – політичну та освітню кар’єру. При цьому слід визнати, що часто вони між собою тісно перепліталися, оскільки питання національної школи розглядалося як один з аспектів протистояння між місцевими українцями та їхніми конкурентами з “російського” боку (Т.В., А.М. – до останніх відносилися представники різних національностей з традиційним визнанням російської мови як єдиної можливої в навчальному процесі). Приступив до вирішення освітніх проблем В.Чехівський майже одразу після падіння монархії. Вже 30 травня 1917 року організаційні збори українських учителів регіону (в кількості 35 осіб) завершили початковий етап консолідації зусиль. В.Чехівський і В.Мурський виголосили доповіді, відповідно, “Про завдання українського шкільництва й учительства” та “Про вчительську організацію і її роботу”. Зібрання ухвалило резолюцію, яка віддзеркалювала головні засади діяльності й прагнень місцевих освітян:

- 1) вислати комісара для всеукраїнського шкільництва, яким обрано д. Захаржевського;
- 2) делегувати в шкільний округ С.Шелухина й В.Чехівського;
- 3) скликати повітовий учительський з’їзд;
- 4) організувати канікулярний курс української мови, письменства, історії, літератури й політичних наук для вчительства;
- 5) делегувати членів до Українського керівничого комітету (добродіїв Б.Комарова та Яхненка).

Окрім цього, було створено вчительське товариство, до ради якого увійшли: голова – В.Чехівський, заступник голови – Базилевич, писар – В.Мурський, скарбник – Захаржевський, кандидати до керівничого складу – Гінківська, М.Липа, Потапенко²⁷.

В той самий день, по обіді, розпочав свою роботу одеський обласний учительський з’їзд, який тривав до 5 червня. На ньому були представлені декілька сотень педагогів, серед яких, за словами П.Клепацького, близько 200 свідомих учителів, переважно народних шкіл, під проводом Одеської української вчительської спілки “утвердили досить компактну масу”. Того ж дня вони провели нараду на чолі з головою спілки В.Чехівським, у ході якої з’ясувалося, що процес згуртування українських педагогів йде швидкими темпами. Присутні дійшли згоди про спільні дії під час обговорювання різноманітних питань на з’їзді й про необхідність під час дискусій підтримувати своїх доповідачів, зважаючи на присутність значно більшої кількості російських і зрусифікованих учителів Одеси й відповідно до меншого числа представників українських педагогів, запрошених на захід²⁸. Логічно випливає, що виступити на з’їзді від імені учительської спілки випало найбільш авторитетним людям з ораторськими й інтелектуальними здібностями – В.Чехівському та П.Клепацькому. Перший зупинився на загальнополітичній ситуації. Доповідь другого була присвячена захисту української школи з позиції загальних і спеціальних вимог. Головний наголос робився на тому, що перехід до національної ук-

раїнської школи і за формою, і за змістом навчання є кроком не лише правильним, але й вимушеним, оскільки навчання російською мовою в школі, яку відвідують українці, малопродуктивне, важко дається дітям й відбиває в них бажання до навчання²⁹.

Не сиділи в очікуванні кращої долі й керівники Одеської учительської спілки, очолюваної В.Чехівським. Вони звернулися по допомогу до Центральної Ради й міністерства освіти Росії з домаганням призначити попечителем шкільної округи в Одесі людину зі знанням української мови. А вже з липня 1917 р. вони, на асигновані від міністерства 5000 рублів, започаткували курси українознавства для вчителів. До них зголосилися понад 140 слухачів, що є достатньо близьким до чисельності "української партії" на згадуваному вище з'їзді. Програма курсів виявилась насиченою. Читатись повинні були такі дисципліни: українська мова (лектор -- В.Мурський), українська література (В.Чехівський, В.Мурський, П.Клепацький), історія України (В.Чехівський, П.Клепацький), географія України (Б.Комаров), право (С.Шелухин), історія політичної боротьби в Україні і в Галичині (В.Чехівський, В.Мурський), історія української політичної думки (М.Гордієвський), земельне питання (В.Голубович), історія української музики (В.Мурський), історія освіти на Україні (П.Клепацький), програми політичних партій (В.Чехівський, В.Голубович, П.Клепацький), українське мистецтво (Гаскевич)³⁰.

Згодом досвідченого педагога В.Чехівського призначають губернським комісаром освіти. На цій посаді він доклав багато зусиль для збереження системи освіти в умовах революційних змін, багато працював над процесом українізації шкіл, переконливо відстоював запровадження української мови у навчальний процес³¹. Навіть у своїй квартирі по вул. Чорноморській, 26, він проводив запис до українських шкіл Одеси³². Результативність такої натхненної праці виявилася помітною вже найближчим часом. Протягом 1917-1918 навчального року в Одесі відкрилося чотири початкові школи з українською мовою навчання на вул. Катерининській, 33 (при католицькому костьолі), вул. Болгарській, 63, вул. Градоначальницькій, 20 і вул. Московській (при Казанській церкві)³³. Перервана більшовицьким збройним повстанням освітня діяльність не стала на перешкоді реалізації подальших планів. Після повернення влади Центральної Ради в Одесу В.Чехівський одразу включається в роботу. 27 березня за його ініціативи й головування проводяться загальні збори "Спілки вчителів" у кількості 65 осіб. Велику доповідь на заході зробив представник Міністерства народної освіти Л.Білецький. Він зазначив, що замість навчальної округи, на підставі закону від 27 грудня 1917 року, з 1 квітня 1918 року запроваджується окружний комісаріат. До нього вчителі Одещини обрали чотирьох осіб -- В.Чехівського, Б.Комарова, П.Клепацького, В.Лащенка (*Т.В., А.М. -- подається і як Лашенко*). Міністерство погодилося з таким вибором, призначивши окрім них, ще двох комісарів від російської (І.Малінін) та єврейської (С.Міфрін) громад³⁴. Не меншу увагу

проділяв відомий педагог й у просвітній діяльності, вважаючи, що “необхідно організувати просвіту, позаяк темрява народна робить величезну біду самому ж народові і задля того, щоб росла УНР необхідно нести в нарід саму широку освіту”. Дану тезу він озвучив на спільних партійних зборах УСДРП та УПСР, залучаючи, таким чином політичні організації до просвітницької роботи. Зрештою після короткої дискусії було вирішено утворити Товариство “Соціалістична Просвіта” на чолі з В.Чехівським, проарем Матяшиним і скарбником М.Маржановським³⁵.

Незвичайна активність у даній сфері, очевидно, пояснюється й неприязною опозицією з боку Російської вчительської спілки міста. Вона, як і в 1917 р., продовжувала висловлюватись вкрай негативно щодо перспектив розвитку української освіти в Одесі. Зокрема 31 березня дана організація виступила проти подальшого становлення національної освіти, обґрунтовуючи це тим, що мовляв, українці збираються пригнічувати російську культуру³⁶. Проте українська сторона й надалі наполягала на тому, що на відміну від колишніх імперських часів, в Українській Народній Республіці кожен народ має право на навчання рідною мовою і ніякого тиску на національні громади не буде. Про надзвичайну гостроту питання свідчить і той факт, що на перших(!) організаційних зборах одеських монархістів було прийнято резолюцію, у якій закликали всіх монархістів до енергійної боротьби з українізацією початкової, середньої та вищої школи³⁷.

У квітні 1918 р. В.Чехівського призначили на посаду директора департаменту Віросповідань при Міністерстві внутрішніх справ УНР. Це стало суттєвою втратою для одеської української громади, яка не дорахувалася чи не найвпливовішого та популярного діяча. Не дивно, що одеський період життя майбутнього прем'єра закінчився дуже зворушливо. Його від'їзд до Києва планувався на суботу, 20 квітня. З цієї нагоди місцевий комітет УСДРП 18 квітня організував прощальну вечірку. Як стверджує редколегія часопису “Вільне життя”, “товариська бесіда затяглася до 2 години ночі й було сумно розходитися учасникам вечірки, розставатися зі своїм вчителем й другом”³⁸. Але виїзд до Києва дещо затягнувся. Ще у неділю, 21 квітня В.Чехівський взяв участь у роботі вчительської спілки, присідання якої було присвячене, головним чином, виборам представників на ті чи інші шкільні посади. Зрозуміло, що колишній її голова й засновник не міг залишити Одесу, не попрощавшись з колегами та друзями по педагогічному цеху. У своєму виступі він сказав, що рік тому гурток українців у кількості 17 осіб заснував цю спілку, яка хоча й зробила багато, але ще більше роботи попереду. Своєрідним лейтмотивом заключного виступу в Одесі стали слова “...Хоч Україна самостійна, хоч з усіх боків гукають про українізацію, але ж на ділі йде послідовна, по інерції, русифікація. Наша молодь ще й досі під впливом російської культури...”. Прикметно, що новим головою спілки став відомий науковець, історик, академік М.Слабченко, який від імені спілки тепло подякував

В.Чехівському за виконану роботу³⁹ й тепер сам повинен був продовжити започатковане.

До слова, свою педагогічну діяльність колишній одесит продовжив у Кам'янець-Подільському державному університеті у 1919-1920 роках. Потім був професором Вінницького інституту народної освіти, а переїхавши до Києва, викладав у медичному й політехнічному інститутах.

Але поки що у Києві В.Чехівському не судилося тривалий час попрацювати на новому місці через державний переворот 29 квітня 1918 року. У період гетьманату перебував в опозиції до П.Скоропадського, брав участь у підготовці повстання проти нього. З приходом до влади Директорії, у якій УСДРП посідала чільне місце, В.Чехівського призначили Головою Ради Міністрів УНР. На цій посаді він перебував з 26 грудня 1918 року по 11 лютого 1919 року, коли через домагання Антанти, з якою Директорія намагалася вести переговори, його, як прем'єра-соціаліста, і на думку французів, більшовика, усунули з посади. Але перед цим В.Чехівський встиг запропонувати, разом з однодумцями, законопроект про вищий уряд Української Автокефальної Православної Соборної Церкви. В ньому йшлося: "Пункт 1. Вища церковно-законодавча, судова та адміністративна влада на Україні належить Всеукраїнському Церковному Соборові"⁴⁰. У другому пункті говорилося; "Для керування справами Української Автокефальної Церкви утвориться Український Церковний Синод в складі 2-х єпископів, 1-го протоієрея, 1-го священика, 1-го диякона, 3-х мирян і 1-го священика від військового відомства"⁴¹. Цікавим є 6-й пункт закону: „Українська Автокефальна Церква з її Синодом і духовною ієрархією ні в якій залежності від Всеросійського патріарха не стоїть”.

Промовистим є той факт, що підписали цей закон два одесити: Володимир Чехівський як прем'єр-міністр та Іван Липа як міністр культів та віросповідань уряду Української Народної Республіки⁴². Проте, наступ денікінських військ не дав можливості впровадити цей закон.

Щоправда через два роки, вже більшовики, щоб закріпити свою владу в Україні, змушені були піти на задоволення домагань частини українців і дозволити утворити Українську Автокефальну Православну церкву. В.Чехівський доклав чимало зусиль для втілення в життя вистраждану ідею на першому Соборі Української Автокефальної Православної Церкви у жовтні 1921 року. Й навіть був кандидатом на освячення у Всеукраїнського Архієпископа, поряд з Липківським, Шараївським, Теодоровичем та іншими⁴³.

Разом з тим, більшовицька влада не пробачила В.Чехівському активної державницької позиції в минулому. З посиленням сталінського режиму його було заарештовано і в 1930 році, разом із визначними представниками української науки, культури і церкви, засуджено у справі СВУ до смертної кари, що потім була замінена 10-літнім ув'язненням. До 1933 року колишній прем'єр ще листувався зі своєю дружиною Оленою, проти

після переведення його до табору особливого режиму був позбавлений і цього права. Там, разом із життями мільйонів синів і доньок українського народу, загубилося і життя визначного державного і церковного діяча, відомого педагога Володимира Чехівського.

В. Чехівський пройшов шлях від простого вчителя до прем'єр-міністра Уряду Української Народної Республіки, але завжди, в душі й за покликанням, залишався педагогом, викладачем і науковцем, доробок якого містить чимало історичних, богословських та педагогічних праць. І що особливо важливо, він був Людиною з душевною теплотою та почуттям національної й особистої гідності.

Примітки:

1. Гриценко А. Прем'єр-міністри України часів Директорії (кінець 1918 – 1920 рр.) // Київська старовина. – 2001. – №4. – С. 141-150.
2. Довідник з історії України. – К., 1993. – Т. 3. – С. 571.
3. Одчот українського товариства „Просвіта” в Одесі за 1907 рік. – Одеса, 1908. – С. 6.
4. Мисечко А.І. В.М.Чехівський – один із засновників Української Автокефальної Православної Церкви // Історія та сучасність християнства. Матеріали наукової конференції, присвяченої 2000-річчю Різдва Христового (Одеса, 25-26 грудня 2000 р.). – Одеса, 2001. – С. 128.
5. Звіт Одеського українського клубу за 1912 рік. – Одеса, 1913. – С. 3.
6. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – К., 1997. – Т. 2. – С. 412.
7. Там само. – Т.1. – С.54.
8. Дорошенко Д. Історія України, 1917 – 1923 рр. – Б.м., Б.р. – С. 63.
9. Одесский листок. – 1917. – 29 июня.
10. Вінцковський Т. Місцеві органи влади і управління Центральної Ради в Херсонській губернії (березень 1917 – квітень 1918 рр.). – Дрогобич, 2002. – С. 55.
11. Рідний курінь. – 1917. – 4 листопада.
12. Вінцковський Т. Вказ. праця. – С. 61, 62.
13. Там само. – С. 62.
14. Одесский листок. – 1917. – 29 октября.
15. Вінцковський Т. Вказ. праця. – С. 64.
16. Одесские новости. – 1917. – 7 ноября.
17. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – К., 1996. – Т. 1. – С. 402.
18. Рідний курінь. – 1917. – 17 грудня.
19. Ачканов Г. Очерки февральской и октябрьской революции в Одессе. – Одесса, 1927. – С. 24.
20. Одесский листок. – 1917. – 3 декабря.
21. Одесские новости. – 1918. – 12 января.
22. Довідник з історії України. – К., 2002. – С. 1048.
23. Вінцковський Т.С. Відновлення діяльності Центральної Ради в

Одесі в середині березня 1918 року // 80-річчя відродження Української державності: минуле і сучасне. Доповіді і повідомлення на всеукраїнській науковій конференції 14-16 листопада 1997 року. – Сімферополь, 1997. – С. 50.

24. Одесский листок. – 1918. – 19 марта.

25. Одесские новости. – 1918. – 18 марта.

26. Там само. – 21 марта.

27. Українське слово. – 1917. – №5.

28. Там само. – №7.

29. Там само.

30. Там само. – №8.

31. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – К, 1996. – Т. 1. – С. 110.

32. Рідний Курінь. – 1917. – №1.

33. Українське слово. – 1917. – №11; Вільне життя. – 1918. – 31 березня.

34. Вільне життя. – 1918. – 31 березня, 3 квітня.

35. Там само. – 31 березня.

36. Там само. – 2 квітня.

37. Там само. – 18 квітня.

38. Там само. – 19 квітня.

39. Там само. – 23 квітня.

40. Мартирологія українських церков. – Торонто-Балтімор, 1987. – Т. 1. Українська православна церква (Документи, матеріали, християнський самвидав України).

41. Там само. – С. 110.

42. Там само. – С. 51.

43. Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14-30 жовтня 1921 року. Документи і матеріали. – Київ-Львів, 1999. – С. 267.

Шишко О.Г.

ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО РУХУ В ОДЕСІ: квітень 1917 року

Другий місяць Української національно-демократичної революції позначився в Одесі подальшим зростанням українського руху, який в березні 1917 р. вийшов на якісно новий рівень розвитку, що знайшло своє відображення в попередньому дослідженні¹. У зв'язку з цим важливого наукового і практичного значення набуває подальше дослідження розвитку політичної програми Українського керівничого комітету (УКК), з'ясування всіх обставин організаційного оформлення Одеської Української Військової Ради (ОУВР) та визначення її військово-політичної програми.

Автор мав на меті розглянути роботу Всеукраїнського національного з'їзду, який відбувся у Києві 6-8 квітня 1917 р., через призму участі в ньому делегатів від Одеси, з'ясовуючи їх позицію з важливих політичних питань, а також відтворити основні події обласного селянського з'їзду в Одесі початку квітня 1917 р., акцентуючи увагу на позиціях, які відстоювали на з'їзді представники українських політичних партій.

Саме ці сторінки українського руху в Одесі у вітчизняній історіографії розроблені недостатньо. Серед квітневих подій українського руху в Одесі найчастіше дослідники зверталися до питання заснування ОУВР, тому що ця подія знайшла своє відображення як в місцевій, так і в загальноукраїнській пресі. Але Д. Дорошенко² у своїй монографії тільки перерахував склад цієї організації. Більш детально процес заснування ОУВР розглядає сучасний одеський дослідник Т. Вінцковський³, однак в його роботах відправною точкою у заснуванні цієї інституції вказано 17 квітня, хоча насправді цей процес розпочався ще наприкінці березня. Інші події цього місяця розглядалися лише побіжно.

Характерною ознакою квітня 1917 року в Україні стало проведення різноманітних з'їздів, конференцій як на загальноукраїнському, так і на місцевому рівнях. Серед цих форумів на початковому етапі революції найважливіше місце займає Всеукраїнський національний з'їзд. В роботі з'їзду активну участь взяла і одеська делегація.

Про значимість одеської делегації, яка репрезентувала український рух південного міста, засвідчує той факт, що в президії з'їзду два місця займали представники Одеси. Так, в перший день, незабаром після відкриття з'їзду, після оголошення М. Грушевського про те, що на з'їзд прибув представник Чорноморського флоту матрос панцирника "Синоп" П. Пелішенко, його одразу ж було запрошено до президії. На що той, дякуючи за обрання, виступив із привітанням від чорноморців, у якому зазначив: "Чорноморські матроси-українці наказали мені заявити першому відавченому українському з'їздові, що волю України Чорноморський флот буде захищати активно"⁴. Ці слова матроса В. Пелішенка викликали у залі бурхливу овацію. Другого дня роботи з'їзду до президії від Одеси було обрано В. Чехівського. Також в перший день роботи з'їзду на вечірньому засіданні слово для виступу отримали троє одеських українців: П. Чехівський від Одеської організації УСДРП, військовий лікар І. Луценко від УКК, М. Гордієвський від Одеського товариства "Українська хата"⁵.

Другий день роботи з'їзду був найбільш емоційним і величним одночасно. Цього дня разом з рефератами і виступами звучали вітання з різних регіонів України та з поза її меж. Серед понад 300 виступів, що були проголошені на з'їзді, не забурилися виступи й представників одеської української громади. Так, після виступу М. Міхновського, який зацентрував увагу на двох головних чинниках: "а) гуртування солдатів і б) утворення власного війська"⁶, в розвиток цих ідей виступили В. Чехівський та майбутній голова ОУВР І. Луценко. Цього дня також від Ради робітни-

чих депутатів та представників армії і флоту м. Одеси слово було надано І. Романченкові. Так, І. Луценко, зокрема, зачитав постанову, яку прийняли одеські українці, щодо українізації війська та про зміну царських назв деяких панцерників на українські⁷. Це дає змогу стверджувати, що одеські українські діячі належали до тієї групи на з'їзді, яка активно підтримувала ідею українізації війська.

Головною подією останнього дня роботи з'їзду стало обрання нового складу Центральної Ради, яка того ж дня за пропозицією М. Грушевського обрала Комітет Центральної Української Ради, більш відомого як Мала Рада. До цього керівного органу одеські українці спочатку не потрапили, а от серед 115-ти перших нових членів Центральної Ради наш край представляли військовий лікар І. Луценко та селянин І. Романченко – від м. Одеси, правник С. Шелухін – від Херсонської губернії, матрос В. Пелішенко – від Одеського військового коша флоту, прапорщик О. Куц – від Одеського військового коша військ. Згодом чисельність Ради поповнилася ще 5-ма членами, серед яких були учитель В. Чехівський і Чорнота⁸.

Перші загальні збори Центральної Ради відбулися в останній день роботи з'їзду, вже після його закриття. Одним з перших на цих зборах слово взяв І. Луценко, який проінформував зібрання про події в Одесі, зокрема про ініціативу комісара Тимчасового уряду Л. Веліхова щодо утворення Одеського обласного комітету, що, на думку оратора, створювало загрозу для реалізації запровадження автономії в Україні. Як стало відомо з виступу М. Грушевського, такий комітет мав бути створений і в Києві, що вже свідчило про загальну тенденцію. Представник Полтавської губернії М. Ковалевський запропонував виступити рішуче проти таких спроб, але ніяких рішень з цього питання не було прийнято⁹.

Крім загальноукраїнських форумів проходили в ці дні й місцеві з'їзди. Одеса в цьому контексті не була винятком. Саме в ті дні, коли в Києві проходив Національний з'їзд, в Одесі відбувся обласний селянський з'їзд, який самі делегати назвали з'їздом громадян-хліборобів і на який з'їхалося понад дві тисячі делегатів¹⁰.

Той факт, що в Одесі одним із перших було проведено саме селянський з'їзд було явищем не випадковим. На Одещині було біля 40 % малоземельних і безземельних селян, понад 50 % селянських господарств мало менше 25-ти десятин¹¹. Але і після Лютневої революції земельне питання залишалося невирішеним. Воно навіть не згадувалося в Декларації Тимчасового уряду від 2 березня. Та в країні, де 4/5 населення займалося переважно сільським господарством, де зберігалося поміщицьке землеволодіння з пережитками кріпосництва, земельне питання не могло не стати важливим фактором політичного життя. Тим більше, що для селян воля без землі не мала великої вартості.

Тому вже в березні значно активізується селянський рух. З початком весняних польових робіт селянських рух охопив у квітні 42 губернії колишньої Російської імперії, де було 879 виступів, направлених на

вирішення земельного питання¹². В наступні місяці тенденція щодо збільшення кількості селянських виступів продовжувала зростати.

Це були в основному стихійні виступи селянства. Але одночасно з ініціативи самих селян в березні-квітні почали створюватись волосні земельні комітети, організовувались Ради селянських депутатів. Так, 24 березня газети повідомляли про те, що в Одеському повіті селяни всюди приступили до виборів у ці комітети¹³, а 14 травня було організовано обласну Раду селянських депутатів і обрано її виконавчий комітет¹⁴. В Україні у березні 1917 р. за ініціативи українських есерів почали створюватись селянські спілки.

Важливий вплив на революційну активність селянства, на формування його політичної свідомості зробили селянські з'їзди. Саме постанови регіональних з'їздів ставали на селі "юридичною підставою для регулювання правовідносин, переділу землі, конфіскації майна тощо"¹⁵. В той же час ці з'їзди були сприятливою платформою для пропаганди своїх ідей різними політичними партіями, які намагалися залучити селянство на свій бік.

Так, обласний селянський з'їзд, який проходив в Одесі 6-8 квітня, було скликано за ініціативи селянської секції Одеської Ради робітничих депутатів, де провідну роль відігравали меншовики та есери. Селянська секція Одеської Ради робітничих депутатів була створена в середині березня і зразу ж розгорнула активну діяльність серед селян краю. Вже в перший тиждень свого існування вона направила в села Херсонської, Бессарабської, Подільської губерній 12 легючих загонів¹⁶. Тому не випадково на з'їзді депутати Ради відігравали провідну роль. Але українські діячі Одеси також використали з'їзд для пропаганди своїх ідей. Біля столу прендії одночасно з червоними знаменами були і українські національні прапори. А на вимогу делегатів з'їзду резолюції друкувалися російською, українською і молдавською мовами¹⁷.

Розпочався з'їзд з привітань від різного роду політичних і громадських організацій. Від українства Одеси слово було надано члену УРДП В. Поровику та члену УСДРП Ф. Паляничці¹⁸. Перші питання, які розглянув з'їзд, носили політичний характер. Так, у резолюції, прийнятій після обговорення цих питань, зазначалося, що сільські хлібороби будуть всіма силами підтримувати Тимчасовий уряд, за умови виконання ним вимог народу. Також з'їзд висловився за продовження війни доти, доки самі народи не заключать справедливий мир.

Та вже наступного дня на з'їзді виникла конфліктна ситуація, яка наглядно виявила суттєві розбіжності, які існували між українськими і російськими політичними силами. Цього дня продовжувалося обговорення політичних питань. Делегати з захопленням слухали доповідачів, — російських соціал-демократів та есерів, які розповідали їм про республіку, про Установчі збори, про демократичний лад. Але коли дійшла черга до виступів українських діячів, голова з'їзду Мойсеевич запропону-

вав доповіді припинити і перейти до інших питань. І тільки після наполягання багатьох делегатів слово надали українцям, хоч і скоротили їх виступи до 5-10 хвилин.

Найбільш емоційним і переконливим був виступ українською мовою голови Українського керівничого комітету С. Шелухіна, присвяченого минулому і теперішньому стану українського народу. До речі, більшість виступів від українських організацій звучала саме українською мовою. Ось як писав часопис "Українське слово" про цей виступ: "Ці неосвічені, навіть неписьменні селяни, у словах своєї української мови почули щось велике, щось рідне й близьке, що викликало в них разом і сум, і радість. Ці люди, які може вперше чули про горе України, про її колишню велику волю й славу, про її радощі й культуру, зрозуміли, чим був наш рідний край і чим він став та яким знову мусить бути"¹⁹.

Його виступ селяни захоплено вітали, але коли він почав говорити про автономію України, то вони спочатку негативно поставилися до неї. І тільки завдяки ораторському хисту С. Шелухіну вдалося переконати делегатів у своїй правоті. Врешті-решт з'їзд проголосував за текст телеграми, направленої Тимчасовому уряду, в якій говорилося: "Селянський з'їзд в Одесі висловлює домагання, щоб Росія стала демократично-федеративною республікою, в якій Україна повинна мати свою політичну національно-територіальну автономію"²⁰. Виступ Шохи, який був просякнутий національними мотивами, селяни зустріли також без ентузіазму. Ці епізоди є підтвердженням тези про те, що "настрої селян були сумішшю національних і соціальних почуттів, в якій бажання одержати землю займало провідне місце"²¹. Для селян національні питання були похідними і пов'язувалися насамперед з розв'язанням аграрного питання. На жаль, на той час провідні загальноукраїнські та регіональні лідери не в повній мірі враховували важливість цієї проблеми.

Селянський з'їзд в Одесі ще раз засвідчив, що питання земельної реформи для хліборобів було найважливішим. Тому не випадково найзапекліші суперечки розгорілися на третій день роботи з'їзду, коли обговорювалося аграрне питання. Його обговорення вилилося у гостру дискусію між російськими есерами і соціал-демократами. Перші відстоювали позицію про безоплатне відчуження землі і передачу її на вічні часи у народне володіння, розподіливши її таким чином, що кожен отримає стільки, скільки зможе обробити своєю працею. Соціал-демократи пропонували негайно конфіскувати монастирські і церковні землі. А от поміщицькі землі повинні були бути відчужені за постановою Установчих зборів і передані місцевим земельним комітетам, які в свою чергу мали безплатно віддавати ці землі хліборобському населенню для задоволення своїх потреб. Серед делегатів були прихильники і противники цих двох підходів до вирішення земельного питання, але все ж таки більш негативну реакцію викликали виступи соціал-демократів, тому що їх підхід не давав чіткої відповіді на основне питання – кому буде належати земля. В ре-

в результаті голосування переважна більшість делегатів підтримала резолюцію, запропоновану есерами²². Ідею про можливість викупу землі у суцільних власників селяни зразу відкинули.

В обговоренні цього питання активну участь намагалися взяти і представники українських партій, але, коли черга дійшла до виступів українських ораторів, головуючий знову запропонував припинити виступи. Нимога українського есера І. Гаврилюка надати йому слово, після виступів 22-х російських промовців і відмови йому голови з'їзду, спричинила у залі страшенний галас. Делегати відмовлялися слухати резолюції російських соціал-демократів і есерів. І лише під тиском селян слово було надано І. Гаврилюку. У своєму емоційному виступі оратор заявив, що волею й автономією України "ми не поступимося, а зберемо всі сили і грудьми підемо проти тих, хто стане нам серед дороги". Резолюцію, яку він запропонував з'їзду, було підтримано й прийнято. В ній, зокрема, зазначалося: "Ми заявляємо, що вся земля належить народу. Ми вимагаємо, щоб Установчі збори узаконили автономію України, а землю ми розділимо самі в українському сеймі, тому що ми знаємо краще інших наші потреби. Ще заявляємо, що правильне вирішення земельного питання в Україні можливе лише за повної автономії України із забезпеченням прав інших національностей"²³.

Крім земельного, ще одне питання надзвичайно хвилювало все суспільство. Це було питання щодо ставлення до війни. В результаті перемоги Лютневої революції в країні виникла кардинально нова політична ситуація. Її суть полягала в тому, що на політичну арену вийшли широкі народні маси, а армія, як представник цих мас, перетворилася на впливовий фактор внутрішнього життя, вийшла на авансцену внутріполітичної боротьби.

Ставлення до війни визначалося двома чинниками: якнайскоріше завершення війни і продовження війни до того часу, коли стане можливим укладення миру без анексій і контрибуцій. Ці фактори стали основоположними і для Тимчасового уряду, і для Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів. Таку ж позицію займала і Одеська Рада робітничих депутатів та представників армії та флоту, яка 19 березня на загальних своїх зборах прийняла резолюцію "Про війну та мир", в якій, зокрема, говорилося, що Рада вважає за необхідне "продовжувати війну і оборону країни до того часу, поки центральні держави не відмовляться від прагнення силою приєднати до своїх володінь захоплену ними територію"²⁴.

Звичайно, армія не могла бути осторонь від вирішення цього важливого питання. Тому різні політичні сили, в тому числі й українські, прагнули залучити її на свій бік. Тим більше, що в російській армії перебувало близько 6 млн. українців²⁵. В той же час ставлення українських провідників того часу до армії було неоднозначним – від повного її несприйняття до переконання в необхідності творення національного війська.

Створення національних збройних формувань в період революції 1917 р. було започатковано в Києві 9 березня, коли відбулися збори військовиків під проводом М. Міхновського. Наступним кроком стало проведення 16 березня Установчих зборів представників київського гарнізону, де було ухвалено організувати Український військовий клуб ім. гетьмана Павла Полуботка.

Проте на початковому етапі цього процесу ставилася мета зосередження українського національного елементу, по можливості, в певних частинах російської армії і при цьому весь час наголошувалося, що таке утворення національно-українських частин не має на меті перешкоджання боєздатності війська, а навпаки, має її підвищувати²⁶.

Незважаючи на всі ці запевнення, формування Українського першого ім. гетьмана Богдана Хмельницького полку військово-демократична влада Київської військової округи назвала “державним злочином”, що може зруйнувати всю російську армію, коли буде поширений далі. Вслід за військовою владою різні російські революційні організації, преса всіх напрямків почали таврувати цей виступ українців як тяжкий злочин проти революції, проти російської держави. Як писав згодом член Центральної Ради та Українського Генерального Військового Комітету (УГВК) В. Кедровський “ті обвинувачення й напади робилися в такій нестриманій формі, були такого змісту, що ображали почуття не лише кожного свідомого українця, але й деяких “малоросів”²⁷.

Отримавши такий шалений опір російської революційної демократії, клуб ім. гетьмана П. Полуботка почав проводити більш активні заходи, розповсюдивши по фронтах і в заплілі десятки тисяч відозв, закликаючи українських вояків об’єднуватися в свої національні згуртування й подавати негайно відомості про себе до Організаційного комітету. Як відповідь на цю відозву скрізь почали відбуватися українські віча та засновуватися українські військові товариства, комітети, ради. Так, в другій половині квітня у Москві було утворено Український військовий клуб. У Мінську на з’їзді вояків Західного фронту була утворена Українська фронтова рада, головою якої було обрано С. Петлюру.

В Одесі змагання за армію повели дві організації – Одеська Рада солдатських та офіцерських депутатів (ОРСтаОД) та Одеська Українська Військова Рада (ОУВР). Першою була створена 12 березня 1917 р. ОРСтаОД. У Виконавчому комітеті Ради 32 місця було відведено солдатам і 8 офіцерам²⁸. Перший склад Ради виявився не досить активним і дієвим, тому вже 23 квітня 1917 р. на зібранні делегатів відбулися вибори другого складу Виконавчого комітету Ради солдатських і офіцерських депутатів. Наступного дня головою Виконкому було обрано капітана 1-го рангу Зарудного²⁹. Цей орган в своїх діях повністю підтримував Тимчасовий уряд.

Створення ОУВР було започатковано 31 березня і продовжено 4 квітня, коли на зібраннях військових українців було об’єднано всі українські гурт-

ан, які існували в окремих військових підрозділах. На цих зібраннях власне і було вирішено утворити Одеську Українську Військову Раду, до складу якої мали увійти делегати від українців всіх частин Одеського військового округу та Чорноморського флоту. За виборну одиницю вирішено було обирати роту, батарею, ескадрон, судно, команду. Причому згідно давнього запорозького звичаю офіцери і солдати мали обирати від себе депутатів спільно. Зазначимо, що до ОРСтаОД такі вибори пройшли окремо. На ці перші два зібрання було делеговано представників уже 45 частин. Також зібрання закликали інші частини яконайскоріше провести вибори своїх представників до ОУВР по два представники від кожної частини (один делегат, інший його замісник)³⁰.

До речі, до Одеського військового округу входили Херсонська, Катериноградська, Таврійська губернії, Бессарабська область (без Хотинського повіту та Балтський повіт Подільської губернії)³¹. До того ж Одеса була базою Румунського фронту і транспортної флотилії Чорного моря. Одеський гарнізон нараховував 100 тис. солдатів та офіцерів, тут розміщались 40-й та 49-й запасні піхотні полки, артилерійське та піхотне училища, санітарний парк, залізничний батальйон, санітарні підрозділи. На Одеському рейді, крім транспортної флотилії, стояли бойові кораблі: панцерники "Синоп", "Ростислав", "Пам'ять Меркурія"³². Таким чином, в Одесі була зосереджена досить потужна військова сила, значну частину якої складав український елемент.

Перші загальні збори військових українців відбулися 16 квітня, в неділю, в помешканні Першої вищої початкової школи (вул. Старопортофранківська, 16). На цих зборах було прочитано доповіді: "Про федеративну республіку і автономію України", "Про Український національний з'їзд в Києві", "Про Петроградські події та участь в них українців". Після зібрання відбулося чергове засідання ОУВР, на якому обговорювалося питання про участь військових українців в загальній маніфестації 18 квітня (свято 1 травня). Цей захід було організовано Тимчасовим Виконавчим комітетом ОУВР³³.

26 квітня відбулися вирішальні збори ОУВР, в порядку денному яких було питання про статут товариства, вибори постійного Виконавчого комітету, секцій і про подальшу його діяльність. На цих зборах було вирішено організацію назвати – Одеський український військовий кіш, районом діяльності якого визначити Одеський військовий округ, Чорноморський флот та Румунський фронт. Центральним органом організації було призначено Одеську Українську Військову Раду, яка мала складатися з делегатів окремих військових частин армії та флоту і мала вибирати для ведення справ товариства Виконавчий комітет, який мав базуватися в Одесі.

Завдяки публікації у "Новій Раді" від 3 травня 1917 року інформація про цю подію стала доступною широкому загалу, її почали наводити у своїх працях історики діаспори, а згодом і сучасні дослідники Української революції. В той же час слід зазначити, що цей матеріал

повністю повторює публікацію одеської газети “Солдатская мысль” від 30 квітня, а отже дописувачем двох газет могла бути одна людина. До речі, ця газета досить часто подавала матеріал з українського руху Одеси, причому в лояльній формі.

Щодо статуту, то на зборах було ухвалено основні його положення та доручено комітетові його доопрацювати і винести на затвердження на наступних зборах Ради. На жаль, щодо самого статуту і наступного зібрання інформацію авторові поки що віднайти не вдалося. Щодо керівництва Коша, то Головою Ради і одночасно Виконавчого комітету одноголосно було обрано військового лікаря І. Луценка, товаришами голови стали: прапорщик Міляев та мічман Г. Данчига, першим та другим писарями було обрано прапорщика Карпенка та під-офіцера П. Більчича, скарбником прапорщика Чижевського, членами комітету: Крижанівського, Литвиненка, Мельниченка, Шевченка. Крім цього пройшли вибори від ОУВР до Одеського Українського керівничого комітету, куди були обрані Міляев та Вербицький; до Української Центральної Ради в Києві – В. Пелішенко від флоту та Вербицький від армії; до Одеського повітового комітету – І. Луценко, до об'єднаного комітету з розповсюдження літератури серед військових – Міляев і Дробницький. Також було сформовано секції: агітаційно-просвітню, якій доручено було скласти підсекцію для вибору гласних до Одеської міської думи, грошову та інформаційну.

Також на цих зборах було заслухано доповідь студента Ф. Палянички, який приїхав з Києва, про справу організації українського полку ім. Б. Хмельницького, а також пропозиції інших членів Ради про заснування таких полків в Одесі й інших містах району Коша. В гарячих дебатах з приводу цих доповідей було підкреслено вороже ставлення деяких російських демократичних організацій (Київської Ради робітничих депутатів і почасти Одеської) до українських справ. Проте ухвалено було, аби не вносити ворожнечі і розбрату у військо і не пошкодити як-небудь відпорній силі війська на фронті, не домагатися зараз закладання окремих українських полків, а подбати лише про українізацію існуючих полків ширенням культурно-просвітньої і політичної свідомості, національного єднання і поповнення військових частин на території України переважно українськими ж резервами²⁴.

Різноманітною була й культурна діяльність українських політичних та громадських організацій м. Одеси. Так, 15 квітня товариство “Українська хата” в Міському театрі влаштувало вечір пам’яті Тараса Шевченка, який пройшов з великим піднесенням. Програма вечора складалася з промов, доповідей, привітань делегатів, одного акту з опери М. Аркаса “Катерина”, декламацій, хорового і сольного співу. Серед доповідей вирізнялося повідомлення С. Шелухіна, в якому він виклав програму Кирило-Мефодіївського братства. З великою увагою було також заслухано промови М. Гордієвського, В. Чехівського та ін. Серед виступаючих також були представники від товариства “Українська хата”, від українського воїнства, від курсисток і

студентів українців. Зі сцени було прочитано вітальні телеграми від окремих військових частин з фронту. Дуже гаряче була зустрінута публікою делегація від поляків, члени якої виголосили ряд промов із закликом до братнього єднання поляків з українським народом.

“Над ложами майорять національні українські прапори, в ложах як і по всьому театрі багато сяючих поглядів, молодих щасливих облич”, – так писали про цей мистецький захід одна з одеських газет³⁵.

Таким чином, український рух в Одесі в квітні 1917 р. продовжував поглиблюватися, все більше ставав фактором всеукраїнського політичного життя. Саме в цей час І. Луценко вийшов за межі місцевого лідера, ставши одним із провідників Української революції. Утворення ОУВР надало українському рухові нового імпульсу, з одного боку, він розширив свої межі, з іншого, – отримав збройну підтримку військовиків-українців. Активна позиція українських діячів на Селянському з’їзді дала змогу також поширити свій вплив і на українське селянство Півдня України.

В наступні місяці революційного 1917 року ОУВР виступала в авангарді українського руху в Одесі, основною метою своєї діяльності визначивши формування окремих українських підрозділів в складі російської армії. Тому подальші дослідження будуть спрямовані на вивчення діяльності ОУВР та інших аспектів українського руху в Одесі.

Примітки:

1. Шишко О. Г. До історії українського руху в Одесі: березень 1917 року // *Записки історичного факультету. – Одеса, 2003. – Вип. 13. – С. 95-105.*
2. Дорошенко Д. І. *Історія України, 1917-1923. В 2-х т.: Документально наукове видання / Упоряд.: К. Ю. Галушко. – Т. 1: Доба Центральної ради. – К., 2002. – 320 с.*
3. Вінцовський Т. С. *Діяльність Української військової ради в Одесі // Записки історичного факультету. – Одеса, 1997. – Вип. 5. – С. 115-120; Ного ж. Місцеві органи влади і управління Центральної Ради в Херсонській губернії (березень 1917 – квітень 1918 рр.). – Дрогобич, 2002. – 169 с.*
4. *Українське слово. – 1917. – Квітень. – Ч. 3. – С. 2; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2 т. – Т. 1. – 4 березня – 9 грудня 1917 р. – К., 1996. – Док. № 17. – С. 53.*
5. *Українська Центральна Рада. – Т. 1. – Док. № 17. – С. 54.*
6. *Там само. – Док. № 18. – С. 57.*
7. *Українське слово. – 1917. – Квітень. – Ч. 3. – С. 5.*
8. *Українська Центральна Рада. – Т. 1. – Док. № 20-21. – С. 64-66.*
9. *Там само. – Док. № 20. – С. 66.*
10. *Одесский листок. – 1917. – 7 апреля.*
11. *Історія Одеси / Колектив авторів. – Одеса, 2002. – С. 275.*
12. *История советского крестьянства. Т.1. Крестьянство в первое десятилетие Советской власти. 1917-1927. – М., 1986. – С. 30.*

13. *Одесские новости*. – 1917. – 24 марта.
14. *Державний архів Одеської області (ДАОО)*. – Ф. 3829. – Спр. 36. – Арк. 3.
15. Лозовий В. С. *Селянська правосвідомість у добу української революції (1917-1921 рр.)* // *УІЖ*. – 2005. – № 6. – С. 90.
16. *Известия Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота г. Одессы*. – 1917. – 19 марта. – № 2-3.
17. *Одесский листок*. – 1917. – 9 апреля.
18. *Там само*. – 7 апреля.
19. *Українське слово*. – 1917. – травень. – Ч. 5. – С. 9.
20. *Одесский листок*. – 1917. – 8 апреля.
21. Чумак В. М. *Українізація в добу революції й визвольних змагань (1917-1920 рр.): формування концептуальних засад* // *Записки історичного факультету*. – Одеса, 2001. – Вип. 11. – С. 35.
22. *Одесский листок*. – 1917. – 9 апреля.
23. *Там само*.
24. *Известия Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота г. Одессы*. – 1917. – 28 марта. – № 4. – С. 3.
25. Кедровський Володимир. *Українізація в російській армії* // *Український історик*. – 1967. – № 3-4. – С. 61.
26. *Там само*.
27. *Там само*. – С. 65.
28. *Одесский листок*. – 1917. – 13 марта.
29. *Солдатская мысль*. – 1917. – 25 апреля.
30. *Там само*. – 7 апреля.
31. Щусь О. Й. *Створення Рад солдатських депутатів у тиллових гарнізонах України в 1917 р.* // *Великий Жовтень і громадянська війна на Україні*. – К., 1973. – С. 42.
32. Мельник С. К. *Перемога радянської влади на Півдні України (березень 1917 – березень 1918 рр.)*. – К., 1966. – С. 94.
33. *Солдатская мысль*. – 1917. – 14 апреля.
34. *Там само*. – 30 апреля.
35. *Одесский листок*. – 1917. – 17 апреля.

Ядловська О.С.

ЕТНІЧНІ МЕНШИНИ УКРАЇНИ ЗА ДИРЕКТОРІЇ УНР

Важливе місце в українській державницькій традиції посідає доба Директорії УНР, яка вмістила в собі цінний досвід державотворення, в тому числі й у сфері міжнаціональних відносин. На жаль, до сьогодні вона залишається однією з найменш досліджених у діяльності тодішньої української влади. Пояснюється це рядом причин, та найголовніша з них -

овладність і гострота етнополітичної ситуації в Україні, викликані національною і національною революціями, імперіалістичною і громадянською війнами, неодноразовими іноземними інтервенціями в Україну, частю зміною на її теренах політичних режимів.

Прийшовши до влади, Директорія УНР прагнула послабити національне протистояння, створити умови для позитивного ставлення національних меншин до УНР, залучити їх представників до будівництва Української держави. Невипадково, в її програмних документах робився акцент на повній національній рівноправності в Україні. Зокрема, в декларації Директорії, яка була обнародована 26 грудня 1918 р., одним з головних завдань внутрішньої політики проголошувалося досягнення національної злагоди і єдності трудової демократії¹.

В своїй національній політиці нова українська влада намагалася використати досвід Центральної Ради. У "Зверненні до російської, єврейської і польської демократії на Україні" (листопад 1918 р.), опублікованому мовою цих меншин, Директорія УНР декларувала відновлення принципів етнічнонаціональної політики Центральної Ради, підтверджувала необхідність відновлення дії національно-персональної автономії. Ініціатором таких рішучих політичних кроків став колишній член Центральної Ради, депутат Єврейського національного зібрання С.Гольдельман. Його пропозицію підтримав В.Винниченко, який наполягав одночасно на відновленні діяльності колишніх міністерств (російського, польського, єврейського). Саме з цих міркувань в ухваленому 10 грудня 1918 р. у Вінниці, ще до переїзду у Київ, рішенні відновити чинність Закону "Про національно-персональну автономію" передбачено тимчасово заснувати Відділ у справах національних меншин на чолі з С.Гольдельманом².

Директорія УНР відмінила 24 січня 1919 р. закон гетьманату про скасування національно-персональної автономії³ і, тим самим, створила національним меншинам правові умови їхньої діяльності, а відтак – ґрунт для поновлення діалогу. Однак росіяни взагалі зігнорували співпрацю з новою владою, очікуючи відновлення єдиної Росії, а частина поляків зайняли позицію "холодної лояльності" і більше переймалися відновленням власної державності. Не сприяли налагодженню взаємовідносин і деякі протиправні заходи Директорії УНР (без санкції суду були здійснені арешти і розстріли росіян, порушені мовні права меншин – назви повсюдно замінені на українські, надання полякам національно-персональної автономії пов'язувалося з нормалізацією мовного становища українців у Польщі). Загалом "неукраїнців силою, brutalно примушували поважати українство"⁴. З огляду на це газета "Нова Рада" робила невтішний висновок про відсутність єднання демократичних сил усіх національностей після відновлення УНР (що не перешкодило понад 100 депутатам від національних меншин узяти участь у роботі Трудового Конгресу в січні 1919 р.)⁵.

Реалізація головних положень Закону "Про національно-персональну

автономію" найбільше відповідала інтересам євреїв, які в особі Єврейського національного секретаріату вітали перемогу Директорії УНР. Проте наданими законом правами вони скористалися не відразу. Причина полягала у різних поглядах євреїв на перспективи власної автономії. З цього приводу 6 квітня 1919 р. Єврейський національний секретаріат звернувся до Директорії УНР з доповідною запискою, де, проінформувавши про своє утворення 3–11 листопада 1918 р., внутрішньопартійну боротьбу, не погоджувався з відновленням Міністерства єврейських справ у колишньому вигляді. Тут же було викладено такі його пропозиції:

- ◆ визнати Тимчасові національні збори і Національний секретаріат законодавчим і виконавчим органами єврейської автономії до скликання Установчих зборів євреїв України;

- ◆ для взаємозв'язку між органами держави й автономії запровадити посаду статс-секретаря або головного керуючого у справах єврейської автономії з правами міністра, якого повинні були затверджувати органи автономії⁶.

Директорія УНР намагалася досягти компромісу у міжпартійній боротьбі єврейських політичних партій, проте безрезультатно. Тому В. Винниченко з січня призначив міністром єврейських справ А. Ревуцького, члена єврейської соціал-демократичної партії "Поалей-Ціон" ("Робітники Сіону"), а з 9 квітня – П. Красного, також представника партії "Поалей-Ціон". Це викликало обурення Єврейського національного секретаріату, однак міністерство усе ж розпочало діяльність⁷.

Дане відомство діяло у складі українського уряду у Кам'янці на Поділлі до листопада 1920 року, коли той був змушений емігрувати з території республіки⁸.

За короткий час, працюючи у вкрай несприятливих умовах, це міністерство, користуючись підтримкою Директорії УНР, заклало правові основи вільного національного розвитку єврейської меншини в Україні, вжило низку практичних заходів щодо їхньої реалізації. Передусім треба назвати ухвалену нову редакцію Закону "Про єврейське громадське самоуправління", а також Положення про нього з аналогічною назвою (липень 1919 р.). Створюване на демократичних засадах самоуправління визнавали місцевими публічно-правовими органами, уповноваженими розглядати всі справи єврейських громад. До його компетенції належала, зокрема, реєстрація актів громадянського стану, юридична допомога, представництво в державних і громадських організаціях тощо. Виконання цих повноважень покладалося на Громадську раду і Громадську управу⁹.

Для росіян і поляків аналогічних державних органів створено не було. Мотивувалося це тим, що за єврейською меншиною не стояла жодна іноземна держава, в той час як росіяни і поляки орієнтувалися тоді, як правило, на вже існуючі сусідні держави-метрополії. Вони не тільки не бажали співпрацювати в справі розбудови української державності, але й

нерідко активно боролися проти неї, підтримуючи агресію проти УНР російських більшовиків чи білогвардійців або ж польських загарбників¹⁰.

А метою втілення у життя закону "Про національно-персональну автономію" Рада народних міністрів УНР ухвалила 16 лютого 1919 р. "Положення про єврейське самоврядування". 17 квітня Директорія УНР затвердила його як закон. Згідно з ним повинні були обиратися єврейські громадські Ради, яким надавалися широкі права. Держава виділяла 3 мілійони 300 тисяч карбованців щомісячно на друк книжок для єврейських шкіл, дозволяла євреям збирати податки зі спадщини, брати частину боєштів із державного податку тощо.

Щоправда, внаслідок складного військово-політичного становища УНР, різкого зменшення контрольованої нею території здійснити заплановане вдалося (та й то частково) лише на заході республіки. В липні 1919 р. в Кам'янці-Подільському розпочала роботу єврейська громадська Рада. Разом з представниками Міністерства єврейських справ УНР вона активізувала роботу в повітах щодо скликання зборів єврейських громадських Рад і організації їхньої діяльності. Оскільки на місцях нерідко чинився опір впровадженню закону про єврейське самоврядування, то Подільський губкомісар у циркулярі повітовим комісарам наголошував, що в УНР "визнано рівноправність усіх національностей", необхідно втілювати в життя закон "Про національно-персональну автономію", щоб не було потреби притягати (представників влади УНР) до карносудової або дисциплінарної відповідальності"¹¹.

Високо оцінюючи підсумки національної політики української влади, історик М.Вішніцер в 1919 р. писав: "...Євреї на Україні мають великі національні права. Єврейська мова є офіційно визнана, міністерство для єврейських справ широко розвинуло свою діяльність, єврейські релігійні громади вільно розвиваються, число єврейських шкіл зростає, у новозаснованому університеті в Кам'янці-Подільському уряд УНР усталив катедру для єврейської історії і літератури..."¹².

У жовтні 1919 р. Директорія затвердила закон "Про строки виборів до Єврейської громадської Ради". Згідно з ним вибори повинні були відбутися до 1 січня 1920 р. Але й цим планам внаслідок листопадової 1919 р. катастрофи українського фронту не судилося збутися. В 1920 р. можливостей для практичного здійснення українською владою своєї національної політики фактично не було. Що стосується її законодавчого закріплення, то підготовленому й схваленому спеціальною комісією проєкті Конституції УНР всі громадяни держави, незалежно від їх національності, мали рівні права, а для національних меншостей забезпечувалася свобода національного і культурного розвитку "у всіх відношеннях, що не суперечить єдності держави". Законом же "Про Державну Народну Раду УНР", затвердженому головою Директорії УНР С.Петлюрою 12 листопада 1920 р., планувалося обрати до цього вищого законодавчого органу держави від єврейських партій і організацій 21 представника, російських - 6, польсь-

ких - 3. Тобто, чітко передбачалося забезпечити представництво цих найчисленніших національних меншин в українському парламенті¹³.

На жаль, реальна етнополітична ситуація в Україні протягом 1919-1920 рр., як уже зазначалось, виявилась дуже складною. До того ж при здійсненні національної політики були допущені й окремі помилки. Наприклад, в перші ж дні приходу до влади Директорії УНР з'явився наказ про знищення в Києві всіх російських вивісок і заміну їх українськими. "Центр ваги наказу, - як згадував один із сучасників тих подій А.Гольденвейзер, - полягав не в тому (як це звичайно буває), щоб кожен магазин мав обов'язково українську вивіску, а в тому, щоб російські вивіски були обов'язково зняті. Російська мова не допускалася навіть поряд з українською. Вивіски ж іноземними мовами не повинні були зніматись"¹⁴. І це в місті, де українці ледве становили четверту частину населення. Природно, що замість залучення до української справи неукраїнських мас, подібні непродумані заходи викликали спротив навіть тих людей, які раніше ставились до неї прихильно і вважали її справедливою.

Але найбільчою і найтрагічнішою проблемою була тоді, безперечно, проблема антисемітизму, що нерідко виливалася в страхітливі масові погроми проти єврейської людності. Вони коштували їй величезних жертв і страждань, а також завдали значної шкоди українській державності, оскільки використовувались усіма ворогами з метою її дискредитації.

Політична нестабільність, розгул бандитизму й анархії, часта зміна політичних режимів, слабкість центральної влади - все це створювало сприятливий ґрунт для здійснення злочинними елементами різних мас-тей і відтінків антисемітської агітації та організації погромів. "Бажаючи здійснити комунізм силою багнета і за допомогою громадянської війни, - зазначалось в зверненні уряду УНР до єврейського населення в серпні 1919 р., - більшовики викликали в народних масах найбільш темні інстинкти й найгірші почуття. Ця система дала відповідні плоди: по Україні прокотився ураган єврейських погромів"¹⁵.

Директорія УНР та її уряди прагнули захистити єврейське населення, вели рішучу боротьбу з цим жахливим явищем. Дане питання багато разів обговорювалося на їх засіданнях. Зокрема, 4 травня 1919 р. Рада народних міністрів, заслухавши доповідь міністра єврейських справ про становище в Рівному і про протиеврейську агітацію, зобов'язала міністрів військових і внутрішніх справ вжити найрішучіших заходів для забезпечення спокою в місті та припинення всякої погромної агітації.

Заслухавши 14 червня 1919 р. доповідь про події, що мали місце в містах Кам'янці і Проскурові, та про злочинну антиєврейську агітацію, Рада народних міністрів зобов'язала відповідні державні органи вжити найрішучіших заходів з метою цілковитої ліквідації погромів, погромної агітації, забезпечення спокою і нормального життя для всього населення, винні у здійсненні погромної агітації і погромів повинні були притягуватись до суворої карі за законами військового часу. Через два дні уряд зно-

ву розглянув питання про погроми в деяких містах Поділля і ухвалив відповідне рішення. В серпні з'явилося його звернення до єврейського населення, в якому роз'яснювались причини погромів, розкривалась діяльність влади, спрямована на їх недопущення, покарання винних за погроми, ліквідацію їх наслідків, містився заклик до євреїв співробітничати з українським народом в розбудові самостійної, ні від кого не залежної держави ¹⁶.

Головний отаман С.Петлюра також видав низку наказів, у яких вимагав цілковитого знищення всякої спроби погромів та передачі погромників до розстрілу, покладаючи всю відповідальність на представників військової і цивільної влади. Реалізуючи їх, надзвичайний військовий суд виніс декілька смертних вироків, багато погромників було розстріляно. Зокрема, за погром, вчинений 15 лютого 1919 р. в м. Проскуріві отаманом Самосенком, останній був засуджений польовим судом до смертної кари. На початку липня 1919 р. С.Петлюра звернувся з телеграмою до голови уряду, командуючого армією, міністрів військових і єврейських справ, в якій закликав їх до найенергійнішої боротьби з антиєврейською агітацією і погромами ¹⁷.

18 серпня Рада народних міністрів запропонувала Головному отаману С.Петлюрі передавати до військово-польового суду всіх начальників військових частин, винних в допущенні погромів, як зрадників держави. Вони повинні були суворо каратись, включно до смерті.

Велику увагу приділяв уряд організації допомоги постраждалим від погромів, неодноразово виділяючи для цього значні кошти. Зокрема, 18 січня 1919 р. ним було асигновано 3 мільйони гривень єврейському населенню Житомира та Бердичева, 9 квітня - 2 мільйони гривень жителям Проскурова, 12 квітня - 2 мільйони гривень, 30 липня - 11 мільйонів 460 тисяч, 24 жовтня - 20 мільйонів гривень єврейському населенню міст та містечок, що постраждали від погромів ¹⁸.

Вжиті українською владою заходи сприяли зменшенню погромної агітації і погромів в Україні. Однак, повністю припинити їх вона була просто не в змозі навіть на контрольованій нею території.

Важливим чинником у формуванні стосунків Директорії УНР з національними меншинами стала правотворча робота у напрямі проведення виваженої мовної політики. Першого січня 1919 р. затверджено Закон "Про державну мову в УНР". Нею оголошено українську мову, а приватним особам дозволено звертатися до державних установ рідною мовою. Реалізуючи закон у галузі освіти і мистецтва, міністр цієї галузі 24 січня 1919 р. видав наказ про державну мову, яким забезпечив право національно розмежованим інституціям видавати документи мовою своєї національності. Того ж дня Рада Народних Міністрів ухвалила Закон "Про карну відповідальність за образу національної чести та достоїнства" (уведено покарання від трьох місяців до 1,6 року) ¹⁹.

Ухвалення таких демократичних за суттю правових актів свідчить про

те, що Директорія УНР продовжувала толерантну етнонаціональну політику, започатковану Центральною Радою. Однак із загостренням соціально-економічних, політичних і національних суперечностей державній владі не вдалося тримати під контролем виконання громадянами чинного законодавства, а розгул анархії призводив до спалахів поширеного ще за царату злочину – єврейських погромів. Як рецидив внутрішньої політики царської Росії антисемітизм виявився на території України погромами ще у 1914 р., що їх чинили чорносотенні шовіністичні організації, а згодом різні військові підрозділи – Російська, Червона, Добровольча армії, загони отаманів. Винятково масового характеру погроми відбулися з початку 1919 р., що і дало підставу пов'язати їх з приходом до влади Директорії УНР. Оприлюднені раніше недоступні документи і спогади очевидців тих трагічних подій переконливо підтверджують намагання Директорії, як, до речі, і вищого військового командування Червоної та Добровольчої армій, забезпечити охорону прав євреїв, притягти винних до юридичної відповідальності. Ці дії Директорії не завжди були успішними, що в майбутньому використала радянська пропаганда для огульного звинувачення Директорії УНР та її Голови – С.Петлюри в антисемітизмі²⁰.

Навіть після остаточної поразки української революції національні меншини продовжували перебувати в полі зору уряду УНР в екзилі. Підтвердженням цього є, зокрема, документи про матеріальну допомогу С.Петлюри єврейським біженцям в еміграції, зроблені ним та його оточенням зусилля для поліпшення українсько-єврейських відносин²¹. Особливо треба виділити концептуальну статтю С.Петлюри "Сучасна українська еміграція та її завдання" (1923). До таких пріоритетних завдань Голова Директорії УНР замислював постійну працю серед представників національних меншин – емігрантів з України (євреїв, поляків і росіян). Він закликав своїх соратників не забувати, що це завдання великої державної ваги, результат виконання якого "полягатиме в тому, аби повернулись вони на Україну не явними чи тайними ворогами нашої державності, а державно підпорядкованими та чесними громадянами Української Держави"²².

Таким чином, офіційна національна політика УНР доби Директорії УНР в цілому була толерантною, демократичною і справедливою. Досвід її вчить, що вільна українська держава повинна створити сприятливі умови для позитивного ставлення до себе з боку національних меншин, активно залучати їх до державного будівництва. Водночас він свідчить, що й вони, в свою чергу, теж були зобов'язані з розумінням ставитись до корінних інтересів українського народу, який здійснює своє законне право на суверенне державне життя, не перешкоджати, а всіляко сприяти йому в реалізації цього права. Демократична незалежна Україна, її зміцнення й процвітання – запорука вільного розвитку й добробуту всіх народів і націй, які в ній проживають.

Примітки:

1. Гошуляк А. До питання про національну політику УНР доби Директорії // Наукові записки. Збірник. - Випуск 8. - К.: ІПіЕНД, 1999. - С.110.
2. Рябошапка Л.І. Правове становище національних меншин в Україні (1917-2000). - Дис... докт. юрид. наук. - Харків, 2002. - С.69-70.
3. Гольдфельман С. Жидівська національна автономія в Україні. 1917-1920. - Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1967. - С.96.
4. Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції. Марець 1917 р. - грудень 1919 р.). - Ч. III. - К.: Політвидав України, 1990. - С.202.
5. Мазюкевич П. Кілька слів про єврейську і польську меншості на Україні та способи порозуміння з ними // Нова Рада. - 1918. - 28 грудня.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО України). - Ф.3296. - Оп.1. - Спр.3. - Арк.3-4.
7. Євреї та Директорія // Відродження. - 1918. - 27 грудня.
8. Гусев В. Закон Центральної Ради "Про персонально-національну автономію": передумови, історія прийняття та наслідки // Наукові записки. Збірник. - Випуск 8. - К.: ІПіЕНД, 1999. - С.78.
9. ЦДАВО України. - Ф.2208. - Оп.1. - Спр.145. - Арк.5-13, 61-62.
10. Гошуляк А. До питання про національну політику УНР доби Директорії - С.111.
11. Лозовий В. Національна політика Директорії УНР - Ч. 1. - С. 112.
12. Мацьків Т. Праця, що появилася у потрібному часі // Визвольний шлях. - Кн.3 - Лондон, 1988. - С.372.
13. Гошуляк А. До питання про національну політику УНР доби Директорії - С.112.
14. Революция на Украине по мемуарам белых / Под ред. П.П.Попова. - М. Л., 1930. - С.48-49.
15. Іванис В. Симон Петлюра - Президент України. - Торонто, 1952. - С.167.
16. Гошуляк А. До питання про національну політику УНР доби Директорії - С.114.
17. Там само.
18. Симон Петлюра та українська національна революція // Збірник праць другого конкурсу петлюрознавців України. - К., 1995. - С.196-197.
19. Вісник Державних Законів для всіх земель УНР. - 1919. - № 1. - 18 січня; 1919. - № 5. - 8 лютого.
20. Сергійчук В. Погроми в Україні: 1914-1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, приховуваної в радянських архівах. - К.: Видавництво ім. О.Телізи, 1998. - 544 с.
21. Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство. - К.: Бібліотека українця, 1999. - С.111-114, 117-122.
22. Симон Петлюра. Вибрані твори та документи. - К.: Довіра, 1994. - С.223.

УЧАСТЬ ПРЕДСТАВНИКІВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН У ЛІКВІДАЦІЇ НАСЛІДКІВ ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ НА ЗАЛІЗНИЧНОМУ ТРАНСПОРТІ І ЙОГО ВІДБУДОВІ (1943-1950 рр.)

По-різному себе проявили національні меншини України протягом війни: одні зайняли очікувальну позицію, інші стали на шлях колаборації. Багато з них протистояли ворогові на фронтах, у русі Опору, активно відбудовували зруйноване народне господарство, зокрема, таку галузь, як залізничну.

Як наголошував колишній Нарком шляхів сполучення СРСР І.В.Ковальов: "Гітлерівці добре розуміли значення транспортних артерій... Сам Гітлер конкретизував завдання своїм підлеглим по його руйнуванню. "Необхідно добитися, щоб при відступі із районів України не залишилося ні однієї рейки"¹.

Загалом фашистські окупанти з 26802 км загальної мережі залізничних доріг України, в однопутному виразі, повністю або частково зруйнували 24770 км. Було знищено 18 заводів з ремонту рухомого складу, в тому числі побудовані в роки перших п'ятирічок - Дарницький і Папаснянський вагоноремонтні заводи². Фашисти вивели з ладу 9 магістралей, 5,6 тис. мостів, в тому числі 10 великих мостів через р. Дніпро, 8 тис. вокзалів і станцій³. Сума збитків заподіяна залізничному господарству України склала більше 10 млрд.крб.⁴.

У 1943-45-х рр. насамперед необхідно було відновити залізничний транспорт, оскільки від його роботи значно залежав перебіг дій на фронті.

Великий масштаб бойових дій, віддаленість фронту від тилу за відсутності розвинутої мережі шосейних доріг, ставили залізничний транспорт в розряд важливих факторів наступу Червоної Армії. В боях використовувалася велика кількість бойової техніки. Лише танкобудівники дали фронту 102,8 тис. танків і САУ⁵. Й оскільки у радянської сторони матеріально-технічних можливостей для організації серйозного ремонту у польових умовах просто не було, то радянські танки залишилися стояти на полях битв, чекаючи тилові служби, а це було можливо зробити лише після відновлення роботи залізниць аби відправити їх у глибокий тил (Челябінськ, Свердловськ, Горький) на транспортні заводи⁶.

Від роботи транспорту залежали темпи відбудови народного господарства.

У 1944 р. стали видавати продукцію майже усі коксохімічні заводи. Потреба в залізничному транспорті різко зростає⁷.

Директор Маріупольського коксохімічного заводу Сталев в доповідній записці в квітні 1946 р., повідомляв секретаря ЦК КП(б)У по транспорту, що підприємству з Ковельської бази було виділено 5 паровозів. Надіслані

заводом 28 працівників були використані для відправки паровозів на інші об'єкти і по закінченню терміну відрядження повернулися, а паровози так і не були відправлені. На заводі склалася катастрофічна ситуація. При потребі 5 паровозів є 2 для забезпечення роботи цехів і будівельних організацій. **Некомпакт** такої техніки систематично зриває відбудовчі роботи і батареї коксохімічних печей не можуть бути введені в експлуатацію, як наслідок затримується пуск доменної печі на заводі "Азовсталь", самої потужної в Україні і другої черги мартенівських печей⁸.

Участь у відродженні залізничного транспорту брали різні категорії населення. Доступні на сьогодні архівні матеріали дають певну картину участі представників різних національностей в налагодженні роботи транспорту. Приміром, на Львівській залізниці в апараті дороги працювали українців – 91, росіян – 195, євреїв – 15, інших національностей – 8 осіб. Серед керівників лінійних відділень: українці становили – 311 чоловік, росіяни – 423, євреї – 170 осіб, представники інших національностей – 172⁹. У штаті працюючих на Львівській залізниці перебували поляки. Станом на 1 січня 1946 р. на Львівській залізниці всього працювало 10475 осіб. Тоді виїхали до Польщі – 1792 поляка, за дев'ять місяців 1947 р. ще 2077. Тільки некомплект інженерно-технічних працівників на залізниці склав 214 осіб. Заповнити їх швидко було не можливо у 1945 р. через їхній виїзд до Польщі¹⁰.

Покращити ситуацію з кадровим складом намагалися власними силами у трьох технічних школах. Протягом 1946 р. у Львівській навчалось 16 груп, в річній школі машиністів – 4 групи, в Коломийській техшколі – 11 груп. Усього 295 чоловік, а завершили навчання – 275¹¹.

Подекуди ситуація в міжнаціональних стосунках ускладнювалася від непорозумінь між військовим командуванням, керівництвом дороги і міста Львова. Перші вели себе зухвало, зверхньо, нехтуючи інтересами багатонаціональної громади залізничників Львівського вузла. Так, 30 серпня 1946 р. на ім'я секретаря ЦК КП(б)У надійшла скарга, в якій наголошувалося: "що в центрі м. Львова поблизу Палацу культури залізничників розташоване велике приміщення спортивного залу з підсобками, центральним опаленням. Було воно споруджене за поляків спортивним товариством "Сокіл" і використовувалося за призначенням до 1944 р. З 1939 р. його було передано на баланс залізниці. Під час фашистської окупації це приміщення також слугувало потребам спорту. У 1944 р. керівництво військово-експлуатаційної частини вивезло з приміщення усе спортивне обладнання і організувало там гуртожиток. Міськвиконком при клопотанням Управління залізниці прийняв рішення надалі його використовувати за попереднім призначенням. Військове керівництво, щоб цього не допустити, вдалося до сили, виставивши охорону з автоматами і в такий спосіб намагалось призупинити дію рішення міської влади. Якийсь час там навіть проживали військові. За зиму 1945 р. ними було виведено з ладу опалення, водопровід і каналізацію й спалено 400 кв.м

паркетної підлоги». Таким чином було знехтувано інтереси 10 тисячного колективу Львівського залізничного вузла, що не могло не позначитися на міжнародних відносинах і виробничому процесі¹².

У 1944 – 1945 рр. на залізниці Закарпаття працювало 3376 осіб, серед яких 1125 українців, 1338 росіян, 597 словаків¹³. У 1944 р. Закарпаттю дісталася сумна спадщина, було вивезено 90 паровозів, 16 мотовозів, 320 пасажирських і 2800 товарних вагонів, зруйновано 194 кілометри залізничного полотна, 97 мостів протяжністю 5872 погонних метрів, 84 вокзали і станційні споруди, 13 тунелів протяжністю 1140 погонних метрів, ...14 вузькоколіїних паровозів, 16 кілометрів лісових залізниць¹⁴. Більша частина штучних споруд через військові дії була зруйнована. Рух поїздів не перевищував 5 – 15 км на годину¹⁵.

В період угорської окупації краю в практику увійшла політика денационалізації. Так з метою припинення антиугорської пропаганди протягом шести тижнів вдалися до переведення всіх чехословацьких залізничників русинської національності, або тих, що співчують їм, на посади в угорські краї¹⁶.

Виявлені у ЦДАГО України документи відтворюють картину відбудови залізничної мережі Закарпаття. На її території було 653 км залізниць, з яких 168 км союзної, 345 км західноєвропейської і 140 км вузьких колій (760 мм). Приєднана залізнична мережа складалася з 4-х ліній, три з яких перетинали територію краю з північного сходу на південний захід, в напрямку Ужгород – Чоп, Скотарське – Батєво, Зимир – Вишів і одна зі сходу на захід в напрямку Чоп – Вишів¹⁷.

Паровозний парк складався з 85 різнотипних паровозів, з яких 69 західноєвропейської колії, 2 союзної і 14 вузькоколіїних. Обладнання паровозного господарства частково зруйновано за роки війни і не ремонтувалося. Депо не були обладнані технікою, не мали пристосувань для рухомого складу. Вагонний парк налічував 3000 товарних і 113 пасажирських вагонів. Із 72 вокзальних приміщень 38 було зруйновано. Телефонний зв'язок знаходився в незадовільному стані. Матеріальні запаси дороги були вивезені ворогом¹⁸.

Декретом Народної Ради Закарпатської України від 17 серпня 1945 р. націоналізували розташовані на території Закарпатської України залізничний транспорт і засоби зв'язку¹⁹.

Територія Закарпаття була зв'язана мережею доріг з Україною в основному через три дільниці: Самбір–Сянки–Ужгород, Стрий–Лавочне–Мукачево, Коломия–Делятин–Рахів. З самого початку рух поїздів відбувався по тимчасово відновленій лінії Стрий–Лавочне–Мукачево. На цій дільниці необхідно було відбудувати три тунелі, з яких на території УРСР знаходилося два довжиною 800 метрів. На іншій ділянці – Коломия–Делятин–Рахів тимчасовий рух поїздів відкрили з травня 1945 р. по 3-х тунелях, проїзд в яких забезпечувався з допомогою тимчасових стоек і дерев'яного кріплення, які захищали ешелони від гірських порід.

Лінія Сямбір-Сянки-Ужгород мала 7 завалених тунелів, зруйнованих на всьому протязі. Їх відновлення у план роботи на 1945 р. не увійшло. Роботи по інших проводилися силами Львівської залізниці на ділянці Львів-Сямбір, довжиною 20 км.

Постановою ДКО від 6 травня 1945 р. капітальна відбудова залізничної ділянки Стрий-Лавочне-Мукачево доручили спеціальній конторі НКПС "Головтунельмагістраль" з терміном завершення робіт 15 липня 1945 р. На лінії Коломия-Делятин-Рахів роботи доручили УБВР із завершенням їх 1 жовтня 1945 р. У тому ж році для проведення робіт по відновленню сполучення із Закарпатською Україною Львівська залізниця потребувала 6000 осіб, але фактично на початок виконання робіт малося 3000, з яких 800 осіб зібралися виїздити до Польщі²⁰.

Відбудова транспорту починалася за мінімального забезпечення. Держави змогла надати на відродження народного господарства у 1943-1945 рр. лише сім відсотків від суми збитків, завданих Україні війною і окупацією.²¹ Для організації робіт по відновленню господарства залізничного транспорту УРСР на 1945 р. затвердили план капіталовкладень на суму 1093 млн. крб.²² По дорогам річний план освоєння коштів складав: Південно-Західна – 137,5, Північно-Донецька – 195,0, Сталінська – 170,4, Одеська – 110,2, Південно-Донецька – 104,6, Львівська – 89,1, Ковшовська – 60,1, Вінницька – 55,0 млн.крб.²³.

Особливістю відбудови було поєднання фінансування відновлювальних робіт з широким використанням робочої сили. Це трудові мобілізації працівників галузі, інше. Так багато зусиль доклали залізничники та населення м. Чоп, щоб відбудувати залізничний вузол. Лише у вересні-жовтні 1945 р. відбулося п'ять недільників, в яких взяли участь близько 1,5 тис. чоловік²⁴.

Протягом 1944-1945 рр. залізничний зв'язок із краєм здійснювався по 9 відбудованих тунелів, в тому числі Бескидський, що розташований по лінії Мукачево-Стрий, довжиною 1800 метрів. План відновлювальних робіт виконали у 1944 р. на 86%, 1945 – на 77%²⁵. Були відновлені основні споруди станцій, депо, водозабезпечення, залізничні підприємства. Протягом 1946-1947 рр. лінія Чоп-Батево, а потім й інші перешли на широку колію²⁶.

Наведені вище факти дають певну підставу констатувати, що внесок представників різних національностей в історію минулої війни, які проживали на території України, потребує поглибленого вивчення на основі найширшого корпусу джерел.

Примітки:

1. Ковалев И.В. *Транспорт в Великой Отечественной войне (1941-45 гг.)*. - М., 1981. - С.272;

2. ЦДАГО України. - Ф.1-Оп.77.-Спр.266.-Арк.29;

3. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946-1980).-К.,1999.-Т.13.-С.27;
4. ЦДАГО України.-Ф.1.-Оп.77.-Спр.266.-Арк.29;
5. Зеркало недели.-2000.-6 травня;
6. Морозов А.Г. Актуальні проблеми вивчення історії Великої Вітчизняної війни.-Черкаси, 2005.-С.28;
7. Стальные пути Донбасса.-Донецьк, 1970.-С.219;
8. ЦДАГО України. Ф.1.-Оп.77.-Спр.273.-Арк.4;
9. ЦДАГО України.-Ф.1.-Оп.77.-Спр.287.-Арк.42;
10. Там само.-Арк.42;
11. Там само.-Арк.44;
12. Там само.-Арк.82;
13. ЦДАГО України. Ф.1.-Оп.77.-Спр.154.-Арк.61;
14. Нариси історії Закарпаття.-Ужгород,1995.-Т.2.-С.619;
15. ЦДАГО України. Ф.1.-Оп.77.-Спр.208.-Арк.6;
16. Нариси історії...-С.491;
17. ЦДАГО України.Ф.1.-Оп.77.-Спр.208.-Арк.5;
18. Там само.-Спр.154.-Арк.61;
19. Нариси історії...-С.622;
20. ЦДАГО України.-Ф.1.-Оп.77.-Спр.154.-Арк.61;
21. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війні (1939-1945 РР.).-К.,1999.-Т.12.-С.296;
22. ЦДАГО України.-Ф.1.-Оп.77.-Спр.154.-Арк.25;
23. Там само.-Арк.25;
24. Історія міст і сіл УРСР. Закарпатська область.-К., 1969.-С.688;
25. ЦДАГО України.-Ф.1.-Оп.77.-Спр.266.-Арк.30;
26. Історія міст і сіл...-С.688.

Іващук В.М.

ВІДНОСИНИ ЛІДЕРІВ ВОЛИНСЬКОГО УКРАЇНСЬКОГО ОБ'ЄДНАННЯ З ГАЛИЦЬКИМИ ПОЛІТИЧНИМИ СИЛАМИ У 1930-х роках

Сьогодні триває процес дослідження ряду проблем новітньої історії України. Зокрема, багатогранною є політична історія західноукраїнських земель міжвоєнного періоду ХХ ст. Помітним елементом її є Волинське українське об'єднання(ВУО) – тодішня крайова пропольська політична партія, керівництво якої складалося в основному з наддніпрянських політемігрантів. Історія виникнення та діяльність ВУО відображена у дослідженнях М.Кучерепи, Р.Давидюк. Тож метою даної статті є більш узагальнене висвітлення участі політемігрантів з ВУО в суспільно-

політичних процесах західноукраїнських земель, їхніх ідеологічних поглядів, стосунків з галицькими політичними силами.

У кінці 20-х років в українському політичному таборі на Волині існувала група поміркованих діячів, яким набридли безперервні польсько-українські сутички, і які були готові до співпраці з владою. Насамперед, це були колишні прибічники уряду С.Петлюри, в основному наддніпрянські політемігранти: П.Певний, С.Тимошенко, М.Бурій, М.Волков, О.Ковалевський, С.Скрипник та інші, котрі проживали на Волині[5:303]. Вони належали до групи українських послів і senatorів, що входила до Безпартійного блоку співпраці з урядом і складали Українську парламентарну репрезентацію Волині у парламенті Польщі[8:21,143]. „Українці ці приступили до ідеї польсько-української співпраці з захопленням, тому що це були справи того самого роду, які після програної боротьби повели їх на скитальщину. На далеких обрисах прометеїзму з'явилися зариси невідомої України – і вже за це належалась воеводі підтримка, бо про істинного правителя з таким ставленням до українців годі було мріяти”, - такі переконання, на думку М.Сивіцького, мала тоді частина лояльно налаштованих українців Волині[11:64]. В 1931 р. за допомогою воеводи Волині Г.Юзевського та за участю зазначених політемігрантів було створено Волинське Українське Об'єднання, котре, як уже зазначалося, було пропольською, проурядовою політичною партією.

В контексті цієї статті можемо говорити про те, що стосунки Волинського Українського Об'єднання (ВУО) з іншими політичними партіями складалися досить проблематично. Поява на Волині у 1931 році ВУО викликала непорозуміння з боку політичних сил регіону. Утворення ВУО дратувало насамперед український націоналістичний табір Східної Галичини. Після ліквідації „Сельробу” у 1932 році інші українські східногалицькі партії прагнули посилити свій вплив на Волинь. Однак нове політичне об'єднання, маючи підтримку польської адміністрації, ускладнювало здійснення цих намірів[7:28]. Ворожі відносини між ВУО і Організацією Українських Націоналістів були викликані також позицією воеводи Г.Юзевського, який вважав націоналізм найзапеклішим ворогом Польщі. „Ворогом був український націоналізм Малопольщі”, - писав воевода у своїх мемуарах. А в своєму звіті за 1933 рік Г.Юзевський наголошував, що „боротьба з ОУН має вестися нещадно, з використанням усіх можливих форм і методів”[8:40]. Вуовці, як завжди, підтримували воеводу, засуджували дії оунівців. „Українська нива”, друкований орган ВУО, визначала: „Усі українські організації, які існують і працюють на основі ідеології ВУО, тобто ідеології зближення, співжиття та співпраці польського і українського народів, безоглядно і недвозначно засудили шкідливу та злочинну діяльність не лише ОУН, але й тих партій, які спричиняють до утворення серед українських мас оунівських ферментів. Ми цілком свідомо завжди і скрізь поборювали ті політичні течії, які вносять до краю анархію, терор і заколот”[15:1]. Тобто, як бачимо, у політичній про-

паганді ВУО рішуче відмежовувалося від націоналістичних угруповань, але в ході еволюції частина діячів об'єднання, особливо в низових структурах, почала їм симпатизувати. Найбільш виразно ці тенденції виявилися у другій половині 30-х років, після переведення Г.Юзевського до Лодзі.

У зв'язку з поширенням впливу на Волині націоналістичних сил і через переслідування їх польською владою, оунівці поряд зі своїми революційними методами боротьби, почали вдаватися до іншого – поширювали пропаганду своїх ідей у легальних українських організаціях, у певній мірі і через ВУО. У місячному ситуаційному звіті волинського воєводського управління за квітень 1937 року відмічалось, що „нелегальні організації прагнуть масово ввести до ВУО своїх членів, щоб останні могли розширити свій вплив на маси, і в такий спосіб поглибити свою діяльність”. А у звіті за жовтень 1938 року говорилося: „ОУН у значній мірі використовує у своїй роботі українські кооперативи і „Рідні хати” („Рідні хати” – осередки ВУО).

Командир Округу корпусу II генерал Мечислав Сморовінський у своєму рапорті від 10 серпня 1936 року про ситуацію на Волині зауважував, що 70% „Рідних” та „Просвітянських хат” охоплено впливом ОУН і Комуністичної партії Західної України (КПЗУ), а тому, на його думку, ВУО після усунення П.Певного, хоча й існує на урядові гроші, але діє на шкоду державі. Така оцінка, на думку М.Кучерепи та Р.Давидюк, була перебільшена і була викликана початком боротьби військових з „волинською політикою” Г.Юзевського та її складовою частиною – ВУО.

Необхідно відзначити, що, незважаючи на спроби використання осередків ВУО, діячі ОУН вороже ставилися до політики Г.Юзевського. У середині 30-х років вони розпочали підготовку до замаху на волинського воєводу. Замах не вдався через технічні причини.

Відкрито ворожими були відносини ВУО з осередками комуністичного спрямування, що було природньо, позаяк політика воєводи Г.Юзевського, яку поділяли діячі ВУО, спрямовувалася проти Радянського Союзу і повністю узгоджувалася з ідейними засадами Ю.Пілсудського, який прагнув до максимального ослаблення Росії. Керівні органи ВУО у своїх постановах негативно ставилися до СРСР і комуністичних рухів. Зокрема, Головна рада ВУО 2 лютого 1937 року одноголосно прийняла резолюцію, в якій наголошувалося на безкомпромісній боротьбі з комунізмом. Проте комуністи також прагнули мати свій вплив у волинських легальних організаціях, щоб використовувати їх у своїй пропаганді [8:41-42].

Непросто складалися стосунки Волинського українського об'єднання з найбільшою українською партією центристського спрямування – Українським національно-демократичним об'єднанням (УНДО). „Утворене згуртованими у Безпартійному блоці волинськими українськими елементами, ВУО розпочало відчайдушну боротьбу з УНДО за впливи на Волині. Поразка ВУО пояснюється відносно слабким впливом і авторитетом ук-

польських послів Безпартійного блоку на маси краю, а також тим, що провідник згаданих послів (П.Певний), як і деякі інші, походять не з Волині і презентують швидше петлюрівський рух, який на Волині мало популярний", - зазначив у липні 1933 року православний капелан Округу Корнеліусу II, священник Федоренко у доповідній записці шефу бюро некатоліцьких віросповідувань Міністерства військових справ про суспільно-політичну і релігійну ситуацію у Волинському воєводстві. Вуовці на сторінках своїх газет писали навпаки: авторитет і вплив УНДО зменшується, оскільки ця партія не має на Волині місцевого коріння[8:42-43].

П.Певний 23 червня 1933 року заявив, що волинським українцям, які мають власні громадські організації, не по дорозі з галицьким проводом[14:1]. Ці слова лідера ВУО майже дослівно повторювали настанови волинського воєводи Г.Юзевського, що не дивно з огляду на мотиви появи ВУО. Звичайно, утворення ВУО, яке мало підтримку польської адміністрації, зменшувало шанси УНДО на найвпливовішу партію на Волині. Окрім того, поширенню впливів УНДО перешкоджала і система „соевельського кордону”, згідно з якою велася боротьба з усіма галицькими громадськими і політичними організаціями.

З березня 1935 року в Рівному відбувся окружний з'їзд Волинського українського об'єднання Рівненщини, який зібрав майже сто представників цієї організації.

Слід відзначити, що зміст виступу голови ВУО, посла П.Певного на цьому заході сконстатував тодішню ціннісну конфронтацію між ВУО та галицькими політичними силами загалом у процесі їх політичної боротьби. П.Певний спочатку ствердив лояльність ВУО до польської адміністрації, заявивши, що „діячі ВУО зрозуміли ту історичну правду, що коли доля судила нам опинитись в межах польської держави, то треба до цієї держави і до польського народу поставитись чесно і відверто, і для добра обох народів шукати взаємного порозуміння та співпраці”. На протилежну цьому він вважав, що негачія (невизнання) польської державності галицькими політиками негативно вплинуло на польсько-українські стосунки. У цьому зв'язку П.Певний заперечував також провідну роль Львова та Галичини як „українського П'ємонту” в боротьбі за Українську державність і стверджував, що така роль належить Києву та Великій Україні. За великим рахунком цим самим він опосередковано заперечував галицький сепаратизм. Далі провідний діяч ВУО звинуватив галицький політикум, особливо лідера УНДО Д.Левицького, в політичному опортунізмі, негачії польської державності і навіть у симпатіях до большевизму.

Шкідливими визнавалися також вимоги УНДО про територіальну автономію для українців в Польщі, що, на думку П.Певного, свідчило про „політичне банкрутство” УНДО[10:арк.41-48].

30 березня 1935 року в Луцьку відбувся II з'їзд ВУО. Виступаючи на цьому, посол П.Певний продовжував і далі публічно конфронтувати з га-

лицькими політичними силами. Він заявив про неприпустимість накиннєння Волині галицькими „опортуністичними” політичними силами неґації польської державності.

Слід також відзначити той факт, що лідер ВУО П.Певний негативно ставився до справи скликання Всеукраїнського Національного Конгресу, метою якого мала стати консолідація місцевого та еміґраційного українства. В цьому контексті він заявив: „...Той[галицький. – Авт.] опортунізм заміряє відігратися на скликанню Всеукраїнського конгресу. Все то явище одного порядку, наслідки психічної руїни, заламання віри у перемогу творчої думки. Наслідки повної безребрестивости політики неґації, її ошуканства гаслами, що патосу нашого свій початок беруть”. У цьому зв’язку П.Певний також публічно окреслив існуючі тоді антагонізми між ВУО та галицькими політичними силами. Він заявив, що свого часу „Волинь серед діючих українських сил не мала вже ніякого значіння, бо підпорядковувалася політичному центру у Львові, який вже тоді був заражений гангреною, що розкладала родинне, товариське й все суспільне життя”.

Характерно, що П.Певний наголосив на ціннісних відмінностях між Галичиною та Волинню: „Оця різниця двох українських світів, що є сьогодні діючими силами у Польщі, в життєвій інтерпретації з’являються тим, що творять так званий сокальський кордон”.

Очевидний антагонізм між ідеологією галицького та волинського політикуму, який був представлений рядом наддніпрянських політемігрантів, об’єднаних навколо ВУО, прослідковується у тенденційній критиці П.Певним політичного та суспільного життя Галичини. Для прикладу він навів передову статтю з газети „Діло”(ч.287 за 1934 р.). Тоді на з’їзді П.Певний заявив публічно: „Правдивий пауперизм, відсутність товариського родинного життя, відсутність потреби мати книжку й газету, жовч до цілого світу – оце характерні риси галицького суспільного життя”. Тому він виступав категорично проти політичної та культурної експансії галицьких цінностей на Волинь. Більше того, стверджуючи, що політичний провід є відповідальним за уклад взаємовідносин у суспільстві, П.Певний, спираючись на аналіз змісту такої галицької преси як „Науковий вісник”, „Нова зоря”, „Батьківщина”, „Нове село”, „Громадський голос”, ряд видань УНДО, заявив, що „творчої програми українська репрезентація Галичини не мала і не має, і що відсутність її відбивається й на психічному стані суспільства, на розпорошеності сил”.

П.Певний також заявив делегатам з’їзду про те, що галицький партійний плуралізм є „виявом реакції”, а „...жовч є дійсністю сокальського кордону, причиною розбиття українських якостей, роз’єднання двох віток українського народу”.

Постійно тавруючи галицькі політичні сили „українським опортунізмом”, П.Певний також звинувачував їх у тому, що „відсепакування від польського населення” у господарському житті негативно впливає на українське сільськогосподарське виробництво[6:арк.156-181].

Виявивши до уваги політичний реферат голови ВУО, посла П.Певного, який був виголошений ним на II крайовому з'їзді ВУО в Луцьку 31 березня 1935 року, з'їзд одноголосно ухвалив відповідну декларацію. Серед іншого, засуджувався т.з. національний опортунізм, осередками ідей якого було названо УНДО та галицьких соціалістів-радикалів, які „негуляли польську політичну державну дійсність” [6:арк.144-152].

Таким чином, постійні сутички між ВУО та УНДО на сторінках преси, так само як і непорозуміння з іншими галицькими політичними силами та групами, свідчили: між ними було набагато більше протиріч, аніж спільних ідей. Взаємні звинувачення лише сприяли більшому і глибшому роз'єднанню західноукраїнського громадського руху, шкодили спільній українській справі. На жаль, вувці усвідомили це досить пізно.

На середини 30-х років у зв'язку із персональними змінами у керівництві ВУО і зміною політичного курсу УНДО відбулося деяке зближення вувців з ундовцями. Щоб зберегти Парламентарну репрезентацію, УНДО пішло на укладання виборчої угоди з Безпартійним блоком. Схильність до цього компромісу значною мірою була наслідком змін у міжнародній обстановці. Трагедія українців в УРСР, а саме – голодомор, змусила сформулювати досить виважену оцінку становища українського населення у польській державі.

Аналогічна домовленість була здійснена з боку ВУО. Таким чином, напередодні виборів до Сейму, у 1935 року, між керівництвом УНДО і ВУО було укладено угоду. Влітку 1935 року Головний комітет УНДО оголосив комунікат, в якому засвідчував, що, незважаючи на критичне ставлення до положення про вибори, візьме в них участь. Це дало підстави для першої угоди польського уряду з українським незалежницьким табором.

Українська сторона висунула низку вимог до уряду, який, хоча й поспішив до них позитивно, все ж не поспішав реалізовувати.

Укладання угоди з УНДО, партією, метою якої була незалежність усіх українських земель, сприяло певним змінам лояльного українського табору Волині. Все частіше почали звучати голоси з вимогою більшої незалежності Волинського українського об'єднання від польської адміністрації і необхідності розширення форм суспільно-культурного життя українців Волині [8:44].

Подібна нормалізація зустріла визнання далеко не всіх українців. Майже всі течії західноукраїнського політичного спектру поставились до угодовських тенденцій з осудом [16:32]. Опозиція у самому УНДО критично оцінила позицію частини її лідерів. Їх, як і діячів ВУО, звинувачували в тому, що „вони погоджуються їсти крихти з польського столу”. Зрештою, скептицизм щодо можливості успіху політики польсько-українського зближення живила глибоко вкорінена у всьому суспільстві недовіра українців до поляків – і не безпідставно.

Загалом, незважаючи на поступки центрального уряду (фінансові позики українським економічним установам, звільнення українських

в'язнів з Берези Картузької), на українських землях, у тому числі і на Волині, майже кожний війт чи начальник поліції застосовував власні методи „ведення справ” з українцями[13:374]. Польські урядовці (більше 89%) недобре, навіть вороже, ставилися до місцевого населення. Такий підхід чиновників, звичайно, підтримувала місцева польська меншість, і це посилювало недовіру українського населення до всього польського.

Тоді ж, у середині 30-х років, загострилася криза всередині ВУО. У жовтні 1935 року пресовий орган ВУО – „Українська Нива” – виступив з пропозицією створення спільної Парламентської репрезентації Волині, Галичини і Холмщини. Газета „Діло” – орган УНДО – цю ідею не сприйняла, звинувативши волинських угодовців у тому, що вони є інструментом у руках польської адміністрації. Отже, незважаючи на тактичне зближення, стосунки між ВУО та УНДО не налагодилися[8:44].

У справі залучення українських послів польського парламенту з Волині до складу Української Парламентської Репрезентації, ідеологія ВУО та її лідера П.Певного піддавалася також критиці і з боку інших галицьких політичних сил. Це свідчить лист від 9 січня 1936 року головної управи клерикальної партії Українська Народна Обнова (УНО) до адвоката та редактора її часопису „Нова зоря” О.Назарука. В листі головної управи УНО зазначалося таке: „Тим не менше є незаперечним фактом, що пп. Петро Певний і його колеги, як по рабськи послухні оруддя волинського воєводи Юзефського не тільки найменшого зв'язку з місцевим волинським громадянством не мають, але у великій мірі допомагають своєю „апробатою” до вдержання на Волині відносин, про які... почував своїм обов'язком також мешканець Волині...князь Януш Радзивіл”. Крім того, деяких галицьких парламентарів дуже обурило промова П.Певного на пленумі польського сейму від 6 грудня 1935 року в якій, як стверджувалося в листі, „поруч виявів невибагливого сервілізму ще й покликувався на мниму ухвалу нашої [УНО – Авт.] Головної управи про змагання до злуки з тою „репрезентацією” волинських українських українців – вони зрозуміли що абсолютно їм католикам і українцям з панами Певними не по дорозі”. Зважаючи на це, доцільність такого об'єднання тоді розглядалася досить скептично.

Про причини сервілістської поведінки волинських парламентарів з Волинського Українського Об'єднання може свідчити інформація посла УНО в польському парламенті д-ра Волянського, яка відображена в протоколі засідання головної управи УНО ще від 1 грудня 1935 року. Там, зокрема, стверджувалося, що вони цілковито підпорядковані диктатору П.Певного, хоч як особистості відрізняються від нього. Проте в ситуації, в якій знаходилися, вони були змушені до такої поведінки, оскільки перебували під постійною загрозою видворення за межі Польщі до СРСР через перевірку їх прав на польське громадянство, оскільки були наддніпрянськими політичними емігрантами, через що могли лише користуватися правом азилу (політичного притулку)[12:арк.40-41].

Розбіжності всередині ВУО досягли апогею наприкінці 30-х років. У грудні 1938 року частина діячів ВУО на чолі зі С.Скрипником підтримала пропозицію українських галицьких послів – членів УНДО у справі висунення пропозиції щодо автономії українських земель. Проте основна група керівників ВУО на чолі з С.Тимошенком не наважилися підтримати цю пропозицію. Це змусило посла С.Скрипника з групою однодумців вийти зі складу ВУО, а пізніше вступити до УНДО. Таким чином, найрішучіша група всередині Волинського українського об'єднання все-таки пішла на співпрацю з УНДО, поділяючи погляди автономії українських земель. Однак основна група залишилася на угодовських позиціях. Як бачимо, політична дійсність змінювала погляди діячів ВУО у напрямку більшої поміркованості, але не вплинула на них радикально.

Отже, диференціація українських політичних сил не сприяла єдності українського політичного руху, хоча саме існування різних політичних сил та партій було показником зростання громадянської свідомості населення. Безумовно, політична боротьба ВУО з іншими західноукраїнськими партіями завдала шкоди українській національній боротьбі. Протягом 40-х років стосунки ВУО з іншими політичними партіями пережили еволюцію від повного ціннісного неприйняття до розуміння необхідності співробітництва. Як стверджують М.Кучерепа та Р.Давидюк, це свідчить про те, що ВУО змінювалося, реагуючи на політичну обстановку в країні, хоча залишалося вірним ідеології Г.Юзевського, не до кінця розуміло глибину і складність українсько-польських стосунків[8:45].

Очевидно, що у легальній боротьбі за власні права визначальне місце займали вибори до органів влади. „Не можна ризикувати втратою парламентарної трибуни, яка дає нагоду обороняти наші права. Лише завдяки їй ми маємо в наші дні можливість ставити українські вимоги”, - говорився у виданні УНДО[9:37]. Це розуміли і члени ВУО, які значну увагу приділяли справам територіального самоуправління. Перемагаючи на виборах, вувці мали змогу впливати на внутрішнє життя Волині, частіше піднімати проблеми українців. Однак можливості самоврядування обмежувалися польською адміністрацією, тому більшість проблем так і залишилися невиконаними.

Ухвалення у 1935 році нової польської Конституції і, власне, нового положення про вибори, спричинило їх бойкот всіма польськими опозиційними партіями. Національні меншини не приєдналися до акції бойкоту, а найважливішим успіхом санаційного табору була участь у виборах УНДО і ВУО. Вувці в черговий раз доводили свою вірність польській владі. Волинське українське об'єднання взяло участь у виборах до польського парламенту останнього скликання (1938-1939), одержавши разом з УНДО 14 місць у Сеймі і 5 – в Сенаті[8:46,48].

Таким чином, участь в законодавчих і самоврядних органах була важливою складовою частиною політичної діяльності ВУО, давала змогу більш ширше висвітлювати свої думки, прагнення, сподівання. Але ця

ланка роботи постійно обмежувалася втручанням польської адміністрації, волинського воеводи, котрий намагався використати цю політичну діяльність для реалізації власної політики. Зрештою, саме тому більшість проблем, які ставилися ВУО, так і залишилися невиконаними.

Кончина Ю.Пілсудського значно зменшила шанси на нормалізацію українсько-польських стосунків. „Смерть Пілсудського багато що змінила на гірше, принаймні, щодо української проблеми. На Волині поширюється хвиля шовінізму”, - відзначала оновлений друкований орган ВУО – газета „Волинське слово” [2:1].

Ця ж газета наголошувала, що в нових умовах „еволюціонізувала політика і тактика Волинського українського об'єднання, оскільки змінилися політичні настрої нашого громадянства” [1:1]. Все сміливіше почали звучати голоси про необхідність більшої незалежності ВУО і розширення суспільно-культурних форм життя українського народу. Укладання угоди з УНДО у 1935 році – із партією, яка своєю метою вважала утвердження незалежності українських земель, на думку М.Кучерепа та Р.Давидюк, також свідчило про еволюцію Волинського українського об'єднання. Нові політичні умови призвели до кризи українського угодовського табору, яка виявилася у важливих персональних змінах.

4 грудня 1938 року відбулося засідання ВУО в Луцьку, на якому досить чітко проявилися протиріччя всередині об'єднання. Зібрання спочатку проводив С.Тимошенко, а пізніше – М.Бура. Голова об'єднання інформував присутніх про загальні справи у партії, про останні події в Чехословаччині, утворення Закарпатської України, про проблеми автономії західноукраїнських земель, які ставилися на порядок денний західноукраїнськими послами. С.Тимошенко лише повідомив про це присутніх, не вдаючись до власної оцінки вищеназваних подій. На зібранні виступили послы С.Скрипник і М.Книш, які домагалися зміни тактики ВУО, більшого унезалежнення партії від польської влади, наполягали на приєднанні до пропозиції галицьких послів щодо автономії західноукраїнських земель. У ході засідання було ухвалено резолюцію, в якій наголошувалося на українських вимогах щодо розвитку шкільництва, стану української мови, а питання автономії українських земель було вирішено не ставити на сесії Сейму, оскільки воно, на їхню думку, у тодішніх умовах мало б лише декларативний характер [8:60].

Отже, ВУО так і не наважилося відкрито підтримати ідею автономії західноукраїнських земель. Очевидно, більшість керівництва партії все ще поділяла думку колишнього лідера П.Певного, який, виступаючи 3 березня 1935 року на окружному з'їзді у Рівному, говорив: „Ми не відмовляємося від територіальної автономії – боронь Боже, але ми стоїмо на ґрунті того, що кожна реформа мусить дозріти і бути викликана потребами життя народу”. Очевидно, що і в 1938 році, на думку керівників ВУО, питання про територіальну автономію ще не дозріло. Вони, на жаль, так і

не намагалися на повний голос сказати про автономію як першочергову необхідність в тодішніх умовах. Проте група С.Скрипника все більше схилилася до ідеї автономії західноукраїнських земель, поділяючи думку галицьких послів. Цю позицію підтримала значна частина українського населення Волині. С.Скрипник не погоджувався з тактикою президії ВУО, ній було притаманне надмірне угодовство. Саме ці протиріччя з керівництвом ВУО і спричинили вихід С.Скрипника з об'єднання [8:61].

9 грудня 1938 року С.Скрипник вийшов зі складу Української парламентарної репрезентації Волині [3:1]. На підставі §11 Статуту ВУО Головна управа ухвалила рішення виключити його, а також В.Онуфрійчука та М.Книша, зі складу партії, позбавивши їх членських прав [4:1]. В цей же час названі діячі вступили до УНДО, яке, після переведення Г.Юзевського до Лодзі, наважилось на тіснішу співпрацю з ВУО.

У цілому, як стверджують у своїй монографії М.Кучерепа та Р.Давидюк, діяльність ВУО мала досить суперечливий характер. Вуовці поєднували у своїй роботі протилежні прагнення: повну лояльність до польської влади і бажання розвивати національну культуру волинян. Всі свої позитивні починання вони хотіли узгодити з польською адміністрацією, що, в емісеровому рахунку, призводило до поразок. Дії членів ВУО були половинчастими, нерішучими, розрахованими не на власні сили, а на допомогу влади, яка використовувала ВУО і його осередки в своїх асиміляторських цілях. З іншого боку, виникнення ВУО сприяло появі нових способів боротьби за власні права. Завдяки поміркованим підходам, діячі ВУО, входили до урядових установ, мали змогу частіше порушувати проблему українців у Польщі.

З огляду на проурядову політику Волинського українського об'єднання у нього були непрості відносини з іншими політичними силами в краї. Відданість українських партій небезпідствно вбачали у ВУО лише „знаряддя воеводи Г.Юзевського”. Проте в ході роботи спостерігалось деяке зближення ВУО і УНДО, зменшувалася ворожість між ВУО і ОУН, але жодна українська сила не стала союзником вуовців. Українська громадськість розчарувалася в легітимно-парламентських методах боротьби, що стало поштовхом до занепаду впливів легальних українських партій [4:64-65].

На загал, ВУО своєю діяльністю об'єктивно сприяло польській державній політиці, було частиною „волинського експерименту” Г.Юзевського. Проте значення цієї партії в житті волинського краю значне, адже вона легально діяла на Волині впродовж 30-х років, які були насичені складними проблемами українсько-польського співіснування.

Можна зробити висновок про складні відносини між ВУО та УНДО та іншими галицькими політичними силами. Переманентна конфронтація і тиснування першої половини 30-х років до певної міри були замінені новими спробами співробітництва у другій половині 30-х років. Наприкінці 30-х років група вуовців на чолі з наддніпрянським

політемігрантом С.Скрипником, переоцінивши свої попередні погляди, вступила до УНДО. Однак більшість членів Об'єднання так і не змогла позбутися угодовської позиції і надалі перебувала на позиціях ідеології українсько-польського співжиття. Волинське українське об'єднання навіть у кінці 30-х років не наважилося відкрито визнати необхідність автономії українських земель.

Таким чином, незважаючи на внутрішню еволюцію, ВУО, особлими його лідери, протягом всього свого існування залишалися лояльними до польської влади. Це було природним явищем, з огляду на переважно лоялістську орієнтацію переважної більшості наддніпрянських політемігрантів в Польщі.

Примітки:

1. Волинське слово. – 1937. – 17 жовтня. - №30;
2. Волинське слово. – 1937. – 7 листопада. - №32;
3. Волинське слово. – 1939. – 26 лютого. - №6(77);
4. Волинське слово. – 1939. – 26 березня. - №9(80);
5. Волинське Українське Об'єднання // Енциклопедія українознавства: В 10 т. – Львів, 1993. – Т.1. – 399 с;
6. Декларація II крайового з'їзду ВУО про поточний політичний момент. – Державний архів Волинської області. – Ф.198. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.1-181;
7. Кучерепа М.М. Волинь у міжвоєнний період (1921-1939). – Луцьк: "Реабілітовані історією", 1994. – 60 с;
8. Кучерепа М.М., Давидюк Р.П. Волинське українське об'єднання (1931-1939 рр.): Монографія. – Луцьк: Надстир'я, 2001. – 420 с;
9. Пораз З. Ідемо до виборів. – Львів: Видання УНДО, 1938. – 40 с;
10. Протокол округового з'їзду ВУО Рівненщини. – Державний архів Рівненської області. – Ф.30. – Оп.20. – Спр.841. – Арк.1-187;
11. Сивіцький М. Записки сірого волиняка. – Львів: Вид-во оо.Василянів, 1996. – 376 с;
12. Статут, резолюції, листи та ін. документи про діяльність партії Української Народної Обнови. – Центральний державний історичний архів України у м.Львові. - Ф.359. – Оп.1. – Спр.380. – Арк.1-134;
13. Субтельний О. Україна: Історія. – К.: Либідь, 1993. – 512 с;
14. Українська нива. – 1933. – 23 червня;
15. Українська нива. – 1934. – 27 липня. – Ч.23(428);
16. Швагуляк М.М. „Пацифікація”: Польська репресивна акція у Галичині 1930 р. і українська суспільність. – Львів: АН України. Інститут українознавства, 1993. – 52 с.

РОЛЬ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ В ПРОЦЕСІ РОЗБУДОВИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

На шляху проголошення незалежності України український народ пройшов ряд етапів, що мають свої особливості та характеризуються різним рівнем діяльності політичних партій та організацій і їх внеском в національно-державне відродження своєї Батьківщини. Однією з таких політичних сил України, безумовно є Народний Рух України – перша альтернатива комуністичній партії.

Ідея створення НРУ виникла в середовищі відомих українських письменників, науковців, колишніх правозахисників-дисидентів. Саме він закликав український народ до відродження суспільно-політичної свідомості й утвердження національної гордості та увійшов в історію нашої держави як національно-визвольний рух.

Питання висвітлення ролі Народного Руху України в процесі розбудови незалежної української держави, безперечно є однією з найактуальніших тем на сьогоднішній день, адже практика підтверджує ефективність програмових положень та діяльності даної національно-демократичної партії.

Дослідженню історії Руху присвячена певна кількість робіт науковців в галузях історії та політології – це окремі праці, історико-політичні розвідки, спогади учасників, періодичні видання тощо. Особливої уваги заслуговують праці, які опубліковані після 1991р., саме вони об'єктивно висвітлюють сторінки історії НРУ. Серед них: О.В.Гарань «Убити Дракона. З історії Руху та нових партій України»¹, В. Г. Ковтун «Історія НРУ»², дисертаційне дослідження Ю.В. Діденка³, Ю.А.Шаповельської⁴.

Найбільш повний історичний аналіз розвитку НРУ за період 1989-1997 рр. було зроблено у монографії професора Г. І. Гончарука⁵.

Правові, політологічні, історичні проблеми державотворення знаходяться в центрі уваги багатьох наукових конференцій⁶.

Та все ж таки проблема ролі НРУ в процесі розбудови української держави не отримала всебічного та об'єктивного висвітлення в історичній науці. Тому, основною метою даної статті є вивчення та дослідження ролі НРУ в процесі розвитку демократичних засад в українському суспільстві та розбудови незалежної української держави.

Об'єктом дослідження є громадсько-політична партія – Народний Рух України.

Предметом дослідження є державотворча діяльність Народного Руху України, яка спрямована на утвердження правового розвитку незалежної української держави, розбудови демократичних інституцій, адже, за весь

час своєї діяльності Рух завжди лишався на сторожі національних інтересів України.

В 1991р. Україна почала „національну революцію”, щоб здійснити перехід від становища „уламка імперії” – до власної держави, від формальної незалежності – до реального суверенітету⁷. Важливу роль в цьому процесі відіграв НРУ.

Же в грудні 1992 р., на в IV всеукраїнських зборах Народного Руху України, була розроблена власна „Концепція державотворення в Україні”⁸ в якій Рух заявив про зміцнення української державної незалежності, послідовне внутрішнє реформування державних, суспільно-політичних відносин, захист інтересів усього українського народу.

Члени Руху були ініціаторами та авторами розробки Концепції Національної безпеки України, запропонувавши принципово новий підхід: покласти в її основу не лише військові, а й економічні чинники – енергетичну незалежність, замкнуті технологічні цикли виготовлення продукції, принципово іншу кредитно-фінансову та бюджетну політику, інформаційну безпеку тощо.

Отож, значне місце в державотворчій діяльності Руху займали питання пов’язані з проведенням економічної реформи в державі, в основі якої насамперед лежать добробут народу та соціальні гарантії. В Програмі НРУ зазначається: „Рух вважає, що тільки із утвердженням державної незалежності України можливе реальне подолання економічної кризи, забезпечення добробуту і вільного всебічного розвитку людини. Єдиною альтернативою бюрократичній сваволі є націоналізація награваної власності „союзних” міністерств і компартій, передача її народові, переведення України на рейки ринкової економіки, змістом якої є надання народові України законного права самому привласнювати результати своєї праці, бути господарем на своїй землі”⁹.

В розділі „Концепції” „Реформування банківської системи та грошова реформа” НРУ запропонував зміну принципів діяльності Національного Банку, який має стати: „центром проведення грошової політики, регулювання і контролю банківської системи”¹⁰. Також наголошувалось на необхідності найскорішого запровадження національної валюти – гривні.

„Концепція державотворення” підтверджує, що програма Руху базувалася на сучасних моделях розвитку суспільства і включала невідкладні заходи щодо системних реформ будівництва демократичної держави.

Також необхідно відмітити внесок НРУ в розробку національного законодавства – прийняття нової Конституції України, яка юридично закріпила правовий стан проголошеної незалежності країни, заклала підвалини організації та функціонування державних і громадських структур, сформулювала основи правового статусу особи.

Народний Рух України заявив про необхідність прийняття нової Конституції та намагався взяти на себе роль організатора національно- демо-

еритичних сил у конституційному процесі, який відбувся у трьох головних напрямках: внесення змін до чинної Конституції України 1978 р., прийняття окремих законів у галузі конституційного законодавства, підготовка проекту нової Конституції.

На думку Ю. В. Діденка, без нової Конституції Україна не мала правової основи державності, незавершеним залишався довгий процес юридичного оформлення незалежної держави¹¹. В цьому були зацікавлені певні політичні сили. Ще на IV зборах НРУ Іван Заєць називав незацікавлених у прийнятті Основного Закону держави: „У зволіканні з прийняттям Конституції зацікавлені місцеві ради, які не хочуть відмовлятися від функцій державної влади”¹². З огляду на це Президія Центрального Проводу НРУ зверталась до Президента з вимогою встановити чіткі часові зони розгляду проекту Конституції у Верховній Раді, а при не дотриманні вимоги винести проект на всенародний референдум.

В конституційному процесі Рух проводив послідовну політику. Було розгорнуто роботу з організації „Комітетів на підтримку Конституції України” та петиційну кампанію. Важливим етапом у діяльності Руху було проведення роз’яснювальної роботи в регіонах за положеннями основного документа держави, багато з яких були закладені в програмові документи Народного Руху України, висловлювались на його форумах, з’їздах, зборах та мітингах.

Ефективною формою участі Руху у державотворенні України є їхня праця в різних комісіях законодавчого органу. Фракція НРУ у Верховній Раді принципово й наполегливо відстоювала державницькі позиції під час обговорень та голосування з приводу тих чи інших законопроектів. Неграйний приклад цьому – діяльність лідера НРУ Вячеслава Чорновола. Саме його самовідданість, мужність, цілеспрямованість, виявлені під час прийняття законів, є проявом безмежно великої любові до України та готовності боротися за її щасливе майбутнє.

Позицію НРУ у процесі державотворення яскраво підкреслює гасло, розміщене на сторінках провідного друкованого органу партії – газети „Час-Time”: „Державність. Демократія. Реформи”. За словами В.Чорновола, держава має бути національною, демократичною, соціальною, авторитетною, шанованою у світі та Європі, повинна мати засновану на приватній власності ринкову економіку, будуватися на засадах української національної державницької ідеї, „української мрії”, яка має стати українською реальністю”¹³.

В впевненості можемо зробити висновок, що саме Народний Рух України пропонував найбільш дієві економічні, політичні, соціальні шляхи вирішення проблем, що повстали перед молодого українською демократією. Своїми діями Рух підготував суспільство до прийняття Конституції, а після цього продовжив свою законодавчу роботу з втілення основних її постулатів в життя.

Упродовж своєї діяльності НРУ значну увагу приділяв вирішенню

національних питань: права людини, нації та держави. Чи не найголовнішим, на наш погляд, було питання державної мови. Дана проблема висувалася в усіх документах та особливо під час обговорення проекту Програми НРУ. Рух однозначно заявив, що єдиною державною мовою в Україні має бути українська мова, тому і виступав за входження української мови в усі сфери життя, відродження і розвиток української національної культури¹⁴.

Підтримуючи закон про мови в Україні, НРУ виходив з того, що він поставить за мету примусове витіснення з українського життя російської чи будь-якої іншої мови. Двомовність чи навіть багатомовність в Україні Народним Рухом розуміється не як поділ населення на групи, кожна з яких розмовляла б своєю окремою мовою, а знання кожним громадянином якомога більшої кількості мов залежно від його природних здібностей. Отож, на нашу думку, це свідчить про поміркованість поглядів рухівців.

Безумовно, Народний Рух України сприяв створенню умов для культурно-національного задоволення інтересів усіх інших етнічних спільнот, що живуть в Україні. В умовах незалежності НРУ виступив за розбудову України як національної держави з багатокультурним складом українського народу. Етнополітика мала здійснюватися на основі принципів загальної Декларації прав людини: кожна людина повинна мати всі права і свободи незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або ж інших переконань, національного чи соціального походження та майнового становища. Як зазначає дослідниця НРУ О. А. Шановська, рухівська програма з національного питання – це багаторічний процес пошуків оптимального варіанту формування міжнаціональних стосунків з урахуванням міжнародного досвіду та особливостей становища національних меншин в Україні¹⁵.

В вирішенні питання взаємин національних меншин України, Рух безумовно зробив важливий крок – підтримав ідею ліквідувати в паспорті графу про національність та проголосив принцип: український народ – громадяни України. Цей принцип був схвально сприйнятий лідерами всіх національних меншин в Україні, представники яких пов'язували поновлення своїх прав з прийняттям Україною незалежності.

Так II всеукраїнські збори НРУ (25-28 жовтня 1990 р.) підтримали „право на національно-територіальну та національно-культурну автономію для національних меншин, що не мають своєї державності за межами України”¹⁶. Тут доцільно розглянути становище кримсько-татарського народу. Збори звернулися до парламенту та уряду України з вимогою „забезпечити юридичні і матеріальні гарантії повернення до Криму кримсько-татарського населення... і визнати його право на створення татарської автономії у складі незалежної України...”¹⁷.

Рух спрямовував свою діяльність на підвищення політичної активності кримських татар задля встановлення історичної справедливості й усунення міжетнічних конфліктів. Історичні корені кримсько-татарсько-

со опроду, трагедія депортації стали предметом роз'яснювальної роботи керівних органів НРУ, які з перших днів існування виступали за відновлення природних прав кримсько-татарського народу на території Криму.

Отже, виходячи з цього, можна сказати, що НРУ відіграв чималу роль в постійних удосконалення міжнаціональних відносин в процесі розбудови незалежної української держави, адже він трактував український народ як сукупність всіх українських громадян незалежно від національності, пріоритет надавався громадянству людини, а не її етнічній приналежності.

Не забував Рух і про відродження моральних цінностей українців. У своїй законотворчій діяльності, послідовно відстоюючи розвиток науки і освіти, розумів, що без цілісної ідеології української державності та при розв'язуванні проблемами освіти й науки з боку державних чинників неможливе відродження морально-етичних цінностей української нації. Тому як ніколи важливою ставала роль сподвижника-педагога. У своєму зверненні до вчителів з приводу початку нового навчального року Рух, віддаючи їм належну шану, вказував, що „щирим словом, силою переконання утверджуємо державницьку ідею, готуймо нашу молодь до звитяжної праці в ім'я України”¹⁸.

Значний внесок НРУ зробив на шляху до збереження соборності України, коли організував ряд заходів, найбільші з них – масовий виїзд на Нікопольщину та Запоріжжя до 500-ліття запорізького козацтва (7-12 вересня 1990 р.), „живий ланцюг” між Києвом та Львовом присвячений дію Злуки ЗУНР і УНР в єдину державу (22 січня 1990р.), в якому взяли участь до 3 млн. осіб. Дана акція демонструвала силу і єдність Руху, єдність України.

Таким чином, Народний Рух України зіграв велику роль в процесі створення незалежної, демократичної, правової, самостійної держави українського народу. Рух завжди виступав за національне відродження, за політичне та економічне реформування та налагодження гармонійних міжнаціональних стосунків в Україні. Ми з впевненістю можемо сказати, що концепція державотворення НРУ – це модель побудови української демократичної системи суспільства та національної держави, в основі якої стоять права людини.

Отже, завдання, яке стоїть на сьогоднішній день перед українським народом, – як найефективнішим чином застосувати досвід Народного Руху України у подальшому розвитку та зміцненні державності України. Тут доречно згадати слова В. Липинського: „Ніхто не збудує української держави, якщо ми самі собі її не збудуємо і ніхто за нас не зробить нації, якщо ми самі нацією не схочемо бути”¹⁹.

Примітки:

1. Гарань О. В. *Убити Дракона. З історії Руху та нових партій України*. – К: Либідь, 1993. – 200 с.

2. Ковтун В. Г. Історія Народного Руху України. – К., 1999. – 382 с.
3. Діденко Ю. В. Народний Рух України у державотворчих процесах України (1989-2002). – Одеса: Астропринт, 2006. – 174 с.
4. Шановська О. А. Діяльність Народного Руху України з розробки національної програми та практичного втілення її в процесі державотворення (1989-1996 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук. – Одеса, 2003. – 20 с.
5. Гончарук Г. І. Народний Рух України: Історія. – Одеса: Астропринт, 1997. – 380 с.
6. Культурно-історичні, соціальні та правові аспекти державотворення в Україні // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції в Одесі в травні 1996 р. – Одеса, 1996. – 137 с.
7. Білополий В. В., Руденко С. В. НРУ і проблеми державотворення в сучасній Україні // Народний Рух України: Місце в історії та політиці (Матеріали третьої Всеукраїнської наукової конференції в Одесі 10-11 вересня 1998 р.). – Одеса: Астропринт, 1998. – С. 9.
8. Концепція державотворення в Україні. – К.: Видавничий центр Руху, 4 - 6 грудня, 1992.
9. Народний Рух України. Програма і статус. – К., 1991. – С. 10.
10. Концепція державотворення в Україні. – Там же. – С. 9.
11. Діденко Ю. В. Народний Рух України у державотворчих процесах України (1989-2002). – Там само. – С. 70.
12. IV Великі збори Народного Руху України, 4-6 грудня 1992: Стенографічний звіт / Секретаріат НРУ. – К., 1993. – С. 80.
13. Чорновіл В. Заява фракції НРУ // Час-Тіме. – 1995. – № 28. – 14 квітня.
14. Народний Рух України. Програма і статус. – Там само. – С. 17.
15. Шановська О. А. Діяльність Народного Руху України з розробки національної програми та практичного втілення її в процесі державотворення (1989-1996 рр.). – Там само. – С. 15.
16. Другі Всеукраїнські збори Народного Руху України (25-28 жовтня 1990 року). Документи. – Нью-Джерсі, 1991. – С. 48.
17. Другі Всеукраїнські збори Народного Руху України (25-28 жовтня 1990 року). Там само. – С. 64-65.
18. Вісник Руху. Спеціальний випуск. Основні документи 1994-1998 рр. // Звернення Народного Руху України до українських педагогів. – С. 58.
19. В. Липинський Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. – Т. 6, кн. 1. – К., Філадельфія, 1995. – С. 7.

Розділ III

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Дьомін О.Б.

ХЕРСОНЕС ТА «РУСЬКІ ПИСЬМЕНА» В КОНТЕКСТІ ТВОРЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ПИСЕМНОСТІ КИРИЛА ТА МЕФОДІЯ

За свідченням «Житія Костянтина» подорож Кирила (у миру мав ім'я Костянтин) та Мефодія до хазарів нелегко далась братам. Напрочуд важким стало повернення додому: прийшлося йти пустельними та безводними землями. Особливо страждали подорожні від нестачі води, але у солончаних знаходилась така вода, що пити її було просто неможливо. Але такі екстремальні умови сприяли прояву святості Кирила, його спроможності творити чудо: коли зачерпнули вони солончакової води після його звернення до бога, виявилась вона «солодкою, як мед, і холодною»¹.

Разом із тим, саме хазарська місія, на відміну від попередньої арабської, насичена різноманітними за змістом і характером подіями, які відіграли у майбутньому Кирила та Мефодія знакову роль. Недаремно, історіографія приділяє їм не менше уваги, ніж в цілому процесу утворення слов'янської писемності. Серед усіх достатньо дивовижних подій, як на погляд сучасної людини, виділяються своєю легендарністю і загадковістю дві – розшук і знахідка моців Климента та знайомство Кирила із «руськими письменами». Вони пов'язані із Херсонесом, головним форпостом візантійської присутності в Криму.

Загалом же, сама місія ставить більше питань, ніж дає відповідей. Візантійські джерела зовсім нічого не згадують про поїздку Кирила і Мефодія до Хазарії. Більше того, їх сучасники ні разу не назвали імен Солунських братів. Отож не випадково в літературі говорять про «замовчування століття» у зв'язку із діяльністю Кирила та Мефодія².

Дослідники сходяться на тому, що скоріше за все, восени 860 р.³ за дорученням візантійського імператора Михайла III із Константинополя до Криму відплило посольство, у складі якого перебували Кирило і Мефодій. «Житіє Костянтина» вказує, як на причину відправки дипломатичної місії до Хазарії, на звернення хазар до імператора з проханням прислати

«мужа книжного» для диспуту з євреями. Дискусія потрібна була для вирішення питання щодо прийняття нової релігії: «якщо переспорить євреїв і сарацин, то приймемо вашу віру»⁴. Проте дослідники скептично відносяться до ймовірності саме такого звернення, яке і за формою, і за змістом, і за історичними обставинами суперечило реаліям тогочасних візантійсько-хазарських відносин. Головна суперечність полягає у факті, майже загально визнаного сучасними вченими, переходу хазар до іудаїзму ще за декілька десятиліть до поїздки Кирила. Тому, причини відправлення візантійського посольства, на думку істориків, знаходились у сфері політичних двосторонніх візантійсько-хазарських відносин⁵.

За деякими даними, імператор включив братів до складу посольства, порадившись із патріархом⁶. На той час патріархом був Фотій, якого вважають вчителем Кирила, що й вирішило питання. Кирило відразу захопився ідеєю місіонерства: «з радістю йду на діло це й босий й піший і не взявши нічого, що бог не велів учням своїм носити (із собою)»⁷. Однак, і це далі підкреслює «Житіє Костянтина», його ж зразу поставили на землю реальності, наголосивши, що посольство є державною справою, а не особистою ініціативою і дієством Кирила, і поступати потрібно у відповідності із державними інтересами та дипломатичним протоколом. В результаті, Кирилу прийшлося далі корегувати свої дії із діяльністю посольства. Разом із тим, Кирило все-таки мав своє окреме завдання. Як свідчив митрополит міста Смірни Митрофан, засланий якраз в той самий час патріархом Фотієм до Криму, Костянтин-Філософ був посланий імператором Михайлом у Хазарію «проповідувати слово божє»⁸.

Посольство залишалось у Херсонесі якийсь час. Розвиток подій на кордонах із варварами, поява нових варварських народів під стінами Константинополя (у 860 р. біля столиці з'явилися руси), загострення прикордонних візантійсько-хазарських відносин вимагало рішучих заходів з боку центральної влади по відношенню до місцевої адміністрації. Кадрові зміни у керівництві нещодавно створеної Херсонеської фемі могли входити у число завдань посольства. Недаремно херсонеський мешканець Никифор, що очолив фему, активно сприяв Кирилу в усіх його починаннях у Криму.

Незважаючи на участь у дипломатичній місії та своє завдання, Кирило, відправляючись у Крим, задумав власну справу, яка мала зовсім віддалене відношення до мети посольства. Ще у столиці його зацікавила інформація про одного із відомих діячів раннього християнства мученика Климента, похованого у Херсонесі. Згідно легенді, яка виникла у IV – VI ст., «Акти Климента» пов'язали його із ім'ям Климента, третього римського папи після апостола Петра та першого єпископа міста Веллетрі, засланого до цього міста римським імператором Траяном десь на початку свого правління (98 – 117 рр.). Однак і в засланні Климент не залишив пропаганди християнства і за спротив владі поплатився життям. За свідченням християнських авторів це відбулось на третьому році

правління Траяна, тобто в 101 р. Важко сказати, як саме і у зв'язку з чим Кирило задумав знайти сліди римського священика у Криму. Можна припустити, що Кирилу, людині, яка вже сама проповідувала християнську віру у ворожому арабському оточенні і знову збиралась робити щось подібне у хазар, імпонувала особистість Климента. Чоловік, опинившись у засланні, під наглядом влади, все ж таки знайшов сили, щоб займатись проповіддю слова божого в язичницькому місті, мимоволі викликав повагу і надихав на наслідування.

Кирило добре підготувався до подорожі, бо невдовзі по приїзду до Херсонеса він розпочав пошуки останків Климента. Місцеві мешканці нічого не знали про події більш ніж вісімсот п'ятдесятирічної давнини. Між тим, систематизовані Кирилом відомості мали певні територіальні прив'язки. На легендою, римського папу втопили у морі, прив'язавши до тіла якір. Та вночі таємні християни міста підняли тіло з дна моря і потайки поховали його разом із якорем у віддаленому від міста місці. Коли ж у кінці IV ст. християнство стало державною релігією Візантійської імперії, над могилою побудували невелику церкву.

Але коли Солунські брати прибули до Херсонеса, то виявилось, що у місті давно забулась і пам'ять про Климента, і про місце його поховання. На свідчення митрополита Митрофана, місцеве населення довідалось про римського мученика тільки зі слів Кирила. Незважаючи на відсутність прямих відомостей, Кирило умовив духовенство та мирян розпочати пошуки. Увесь процес пошуку і знаходження останків Климента підтвернений Кирилом і Мефодієм в творах, відомих під назвами «Слово на перенесення мощів Климента Римського» та похвала Клименту. Важливо те, що на початку «Слова» автори спеціально наголосили, що на відміну від більшості людей, які здійснювали подорожі та згадували про свої випробування на схилі років, «немов каючись», вони розповідають про свої пошуки відразу по їх закінченню. Сказали Кирило і Мефодій і про тих слухачів, які сприймали їх розповідь скептично та метафорично: «багато хто вважає його приправленою деякою солодкістю і гадають, що мова йде про спасіння із якогось моря»⁹. Цим фактично вони брали на себе відповідальність за достовірність викладеної інформації і можливо саме цим викликане наведення імен конкретних осіб міста Херсонеса, які в тексті виступають активними учасниками дійства і до яких можна було звернутись за підтвердженням.

Згідно тексту, справа зайняла чимало днів і до неї було залучено чимало людей, як світських, так і духовних осіб. Скоріше за все, мова йшла про попереднє опитування населення міста та околиць, аналіз отриманої інформації, обстеження стародавніх будівель. З'ясувалось, що за минувші століття море примітно піднялось і ділянка землі, де поховали Климента, виявилась частково затопленою, утворивши острів. Отож прийшлося скористатись кораблем (невідомо кому він належав). 30 січня 861 р. корабель, на якому розмістились місцеве духовенство на чолі із архієпис-

копом Георгієм, світські особи та Кирило і Мефодій, вплив від херсонської пристані. Коли експедиція наблизилась до острова, темні хмари, що нависали над морем, пролились сильним дощем. Це на деякий час заставило перервати церковні гімни, які впродовж усього плавання співали присутні на кораблі. Противний вітер заважав кораблю пристати до берега і тільки вночі подорожні змогли ступити на острів. Під час служби на суші знову на острів почали з півдня накочуватись хмари. Але усі розійшлись у пошуках поховання і тут небеса, за свідченням авторів, мовби подали знак – густа хмарність змістилась на північ і зорі яскраво засіяли, допомагаючи пошукам. Автори відміряли час розшуків піснями і от під час шостої пісні копачам відкрився череп Климента. Невдовзі знайшлись й інші кістки: руки, ноги тощо. Дещо глибше знаходився якір, що майже зруйнувався від іржі і на його тлі кістки виглядали дивовижно цілими. Присутні почали співати хвалебні пісні, аж поки не були зібрані усі пофарбовані іржею рештки моців¹⁰.

Далі дуже докладно автори розповіли про процедуру зустрічі моців Климента у Херсонесі з переліком усіх храмів міста, де зупинялась процесія із ракою, із вказівкою посадових осіб міста і церкви, які приймали участь у заході. Тобто, вони проходили як свідки реальності подій. «Слово» стало важливим підтвердженням для визнання у Римі правдивості знахідки останків Климента.

Значення розшуків Кирила полягає не тільки у загальновизнаному факті впливу передачі моців Климента папському престолу у справі дозволу ведення церковної служби слов'янською мовою. Уявляється, що Климент опосередковано міг відіграти й іншу роль у становленні слов'янської писемності. Зі значною долею вірогідності можна передбачати, що Кирило прочитав усе, що можливо про Климента, в тому числі й «Спомини Климента», апокрифічний пам'ятник II ст., який вважали твором римського папи Климента. В цьому тексті згадується і про розподіл мистецтв між окремими народами, в тому числі і греками¹¹.

Про знайомство з даним положенням можна судити, виходячи із епізоду, пов'язаного із перебуванням Кирила у арабів, коли він під час диспуту, аргументуючи мудрість греків підкреслив: «адже ж усі мистецтва вийшли від нас (греків – О.Д.)»¹². В результаті це положення Климента, нагадаємо, що Кирило наслідував йому і схилявся перед ним, стало одною із передумов створення слов'янської писемності. Логіка Кирила повторена чорноризцем Храбром у його сказанні «Про письмена». Приводячи докази правомірності існування слов'янських письмен у диспутах з «безумцями» – тими, хто їх відкидав, Храбр вказував, що бог спочатку розділив при будівництві Вавилонської башти мови, а потім розділив між різними народами заняття і знання. При цьому грекам досталась граматики, риторики і філософія¹³. Тобто, перевага греків у письмі отримана від бога і людина не в змозі зламати таку тенденцію. Із подальшого порівняння грецького і слов'янського письма випливає, що автор вважав обидві писемності

святими. Для сучасного дослідника важливе положення про святість грецького письма, досягнути на яке міг хіба що «безумець».

Розвиваючи подібну тезу, Храбр назвав імена греків, до того ж, язичників, які найшли окремі букви грецького алфавіту. На відміну від них, для слов'ян одна людина, до того ж, свята – Кирило і письмена, і книги перевела. Це, у тлумаченні Храбра, є аргументом, не відкидаючи спадщинності двох писем, на користь більшої святості слов'янських писем¹⁴. В часи Храбра міркування, які він захищав, ще не стали загальнознаними, але їх вже сприймала значна група освічених слов'ян. Та вони були поширенням тих ідей, що стали у свій час підґрунтям творення слов'янської писемності Кирилом на основі грецького алфавіту.

Інша, не менш значуща подія в історії слов'янської писемності, ніж походка мощів Климента, також відбулась у Херсонесі. Мова йде про так звані «руські письмена». Знайомство з ними відбулось у зв'язку із вивченням Кирилом «єврейської мови і писем». Перебуваючи в ісламському світі, Кирило усвідомив непересічне значення знання чужої мови, прямого спілкування з представниками іншої релігії. Тому, відправляючись до хозар, Кирило у Херсонесі вивчав не хозарську мову, а мову іудаїзму. Слідом за тим, надзвичайно швидко Кирило вивчив самаритянські письмена, близькі до єврейських¹⁵.

Несподіваним для самого Кирила продовженням його мовних студій стала наявність у Херсонесі євангелія і псалтирі «руськими письменами». Пільше того, він «... і людину знайшов, який говорив на тій мові, і вів бесіду з ним, і зрозумів зміст цієї розмови і, порівняв її зі своєю мовою, відрізняв букви голосні і приголосні, і, творячи молитву богу, невдовзі почав читати та висловлювати (їх), і багато чудувались йому, хвалячи бога»¹⁶. Це коротке зауваження в тексті «Життя Костянтина» збурило цілу історіографічну лавину. Як констатував Б. М. Флоря, основні точки зору, крім гіпотез окремих дослідників, стосовно мови «руських писем» зводяться до трьох груп: давньосхіднослов'янська, готська і «сурська», тобто сирійська. Проте більшість дослідників сьогодення схилиються до думки, що в «Житті Костянтина» згадані сирійські письмена¹⁷.

І все ж, ці концепції не можуть відповісти на ряд запитань, що безпосередньо присутні у тексті «Життя» і тому вірогідними можуть бути й інші припущення. Отож чому підкреслено, що Кирило після бесіди зрозумів зміст розмови і, головне, «порівняв її зі своєю мовою», тобто із грецькою мовою? В такому контексті пошук носіїв «руської писемності» повинен йти в напрямку знаходження тих, хто міг мати грецьке коріння.

Тому надзвичайно важливим виглядають свідчення перського історика Фахр ад-дина Мубарекшаха Мерверруді, наведені В. В. Бартольдом: «У хозар також існує письмо, яке походить від руського; гілки народу румійців (греків), що живе коло них, використовує це письмо, і вони називають румійців русами. Вони пишуть зліва направо, букви не поєднуються між собою. Букв усього 22; більша частина тих хозар, які викори-

стовують це письмо – іудей»¹⁸. Незважаючи на те, що автор жив на початку XIII ст. і свої відомості черпав із книжок, дослідники довіряють цій інформації. Однак тлумачать її по-різному. Так В. В. Бартольд вважав, що руське походження приписане хозарському алфавіту по непорозумінню, а М. Брайчевський з подивом запитував, чому перський автор називав русинів візантійцями, а саме хозарське письмо виводив із східноєвропейської ієрогліфіки, характеризуючи його як писемність рунічного типу¹⁹.

Між тим, повідомлення Мерверруді майже напрому корелюється як із «Житієм Костянтина», так й з грецьким алфавітом. Тому можна висловити припущення, що мова в «Житті» йшла про нащадків тих греків, які прибули на береги Північного Причорномор'я ще за часів першої хвилі колонізації. Спочатку вони користувались архаїчним письмом, зважаючи на те, що класичний грецький алфавіт оформився в Афінах тільки у IV ст. до н. е. і тільки поступово поширився на усю грецьку ойкумену. Проте не можна виключати можливість збереження окремими групами причорноморських греків архаїчного письма. З часом могли мінятися обриси букв та їх кількість, в мову включалось багато слів варварських народів, що жив у Криму та Приазов'ї і, особливо, тих народів, що з'явилися у регіоні під час Великого переселення народів, однак грецька основа залишалась незмінною. Як наслідок, Кирило, уяснивши в бесіді із жителем Херсонесу мовну близькість співрозмовника, «порівняв її зі своєю мовою». Але якби мова була, як вважає більшість сучасних дослідників, сирийською, то навряд чи знадобилось розрізняти голосні від приголосних, бо в сирийській писемності існували спеціальні значки, що дозволяло зразу бачити які букви голосні, а які – приголосні. Отож згодом, коли Кирило перелічував народи, що хвалять бога рідною мовою, «руси» Херсонеса не попали в той список, бо в дійсності були греками.

Таким чином, перебування Кирила та Мефодія у Херсонесі на шляху до Хозарії виявилось багато в чому знаковою подією. Тут Кирило розніс кав мощі Климента, які в подальшому стали для нього і священною реліквією, і засобом утвердження власного авторитету, і запорукою осмислення слов'янської писемності. Разом із тим, ідейна спадщина Климента сприяла утвердженні в свідомості Кирила положення про спадковість грецької та слов'янської системи письма. Не менш важливе значення для історії писемності мало знайомство Кирила з «руськими письменами». Вони показали силу грецької традиції в світі поширення християнства. Співставлення тексту «Життя Костянтина» і свідчення перського історика Фахр ад-дина Мубарекшаха Мерверруді дозволяє припустити, що в основі «руської писемності» лежала архаїчна грецька писемність.

Примітки:

1. *Сказания о начале славянской письменности*. – М., 1981. – С. 85.
2. *Иванов С. А. Византийское миссионерство. Можно ли сделать из «варвара» миссионера?* – М., 2003. – С. 159.

3. Бернштейн С. Б. *Константин-Философ и Мефодий. Начальные главы из истории славянской письменности.* – М., 1984. – С. 62; Иванов С. А. *Указ соч.* – С. 149.
4. *Сказания...* – С. 77.
5. Флоря Б. Н. *Комментарии к «Житию Константина» // Сказание о начале славянской письменности.* – С. 114 – 115.
6. *Там же.* – С. 114.
7. *Сказания...* – С. 77.
8. Флоря Б. Н. *Указ. соч.* – С. 115.
9. Кирилл и Мефодий. *Слово на перенесение мощей Климента Римского // Родник златоструйный. Памятники болгарской литературы IX – XVIII веков / Пер. И. Калиганова и Д. Польшанного.* – М., 1990. – С. 311.
10. *Там же.* – С. 312 – 314.
11. Ягич И. В. *Разсуждения южнославянской и русской старины о церковнославянском языке // Исследования по русскому языку.* – Т. 1. – СПб., 1895. – С. 313 – 314; Куев К. М. *Черноризец Храбръ.* – С., 1967. – С. 59 – 61.
12. *Сказания...* – С. 76.
13. *«О письменах» черноризца Храбра // Сказания...* – С. 103.
14. *Там же.* – С. 104.
15. *Сказания...* – С. 76.
16. *Там же.* – С. 78.
17. Флоря Б. Н. *Сказания о начале славянской письменности.* – СПб., 2004. – С. 223 – 227.
18. Бартольд В. В. *Сочинения.* – Т. V. – М., 1968. – С. 466.
19. *Там же; Брайчевський М. Походження слов'янської писемності.* – К., 2002. – С. 78.

Луговий О.М.

ХРЕСТОНОСНЕ НАЙМАНСТВО У ВІЗАНТІЇ

Військова служба скандинавських хрестоносців у Візантії як історично явище поєднує в собі ознаки військового найманства, дипломатії та релігійного благочестя. Скандинави бачили її чи не неодмінною складовою частиною хрестового паломництва. Таке відверте поєднання протилежних прагнень було певною мірою виключенням у середовищі західноєвропейських хрестоносців.

Для сучасників хрестоносні походи були в першу чергу благочестивим походом задля захисту святих місць, замолення власних гріхів, доведення своєї віри. Мета збагачення як божої відплати за віру у цьому житті була на другому плані у свідомості, хоч, можливо, і на першому у діях. Ідеологія найманців – заробіток або й збагачення шляхом насильства, що тво-

риться в інтересах іншої, не рідної, країни. Як співвідноситься це теоретичне протиріччя із ситуацією, коли найманцем ставав пілігрим чи хрестоносець зі Скандинавії?

Хрестоносні походи та найманство у візантійському війську є цілком синхронними явищами військової історії середньовіччя. Тим не менш, фактично не існує відомих авторів досліджень зв'язку між ними.

Єдиним дослідником цього явища можна вважати ісландського історика варангів – скандинавів у візантійському війську – Сігфуса Бльондаль¹. Втім він спромігся лише ввести в загальну історію варангів деякі випадки, коли до їхнього середовища потрапляли напряду співвітчизники хрестоносці. До того ж його спостереження, взяті загалом з других рук, часто містять фактичні помилки.

Тож метою даної розвідки є встановлення динаміки участі скандинавів у Хрестових походах та пов'язаних з цим випадків найму до візантійської армії, їх взаємозв'язку. Крім того, необхідно встановити мотиви, які спонукали скандинавів діяти саме у такий спосіб, нехарактерний для хрестоносців інших країн.

Хрестоносці опинилися у досить двозначній ситуації. Адже учасники Першого Хрестового походу не просто діяли на прохання візантійського уряду, а й складали васальну присягу. Та по факту їх незалежних дій не можна хрестоносців вважати етніками, іноземними частинами візантійської армії. І хоча традиційно вказується на глибоке взаємне неприйняття візантійцями та хрестоносцями одне одного², та хрестоносці скандинавського походження неодноразово залипалися у Візантії, отримуючи санкцію на це від власного короля прямо на місці. От кілька прикладів:

Альберік Екський, Вільгельм Тірський та “*Estoire des Eracles*” оповідають про датського принца Свено, учасника Першого Хрестового походу, який перейшов у підданство до візантійського імператора одразу після взяття Нікеї з 1500 вояками, після чого вирушив далі до Антіохії, був оточений турками та загинув разом із своїм загоном³. Той факт, що ця історія не відома не тільки Анні Комніні, але й датським джерелам – Саксону Граматику та Кнютлінга-сазі, навряд чи є переконливим доказом того, що подібне ніколи не відбувалося (як сумнівався С. Бльондаль⁴), а скоріш говорить на користь того, що Свено насправді не був представником королівської фамілії, тож цей факт не був важливим для її історіографів; для візантійців ж він був досить звичним явищем, не вартим окремої згадки.

За даними того ж Альберіка Екського біля 1110 р. Святої Землі (точніше порту Аскалон) дісталася дворічна експедиція Сігурда Магнусона (Альберік називає його “Магнус, король Норвегії”⁵), норвезького короля, детально, проте із багатьма неймовірними подробицями змальшована Сноррі Стурлуссоном (Сага о сыновьях Магнуса Голоногого, I-XIII)⁶, а також згадана у ряді арабомовних джерел (Ібн-аль-Атір, Ібн-Хальдуун),

10 грудня 1110 р. Сігурд допоміг єрусалимському королеві Балдуїну захопити Сідон. Про це повідомляє вже тірський архієпископ Вільгельм (XI, 14), який взагалі не називає імені “брата короля”, керівника походу, а згадує лише “декотрих людей з західних островів, особливо із їхньої західної частини, званої *Noroegia*”⁷. Інші деталі в описах подій у двох хре-стонописних хроністів збігаються.

За Хеймскрінглою, на дорозі додому Сігурд зупинився у Константинополі, де подарував імператорові Олексію всі свої кораблі та дозволив залишитися значній частині своєї дружини на візантійській службі. Далі подорож Сігурд продовжив Болгарією, Угорщиною, Панонією, Савою, Баварією, Саксонією та Шлезвігом (не зрозуміло, чому Б. Бенедікц вказує на Росію⁸).

Ф. Шаландон вважав, що Сігурд залишив у Константинополі всі 60 кораблів, “шедеврів норвезького мистецтва”, із якими зі слів скальда Тораріна Короткого Плаща, записаних Сноррі Стурлусоном, він вирушив у подорож⁹. Вочевидь, французький дослідник має на увазі різьблене скульптурне зображення дракона з носа одного з цих суден, яке довгий час зберігалось в Константинополі, 1204 року потрапило до трофеїв хре-стонописців з Фландрії та опинилося в Генті¹⁰.

Та на своєму шляху Сігурд, згідно Сноррі, дев’ять разів приймав бій із різними ворогами та мав втрати. Це знаходить підтвердження й у Альберіка Екського, який вказує тільки на 40 *buzis*, якими прибув король Магнус, тож до прибуття в візантійську столицю Сігурд мав не більше 40 кораблів. С. Бльондаль пропонує гіпотетичну кількість вояків, залишених в Константинополі. Враховуючи кількість суден, вказану Сноррі, можливі та вказані джерелами втрати, а також мінімальний необхідний почт для повернення конунга додому, цю кількість можемо умовно прийняти за 2500 людей¹¹.

Цікаво ще й те, що судячи зі слів Сноррі, майбутні найманці розраховували на такий результат із самого початку. Роль емісарів, послугами яких користувалися візантійські імператори, вербуючи війська¹², в цьому випадку зіграли норвежці, які повернулися із паломництва Скофті Егмундарсона 1102 р. Ватажок мандрівників помер в дорозі, а значна частина його супутників також залишилась у Константинополі. “Казали, що в Міклагарді норвежці, котрі наймалися на службу, отримали купу грошей” (*Сага о сыновьях Магнуса Голоного*, I).

Ще один епізод не надто чітко вписується в цю схему, але є близьким до неї. Він згаданий Саксоном Граматиком (I, 338ff), *Eriksdrápa* Маркуса Скегг’ясона та заснованим на цій драпі фрагментом “Саги про Кінотлінгів”¹³. Близько 1102-1103 рр. датський король Ерік здійснював паломництво святими місцями. В першу чергу він відвідав Константинополь, де був радо зустрітий датчанами на імператорській службі, і досить підозріло самим імператором. Імператор Олексій Комнін остерігався надто близьких контактів між своїми охоронцями та їхнім сюзереном,

проте виявилось, що Ерік повністю підтримує прагнення датчан заробити славу та гроші на візантійській службі. Це вочевидь було несподіванкою для володаря країни, яка не стільки екпортувала кадри (не рахуючи духовництва), скільки імпортувала їх. Тож імператор багато одарив Еріка, надав йому 14 кораблів (*piratica navigia* словами Саксона) та пів-лесту золота („*gulli rauðu halfa lest*” драпи про Еріка) для подальшої дорogi. Маршрут Еріка скінчився на Кіпрі, де він помер від лихоманки, а його жінка, королева Вотільда – на горі Олив під Єрусалимом¹⁴.

Ця історія прямо не стосується теми розвідки. Але королівське подружжя напевно супроводжував чималий почт. Кількість людей у ньому важко вирахувати. С. Бльондаль вважає, що 14 кораблів, наданих Ерікові, були дромонами, тобто вміщували разом до 4200 пасажирів. Проте дані стосовно місткості дромонів є значною мірою гіпотетичними, а більшість їхніх екіпажів (близько 230 з 300 людей) складали веслярі. До того ж під піратськими кораблями Саксон міг мати на увазі захоплені ромеями судна арабів, значно менш місткі. Не може дати конкретної інформації і сума пів-лесту золота (лест – ісландська одиниця ваги, що дорівнює 3840 фунтам або 1567 кг. В перекладі на візантійські одиниці це дасть приблизно 24 кентінарія золота), яка могла бути витрачена на найм згаданого почту на візантійську службу. Ця сума найвірогідніше є поетичним перебільшенням.

Подальша історія почту Еріка достеменно невідома, але відоме місце, де помер Ерік – місто Basta (Пафос) на Кіпрі, де в середині XII ст. стояв гарнізон, що складався з варангів. Точні відомості про нього надає другий абат Тінгейрарського монастиря Ніколас Семундсон (1148-1158), який на початку свого абатства здійснив паломництво до Святої Землі. Ось, що він оповідає у найдавнішому ісландському ітінерарії: “В двох днях звідти (від Патари – О.Л.) знаходиться Кіпр, там глибоке море лежить, яке нормани Аталсфйорд, а греки Саталійською затокою звуть. На Кіпрі є місто, що зветься Beffa (Пафос – О.Л.), де знаходиться табір варангів (*Væringjaseti*); там вмер Ерік Датський конунг Свейнсон, брат Кнута Святого”¹⁵. Це повідомлення, залишене, за характеристикою О. Мельникової, не стільки християнським письменником, скільки спостережливим скандинавом-християнином¹⁶, спричинило дискусію серед дослідників, чи знаходився цей табір варангів в тому самому замку *Saranda Kolonnes*, який був зайнятий англійським королем Річардом I у 1191 році, та сліди якого залишилися до сьогодні в пізнішій замковій будівлі Лузін’янів¹⁷, чи деінде¹⁸. В будь-якому разі гіпотеза С. Бльондаля про те, що цей гарнізон був первісно складений з почту короля Еріка, винайнятого Комнінами та залишеного на місці його загибелі, а також з тих візантійських варангів, які, можливо, вирушили у паломництво разом із ним, має цілковите право на існування.

Наступна історія, що її оповідає Оркнейнґа саґа¹⁹, поєднує в собі дві форми залучення: місію на північ та хрестовий похід. Коротко зміст подій такий: деє між 1151 та 1153 роками за пропозицією норвежця Ейндріда

Молодшого оркнейський ярл Рьогнвальд Кольссон-калі вирушає із чотирьох кораблями у хрестовий похід. Це аж ніяк не було метою Ейндріда, оскільки після проходження Гібралтару він зі своїм кораблем та п'ятьма ярловими прямує до Візантії, в той час як оркнейці повз Крит досягають Акри та деякий час перебувають у Святій землі. Після цього ярл вирушає до Константинополя. З віршу, приписаного Рьогнвальду, цілком зрозуміло, що він збирається найнятися до візантійської служби (*Piggjum pengils mǫla* – “отримаємо платню”). Проте цього ярл Рьогнвальд не робить, натомість проводить в Константинополі зиму і повертається, залишивши в Візантії свої кораблі, суходелом. З минулих прикладів ми знаємо, що за таких умов значна частина його почту мала б залишитися в Візантії. В Константинополі Рьогнвальд зустрічає Ейндріда, який, як виявилось, займає високий пост на службі імператора. Саме ця зустріч змінила плани оркнейського ярла, бо він не бажав служити під командою Ейндріда, показаного в сазі як людина не високого походження та не надто доблесна. Та його роль досить чітка, бо саме Ейндрид у цьому випадку зіграв роль емісара, відрядженого на північ за найманцями імператором Мануїлом Комніном (норв. Менеліасом). Вірогідно, що він таки привів цілість кораблів, та майже завабив на службу іншу частину загону під проводом самого ярла.

Пізніше імператор Ісаак пропонував увійти до візантійської армії данцям, які йшли у паломництво до Святої Землі повз Константинополь (про це – у *Historia de profectione Danorum in Terram sanctam*). Цей північний контингент мав бажання приєднатися до Третього хрестового походу, але, як і більшість попередніх, запізнився до бойових дій. На дорозі додому близько 1193 р. данці були радо прийняті Ісааком II Ангелом, багато одаровані ним та запрошені залишитися на службі. Петербурзька дослідниця Т.В. Ніколаєва, співставляючи цей випадок із іншими відомостями про зв'язки Данії та Візантії (лицарі Абсалона, місія Петра Злого до Данії 1191 р.) приходить до висновку, що і в цьому разі мали діяти якісь емісари²⁰, хоча джерело нічого про це не каже.

Можна впевнено говорити, що найманство для скандинавів було річчю престижною та звичною. Роси, варанги, та інші найманці залежали лише від того, хто платив кошти, у випадку із Візантією – від імператора. Платня та інші виплати, можливо, сприймалися ними так само, як бенкети, що їх давали конунги та князі Північно-Східної Європи для підтвердження свого авторитету. Людина, яка отримувала дарунки у відповідь мала бути вірною дарителеві, якщо не може рівноцінно віддарити, такий був менталітет мешканців півночі у раннє середньовіччя²¹. Тож не можна забувати про цей міцний зв'язок між дарунком-платнею та вірністю у північан. Платня – це одночасно те, що цементувало найманські підрозділи візантійської армії. Провінційні рекрути-стратіоти привносили із собою особисті, родинні, клієнтні зв'язки, оте своєрідне місництво, у фемне військо, що призводило до залежності кожного солдата від великої

кількості факторів, крім свого командувача. Це пояснює, чому грубі найманці, варвари, яким греки не дуже довіряли загалом, користувались славою виключно вірних тій династії, яка їх винайняла. Це також робить беззмисловими як модернізаторські ствердження певних радянських істориків, яких не задовольняло присвоєння “буржуазними” та “західними” істориками терміну “найманець” руським союзникам Візантії²³. Різноманіття та взаємопроникність способів залучення вояків до візантійської армії, а також нерідке прагнення представників правлячих домів інших країн вступити на службу до ромеїв зводять нанівець всі спроби чітко розрізнити поняття “найманець” та “союзник”, в тому числі і для періоду до другої половини XI ст., межі якої Г. Літаврін²³ вважає визначальною для зникнення такого відокремлення.

Адже за гроші можливо було купити союзність і цілої держави у боротьбі із третьою стороною. Візантія використовувала і таку політику, підтвердженням чого може слугувати військова допомога фатімідського махді Убейдаллаха Візантії під час повстання в Італії. За це калабрійський стратіг Євстафій мав сплачувати арабам 22 тисяч номізм (3 кентінарія) на рік, а з 922 р. – 11 тис. (Cedrin, II, 354-357)²⁴.

З чотирьох відомих форм залучення візантійської армією найманців вербування паломників та хрестоносців найнезвичайніша. Вона мала місце з одного боку лише в певний період часу – період найбільшого розмаху хрестоносного руху, коли той сягав Скандинавії. З іншого боку, в усіх хрестоносців лише данці та норвежці поєднували благочестиву справу із зароблянням грошей на службі у схизматиків-ортодоксів. Втім, для пересічного скандинава XI ст. церковний розкол ще не став важливою для світорозуміння реальністю. Саме на цей період припадає найбільше “грецьких” хрестів на рунічних каменях у Швеції²⁵. Вочевидь, не було нічого дивного у рішенні скандинавів використати хрестоносну акцію свого конунга задля успішного потраплення до Візантії. Можна припустити, що це було більш почесно, ніж бігти туди від переслідування. Адже й самі найманці могли використати свою наближеність до святих місць християнства для паломництва, тоді засобом ставало найманство. Так вчинив Харальд Хардрада, відвідавши під час своєї служби у Візантії Ієрусалим²⁶. Це було оспівано у сагах, і не виключено, що історія Харальда певною мірою зняла бар’єр, якщо він взагалі існував.

Таким чином, історія хрестоносного руху, який проходив загалом у протистоянні із зовнішньою політикою Візантійської імперії, отримує новий несподіваний бік. Впродовж XI-XII ст. практично у всіх випадках, коли представники скандинавських народів вирушали в хрестоносні походи, одним з мотивів який ними рухав був вступ на службу до візантійського імператора. Роль конунга-хрестоносця часто полягала у забезпеченні можливості цього вступу. Це пояснюється вимогами візантійської сторони, яка брала найманців на службу зазвичай після договору з правителем країни-донору військової сили. Для скандинавів вступ до візантійського

війська був традиційним способом як матеріального збагачення, так і до-
вою свого талану. Людина, про яку можна було сказати, що вона „була в
Грікланді на службі у конунга Міклагарда”, одразу вважалася поважною,
авторитетною та успішною. Але з середини XI ст. прямий шлях до
Візантії через Русь перервався. В той же час змінювалася соціальна та
релігійна ситуація в самій Скандинавії. В нових умовах стара традиція
найімовірніше могла себе виявити у вступі до візантійської служби феодальної
дружини, яка з'явилася у Східному Середземномор'ї з ще одною ціллю –
участю в хрестоносному поході.

Примітки:

1. Blondal S. *The Varangians of Byzantium: an aspect of Byzantine Military history* / Transl., revised and rewritten by B. Benediktz. – N-Y., 1978.
2. Див.: Мишо Ж. *История крестовых походов* / Пер. с фр. С.Л. Клячко. – Одесса, 2004. – С. 13; Острогорський Г. *Історія Візантії* / Пер. з нім. А. Опишка. – Львів, 2002. – С. 337-339.
3. Albericus Aquensis. *Historia Hierosolymitanæ expeditionis*. III, 54 // Pl. 166 – Col.469-470.
4. Blondal S. *Op.cit.* – P. 131.
5. Albericus Aquensis. XI, 26 – Col.687.
6. Снорри Стурлуссон. *Хеймскрингла* / Пер. с усл. – М., 1980.
7. Willermus Tyrensis archiepiscopus. *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum* // *Recueil des historiens des croisades. Historiens occidentaux*, I. – P., 1844. – P.476-477.
8. Blondal S. *Op.cit.* – P. 139.
9. Chalandon F. *Essai sur le regne d'Alexis I-er Comnene*. – P., 1900. – P. 256-257.
10. Успенский Ф.И. *История Византийской империи*. – Т. III. – М.-Л., 1948. – С. 410-411.
11. Blondal S. *Op. cit.* – P. 136-140.
12. Луговой О.М. *Посольство Калокира и практика формирования ви-
зантийской армии в X веке* // *Древнее Причерноморье: Сборник статей,
посвященных 85-летию со дня рождения профессора Петра Осиповича
Карышковского* – Одесса, 2006. – С. 129-134.
13. *Knytlinga-saga*, 81 // *Antiquites Russes II* - P.127-141.
14. Blondal S. *Op.cit.* – P. 131-134.
15. *Annotations geographiques dues a l'abbe Nicolas de Thingeyrar* // *Antiquites Russes II, LXVI (D)* – P. 407-408.
16. Мельникова Е.А. *Древнескандинавские географические сочинения:
тексты, перевод, комментарий*. – М., 1986. – С. 19.
17. Maier F.G., Karageorghis V. *Paphos: history and archeology*. – Nicosia, 1984. – P. 309.
18. Megaw A.H.S. *Supplementary excavations on a castle site at Paphos, Cyprus, 1970-1971* // *Dumbarton Oaks Papers*, 26. – 1972. – P. 322-345.

19. *Orkneyinga-saga* // *Antiquites Russes* II. – P. 215-221; Прицак О. Походження Русі. – Т.ІІ. – Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. – К., 2003. – С. 237; *Blondal S. Op.cit.* – P. 155-157.

20. Николаева Т.В. Отношения между Данией и Византией в правление Исаака II и Алексея III Ангелов (по материалам скандинавских источников) // *Византия и Запад.* – М., 2004 – С. 132-135.

21. Гуревич А.Я. Богатство и дарение у скандинавов в раннее средние вековье // *Средние века.* – Вып. 31. – М., 1968. – С. 180-198.

22. Литаврин Г.Г., Янин В.Л. Некоторые проблемы русско-византийских отношений в IX-XV вв. // *История СССР.* – 1970. - №4. – С. 41.

23. Литаврин Г.Г. Византийское общество и государство в X-XI вв. М., 1977. – С. 253.

24. Васильев А. Византия и арабы. — Т.ІІ. — СПб., 1902 — С. 199.

25. Рыбаков В.В. К дискуссии о епископе Осмунде // *Средние века.* – Вып. 63. – М., 2002. – С. 1-16.

26. Снорри Стурлуссон. Сага о Харальде Суровом, XII.

Ададуров В.

НОВОРОСІЙСЬКА, ХЕРСОНСЬКА І ТАВРІЙСЬКА ГУБЕРНІЇ В УЯВІ ФРАНЦУЗЬКИХ УРЯДОВЦІВ ДОБИ НАПОЛЕОНА І

У 1811 р., під час опрацювання французьким командуванням плану майбутньої російської кампанії, у Міністерстві закордонних справ Франції було укладено аналітичну записку під назвою “Про військове значення передніх країв Росії з боку Заходу” [De l’importance militaire des pays antérieurs de la Russie du côté de l’Ouest]. Її анонімний упорядник, яким був, правдоподібно, один з експертів статистичного відділу згаданого міністерства, приділив увагу не лише таким важливим для військово-стратегічних планів Французької імперії регіонам як Литва, Курляндія, Волинь, Поділля, українська Наддніпрянщина, але й Північному Причорномор’ю, яке в цю епоху тільки починало заселяватися й освоюватися. Опис Новоросійського краю цей автор завершив рекомендацією стосовно того, що після захоплення Києва південному крилу французької армії слід було “спуститися поміж Бугом і Дніпром та захопити найважливіші порти поміж гірлами Дніпра й Дністра, збереження яких є необхідністю для Росії, [адже] це саме звідсіля майже винятково ведеться чорноморська торгівля, яка живить скарбницю [Російської] корони”¹. Опанування Севастополя, Миколаєва, Херсона розглядалося упорядником згаданої записки як відчутний удар по військовій могутності Росії,

оскільки саме в цих портах було зосереджено головні сили чорноморсько-го флоту цієї держави².

Поява цього плану свідчить про існування певного інтересу з боку французького уряду щодо володінь Росії на узбережжі Чорного моря, інтересу, який зазначився ще задовго до приходу Наполеона до влади. У архівних фондах Міністерства закордонних справ Франції збереглося декілька меморандумів часів Людовіка XV та Людовіка XVI, упорядники яких були однотайні щодо того, що Франція мусить активніше про-тидіяти небажаному для неї геополітичному процесові зміцнення Росії коштам володінь Османської імперії у Північному Причорномор'ї, а та-кож бути готовою взяти під свій контроль торгівлю, яку весть Чорним морем Росія із Заходом. З-поміж цих пропозицій слід відзначити анонімний "Меморандум про порт Очаків і торгівлю, якої він може стати осередком" [*Mémoire sur le port de l'Oczakoff et le commerce auquel il pour-rait servir d'entrepôt*] (1771 р.), "Політичні роздуми стосовно незалеж-ності татар і навігації росіян у Чорному морі" [*Réflexions politiques sur l'indépendance des Tartares et sur la navigation des Russes dans la mer Noire*] (1774 р.), автором якого був архівіст Міністерства закордонних справ Голяр де Сандре, "Записка про торгівлю на Чорному морі" [*Sur le commerce de la mer Noire*] (1778 р.), яку упорядкував негоціант П'єр Воль-ан, анонімний "Географічно-статистичний меморандум і спостереження стосовно сучасного стану Криму" [*Mémoire géographique, statistique et observations sur l'état actuel de la Crimée*] (1786 р.). Усі зазначені меморан-думи було включено до збірки тридцяти документів з Архіву Міністерст-ва закордонних справ, яку було підготовано напередодні війни 1812 р. для імператора французів Наполеона I, котрий висловив бажання докладніше вивчити ситуацію та ресурси Російської імперії³. Крім того, у добірці архівних матеріалів, які було згромаджено французьким Генеральним штабом напередодні російської кампанії 1812 р., зберігається меморан-дум невідомого автора під назвою "Про Очаків і його околиці" [*Mémoire sur Oczakow et ses environs*] (1784 р.)⁴.

У добу Наполеона, коли Франція стала найвпливовішою на політичній карті Європи державою, зацікавлення її урядових чинників щодо Північного Причорномор'я помітно зросло. Свідченням цього була поява численних дискурсів французьких авторів, які, посилаючись або на власні спостереження, або на літературні першоджерела, інформували свій уряд щодо ситуації, населення, господарства і торгівлі тутешніх країв. Деякі з-поміж цих праць, як от рукописний щоденник "Подорожі Кримом і чорноморським узбережжям" аташе французького посольства у Росії Ж. де Реї, було видано⁵, але більшість залишилася недоступною ши-рюкій публіці й збереглася в архівних сховищах Міністерства закордон-них справ, Військового міністерства й Імперської канцелярії (документи останньої сьогодні становлять серію "AF IV" Національного архіву Франції). Передусім це стосується листування дипломатичних агентів

французького уряду в Північному Причорномор'ї – капітана Бурґуєнн, який, слідуючи до Константинополя, здійснив 1803 р. подорож Таврійською, Херсонською та Новоросійською губерніями, а згодом – на протязі 1803-1804 рр. – мешкав у Одесі; Жан-Батіста Мюра, котрий на протязі 1802-1806 та 1808-1812 рр. був генеральним консулом Франції в Одесі; П'єр-Батіста Ратеза, який на протязі 1803-1806 рр. виконував обов'язки консула Франції в Севастополі та Херсоні. Інформація, яка надходила до французького уряду від інших авторів, як от, наприклад, таємного радника Наполеона Луї-Ніколя Ле Клерка, мала оглядово-аналітичний характер.

Досліджуючи дискурси перелічених авторів щодо Новоросійської, Херсонської й Таврійської губерній, ми маємо можливість реконструювати на основі наведеної в них інформації уявний образ Північного Причорномор'я, який був притаманний свідомості вузького кола урядовців Наполеона. Він складався з низки уявлень останніх стосовно географічного розташування, клімату, природних ресурсів, населення та його господарських занять, головних портів і торгівлі, яка велася через них, режиму управління та військових сил, а також політичних настроїв тутешніх мешканців, у тому числі – ставлення останніх щодо Франції.

Уявлення стосовно географічної ситуації, клімату та ресурсів

Вперше побачивши таврійські степи, Ж. де Реї був до глибини душі вражений тією безмежністю, яка відкрилася його поглядом. Він занотував у своїх записках: "В'їжджаючи до Криму, очі блукають вздовж [лінії] горизонту, чистого та одноманітного"⁶. Того самого, 1803 р., у своїх "Записках стосовно торговельних портів Чорного моря" агент французького уряду, який не залишив підпису під своїм рапортом, змалював "розлогі, цілком голі, позбавлені дерев, степи, в яких погляд обмежується тільки горизонтом"⁷.

Пустельна одноманітність степових пейзажів Північного Причорномор'я безумовно вражала уяву французів, котрі, можливо цілком підсвідомо, створювали у своїх дискурсах різкий контраст між безлюдністю та незагосподарованістю цієї землі й її родючим ґрунтом та сприятливим для землеробства кліматом. Описуючи околиці Одеси, Бурґуєн відзначав, що це місто розташовано у здоровому кліматі, який відзначається поміркованими температурами. "Простори, які оточують його, – писав він, – є надзвичайної родючості, але через брак [робочих] рук вони залишаються незагосподарованими". До числа перешкод, які стояли на заваді розвитку землеробства, цей французький агент зараховував "воду досить поганої якості, якої [до того ж] надзвичайно бракує влітку"⁸. Плавні нижньої течії Дніпра, за словами П.-Б. Ратеза, були джерелом холери, на яку тисячами хворіли тутешні мешканці після розливів цієї ріки⁹.

Кліматичними незручностями Північного Причорномор'я, особливо Новоросійської й Херсонської губерній, французи вважали низькі, порівняно з південним узбережжям Франції, зимові температури. 1808 р. у записці, яку було заадресовано французькому послу в Австрії генералові Антуан-Франсуа Андреоссі, Ж.-Б. Мюр відзначав, що "холоди тут є дуже дошкульними і сягають 15-ти, 18-ти і 20-ти градусів [нижче нуля за Цельсієм], а море вкривається кригою на три милі [від узбережжя]"¹⁰.

Таким чином, особливість кліматичних умов та земельних ресурсів Новоросійської, Херсонської та Таврійської губерній, яка підкреслювалася в оповідях згаданих авторів, спонукала їхніх високопоставлених читачів сформуванню на основі поданої інформації уявлення стосовно регіональної цілісності Північного Причорномор'я. Останнє безумовно сприймалося ними як єдиний за географічними ознаками простір, обмежений на заході Дністром, а на сході – Керченською протокою.

Населення.

Стежачи за демографічними процесами у Північному Причорномор'ї від моменту його опанування Російською імперією, представники французької держави були схильні вважати, що царські власті здійснювали політику геноциду щодо тубільного населення мусульманського віровизнання – кримських татар, ногайців та інших кочових народностей степової смуги. Автор поданих 1798 р. міністрові закордонних справ Франції "Парисів про Польщу" [Les Aperçus sur la Pologne], який назвався "французьким громадянином", відверто говорив про вбивство росіянами під час захоплення фортеці Очаків вісімдесяти тисяч турецького та татарського населення, здебільшого жінок та дітей¹¹. Відзначаючи, що у Криму до російського завоювання мешкало понад триста тисяч татар, на початку XIX ст. Ж. де Реї оцінював їхню кількість заледве у сто тисяч осіб. Настільки помітне скорочення чисельності цього народу французький подорожник витлумачував не стільки наслідками війни, скільки його масовою еміграцією у Туреччину, яка була спричинена суперечністю між традиційним способом життя та релігійним світоглядом татар і накинутими їм чужинськими порядками, дотримання яких суворо пильнувалося російською адміністрацією¹².

Від пильного погляду французького генерального консула в Одесі не ехололася тенденція демографічних змін у Північному Причорномор'ї, яка відповідала політичним планам російського уряду щодо заміни несподійного мусульманського населення колоністами християнського віровизнання як з внутрішніх територій Російської імперії, так і з зарубіжжя. За словами Ж.-Б. Мюра, Одеса "може більше не боятися жодних нападів з боку татар, які щезли та були заступлені селянами, що мешкають осіло в селах". Він навіть намагався визначити кількість цього прийшового на-

селення. Згідно його підрахунків, у степах, які простягалися від Херсону до Дністра мешкало щонайменше шістдесят тисяч поселенців. Ж.-Б. Мюр прогнозував, що, внаслідок цілковитої безпеки та родючості тутешніх ґрунтів, чисельність землеробського населення мусила стрімко зростати й надалі¹³. Земельні ресурси для цього процесу у Новоросійській губернії були чималими: за даними складеного 1812 р. у Статистичному відділі французького Генерального штабу “Опису території та населення губерній Російської імперії”, щільність тутешнього населення на квадратну милю становила заледве 146 осіб, у той час, коли цей показник, наприклад, у Київській губернії становив аж 1360 осіб¹⁴.

Ж.-Б. Мюр відзначав у своїх рапортах, що прибережні території залюднювалися, в основному, чужоземними колоністами, яких приваблювали сюди субсидії та пільги з боку уряду. Серед цих новоспечених підданих російського імператора були навіть емігранти з Франції: 1809 р. консул повідомляв про групу виноробів з Ельзасу, які створили колонію у Криму¹⁵. Того ж 1809 р. один з ельзаських колоністів, Шюкке, уклав для французького уряду “Промову про ситуацію в Новоросії”, в якій визначив загальну чисельність населення Таврійської, Катеринославської та Новоросійської губерній у один мільйон триста двадцять тисяч осіб¹⁶.

Найбагатшими у описі деталей народонаселення Північного Причорномор'я видаються рапорти Ж.-Б. Мюра, на основі яких міністр закордонних справ та інші французькі урядовці могли уявити колоритну етнічну картину нещодавно заснованої Одеси. Описуючи останню, консул відзначав, що “мешканці цього міста складаються з цілком різних націй, так що в її кварталах за звичай лунає сім-вісім мов”¹⁷. Найчастіше можна було почути зовсім не російську, а грецьку, молдавську та німецьку мови¹⁸. “Заледве відоме у 1794 р., – писав про Одесу Л.-Н. Ле Клерк, – це місто у 1802 р. замешкувалося чотирма з половиною тисячами осіб”, дві третини з-поміж яких становили греки, євреї й італійці¹⁹. У 1804 р. Бургуен визначив чисельність одеситів уже п'ятьма з половиною тисяч осіб, майже дослівно підтвердивши як очевидець дані Л.-Н. Ле Клерка, які було почерпнуто останнім з друкованих джерел, про те, що “італійці, євреї та греки становлять тут дві третини [мешканців]”²⁰. Згідно оцінки Ж.-Б. Мюра, станом на 1812 р. загальне число іноземних колоністів сягнуло у Одесі, Херсоні та Криму тридцять тисяч осіб²¹.

Найбільш залюдненим містом Північного Причорномор'я у перше десятиліття ХІХ ст. французькі урядові агенти вважали Херсон. У 1804 р. П.-Б. Ратез повідомляв, що це місто “налічує близько п'ятнадцяти тисяч мешканців – росіян, греків, вірменів, євреїв тощо, не рахуючи військових”²². За даними Л.-Н. Ле Клерка, приблизно п'ятнадцять тисяч мешканців проживало й у Миколаєві²³. В інших містах – Очакові, Феодосії, Керчі – чисельність населення не перевищувала кількох тисяч у кожному. Для Бургуена, який відвідав Очаків у 1803 р., був очевидний демографічний занепад цього, ще нещодавно найчисельнішого за кількістю мешканців,

міста Північного Причорномор'я. За спостереженням французького офіцера, Очаків "не зміг оправитися після пам'ятного штурму [1788 р.]" ²⁴.

Портові міста

У Очакові Бургуен зауважив на рейді поодинокий корабель ²⁵, і це спостереження вірно відобразило ситуацію втрати цим портом його міжнародного значення. Роль безперечного лідера у зовнішній торгівлі Північного Причорномор'я на початку XIX ст. цілком перейшла до заснованої 1794 р. Одеси.

Про той мізерний обсяг інформації щодо Одеси, який існував у навіть у найбільш зацікавлених у налагодженні торгівельних контактів з Росією купецьких колах Франції, ми можемо судити зі свідчення неогоціанта Шарля Сікара. Наважившись у 1803 р. на свій страх і ризик здійснити плавання Чорним морем, останній відзначав: "У цю епоху у Марселі, де я жив, про Одесу зaledве згадували, не маючи жодного уявлення ані про це місто, ані про край, в якому його було розташовано, не кажучи вже про його торгівлю" ²⁶. Саме в цей період почали формуватися й уявлення стосовно Одеси й у керманів зовнішньої політики Франції. Щоб уявити собі перспективи розбудови торгівельних відносин, уряд Франції мусив зібрати докладну інформацію про новозаснований порт. Відтак, восени 1803 р. міністр закордонних справ Шарль-Моріс Талейран доручив капітанові Бургуену, звільнивши того зі штату французького посольства у Росії, таємну місію дослідити Одесу та торгівлю, яка велася через цей порт. У датованому 15 березня XIII року (24 листопада 1804 р.) звіті Бургуен писав, що "рік перебування в Одесі дозволив мені зібрати [розвідницькі дані] про сучасний стан торгівлі Чорним морем, про способи вести й про зручності для Французької імперії, які можуть бути корисні [в майбутньому]" ²⁷. У великому за розміром (90 рукописних сторінок) меморандумі Бургуена особливу увагу приділено торгівлі збіжжям, докладно проаналізовано шляхи його надходження, питання зберігання, завантаження на кораблі, митних зборів, розрахунків тощо ²⁸.

Не менш цінним джерелом інформації про Одесу і Новоросійську губернію були для французького уряду рапорти генерального консула Ж.-Б. Мюра. У одному зі своїх перших донесень з Одеси, яке було датовано квітнем 1802 р., консул ділився спостереженнями з міністром закордонних справ Ш.-М. Талейраном стосовно зручностей цього порту: "Це нове місто насправді знаходиться у найсприятливішому становищі для цієї торгівлі: крім своїх надзвичайно зручних сполучень з сусідніми провінціями, воно володіє ще дуже гарними рейдом і портом, який закрито двома молами, що захищають увесь простір, де стоять кораблі" ²⁹. На протязі наступного часу французький генеральний консул в Одесі став свідком того, наскільки швидко змінювалося обличчя цього міста. У денешах Ж.-Б. Мюра змальовано мінливий і контрастний образ Одеси,

яка, за словами наполеонівського дипломата, переживала “стан дитинства” (*l'état de l'enfance*). На момент прибуття сюди французького консула, вже було споруджено цитадель, в якій було розміщено й лазарет, однак ще не було зведено медичного (карантинного) корпусу, а в самому місті налічувалося заледве дванадцять кам'яних будівель, дерев'яні хатки було оточено палісадниками³⁰. Втім, відповідно до того, як зростало населення Одеси, стрімко збільшувалося й число житлових будинків. У 1804 р. Бурген писав про вісімсот будинків, хоч при цьому відзначав, що “їх споруджено без належної солідності”³¹. Того самого року Ж.-Б. Мюр повідомляв Ш.-М. Талейранові про існування в Одесі “дюжини великих немоцених вулиць, якими, під час дощової пори року, що триває тут до шести місяців, від будинку до будинку можна добратися лише [кінним] екіпажем”³². Водночас, генеральний консул зауважив появу перших ознак архітектурної вишуканості, яка стане притаманною Одесі пізнішої епохи. У депешах Ж.-Б. Мюра натрапляємо на згадку про початок спорудження знаменитого одеського театру, який було задумано як “зменшену модель театру у Санкт-Петербурзі”. Цю новобудову француз пов'язував з намаганням уряду зробити Одесу привабливим місцем осідку для представників вищих суспільних верств, зокрема – польських поміщиків з України, Волині та Поділля, які, збуваючи продукцію власних маєтків через одеський порт, “вже звели тут великі торгівельні заклади”³³.

Ще на два роки раніше (у листопаді 1802 р.) Ж.-Б. Мюр пропонував зосередити всі зусилля щодо розбудови торгівельних відносин з півднем Російської імперії саме в Одесі, оскільки вважав, що “цей порт є єдиним на Чорному морі, де можливо долучитись до потоку товарів з великих провінцій, особливо, з Польщі, Поділля й України”. Такі ж чорноморські порти, як Севастополь і Херсон, мали, на погляд французького генерального консула, винятково військове значення. Таким чином, одеський порт, “безпека якого не вимагає майже жодної фортифікації від того часу як 50 тисяч козаків, отримавши місце проживання на обох берегах Дністра, захищають його від будь-якої спроби нападу з боку турків”, за словами Ж.-Б. Мюра, “не запізниться з тим, щоб здивувати Європу”³⁴. Згідно інформації цього дипломата, вже в 1802 р. у одеський порт увійшло близько 500 кораблів, що вивело його на рівень товарообігу Данціського порту, “якому він завдав відчутну поразку”³⁵.

Інший великий порт Північного Причорномор'я – Херсон – було описано у донесеннях, які надсилав Ш.-М. Талейранові на протязі 1803-1805 рр. консул П.-Б. Ратез. На погляд останнього, Херсон відігравав роль цілком незалежного від Одеси комерційного осередку: “Вивезення товарів з Херсону залишається на одному рівні й не зменшуватиметься навіть під впливом тих переваг, які створює для експорту Одеса”. Він наголошував, що “Херсон займає дуже зручну позицію з огляду на судноплавство Дніпром, рікою, яка протікає через найплідродніші провінції

Росії і є виходом на зовнішній ринок”, а товари, які надходять Дніпром, – зерно, полотна, соняшникове насіння, канати, парусина, солонина, масло тощо, – користуються чималим попитом у Франції³⁶.

Розширений перелік товарів експорту з Херсону П.-Б. Ратез навів у одному з своїх наступних повідомлень. За його словами, 1804 р. з Херсону вивезли 500 тис. лантухів зерна. Оскільки 4/5 збіжжя з цього порту вивозилося безпосередньо за кордон, а лише 1/5 надходило в Одесу для наступного перевантаження на чужоземні судна, французький агент вважав Херсон цілком самостійним зерновим ринком, ціни на якому були дещо нижчими за одеські³⁷.

На відміну від П.-Б. Ратеза, капітан Бургуен повідомляв свій уряд про військово-стратегічне значення Херсону, і описував гарнізон, фортецю та судноверф цього міста, яке, за його спостереженнями, було розташовано у тридцяти милях вверх від гирла Дніпра. Відзначаючи, що глибина Дніпра поблизу Херсону становить “сім водних п’ядей”, французький агент писав, що “це місто є будівельним майданчиком російського флоту, який постачається всіма необхідними для мореплавання припасами”³⁸. Бургуен розглядав Херсон як складову частину інфраструктури чорноморського флоту Росії, який перебував на стоянці в Миколаєві.

“Миколаїв, – писав про це місто Бургуен, – розташовано на ріці [Південний] Буг у тридцяти двох верстах (восьми льє) від її гирла, на місці злиття з Інгулом, який становить дуже добрий порт для флотилії, що її [Російська] імперія тримає завжди у бойовій готовності: глибина ріки становить тут десять водних п’ядей згідно промірної планки і є таким чином достатньою, щоб приймати лінійні кораблі”³⁹. За спостереженням іншого французького агента, який відвідав Миколаїв навесні 1803 р., глибина Південного Бугу досягала вісімнадцяти водних п’ядей, а чорноморська флотилія налічувала близько сотні суден. На відміну від Бургуєна, цей француз зауважив, що “судна є старими та перебувають у досить поганому стані”⁴⁰. Описуючи Миколаїв, згаданий агент не міг не відзначити, що “місто збудовано по-сучасному, з кам’яницями та широкими вулицями”, хоч вважав головними перешкодами для його розвитку недостатню кількість питної води та деревини⁴¹.

Уявлення французьких урядовців стосовно розміщення та сили чорноморського флоту формувалися також під впливом оповідей про Севастополь. Потрапити до останнього агентам французького уряду було нелегко, отім це вдалося Ж. де Реї. Подана ним оцінка стану російських військових кораблів була подібною до тієї, яку навів попередньо згаданий французький агент стосовно суден, які було розташовано в Миколаєві. “Севастопольська флотилія складається з чотирнадцяти лінійних кораблів і чотирьох чи п’яти фрегатів”, – писав де Реї, відзначаючи, що “вона видалася мені досить погано утримуваною і, крім чотирьох чи п’яти кораблів, які були вже не в стані плавати, є чимало таких, які у разі потреби не зможуть послужити жодним чином”⁴². У цей період агенти французького уря-

ду описували Севастополь як гарнізонне місто, наголошуючи, що цивільне населення і торгівля південного узбережжя Криму зосереджувалися у Феодосії⁴³.

Російська адміністрація та симпатії населення щодо Франції.

Описуючи Північне Причорномор'я, французькі автори характеризували особливості російського правління у тутешніх губерніях, звертаючи особливу увагу на пільговий режим трактування властями прибулого населення. Вони вважали, що таким чином уряд прагнув привабити нових поселенців, котрі б долучилися до процесу освоєння Новоросійської, Херсонської та Таврійської губерній. Ж.-Б. Мюр не міг не відзначити, що колоністів "приймають, поселяють і харчують коштом уряду до того моменту, як зможуть розподілити їх по навколишніх землях. Тоді кожна сім'я отримує по дві пари биків, дві корови, зерно, інструменти, які необхідні для обробітку землі і, нарешті, звільняється від сплати будь-яких податків на понад десять років"⁴⁴. У Одесі за кожним мешканцем, котрий зголошував бажання розпочати будівництво протягом двох наступних років, безкоштовно і довічно закріплювалася ділянка землі⁴⁵.

Агенти французької держави одностайно підкреслювали більшу ефективність і професійність царської бюрократичної машини у нещодавно приєднаному до імперії Північному Причорномор'ї порівняно з давнішими регіонами Російської імперії. Заселення та економічне піднесення південно-західних губерній відбувалося, на погляд Ж.-Б. Мюра, особливо швидкими темпами тому, що цар Олександр I передав їх під оруду чиновників іноземного походження, які відрізнялися від росіян такими важливими для адміністраторів якостями як дисциплінованість, обов'язковість, особиста порядність, відданість передусім державному інтересові та громадянській справі, а не власній кишені. Та обставина, що дві найвищі у цивільній і військовій ієрархії Новоросійської та Херсонської губерній обіймали французи за походженням – герцог Арман-Емануель де Рішельє та маркіз Жан-Батіст де Траверсе – була навіть предметом певної гордості серед французьких дипломатів, військових, негоціантів. Вимушені до еміграції з Франції в добу Революції, Рішельє та Траверсе зробили блискучі кар'єри на російській службі⁴⁶ і, хоч залишилися переконаними політичними опонентами Наполеона, не забули свого французького коріння. Отримавши у Миколаєві аудієнцію у тутешнього губернатора Ж.-Б. де Траверсе, Ж. де Реї не стримував своєї симпатії стосовно *vis-à-vis*: "Він малого зросту, говорить жваво і чітко, як людина, яка має надмір добре продуманих ідей; його манери відрізняються досконалістю, він однаково люб'язний з усіма своїми підлеглими; доброзичливість, з якою він мене прийняв, доводить, що він зовсім не забув, що народився французом"⁴⁷.

Того ж 1803 р. із Ж.-Б. де Траверсе спілкувався Бург'єн, котрий оха-

характеризував свого співбесідника як “офіцера надзвичайного таланту” і вважав чи не найкращим підтвердженням наведеної оцінки те, що “цю якість [губернатора] було визнано як його підлеглими, так і суперника-ми”. Подібно до Ж. де Реї, Бургуен, якого було прийнято у Миколаєві найбільш люб’язним чином, дотримувався думки, що адмірал де Траверсе “не забув, що є французом”. Розважаючи щодо причини успіхів Ж.-Б. де Траверсе у розбудові Миколаївської губернії, французький розвідник надавав передусім мудру кадрову політику губернатора. “Достатньо поглянути на список чиновників цієї частини Росії, - писав він, - як стане очевидним, що росіяни [перебувають] у ньому в значній меншості”⁴⁸.

З-поміж усіх згаданих ним урядовців російської адміністрації, Бургуен приділив найбільше уваги одеському генерал-губернаторові А.-Е. де Рішельє. Особистою заслугою останнього він вважав не лише добре продуману кадрову політику, наведення порядку в адміністрації, заступання державних і громадських інституцій, але й прикрашення Одеси набережними, алеями та фруктовими садами⁴⁹.

Автор “Записок про головні торговельні порти Чорного моря” захоплюючись підгукнувся про намір А.-Е. де Рішельє спорудити “широкі набережні поблизу портових молів”, портовий карантин та казарми. “Пан де Рішельє, - писав він, - поклав край інфляції, вигнав шахраїв, яких в усіх підрозділах управління заступили гідні люди, закінчив корисні роботи, в усіх куточках зростають будинки і незабаром це новонароджене місто досягне під владою свого нового керівника того становища, якого [це місто й округ] насправді заслуговують, і з досягненням якого [цей керівник] пов’язує особисту славу”⁵⁰.

Але чи не найбільш захопливі оцінки особистості та діяльності А.-Е. де Рішельє належали Ж.-Б. Мюру, котрий у перші роки свого перебування у Одесі вочевидь плекав певні ілюзії щодо можливості реалізації проєктів французького економічного проникнення за сприяння губернатора-француза. Про це свідчить ейфорична за настроєм оповідь Ж.-Б. Мюра про перші зустрічі з А.-Е. де Рішельє. У дискурсі генерального консула Франції в Одесі тутешній губернатор поставав як неординарна й амбітна особистість, яка не відокремлювала власної честі від громадського добробуту. Вже у своєму першому рапорті з Одеси Ж.-Б. Мюр повідомляв Ш.-М. Талейрана, що “пан де Рішельє щоденно старається забезпечити місту й окрузі, які доручено його опіці, всі можливі переваги, в яких він насправді зацікавлений, бо вбачає в них запоруку свого доброго імені”⁵¹. Зауваживши, що А.-Е. де Рішельє “користується цілковитою довірою з боку російського імператора”, Ж.-Б. Мюр вважав закономірним призначення 1805 р. одеського генерал-губернатора намісником Херсонської, Таврійської та Катеринославської губерній. За словами французького дипломата, цим призначенням Олександр І лише належним чином оцінив заслуги герцога де Рішельє у справі розбудови та заселення Одеси⁵².

Втім, судячи з донесень Ж.-Б. Мюра, його стосунки з одеським гене-

рал-губернатором ніколи не вийшли за рамки офіційності, а А.-Е. де Рішельє ніколи не виявив симпатії щодо Франції, яка залишалася для нього під правлінням Бонапарта уособленням революції, котра зруйнувала добробут його родини та змусила до еміграції. Вважаючи своєю новою батьківщиною Росію, а своїм обов'язком – відданість Олександрові І, котрий, попри невдоволення російської знаті, наділив емігранта-француза практично необмеженими повноваженнями у причорноморських губерніях, А.-Е. де Рішельє не хотів та, мабуть, й не міг посприяти місії Ж. Б. Мюра. Єдиною послугою, яку російський генерал-губернатор зробив генеральному консулові Франції, було попередження про встановлення за останнім, згідно наказу із Санкт-Петербурга, поліційного стеження⁵³.

Під час війни 1812 р. з Францією А.-Е. де Рішельє очолив резервний корпус, який формувався на території підлеглих йому губерній. Навіть тоді Ж.-Б. Мюр, котрому було вручено паспорт на виїзд з Росії, все ще плекав надію щодо симпатій де Рішельє стосовно Франції. У своєму рапорті міністрові закордонних справ Юг-Бернарові Маре від 15 вересня 1812 р. він писав, що “важає, що він (Рішельє. – В. А.) оголосив Його Величності імператорові Олександру І, що ніколи не битиметься зі зброєю в руках супроти французів”. Відтак Ж.-Б. Мюр висловив сподівання, що російський уряд, знаючи відданість А.-Е. де Рішельє своєму слову, можливо, призначить його корпус винятково до дій супроти австрійців, які, перебуваючи в союзі з Наполеоном, діяли на волинському напрямку. Водночас, наполеонівський дипломат вважав, що в Новоросійській губернії існують суспільні передумови для повалення влади Росії. Головною зпоміж цих передумов Ж.-Б. Мюр називав велику частку чужоземців, головним чином з Німеччини, відтак наголошував, що населення, яке складається з колоністів, “не є прив'язаним до Росії” (*n'est pas attaché à la Russie*), навіть попри активні спроби російського уряду забезпечити собі вірність мешканців наданням їм пільг економічного характеру⁵⁴. За свідченням колишнього французького консула в Одесі, “з кінця липня загальні настрої [в цьому місті] було впроваджено у стан тривоги, який було спричинено переконанням, що російські війська не зможуть боротися з французькою армією та вже незабаром цей край перейде під владу Його Величності [Наполеона І]”⁵⁵. Таким чином, не опертий на жодні об'єктивні факти, наснажений відверто суб'єктивними сподіваннями дискурс Ж.-Б. Мюра став під час війни 1812 р. головним інформаційним джерелом уявлень французького уряду стосовно слабкості російського правління у Північному Причорномор'ї.

На жаль, в урядових архівах Франції практично відсутні документальні свідчення стосовно того, чи інформація, що її регулярно надсилали французькі агенти у Північному Причорномор'ї, якимось чином стимулювала політичний інтерес Наполеона щодо цього регіону Російської імперії. Видається, що опанування силою зброї Новоросійської, Херсонської та Таврійської губерній могло стати безпосереднім завданням

політики Франції лишень у разі успішного завершення імператором військової кампанії 1812 р.

Примітки:

1. *L'armée du sud descend entre le Bog et le Dnieper et s'empare des ports les plus importants entre les embouchures du Dnieper et du Dniester et dont la conservation est si nécessaire pour la Russie; c'est par là que se fait presque uniquement le commerce de la mer Noire, commerce qui alimente le trésor de la Couronne* (Archives du Ministère des affaires étrangères (далі – AMAE), série “Mémoires et documents divers” (далі – MDD), sous-série “Russie”, vol. 32, f. 244).

2. *Cette occupation diminuerait sensiblement des ressources d'autant plus précieuses pour la Russie qu'elles fournissent des forces toujours disponibles* (Ibid., f. 244-245).

3. Ibid., vol. 26, f. 88 [rapport du comte d'Hauterive, le 25 décembre 1811].

4. *Service historique de l'armée de la terre* (далі – SHAT), Archives militaires (далі – AM), série “Mémoires et renseignements” (далі – MR), sous-série “M 1”, carton 1486, f. 1-7.

5. Reuilly, J., de. *Voyage en Crimée et sur les bords de la mer Noire pendant l'année 1803*. Paris, 1806.

6. *En entrant en Crimée, les yeux s'égarent sur un horizon, ras et uni* (SHAT, AM, MR, M 1, carton 1486/4, f. 163 [Mémoire sur la Crimée, par M. de Reuilly]).

7. *Ces vastes steps entièrement nus, dans lesquels l'horizon seul borne la vue, sont tout-à-fait dégarnis de bois* (AMAE, MDD, Russie, vol. 19, f. 234 [Notes sur les principaux ports commerciaux de la mer Noire]).

8. *Odessa joint d'un air parfaitement sain; sa température est douce. Les plaines immenses qui l'avoisinent sont d'une grande fertilité, mais il manque de bras les fait rester incultes [...] L'eau est d'une assez mauvaise qualité et extrêmement rare dans l'été* (Ibid.).

9. *En ce moment on compte un huit mille de population malade de fièvre qui sont causées par les vapeurs putrides qu'exhalent les marais où séjournent les eaux du Dnieper depuis l'époque de son débordement* (Ibid., série “Correspondance consulaire et commerciale” (далі – CCC), sous-série “Odessa”, vol. 1, f. 87 [rapport du consul de la République Française à Cherson au ministre des relations extérieures, le 28 fructidor de l'an XIII]).

10. *Le froid y est très rigoureux et monte jusqu'à 15, 18 et 20 degrés et que la mer y gèle à plus de trois lieux au large* (Ibid., MDD, Russie, vol. 32, f. 135 [Notes remises à S. E. M. le général Andréossy]).

11. Ibid., série “Correspondance politique” (далі – CP), sous-série “Pologne”, vol. 323, f. 505-506.

12. *Une nation soumise qui a des mœurs et d'une religion très différentes de celles de leurs maîtres est vexée et tourmentée par ses gouverneurs lors*

même que ces gouverneurs ne croient pas se permettre des ordres tyranniques (SHAT, AM, MR, M 1, carton 1486, f. 139).

13. Cette ville est d'ailleurs très tranquille du côté des Tartares qui ont entièrement disparus et qui ont été remplacés par des paysans fixés dans les villages. Dans les steppes qui s'étendent depuis Cherson jusqu'au Dniester, il y règne la plus grande sûreté et on y compte déjà près de soixante mille habitants (AMAE, CCC, Odessa, vol. 1, f. 18 [rapport du consul général de la République Française à Odessa au ministre des relations extérieures, le 10 thermidor de l'an XI]).

14. SHAT, AM, MR, M 1, carton 1487/4, [l'Espace et la population des gouvernements de l'Empire de Russie].

15. AMAE, CCC, Odessa, vol. 1, f. 18 [rapport du consul général de la République Française à Odessa au ministre des relations extérieures, le 28 décembre 1809].

16. Ibid., MDD, Russie, vol. 26, doc. № 3 [Exposé de la situation de la Nouvelle Russie au sud de l'Empire et de colonies d'étrangères, par M. Chucke].

17. Les habitants de cette ville sont un composé de toutes les nations différentes que dans tous les cartiers on y entend habituellement par les sept à huit langues différentes (Ibid., vol. 32, f. 135).

18. Les colonistes arrivent de toutes parties; la Valachie, la Moldavie et la Grèce en fournissent journellement, venant par terre et par Danube de différentes parties de l'Allemagne et de la Russie (Ibid., CCC, Odessa, vol. 1, f. 24).

19. Odessa, à peine connu en 1794, avait en 1802 4500 habitants; et les deux tiers étaient composés de Grecs, de Juifs et d'Italiens (Ibid., MDD, Russie, vol. 26, f. 11 [Mémoire sur les causes de l'ambition de la Russie et les moyens de la réprimer, par M. Le Clerc]).

20. Les Italiens, les Juifs et les Grecs en composent les deux tiers (Archives Nationales (dani - AN), série "AF IV", 1696/5, f. 20 [Mémoire sur le commerce de la Russie par la mer Noire et la mer d'Azof, par M. Bourgoïn]).

21. Cette nouvelle population d'étrangers qui s'élève à plus de trente mille individus de tous états et métiers (Ibid., CCC, Odessa, vol. 2, f. 35-36 [Rapport sur la situation du consulat général d'Odessa, le 15 septembre 1812]).

22. La ville de Cherson contient environ 15000 habitants, Russes, Grecs, Arméniens, Juifs etc., outre les militaires (Ibid., vol. 1, f. 87 [rapport du consul de la République Française à Cherson au ministre des relations extérieures, le 28 fructidor de l'an XIII]).

23. Ibid., MDD, Russie, vol. 26, f. 11.

24. AN, AF IV, carton 1696/5, f. 16.

25. Ibid., f. 15.

26. Герцог Арманд-Эммануил Ришелье. Документы и бумаги о его жизни и деятельности 1766-1822 // Сборник Русского императорского исторического общества. Т. 54. Санкт-Петербург, 1886. С. 72.

27. Une année de séjour à Odessa m'a permis de rassembler des renseignements sur l'état présent du commerce de la mer Noire, sur la manière de le faire et sur la convenance pour l'Empire Française qui peuvent être utiles (AN, AF IV, carton 1696/4, f. 20 [lettre du capitaine Bourgoin au ministre des relations extérieures, le 15 brumaire de l'an XIII]).

28. Ibid., carton 1696/5, f. 21-40.

29. Cette nouvelle ville se trouve réellement dans une position la plus avantageuse pour ce commerce: outre ses communications très faciles avec les provinces voisines, elle a encore une très belle rade et un port fermé par deux moles qui y mettent en sûreté toute espèce de bâtiments (AMAE, CCC, Odessa, vol. 1, f. 14 [rapport du consul général de la République Française à Odessa au ministre des relations extérieures, le 12 prairial de l'an X]).

30. Ibid., f. 15.

31. Elles sont peu solidement construites (AN, AF IV, carton 1696/5, f. 20).

32. Toise de grandes rues qui sans pavés et dans un climat autant pluvieux pendant six mois de l'année, il est impossible d'aller d'une maison à l'autre sans voiture (AMAE, CCC, Odessa, vol. 1, f. 61 [rapport du consul général de la République Française à Odessa au ministre des relations extérieures, le 10 frimaire de l'an XIII]).

33. Rien n'est négligé pour augmenter la population de cette ville et en faire dans peu une plus florissante de la Russie; et comme l'ont ceci quelques seigneurs polonais, les habitants de l'Ukraine, de la Podolie, de la Volhynie peuvent à eux seuls procurer un accroissement infiniment utile ou font tout pour les engager à s'y fixer; plusieurs y ont déjà fait les grands établissements. C'est partiellement pour leur destination que le gouvernement fait construire un théâtre sur le modèle en petit de celui de Petersbourg (Ibid.).

34. Mais celui est en effet le seul dans la mer Noire, où l'on puisse réunir les avantages du débouché des productions des grandes provinces et surtout de la Pologne, de la Podolie et de l'Ukraine [...] On peut cependant assurer qu'il ne tardera pas d'étonner l'Europe. Sa sûreté n'exige presque plus aucune fortification, depuis que cinquante mille cosaques, toujours en station le long des rives du Dniester, rassurent contre toute espèce d'invasion de la part des Turques [...] On ne peut s'empêcher de remarquer l'empressement que les seigneurs polonais et de l'Ukraine mettent à former des établissements ici (Ibid., f. 17-18 [rapport du consul général de la République Française à Odessa au ministre des relations extérieures, le 10 thermidor de l'an XI]).

35. Ce commerce est presque arrivé au niveau de celui de la place de Dantzig auquel il donne un échec sensible (Ibid., f. 23 [rapport du consul général de la République Française à au ministre des relations extérieures, le 26 fructidor de l'an XI]).

36. Celui l'exportation est toujours au même degré et ne saurait être altéré malgré tout les avantages dont joint la place d'Odessa. Tout considéré, Cherson dans cette occurrence une place d'entrepôt très précieuse par la

navigations de Dnieper, fleuve qui parvient les provinces les plus fertiles de la Russie et par les relations avec l'extérieur (Ibid., f. 50-51 [rapport du consul de la République Française à Cherson au ministre des relations extérieures, le 4 messidor de l'an XII]).

37. Ibid., f. 70-73 [rapport du consul de la République Française à Cherson au ministre des relations extérieures, le 10 ventôse de l'an XIII].

38. Cette ville est le chantier de construction de la flotte russe qui se fournit par le Dnieper de toutes les munitions navales (AN, AF IV, carton 1696/5, f. 15).

39. Nikolaeff situé sur le fleuve du Bog à trente deux verstes (8 lieues) de son embouchure et au confluent de l'Ingoul qui forme un très bon port pour la flottille qui l'Empire tient toujours prêt à être armée: il y a dix pieds d'eau sur la barre de cette rivière d'ailleurs assez profonde pour recevoir des vaisseaux de ligne (Ibid., f. 16-17).

40. Le port renferme la flottille de la mer Noire qui consiste en une centaine de bâtiments vieux et en assez mauvais état (AMAE, MDD, Russie, vol. 19, f. 237).

41. La ville est bâtie au moderne, les maisons sont de pierre et les rues sont larges. Elle manque de deux premiers besoins de la vie, d'eau et de bois (Ibid.).

42. La flotte de Sébastopol consiste en 14 vaisseaux de ligne et 4 à 5 frégates. Elle m'a paru assez mal entretenue et, outre 4 à 5 vaisseaux condamnés, il y en a plusieurs qui ne pourraient point être servir dans le besoin (SHAT, AM, MR, M 1, carton 1486/4, f. 161).

43. Theodosia fait le commerce le plus considérable (AMAE, MDD, Russie, vol. 32, f. 245).

44. Ils sont accueillis, logés et nourris aux frais du gouvernement jusqu'à ce qu'on ait pu leur distribuer des terres dans les environs. Chaque famille reçoit alors 2 paires de bœufs, 2 vaches, des grains, des instruments nécessaires à la culture et enfin l'assurance de ne payer aucune imposition pendant plus de 10 ans (Ibid., CCC, Odessa, vol. 1, f. 24 [rapport du consul général de la République Française à Odessa au ministre des relations extérieures, le 20 fructidor de l'an XI]).

45. On accord des emplacements à toutes les personnes qui déclaraient vouloir de bâtir à la charge par elles de remplir leurs promesses dans l'espace de deux ans (Ibid., MDD, Russie, vol. 19, f. 234).

46. Див. докладніше про ці історичні постаті: Траверсе О. Французи в Україні: герцог Рішельє, граф Ланжерон, маркіз де Траверсе // Діалог. Україна – Франція. Київ, 2002. С. 83-89. На жаль, автор цієї статті не викопіював нещодавно опубліковане у Франції монографічне дослідження діяльності його пращура, маркіза Ж.-Б. де Траверсе: Châtenet du Traversay, ministre de la marine des Tsars / Préface par J. Tulard. Paris, 1997.

47. Il est petit, parle avec vivacité et clarté, comme un homme chez lequel les idées abondent et se classent parfaitement; il a toutes les manières d'un

homme comme il faut et est chéri de tous ceux qui servent sous ses ordres; la bienveillance avec laquelle il m'a accueilli prouve qu'il n'a point oublié qu'il est né Français (SHAT, AM, MR, M 1, carton 1486/4, f. 162).

48. Je donnerais à la fin de ces observations la liste des employés dans cette partie de la Russie et l'on verra que les Russes sont en grand minorité. Monsieur de Traversé est un officier du plus grand talent et, ce qui est très rare, il est également estimé par ses inférieurs et par ses rivaux; il n'est pas oublié qu'il est Français et j'en ai été parfaitement accueilli (AMAE, MDD, Russie, vol. 19, f. 258 [Notes et observations sur le commerce et les manufactures. Le régime intérieur d'une partie de la Russie et sur les villes et ports de la mer Noire et de la mer d'Azoff (Voyage dans l'intérieur de la Russie et a Constantinople)]).

49. M. de Richelieu fait caser de fruits dans la ville et va faire planter d'arbres chaque côté de rues (Ibid., f. 259).

50. De vastes quais doivent être faits auprès des moles du port. L'extérieur agréable que l'on voulu donner à la ville en faisant placer les casernes le long de la coté qui domine les quais [...] M. de Richelieu a arrêté les dépréciations; les fripons ont été chassés, des gens honnêtes les ont remplacés dans toutes les parties de l'administration, les travaux utiles s'achèvent, les maisons s'élèvent de tous cotes et cette ville est appelée par sa situation (Ibid., vol. 19, f. 235-236).

51. M. de Richelieu qui en est le gouverneur d'Odessa ainsi que de son assez vaste territoire se donne tous les jours pour leurs procurer tous les avantages donc ils sont réellement très susceptibles et il y s'attache un point de gloire (Ibid., CCC, Odessa, vol. 1, f. 14).

52. Toujours plus comblé de l'entière confiance de l'Empereur de Russie qui l'a fait gouverneur général des trois gouvernements de Cherson, de Crimée et de Catherinoslaw [...] M. de Richelieu soutien avec toutes les forces possibles l'augmentation de cette ville et sa population (Ibid., f. 80-81 [rapport du consul général de la République Française à Odessa au ministre des relations extérieures, le 25 germinal de l'an XIII]).

53. Ibid., f. 24 [rapport du consul général de la République Française à Odessa au ministre des relations extérieures, le 26 fructidor de l'an XI].

54. Je crois que M. de Richelieu [...] avait déclaré à S. M. l'Empereur Alexandre qu'il ne ferait jamais la guerre contre les Français, peut-être que connaissant sa fidélité à ce principe on se bornera à l'opposer à l'armée autrichienne (Ibid., vol. 2, f. 36).

55. De la fin du mois de juillet dernier tous les esprits étaient dans une telle inquiétude qu'avec la conviction que les troupes russes ne pourraient lutter contre les armées françaises, on était persuadé que ce pays tomberait au pouvoir de Sa Majesté. La fermentation se faisait particulièrement remarquer chez les colons allemands et des plusieurs autres nations que le gouvernement russe a établi, à grand frais, dans les steppes de Budjak (Ibid.).

СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ
“КОМІТЕТУ ДЛЯ ДОПОМОГИ КОНСТАНТИНОПОЛЬСЬКИМ
ГРЕКАМ, ЩО ПРИБУЛИ В ОДЕСУ” (1821 р.)
(за матеріалами Державного архіву Одеської області)

З дня свого заснування Одеса стала важливим економіко-географічним центром грецької імміграції. Комерційна заповзятливість, суспільна активність, культурницький розвій одеських греків стали запорукою їхнього процвітання, а участь у національно-визвольному русі створила з Одеси колиску Грецької визвольної війни 1821 – 1829 рр., бо саме тут було створено грецьку таємну революційну організацію “Філікі Етерія”, яка підготувала боротьбу за незалежність від османської влади. В березні 1821 р. грецький народ піднявся зі зброєю в руках на захист та звільнення своєї Батьківщини від багатовікового ярма. У зв’язку з повстанням у Дунайських князівствах та початком військових дій в Морей та егейських островах почалася хвиля терору проти грецького населення Османської імперії.

Хоча російський імператор Олександр I засудив повстання, Росія не могла довго залишатися стороннім спостерігачем жорстокого переслідування християн. Гоніння Порти на православних розглядалося російським представництвом як порушення російсько-турецьких договорів, і, відповідно, як удар по престижу¹. Рескриптом від 31 березня (12 квітня) 1821 р. імператор наказав послу в Константинополі Г.О.Строганову дотримуватися лінії поведінки, за якою Порта знала б, що принципи його ніколи не дозволять підтримувати повстання; з іншого ж боку, жертвам подій, зв’язаним узами єдиної віри, надавати підтримку². Грецьке повстання викликало гаряче співчуття в Росії та інших європейських країнах³. Боротьба підвладного Туреччині народу за національне звільнення зустрічала схвалення та підтримку не тільки частини прогресивно налаштованого дворянства та буржуазних прошарків, але й правлячих кіл Російської імперії, сановників, близьких до царя⁴.

З початком війни тисячі біженців змушені були шукати порятунку в межах сусідніх держав. Багато з них кинулося до кордонів єдиновірної Росії. Порта висувала претензії щодо цього. Російське ж МЗС піддавало сумніву провину цих біженців, повідомляючи, що релігія та гуманізм змушують врятувати їх від ярих фанатиків, які віддають на смерть без розбору всіх тих, хто носить в Туреччині ім’я християнина⁵. Г.О.Строганову було наказано заявляти, що за даних умов імператор розпорядився про надання права притулку в Росії тим християнам, які звернуться з відповідним клопотанням⁶.

Велика частина грецьких біженців опинилася в Одесі – шлях у що

місто був найкоротшим. Тільки з 10 (22) березня по 18 (30) червня 1821 р. в Одесу прибуло 836 константинопольських греків⁷. Загалом у червні 1821 р. в Одесі кількість прибулих греків за офіційними даними сягала майже 4 тис. чол.⁸

Усім приїжджаючим в Одесу та інші міста Росії грекам надавалася необхідна матеріальна допомога. Основну частину грецьких біженців в Одесі складали мешканці Константинополя, менше було представників інших прибережних місць. На ці потреби уряд асигнував спочатку 100 тис. руб., потім ще 50 тис. руб.⁹ Уся сума була перерахована в одеську контору державного банку. Для її розподілу 20 червня (2 липня) 1821 р. в Одесі було засновано тимчасовий (проіснував до жовтня 1821 р.) “Комітет для допомоги константинопольським грекам, що прибули в Одесу” під головуванням біженця Силістрійського митрополита Кирила¹⁰.

Діяльність Комітету – одна з важливих і цікавих сторінок історії благодійності в Російській імперії і, зокрема, в Одесі. Його існування виявилося тимчасовим, так як восени 1821 р. були створені Одеська і Кишинівська грецькі допоміжні комісії, які перейняли на себе функції надання допомоги грецьким біженцям. Одеська комісія стала більш відомим в історіографії допоміжним органом для грецьких біженців періоду революції¹¹. В той же час діяльність Комітету для константинопольських греків, а також і Кишинівської комісії ще не досліджені. Відмітимо, що у 1830 р. було створено ще один орган для допомоги біженцям – “Піклувальну комісію над румелійськими переселенцями”, діяльність якого є поки що маловідомою¹². Незважаючи на тимчасовий характер діяльності Комітету, її вивчення, по-перше, дозволить розглянути етапи створення та взаємозв’язок між собою всіх допоміжних установ в Одесі, а, по-друге, надасть можливість заповнити прогалини в історії російської урядової благодійності.

Комітет було створено за велінням імператора¹³. В обов’язки Комітету входили надання кожній грецькій родині, яка визнавалася цілком бідною, одноразової грошової допомоги; сприяння влаштуванню біженців на службу та оселенню в домах одеських греків, які вже мешкали в місті¹⁴. Комітет мав займатися видачею грошей лише особам середнього та нижчого класу, а знатні родини отримували допомогу особисто від Херсонського військового губернатора О.Ф.Ланжерона, під наглядом якого Комітет і перебував¹⁵. Головою Комітету став Силістрійський митрополит Кирил, членами з константинопольських греків – беззаде¹⁶ Григорій Ханджері (Ганджері), спатарь¹⁷ Нікола Сутцо, негоціант Страті Севастопуло, членами з російських чиновників та одеських греків — дійсний статський радник інспектор одеського карантину Персіані, колезький радник Саражиновіч (скарбник), купець Дмитрій Інглезі, купець Дмитрій Палеолог¹⁸, губернський секретар Шійко (секретар), перекладачі – Єгор Авраміоті та Калістраті, для особливих доручень – приватний пристав Дембровський¹⁹. Перше зібрання відбулося 22 червня 1821 р.

Всіх прибулих біженців Комітет розділив на три класи: 1) купецькі родини та інші особи, які мали у Константинополі достатнє майно; 2) ремісники, дрібні торговці; 3) робітничий люд, слуги, матроси²⁰. Для першого класу передбачено було видавати на кожну особу по 100 руб., для другого – по 75 руб., а для третього, за винятком матросів, — по 50 руб. Матросам же, яких в Одесі зібралася велика кількість, призначалося по 25 руб.²¹ Під час виплат, враховуючи ті чи інші обставини, Комітет міг збільшити чи зменшити належну суму. Але є відомості, що деякі з греків, які отримували допомогу, використовували її не стільки на забезпечення свого існування, скільки на розкоші²². Це дійшло навіть до міністра духовних справ і народної освіти князя О.М.Голіцина, який звернув увагу О.Ф.Ланжерона на цю ситуацію, наголосивши, що Комітет повинен розподіляти кошти лише серед тих, хто дійсно має в них потребу²³.

Загальна сума, що надійшла до Комітету за час його існування склала 55569 руб., які у вигляді грошової допомоги отримав 1251 біженець²⁴. З них особи, що належали до першого класу в кількості 101 людини, отримали 11056 руб., 190 осіб з другого класу – 14150 руб. і 960 осіб третього класу – 30354 руб.²⁵ Ще 500 руб. Комітет отримав на свої власні витрати. Вельможним грецьким константинопольським родинам, які отримували допомогу від О.Ф.Ланжерона, у цілому з червня по листопад 1821 р. було надано 93940 руб.²⁶ Серед них були представники родин Мурузі, Ганджері, Сутцо, Маврокордато та ін., а також відомий архімандрит Костянтин Ікономос. Під час розподілу допомоги до уваги приймалися соціальний та майновий статус біженців. У реєстрі грецьких благородних родин та окремих шляхетних представників, які в різному розмірі отримали допомогу, рахується 37 позицій. Тобто в середньому кожна родина чи особа отримали по 2539 руб. Це в той час, коли інші біженці, розподілені Комітетом на три класи у складі 1251 особи, отримали за чотири місяці існування Комітету в середньому по 44,4 руб.²⁷

З часом виділеної для біженців суми виявилось недостатньо. Тому уряд в особі князя О.М.Голіцина розіслав по імперії усім губернаторам і єпископам звернення від 24 липня 1821 р. про збір коштів²⁸, надавши цій справі християнсько-філантропічний характер, щоб відвести від Росії підозру в підтримці грецького повстання. У зверненні говорилося про “жахливі події в Константинополі”, про те, що “тисячі нещасних жертв гоніння із самого березня місяця цього 1821 року шукають притулку в Одесі і Бессарабській області... Але допомога, що їм надається, недостатня для утримання настільки великої кількості сімейств, яка зростає з дня на день”, що “добрі християни, звичайно, почують голос цей, який простирається до них у вірі і любові; і не відмовляться взяти участь у підписці, що нині відкривається, на користь грецьких і молдавських вигнанців, що перебувають в Одесі і Бессарабії”²⁹. В результаті, наприклад, брати і послухники Києво-Михайлівського монастиря на користь “нещасних вигнанців Греції” пожертвували 222 руб.³⁰ За деякими даними, до

кінця 1822 р. за підпискою було зібрано біля 1 млн. руб.³¹ У зборі коштів брали участь мешканці багатьох міст Російської імперії – духовні особи, городяни, військові Волинської, Курської, Нижньоновгородської, Тобольської, Пензенської та інших губерній³². Цікавим є приклад поміщиці Ольги Бріскорн, яка походила з роду грецьких князів і пожертвувала 10 тис. руб.³³ А князь Олексій Куракін виявив бажання утримувати власним коштом у 3 тис. руб. на рік декілька грецьких родин³⁴.

З метою правильного розподілу коштів, що надходили після звернення князя О.М.Голіцина, за його ж розпорядженням від 29 липня 1821 р.³⁵ восени, 23 жовтня 1821 р., була створена Одеська грецька допоміжна комісія³⁶. Одеська комісія складалася з 9 осіб під головуванням російського дипломата, грецького вихідця Матвія Яковича Мінчаки. З колишніх членів Комітету до складу Комісії увійшли Д.Інглезі (скарбник), Саражиновіч (член Комісії), Шійко (секретар), Є.Авраміоти (перекладач). Вона проіснувала до червня 1831 р.³⁷

Таким чином, тимчасовий “Комітет для допомоги константинопольським грекам, що прибули в Одесу” припинив свою діяльність, проіснувавши до 15 жовтня 1821 р. і закінчивши розподіл асигнованих урядом коштів³⁸. За час своєї діяльності він мав виконати першочергове завдання – забезпечити грецьких біженців з Константинополя, які стихійним рухом прибували в Одесу, грошовою допомогою. Подальший розвиток військових подій в Греції, що призвели до зростання людського потоку, надходження значних благодійних пожертв та коштів від російського уряду для вимушених переселенців обумовили реорганізацію Комітету і створення, зокрема в Одесі, Грецької допоміжної комісії.

Отже, засудивши повстання, але спираючись на визнане міжнародними угодами право Росії “покровительствувати” православному населенню Османської імперії, Олександр I рішуче висловив протест щодо репресій з боку Порти проти мирного християнського населення. Всіляко намагаючись відвести підозри в організації повстання та допомозі повсталим, російський уряд втілював допомогу у вигляді християнсько-філантропічних діянь і надавалася вона тим грекам, які приїжджали до Одеси, рятуючись від турецьких переслідувань. В тих непередбачуваних умовах створення “Комітету для допомоги константинопольським грекам, що прибули в Одесу” виявилось більш ніж необхідним. Його поява та діяльність яскраво ілюструє загальне позитивне, співчутливе, доброзичливе ставлення російського уряду і суспільства до справи греків.

Примітки:

1. *Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы Российского министерства иностранных дел (далі - ВПР).* - Сер. 2. - Т. IV (XII). 1980. - С. 246 - 247.

2. *Там само.* - С. 94.

3. *Там само.* - Т. V (XIII). - М., 1982. - С. 368; Т. VI (XIV). - М., 1985. - С. 283, 755.

4. Достян И.С. Русская общественная мысль и балканские народы. От Радищева до декабристов. – М.: Наука, 1980. – 328 с.; Фадеев А.В. Греческое национально-освободительное движение и русское общество перны десятилетий XIX в. // Новая и новейшая история. – 1964. – № 3. – С. 41–52; Он же. Россия и Восточный кризис 20-х годов XIX века. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – 396 с.

5. ВПР. – Сер. 2. – Т. IV (XII). – С. 152.

6. Там само.

7. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 1. – Оп. 221. Спр. 4. – Ч. 1. (1821 р.). – Арк. 57–72.

8. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУ). – Ф. 169. – Оп. 3. ст. 2. § 8. – Спр. 3. – Арк. 8.

9. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 221. – Спр. 4. – Ч. 1. (1821 р.). – Арк. 17, 105, 120, 133, 168.

10. Там само. – Арк. 17–19 зв.

11. Див.: Пятигорский Г.М. Деятельность Одесской греческой вспомогательной комиссии в 1821–1831 гг. (По материалам Государственного архива Одесской области) // Балканские исследования. – Вып. 8. – М., 1982. – С. 135–152.

12. ДАОО. – Ф. 4. – Оп. 6-а. – Спр. 504. – Арк. 1, 2, 22.

13. Там само. – Ф. 1. – Оп. 221. – Спр. 4. – Ч. 1. (1821 р.). – Арк. 17.

14. Там само. – Арк. 17–18 зв.

15. Там само. – Арк. 18 зв.

16. Бейзаде, бей-заде (пер. бей – князь, дворянин; заде – уроджений, син) – титул турецьких правителів областей і вищих цивільних та військових чинів; середнє між ефенді і паша.

17. Спатарь – боярський титул у Молдавському князівстві. Спатарь Нікола Суцц (Суццо, Сутцо) – втік з Константинополя і прибув в Одесу 10 березня 1821 р. (ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 221. – Спр. 4. – Ч. 1. (1821). – Арк. 57.).

18. В деяких документах значиться купець Дмитрій Палеолог (ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 221. – Спр. 4. – Ч. 1. (1821 р.). – Арк. 19 зв.), а інших – Дмитрій Дума (Там само. – Арк. 22 зв.; Ч. 3. (1821 р.). – Арк. 6.).

19. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 221. – Спр. 4. – Ч. 1. (1821 р.). – Арк. 19 зв. В документах іноді вказується лише прізвище члена Комітету.

20. Там само. – Арк. 131–131 зв.

21. Там само. – Арк. 131 зв.

22. Там само. – Арк. 137.

23. Там само.

24. Там само. – Арк. 131–132. Загалом, грецьких біженців станом на червень 1821 р., як ми повідомляли вище, було майже 4 тис. Комітет ж надав допомогу 1251 особі (до цієї кількості не входять представники вельможних родин, які допомогу отримували від О.Ф.Ланжерона). Можливо, ця різниця пояснюється назвою комітету, який мав опікувати са

ме константинопольських греків, а не всіх біженців, що прибували в Одесу.

25. Там само. - Арк. 132.
26. Там само. - Арк. 133 – 134 зв.
27. Там само. - Арк. 134 – 134 зв..
28. ЦДІАУ. - Ф. 169. - Оп. 3. ст. 2. § 8. - Спр. 3. - Арк. 7 - 17; ДАОО. - Ф. 1. - Оп. 221. - Спр. 4. - Ч. 4. (1821 р.). - Арк. 2; ВПР. - Сер. 2. - Т. IV (XII). - С. 605.
29. ДАОО. - Ф. 1. - Оп. 221. - Спр. 4. - Ч. 4. (1821 р.). - Арк. 2.
30. ЦДІАУ. - Ф. 169. - Оп. 3. ст. 2. § 8. - Спр. 3. - Арк. 4.
31. Там само. - Арк. 15; ВПР. - Сер. 2. - Т. IV (XII). - С. 605.
32. ДАОО. - Ф. 1. - Оп. 221. - Спр. 4. - Ч. 4. (1821 р.). - Арк. 13, 24 – 173 зв.
33. Там само. - Арк. 85.
34. Там само. - Арк. 42.
35. Там само. - Арк. 1.
36. В листопаді 1821 р. в Бессарабії було створено Кишинівську грецьку допоміжну комісію. (Див.: ДАОО. - Ф. 1. - Оп. 200. - Спр. 71. - 186 арк.; Там само. - Спр. 72. - 506 арк.; ВПР. - Сер. 2. - Т. V (XIII). - С. 50-52, 675-676; Там само. - Т. VI (XIV). - С. 217, 740-741).
37. ДАОО. - Ф. 1. - Оп. 200. - Спр. 72. - Арк. 468.
38. Там само. - Оп. 221. - Спр. 4. - Ч. 1. (1821 р.). - Арк. 131 зв.

Новикова О.М.

ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ ВИЩОГО УЧИЛИЩА БОЛГАРІЙ В ПЕРШІ РОКИ ІСНУВАННЯ

Заснування та розвиток історико-філологічного факультету Софійського університету досліджується в загальному процесі розвитку національної вищої освіти в Болгарії. Фундаторами першого вищого учебного закладу Болгарії – Софійського університету Св. Климентія Охридського були восьмий педагогічний клас, Восьмий педагогічний курс і Вище училище, які, в свою чергу, були відкриті з єдиним історико-філологічним факультетом. Тому, вивчення розвитку історико-філологічного факультету потребує глибокої та більш цільної уваги, що й становить мету роботи.

До джерелознавчої бази з цього питання слід віднести офіційну та статистичну інформацію, вміщену у науковій збірці “Годишник на Софийския университет”,¹ в якій подається фактичний матеріал щорічного розвитку історико-філологічного факультету. Як джерело стосовно стану освітницької організації у визволеній Болгарії та відкриття Вищого учи-

лиша виступає робота першого ректора училища Д. Агури². Він дав загальну характеристику першим рокам існування вищої школи на основі своїх щорічних звітних рапортів. Важливим матеріалом є «Болгарський щоденник» Михайла Драгоманова³. Незважаючи на короткий час ведення щоденника – з вересня по квітень 1889 р. – цінність його досить велика. М. Драгоманов виклав історію заснування першого болгарського університету, охарактеризував систему освіти в Болгарії тощо. Найцікавішою частиною «Щоденника» є характеристика викладачів з різних дисциплін. На сьогоднішній день можна констатувати відсутність новітніх узагальнюючих праць з питання зародження, становлення та розвитку вищої освіти в Болгарії XIX ст., зокрема й досліджень її структурних компонентів.

Першим кроком у відродженні вищої національної болгарської освіти стало відкриття в 1888 р. восьмого педагогічного класу при Першій софійській чоловічій гімназії на підставі декрету міністра народної освіти Тодора Іванчина. В 1889 р. посаду міністра обійняв Георгій Живков. На його наказом восьмий педагогічний клас був перейменований на Вищий педагогічний курс, який був відкритий з єдиним історико-філологічним відділом. Він охоплював лише ті предмети, вивчення яких на той час було дуже необхідним для підготовки вчителів з вітчизняної історії та національної мови. Це було зумовлено тим, що засновники Вищого педагогічного курсу прагнули підготувати складові тієї частини учбового процесу, яка б носила найбільш національний характер. Тому, саме Вищий педагогічний курс, не дивлячись на не достатню кількість викладацьких кадрів, став основою вищого учбового закладу в Софії⁴.

Від самого початку, викладання на Вищому педагогічному курсі були покладено на більш широку університетську основу. І вже після першого півріччя Міністерство народної освіти разом з Народним представництвом порушило питання про надання Вищому педагогічному курсу статусу училища. Внаслідок цього, Народні збори прийняли та ратифікували закон від 18 грудня 1888 р. № 159, за яким офіційно Вищий педагогічний курс був перейменований на Вище училище⁵.

Спочатку у складі Вищого училища функціонував лише історико-філологічний факультет, який складався з двох спеціалізацій. В рамках цих спеціалізацій були визначені академічні групи, кожна з яких охоплювала курси з загальних та спеціальних предметів.

На спеціалізації “історія” до загальних предметів відносилися історія Болгарії, історія болгарської літератури, педагогіка, логіка та психологія; до спеціальних – загальна історія та література, географія та етнологія, історія філософії.

На спеціалізації “філологія” еллінська мова, латинська мова, французька та німецька мови (факультативно) становили курси загальних предметів. Спеціальними предметами були слов'янська філологія (давньоболгарська філологія, історія болгарської мови, порівняльна фонети-

ва, морфологія слов'янських мов), історія слов'янської літератури та історія⁶.

Поряд із підготовкою до викладацької роботи практикувалося ознайомлення студентів з пошуком та обробкою джерел і літератури по обраній ними спеціалізації, а вивчення методів дослідницької роботи були головними науково-методичними задачами викладачів Вищого училища.

Ли історико-філологічний факультет зараховувалися тільки ті студенти, які закінчили гімназії, семінарії чи педагогічне училище. Для останніх обов'язковою умовою було закінчення училища з відзнакою. Зараховувалися на навчання у Вище училище й ті, хто закінчив лише 6 класів гімназії та не менше двох років займався педагогічною діяльністю. Але їх зараховували тільки на правах вільних слухачів. Тому Вище училище почало працювати зі змішаним елементом, тобто з учнями різної базової підготовки. Цей факт служив основною перешкодою набуття якості викладання в училищі. Викладачі мусили поповнювати отриману студентами середню освіту. Вони враховували й те, що викладання багатьох предметів в гімназіях та семінаріях носило загальний характер. Тому часто не було можливості приділяти належну увагу предметам спеціалізації, дослідженню літератури і джерелознавчої бази тощо.

Перший учбовий рік викладання у Вищому училищі розпочався у складі восьми викладачів та сорока трьох студентів, які склали перший курс історико-філологічного відділу. В наступному учбовому році викладацько-студентський склад розширився. На історико-філологічному відділі з'явився другий курс. Викладацький склад поповнився ще двома викладачами, а кількість студентів збільшилася до 86⁷.

7 вересня викладачі училища, або університету – так М. Драгоманов називав Вище училище у своєму щоденнику – провели нараду для складання плану лекцій на перший семестр другого учбового року. Найбільш дискусійним було питання про класичну та слов'янську філологію. У Вищому училищі приймалися, крім вихованців гімназій, випускники реальних та духовних семінарій, в яких класичні мови взагалі не вивчалися. Таким чином, на історико-філологічному факультеті викладання класичних мов приходилось починати з азбуки. А між тим на другому курсі відводилось на латинську мову всього 2 години в неділю. Їх ще хотіли розділити між латиною та історією римської літератури. Зав'язалася дискусія між Стояном Михайловським, який викладав грецьку мову на першому курсі, та славістом Георгієм Поповим, якому було доручено викладати болгарську мову. Вирішили віднести історію римської літератури на третій курс, а на другому 2 години в неділю читати латинську мову. Така ж сама суперечка виникла з приводу викладання грецької мови на другому курсі. Вирішення цього питання звелось до відведення Олександру Бабанову 2 години на мову і 1 годину на історію літератури⁸.

Василію Ковачеву – викладачу соціології було відведено від "Гергієвських наук", тобто філософії та педагогіки, історію виховання по 2

години на першому курсі. Викладання курсу соціології було припинено через те, що, за словами Димитра Агури, “предмет новий, мало де викладається і пробуджує в студентах передчасні думки про суперечливі речі...”⁹.

Міністерство народної освіти запропонувало Георгію Попову, крім болгарської мови, викладати ще й палеографію. Проте він відмовився, мотивуючи це тим, що не знав палеографії. А єдина людина, яка викладали цей предмет і в якій він міг би вчитися – І.І. Срезневський – помер¹⁰.

1 жовтня 1889 р., на початку другого учбового року, Димитр Агура був призначений на посаду ординарного викладача на історико-філологічному відділі й читав лекції протягом двох семестрів на другому курсі історії Риму¹¹.

Таким чином, викладацький персонал на історико-філологічному відділі склали “Георгій Попов, який закінчив курси кандидатом в Одеському університеті. Він викладав давньоболгарську, новоболгарську мову та літературу”. За словами М. Драгоманова, “Марко Баланов – людина, яка знає собі ціну, викладав давньогрецьку мову. Іван Брожка – латинську мову. С. Міхайловски – математик і Л. Мілетич – славіст дуже молоді, і разом з Н. Добревим та Г. Георгевим уявляють собою новоевропейський елемент у Вищій школі”¹².

Відомо, що український вчений М. Драгоманов викладав загальну історію, але лекції читав російською мовою. Це викликало деякі ускладнення у студентів, але заперечень не висувало. Необхідно було складати дуже змістовні конспекти кожної лекції. Вони потім перекладалися студентами на болгарську мову під безпосереднім наглядом викладача, й тільки тоді розповсюджувалася серед інших вихованців. Спогади студентів засвідчують, що професор М. Драгоманов користувався великою повагою як серед студентів, так і серед викладачів. “Не кожен генерал користувався такою увагою серед своїх солдат, якою користувався М. Драгоманов серед своїх слухачів”, – згадував студент Ценов¹³. За думкою професора М. Арнаудова, М. Драгоманов “значно підняв рівень болгарської вищої освіти та болгарської фольклористики, історичної та літературної науки”¹⁴.

На навчання у другому 1889-1890 учбовому році до Вищого училища було зараховано вже 124 студента, з урахуванням відкриття фізико-математичного відділу. На початку другого семестру добавилось ще 9 студентів. Вони розподілялись наступним чином: 50 студентів на I курсі історико-філологічного відділу, 37 студентів на II курсі історико-філологічного відділу. Інші 46 студентів склали I курс фізико-математичного відділу¹⁵.

Проблеми розвитку відділу за 1889-1890 учбовий рік висвітлені в raporті Д. Агури. Він звернув увагу, перш за все, на проблеми, які стояли перед викладачами при складанні курсу лекцій. «Всі викладачі, крім М. Драгоманова, який вже був відомий своєю викладацькою діяльністю, були молоді і не мали необхідного досвіду для систематизації та підготовки

необхідного матеріалу». Тому кожен викладач докладав зусиль для обробки матеріалу і подання його в тому вигляді, яке відповідало б вимогам викладача Вищого училища. Друга проблема, з якою зіткнулися викладачі – відсутність необхідної наукової літератури, як в Народній, так і училищній бібліотеках. Проте, незважаючи на всі перешкоди, діяльність викладацького складу Д. Агура визначив задовільною. Він також зазначав, що успішність залежить ще й від студентів, які отримують до зарахування у Вище училище неоднакову початкову освіту¹⁶.

На початку третього учбового року (1890-1891 рр.) історико-філологічний відділ поповнився третім курсом. Кількість викладачів збільшено на три чоловіки – викладачі з болгарської філології, латинської мови та німецької мови. Кількість студентів зросла до 131¹⁷.

По завершенню 1890-1891 учбового року Вище училище випустило своїх перших вихованців. Історико-філологічний відділ закінчили 34 випускника, які на початку 1891-1892 учбового року почали викладати в середніх училищах. В цьому ж році історико-філологічний відділ завершив свій трьохрічний розвиток. З відкриттям двох факультетів була реалізована перша мета – підготовка викладацьких кадрів для середніх училищ¹⁸.

У Вищому училищі, окрім занять, студенти виконували під керівництвом викладачів й письмові роботи. Це передбачало удосконалення знань в обраній спеціалізації та набуття навиків самостійної праці. Студенти опрацьовували питання вузькоспеціалізовані й їм надавався вільний вибір теми письмової роботи. Такі теми обиралися кожного семестру. На їх написання виділялося достатньо часу для ознайомлення з необхідною літературою та для можливості більш детально розробити обрану тему. Переслідувана мета таких робіт полягала в тому, щоб привити студентам інтерес до самостійної праці та навички виконання письмових робіт. Тому від цих робіт не очікувалося ніяких наукових розробок, до яких не кожен студент мав необхідну підготовку. Проте, проведення наукового дослідження було головною метою студента третього курсу Вищого училища. А виконання семестрових письмових робіт носило виключно педагогічний характер¹⁹.

У зв'язку із реорганізацією Вищого училища, відкриттям фізико-математичного і юридичного відділів, та прагненням до набуття університетського статусу, в 1894 р. академічною радою училища відділи були перейменовані на факультети. В якості нової структурної одиниці історико-філологічний факультет продовжив свій розвиток і в складі Софійського університету, офіційно відкритого в 1904 р.²⁰.

Таким чином, основним завданням історико-філологічного факультету Вищого училища в Софії була підготовка фахівців з історії: вчителів і науковців, викладачів в гуманітарні вищі училища або фахівців в різні галузі національної культури. Наукові традиції факультету були пов'язані перш за все з детальним і глибоким вивченням болгарської

національної історії в усіх періодах і аспектах. На протязі учбового процесу на факультеті вивчалася і досліджувалася балканська та світова історія, спеціальні історичні дисципліни. Значним недоліком перших років існування факультету був недостатньо високий науковий та методологічний рівень викладацького складу.

Примітки:

1. Годишник на Софийския университет. – Т.6 – София.
2. Агура Д. Висшето училище в София // Български преглед. – Год.І. – Кн.І. – София, 1893.
3. Драгоманов М. Болгарський щоденник // Жовтень. – 1965. – № 6. – С. 126-135.
4. Атанасов П. Общ преглед на образованието от Освобождението до Съединението // История на българското образование. – София, 1973. – С. 183.
5. Чакырова Н., Атанасова Ж. История на образованието и педагогическа мисел в България. – София, 1969. – С.25.
6. Историко-филологически факультет // Годишник на Софийския университет. – Т.6. – С. 29.
7. Так там. – С. 37.
8. Драгоманов М. Вказ. пр. – С.126.
9. Там само. – С. 127.
10. Там само. – С. 130.
11. Радева М. Димитър Агура и първите стъпки на Alma mater // Първостроителят, ученият, човек / Съст. Ц.Тодорова, Л. Зидарова. – София, 2004. – С. 33.
12. Драгоманов М. Вказ. пр. – С. 133.
13. Борисенко В. Михайло Драгоманов і Болгарія // Пам'ять століть: Историчний науковий та літературний журнал. – 2003. – №5. – С. 15-18.
14. Арnaudов М. Из «История на Софийски университет «Св. Климент Охридски» през първото му полу столетие 1888-1938» // Първостроителят, ученият, човек / Съст. Ц.Тодорова, Л. Зидарова – София, 2004. – С. 147.
15. Историко-филологически факультет // Годишник на Софийския университет. – Т.6. – С. 43.
16. Агура Д. Висшето училище в София // Български преглед. – Год.І. – Кн.І. – София, 1893. – С. 112.
17. Историко-филологически факультет // Годишник на Софийския университет. – Т.6. – С. 56.
18. Косев Д. Софийският университет Климент Охридски на 75 години. – София, 1965. – С. 9.
19. Атанасов П. История на българското образование. – София, 1973. – С. 107.
20. Осемдесет години Софийският университет. – София, 1969. – С. 35.

ВЕЛИКІ ДЕРЖАВИ В БАЛКАНСЬКІЙ ПОЛІТИЦІ БОЛГАРІЇ

(серпень 1914 – жовтень 1915 рр.)

Період від початку Першої світової війни і до вступу в неї Болгарії був одним з самих напружених в зовнішній політиці болгарського царства. В цей час два воюючі угруповання – Потрійний союз і Антанта – все ще розраховували на швидку розв'язку у війні, не упускаючи з уваги нейтральну Болгарію, що зосередилася на балканській політиці. У свою чергу цей зовнішньополітичний орієнтир болгарської держави, разом з різноманітними передумовами, елементами і обставинами внутрішнього характеру, визначався планами, дипломатичними діями Потрійного союзу і Антанти.

Піднята нами в статті проблема не отримала однозначної оцінки в історичній літературі, тим паче, що в українській історіографії вона практично не досліджувалася. Проте інтерес до неї, хоч і досить слабкий, проявляла і болгарська, і радянська історична наука¹. Останнім часом, після підходу від старих догм і оцінок, спостерігається поживлення інтересу до проблеми зовнішньої політики Болгарії в початковий період Першої світової війни², що підтверджує актуальність теми.

Головне для австро-німецьких дипломатів було прагнення залучити Болгарію як активного військового союзника на Балканському фронті проти Сербії. Цей підхід був продовженням стратегічної лінії в політиці Австро-Угорщини і Німеччини по відношенню до Болгарії, початок якій можна віднести ще до літа 1912 р. За два місяці до наступу болгарських військ на Одрін цар Фердинанд в приватній бесіді з австро-угорським послом в Софії Тарновським висловив бажання «задушити і розправитися з Грецією»³.

Австрійський посол тут же направив донесення до Відня, на що отримав 10 серпня 1912 р. від свого шефа – міністра закордонних справ Бертольда розпорядження про те, щоб всіляко схвалювати подібні устремління з боку болгарських правлячих кругів і підтримувати їх бажання до тісного зближення двох країн⁴. Заява болгарського монарха переконала австрійських дипломатів в тому, що існує реальна можливість вбити клин у відносини двох південнослов'янських держав, використовувати Болгарію на своєму боці в майбутньому конфлікті з Сербією і Чорногорією, дати болгарам гарантії в прагненні дістати в свої територіальні володіння Македонію.

Така антисербська тенденція в балканській політиці Австро-Угорщини, заснована на зовнішньополітичних устремліннях Габсбургів після антиавстрійського перевороту в Белграді в травні 1903 р., була одночасно і прагненням знайти в Болгарії додаткове знаряддя якнайшвидшого

здійснення цієї мети. З свого боку, балканська політика Болгарії, під умілим керуванням Фердінанда, поступово почала орієнтуватися на Центральні держави, як на основний зовнішньополітичний резерв в плані контролю над Південно-східною Європою, і сприятливого розв'язання територіальних і національних суперечок з сусідніми державами. До такої орієнтації її штовхали особисті симпатії і зовнішньополітичні пристрасті Фердінанда, зневага Антантою болгарських інтересів на Бухарестській конференції, яка констатувала поразку Болгарії в Другій Балканській війні, сильні економічні позиції Німеччини і Австро-Угорщини, які в 1913 році в Болгарії займали два перших місця у ввезенні і вивозі товарів і продуктів і, нарешті, неприкриті антиросійські настрої ліберального уряду В.Радославова⁵.

По суті свій так і було. Вже напередодні Першої світової війни Болгарія була основною опорною точкою балканської політики Австро-Угорщини. У планах Відня вона отримувала по наростаючій тяжкості анти-сербського чинника, ставала засобом нейтралізації все більш проросійських тенденцій, що виразно виявлялися в зовнішній політиці Румунії, можливим будівельником нового Балканського союзу, цього разу під заступництвом Центральних держав. Війна укріпила відносини між Болгарією, з одного боку і австро-німецьким блоком – з іншого, до ступеня поглиблення переговорів і підписання військово-політичного союзу. Прото оформлення офіційних документів, тим часом, затримувалося Німеччиною з цілого ряду причин.

Берлінська дипломатія вважала, що Румунія надійніший союзник, а підписання договору Центральних держав з болгарським урядом підсилить антинімецькі і антиавстрійські настрої в Бухаресті. Як попередню умову союзного договору Германія наполягала на підписанні болгаро-турецької угоди, що в той період часу було практично нездійсненно з-за складних територіальних проблем між Софією і Стамбулом. І останнє, кайзер Вільгельм II не міг подолати особисту стриманість відносно царя Фердінанда як надійного союзника.

Проте ще в перші дні світової війни, коли на передній план вийшло прагнення привернути нових союзників на фронт або підтримати прихильний нейтралітет даної держави, австро-німецькі союзники в Софії роблять дипломатичну атаку з метою прив'язати Болгарію до Центральних держав для швидкого використання її армії проти Сербії. Допомога виявилася ще необхіднішою, коли австро-угорська армія стала зазнавати серйозні труднощі на Балканському фронті. На прохання глави австро-угорського Генерального штабу Конрада фон Хетцендорфа про допомогу, німецьке командування твердо і недвозначно відповіло: «Відправляйте болгар проти сербів...»⁶.

Цар Фердінанд і уряд Радославова, проте, ясно усвідомлювали, що узяти на себе таку відповідальність означає не тільки спровокувати болгаро-сербський конфлікт, але і дестабілізацію відносин з Румунією і

Грецією, оскільки ще в самому початку війни урядові особи в Бухаресті і Афінах заявили про свою вірність союзним зобов'язанням відносно Сербії. У перші дні серпня 1914 р. Фердинанд і Радославов дійсно роблять спроби прискорити переговори з Центральними державами і навіть обмінюються проектами. Але тоді цілями болгарської зовнішньої політики було виконання зобов'язань, даних Румунією австро-німецьким союзникам вступити у війну на їх стороні, і надії, що Греція в усякому разі збереже нейтралітет. У такому разі австро-німецькі пропозиції про акцію проти Сербії за відновлення прав на болгарські землі, анексовані за Бухарестським договором, були оцінені Софією як прямий заклик до національного об'єднання. Але дипломатія Антанти не дала Болгарії прийнятних гарантій про територіальні придбання при збереженні її нейтралітету або при можливому виступі проти Центральних держав.

Румунія і Греція зберігали нейтралітет і стверджували, що не залишать безкарним вірогідний напад болгар на Сербію. При такому положенні болгарська зовнішня політика не мала альтернативи нейтралітету. Тарновський, спочатку оптимістично налаштований на переговори, в другому тижні війни вже телеграфував до Відня з тривогою, що Радославов наполегливо йде від конкретних обіцянок, мотивуючи слабкою «болгарською військовою готовністю» і що «ймовірно так буде і надалі»⁷.

У той час австро-німецька дипломатія прагнула стабілізувати болгаро-турецькі відносини до ступеня двосторонніх зобов'язань, які б забезпечили Туреччині тил при плануванні її військових дій проти Росії і дали б Болгарії додаткові гарантії у війні проти Сербії. Відповідно до цього Відень і Берлін прикладали зусилля для створення військово-політичного угруповання у складі Болгарії, Туреччини, Румунії і Греції. Її метою було зміцнення внутрішньобалканських взаємин під патронатом Центральних держав, прагнення ізолювати Сербію і підготувати згадані держави до війни з Антантою. Така ідея, народжена в мирний час, опинилася важкоздійсненою в динамічних умовах війни, що почалася.

У перші два місяці світової війни австро-німецька дипломатія не досягла рішучого успіху як стабілізуючий чинник в політиці Болгарії на Балканах. Проект Балканського союзу під егідою центральних держав був зустрінутий прихильно Болгарією, але її уряд чекав реакції інших балканських країн. Румунія і Греція відкинули його як можливу форму регулювання взаємин з сусідами, тому що не хотіли відмовлятися від нейтралітету. Егоїстичні інтереси буржуазії і правлячих династій в балканських державах, конфліктні проблеми, які Бухарестський договір 1913 р. зиклав в їх взаємини, різні зовнішньополітичні амбіції тамтешніх столиць, все це створило потік руйнівної дії на зусилля Центральних держав в залучення Болгарії до рамок проєктованого ними Балканського союзу.

Не виправдала надії Відня і Берліна підписана 19 серпня 1914 р. болгаро-турецька угода, з якої стало ясно, що турецька сторона відкладала свої територіальні претензії до Болгарії, – одне, втім, не особливо високе

досягнення за очікувані від Стамбулу компенсації в Егейському архіпелазі. Насправді текст документа показував, що болгарський уряд застрахувався від Румунії, маючи на увазі умову узгодження болгаро-турецької угоди або «одну мирну угоду між Туреччиною, Румунією і Болгарією», або «спеціальну угоду між Румунією і Болгарією на базі нейтралітету».

З відмовою румунського уряду вступати у союзні відносини з Софією і Стамбулом, з твердим небажанням румунського прем'єра Братіану дати офіційні гарантії нейтралітету, автоматично відпадала важлива для Відня і Берліна ідея згоди, що передбачає сумісну болгаро-турецьку акцію. Акт 19 серпня залишався формальним свідоцтвом, нав'язаним ззовні кон'юнктурним відступництвом у відносинах між Болгарією і Туреччиною, швидкоплинним подоланням психологічного бар'єру недовір'я між двома урядами, без реальної вартості військово-політичних намірів Центральних держав. Врешті-решт він і не був ратифікований.

З середини вересня 1914 р. болгарська політика відносно Німеччини і Австро-Угорщини у багатьох відношеннях стала виявлятися як політики «з подвійним дном». З одного боку, Болгарія зберігала нейтралітет, а з іншого боку, пропускала через свою територію вагони з технікою і амуніцією до Туреччини, а також австро-угорські розвідувальні загони для диверсійних дій в сербському тилу. Радославов і Фердінанд нічим не показували Відню і Берліну, що їх політичні прагнення уражені⁹.

На дипломатичний тиск вступити у війну Болгарія відповідала відмовою, всупереч бажанню напередодні війни про союз, всупереч зміцненню після Другої Балканської війни пронімецької і проавстрійської зовнішньої політики. У складних і важких перших місяцях війни ухвалити правильне і швидке зовнішньополітичне рішення було дуже непросто. Держава не в змозі була поставити зі всією гостротою питання про спадкоємність і послідовність, про відповідальність до виконання прийнятих на себе міжнародних зобов'язань. Перша світова війна породила нестійкі відносини між державами, які були засновані на силі. Ще менш нормальними могли бути вони в ході військових дій, коли відмінності в оцінці подій, що відбуваються, і підходи до одних і інших проблем урядів воюючих і нейтральних держав завжди носили грубий відбиток власного інтересу і шовінізму.

Відень і Берлін поступово переконувалися, що проавстрійські і пронімецькі симпатії уряду ліберальної концентрації Радославова і царя Фердінанда, їх надії на реванш за допомогою Центральних держав є дуже небезпечними величинами. Коли зміни військових успіхів супроводили то Антанту, то Центральні держави, їх дипломатія проявляла ознаки активізації, виходила з реальними пропозиціями по територіальних компенсаціях назустріч болгарським амбіціям і планам.

На початку 1915 р. війна поступово увійшла до свого позиційного періоду. Болгарія ще твердіше проявляла поведінку очікування: під впливом бойових дій, які не давали рішучої переваги жодній з воюючих

угруповань; під враженням румунського і грецького нейтралітету, які сковували можливі військові дії проти Сербії; під впливом партійної опозиції і сильних антивійськових настроїв в суспільстві, які пожвавили сумні спогади про пережиту першу національну катастрофу у результаті Другої Балканської війни.

Літом 1915 р. боротьба за Болгарію між двома протиборчими військовими блоками досягла свого піку. Зрештою все вирішив військовий чинник і непослідовність болгарської дипломатії. Введені в оману тимчасовими успіхами німецької зброї, Фердинанд і Радославов зробили доленосний вибір, що опинився згодом фатальним. Не можна не погодитися з думкою авторитетного болгарського історика М.Лалкова, який підкреслював, що «саме у виборі союзної коаліції корениться історична помилка болгарської політики, допущена осінню 1915 р., а не в принциповому рішенні воювати в ім'я національних ідеалів і за ревізію згубного (Бухарестського 1913 р. – авт.) мирного договору. Це рішення було регіональне, історично і етнічно виправданим, але Болгарія шукала його здійснення в помилковому, поспішно вибраному напрямі, за який нація пізніше заплатила жертвами, стражданнями, позбавленнями і другим розгромам»¹⁰.

ПРИМІТКИ:

1. Гринберг С.Ш. *Внешнеполитическая ориентация Болгарии накануне Первой мировой войны (1912-1914 гг.)* // *Славянский сборник*. – М., 1947; Нотович Ф.И. *Дипломатическая борьба в годы Первой мировой войны*. – Т.1. *Потеря союзниками Балканского полуострова*. – М.-Л., 1947; Влахов Т. *Отношението между Болгария и Централните сили по време на войните (1912-1918)*. – София, 1957; Нотович Ф.И. *О попытках австро-венгерской дипломатии вовлечь Болгарию в мировую войну в августе 1914 года* // *Новая и новейшая история*. – 1961. – №1; Огнянов Л. *Борбата на БЗНС против Първата световна война*. – София, 1977 та ін.

2. *Болгария в XX веке. Очерки политической истории*. – М., 2003; Крапивин А.В., Рябцев В.П. *Крестьянское движение в Болгарии в конце XIX начале XX в.* – Киев, 1997; *Первая мировая война. Исторический очерк*. – М., 2002; Илчев И. *България и Антанта през Първата световна война*. – София, 1990; Марков Г. *Големата война и българският ключ за европейские погреб. 1914-1916*. – София, 1995 та ін.

3. *Централен държавен исторически архив на Република България* (далі – ЦДИА). – Ф.3 (Монархически институт). – Оп.1. – Д.43. – Л.14-14 об.; див. також: Йовков И. *Кобургът*. – София, 1978. – С.255-256.

4. *Там само*.

5. *Статистически годишник на Българското царство*. – Год.IV. – София, 1915. – С.250; *Статистика за торговиата на Царство България с чуждите държави през 1913, 1914 и 1915 г.* – София, 1921. – С.8-11.

6. Conrad V. Hotzendorf F. *Aus meiner Dieatreuit*. – Wien, 1925. – Bd.IV. S.194-195.

7. ЦДИА. – Ф. 3. – Оп. 1. – Д. 43. – Л. 31.

8. Влахов Т. *Отношението между България и Централните сили по време войните 1912-1918 г.* – София, 1957. – С. 165-166.

9. Влахов Т. *Отношението между България и Централните сили...* С.160; Нотович Ф.И. *О попытках австро-германской дипломатии повлечь Болгарию в мировую войну в августе 1914 года // Новая и новейшая история.* – 1961. – № 1. – С. 120-121.

10. Лалков М. *Между възторга и покрусата.* – София, 1993.

Грекова І. І

РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В БОЛГАРСЬКИХ СЕЛАХ ПІВДЕННИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР ТА МРСР (друга половина 40 – 50-ті рр. ХХ ст.)

Впродовж другої половини ХХ ст. увага дослідників болгарського населення Північного Причорномор'я зосереджувалась, головним чином, на історії переселення болгар на територію Російської імперії та на окремих розвідках їх суспільного та культурного життя. Багато в чому така ситуація визначалась ідеологічними стандартами радянської епохи, які вимагали зображувати життя радянського села тільки в позитивному русі та спираючись на узагальнений широкомасштабний матеріал. Отож складнощі розвитку національних меншин залишалися поза полем досліджень радянських істориків. Тільки з 90-х ХХ ст. ситуація почала поступово змінюватись: у загальних роботах та окремих публікаціях об'єктом вивчення став розвиток болгарського населення південних областей України повоєнного часу.

Перехід від війни до мирного будівництва в болгарських селах півдня України та Молдови відбувався в дуже складних умовах. Вкрай занедбані під час окупації сільське господарство, вицент зруйновані і до того невеликі підприємства легкої та харчової промисловості не дозволяли задовольнити мінімальні потреби населення. Значних збитків як у грошовому вимірі, так і в матеріальному плані зазнали болгарські села Ізмаїльщини¹.

В Ізмаїльській області та південних областях Молдови, де переважно проживало болгарське населення, протягом 1945 р. розпочались відбудовуватися колективні господарства, які виникли перед війною. Навесні 1941 р. в Ізмаїльській області налічувалося 216 колгоспів, які об'єднували 27940 селянських господарств з загальною площею оброблюваної землі 190800 га. В 1945 р. в області нараховувалося тільки 38 колгоспів, в яких було об'єднано переважно бідні селянські господарства загальною чисельністю 1837 господарств з земельною площею 12261 га². Тобто, проти

тим цього року в сільському господарстві все ще переважали індивідуальні господарства, чисельність яких на кінець 1945 р. складала 107 тис., що обробляли 560 тис. га ріллі. Приблизно, на одне господарство приходилося 5 га. Рішенням радянської влади від 1940 р. норма землі на одне індивідуальне господарство не повинна була перебільшувати 20 га. Згідно з цією постановою, землю відбирали у багатоземельних та так званих куркулів. В результаті, 15 тис. безземельних бідняцьких господарств отримали 75 тис. га ріллі³. Як проміжна форма землекористування на період між індивідуальним господарством та колгоспом в придунайських землях розпорядженням уряду в березні 1945 р. вводились земельні громади. До 1 травня того ж року, згідно рішення Ізмаїльського облвиконкому, вони повинні були бути організовані у кожному селі⁴. Поява земельних громад, як вважається, не була поступкою радянської влади, а пояснювалась воєнним часом.

В 1946 р. ситуація поступово почала змінюватись і вже до кінця року колективізацією було охоплено чверть сільських господарств і більше 36% селянської землі. Так, у Тарутинському районі в серпні 1946 р. колективізовано 61% сільських господарств⁵.

Темпи колективізації в Ізмаїльській області⁶

	на 01.03.45	на 01.01.46	на 15.04.46	на 15.08.46	на 05.09.46
Кількість колгоспів	38	49	69	129	182
В них господарств	1837	2823	4298	7454	12542
Мокріплено за ними землі	12261	21214	35957	71500	116000
% колективізації	1,8	2,6	4,1	7,1	12

В 1947 р. колективізація вже мала масовий характер. Зі звіту Ізмаїльського обласного комітету КП(б)У про колективізацію відомо, що Тарутинський район став районом суцільної колективізації, в Новоіванівському районі колективізовано 83% селянських господарств, в Арцизькому – 66,1%, Болградському – 55,5%. Деяко відставали з колективізацією Суворовський район, де було колективізовано лише 39% селянських господарств, і Бородинський район, де колективізація не на багато просунулась уперед і складала 40,1%⁷. Утворюються по декілька колгоспів в селах: по чотири в Городньому («8 березня», «9 травня», «Плях Ілліча», «П'ятирічка»), Червоноармійському (артілі ім. Калініна, «Перемога», ім. 9 травня, ім. Кірова), Суворово, три – в Кам'янці (ім. Паризької комуни, «Серп і молот», «Червоний промінь») тощо⁸.

В червні 1949 р. Ізмаїльський обласний виконавчий комітет констатував, що колективізація сільського населення області закінчилася. Одночасно цей процес торкнувся і болгарських сіл Молдови, де колективізація була закінчена в ці ж терміни. Так, в Кірютні, наприклад, вже в 1948 р. бу-

ло колективізовано 90% господарств. Подібні темпи зазначаються і в інших селах: Твардиці, Кайраклії, Тараклії, Кірсове, Валя Пержей⁹. Це докорінно змінило усталений уклад життя селянства. Селянин відчувався від засобів виробництва, втрачав почуття господаря, перетворювався в наймита, на цей раз, радянської держави. Ідеологи колгоспного ладу подавали колективізацію як об'єктивний, закономірний процес кооперування дрібних виробництв, характерний для всього цивілізованого світу. Нічого подібного на ділі не відбувалось. Реально вона проводилась із ігноруванням специфіки національного розвитку краю, привела до зміни соціальної структури болгарського села, його внутрішнього психологічного клімату¹⁰. Отже, колективізація у тій формі, що спостерігалась в болгарських селах Дністро-Дунайського межиріччя, виключала такі фундаментальні принципи кооперації, як самоврядування, добровільність, об'єднання, постійний прибуток від внесеного паю, можливість вільно розпоряджатися виробленою продукцією та прибутком. Вона на ділі була прикритою формою одержавлення сільськогосподарського виробництва, ліквідацією в болгарських селах індивідуального господарства.

Колективізація супроводжувалася боротьбою з куркульством, її „класовий підхід” застосовувався і в болгарських селах, хоча процент господарств, які можна було віднести до куркульських, виявився дуже низьким. В куркульстві влада звинувачувала тих селян, які не бажали йти до колгоспів, або були виключені з них за те, що в минулому були заможними. Так, за розповідями літніх жителів с. Кірсове 30 одноосібних селян були звинувачені в куркульстві та разом з родинами виселені до Казахстану та Сибіру. Вони були оголошені ворожими елементами, підлягали ліквідації.

Одночасно в колгоспах утворювалися та відбудовувалися й машинно-тракторні станції (МТС). Під час війни майже повністю була зруйнована технічна база сільського господарства. В 1941 р. в області працювало 28 МТС. З початком війни техніку передали у війська, а в роки окупації їх остаточно знищили. Отож в перші повоєнні роки техніки не вистачало. Використовувався кінний та ручний труд. Машинно-тракторний парк МТС у післявоєнний період характеризувався так:

№	Найменування	Було у 1941 р.	В наявності на 8.03.46 р.	Потрібно
1	Трактори СТЗ - НАТІ	270	4	276
2	Трактори 4 - 2	113	2	100
3	Плуги і трактори – 5-ти корп.	270	96	184
4	Плуги 2-х корп.	113	29	85
5	Сіялки зернові	270	35	249
6	Молотилки	255	28	235
7	Комбайн “Комунар”	27	4	80
8	Автомашини вантажні	54	4	52

Дуже низькою була і забезпеченість індивідуальних господарств сільськогосподарським інвентарем. В поганому стані та у недостатній кількості були плуги: на 100 тис. індивідуальних господарств в області приходилося 29400 плугів, тобто на один плуг у середньому припадало 19,3 га ріллі (в Арцизькому районі – 23 га, Бородинському – 22 га). Недостатня кількість, недосконалість, різномарочність, зношеність визначили рівень агротехніки та розмір врожаю всього у 5 – 7 центнерів зернових культур з одного га¹¹. Коли в с. Городне в 1945 р. відновили колгосп «8 Березня», то на 170 родин прийшлося 5 плугів, 7 коней і 4 вози¹².

Не зважаючи на складні умови господарювання, посівна площа збільшувалася. Так, площа посіву овочів в області до війни складала приблизно 4 тис. га, за роки німецько-румунської окупації посіви овочевих культур були зменшені до 1 тис. га, а в 1945 р. площа посіву городніх культур склала – 5500 га. В с. Благоеве в 1944 р. було засіяно 3,1 тис. га, а вже в 1947 р. – 5,2 тис. га¹³. Але реалії життя вимагали відмови від форсованого розширення посівних площ без підвищення капіталовкладень та забезпечення відповідної матеріально-технічної бази. Мілка обробка землі приводила до вивітрювання та запливання ґрунту, розповсюдження бур'янів: осоту, свинорюю тощо¹⁴. В занедбаному стані опинилася така важлива галузь сільського господарства як виноградарство. В 1941 р. під цю культуру було відведено 32000 га, в 1944 р. залишилося 22070 га, тобто було загублено 9930 га¹⁵.

Слабкість колективних господарств, нестача орної землі, насіння, техніки, природнокліматичні умови приводили до зменшення кількості вирощуваних культур. Так, навесні 1947 р. колгоспники с. Кірютня посіяли майже всю землю тільки кукурудзою¹⁶.

У не менш гіршому стані виявилось тваринництво. Поголів'я тварин в області до війни і після неї виглядало таким чином (тис. голів):

Найменування	Було в 1941 р.	Було на 1.09.44 р.	Заплановано мати на 01.01.1946 р.
Коней	124,4	65,2	82,0
Великих рогатих тварин	101,5	91,0	110,0
Свиней	102,7	39,8	62,4
Овець	447,4	283,3	245,0

На початок 1946 р. заплановані цифри майже не були досягнуті: 46,7% селянських господарств залишились без коней, 67% - не мали свиней, у 48,3% - були відсутні корови, 15,7% - не мали ніяких тварин, 44,7% - не тримали овець і кіз¹⁷.

До цього ж в Україні склався вкрай несприятливий кліматичний умови, щонайменше 1945 – 1946 рр. видалася малосніжною, а весною 1946 р. мала місце катастрофічна посуха, якої не було протягом попередніх 50 років. За дея-

кими даними, в Ізмаїльській області врожай становив 2,3 – 2,9 центнерів з гектару¹⁸. За іншими даними врожай в деяких районах Ізмаїльської області становив від 3 до 5 центнерів з окремих культур, а на паровій площі було зібрано озимої пшениці до 7,5 – 10 центнерів з гектару¹⁹. В с. Благоевє в 1946 р. зібрали по 14 центнерів зерна з гектару²⁰. Природний чинник доповнився діями влади, яка шляхом пограбування села через здійснення репресивної хлібозаготівельної та податкової політики, на сильницької надмірної хлібозаготівлі в роки посухи та неврожаю привели до голоду сільського населення України.

Непосильний план хлібозаготівлі на 1946 р. – 340 млн. пудів хліба – виконати Україні виявилось неможливо. Але замість зниження цей план в червні 1946 р. двадцяти трьом областям, в тому числі й Ізмаїльській, був підвищений. Примусова конфіскація зерна та іншої сільськогосподарської продукції, мізерна видача або невидача зовсім зерна колгоспникам за зароблені важкою працею трудовні, вибивання непосильних податків на присадибні господарства селян сприяли появі голоду, який швидко поширювався. Однак у серпні 1946 р. під тиском центру керівництво зноу збільшило хлібозаготівельний план. Та попри усі намагання влади, показники плану досягти не вдалось: в Україні він був виконаний на 62,4%.

В болгарських селех Південної Бессарабії в цей час продовжувалася колективізація господарств. І голод був одним із засобів примусити господарів, які залишилися вірними приватній власності, вступити в колгоспи. На допомогу з боку держави могли розраховувати тільки радгоспи, колгоспи та господарства бідняків. Наростала хвиля репресій. Вже в грудні 1946 р. головний прокурор УРСР дав наказ низовим органам прокуратури активізувати боротьбу з фактами розбазарювання та розтягування зерна, саботажу хлібозаготівлі. Вироки були жорсткими. Росла кількість засуджених за розбазарювання та крадіжку хліба. Проводилися показові судові процеси.

Самих важких проявів набув голод зимою та весною 1947 р. Задля свого спасіння, селяни були змушені продавати свої господарства, будинки за мінімальну ціну (80 – 100 кг зерна)²¹. Не дивлячись на голодну смерть, масові захворювання, дистрофію, повальне виснаження населення, яке не користувалося пайковим забезпеченням, органи влади докладали усі зусилля до виконання „першої заповіді держави”. У 1946 р. валовий збір зернових в Україні становив 531 млн. пудів, а для подолання голоду потрібно було близько 16 млн. пудів зерна. Голодувало населення не тільки України, а й Молдавії; однак СРСР тільки у 1946 р. експортував 1,7 млн. тонн зерна в Болгарію, Румунію, Польщу, Чехословаччину, підписав у квітні того ж року угоду про поставки до Франції 500 тис. зерна. Україна була головним постачальником зерна для Ленінграду, овочів для Москви²². А між тим в селах ситуація ставала катастрофічною. Болгари викопували з-під снігу замерзлу картоплю, буряк, які залишилися на колгоспних полях після збору врожаю, їли кору дерев, мілких гризунів,

обак тощо. За рахунками краєзнавців, в с. Городне від голоду померло від 1000 тис. до 1200 чоловік при загальній кількості в 1945 р. – 6615 жителів²³.

Разом із тим, деякі місцеві партійні, радянські, господарські працівники докладали багато зусиль для врятування населення від голодної смерті. В багатьох школах було організоване одноразове харчування дітей. Однак проти тих, хто не займав жорсткої позиції в питаннях заготівель і намагався за рахунок цього допомогти голодуючим, приймали жорсткі заходи: знімали з роботи і віддавали до суду. Фактично кожен шістнадцятий голова колгоспу був засуджений.

Про посуху, що різко знизила врожайність в Україні, наважився нагадати Й.В.Сталіну 15 жовтня 1946 р. секретар ЦК КП(б)У М.С. Хрущов. У відповідь надійшло розпорядження, підписане Й.Сталіним і А.Ждановим, з вимогою негайно „покінчити з небільшовицьким ставленням до хлібозаготівель”. Проте мінімальна допомога селянам Подунав'я була надана. У 1948 р. із державних резервів було виділено 41,5 тис. тонн пшениця, 4650 тонн продовольчої позики, понад 9 млн. крб. кредиту²⁴.

Колективізація 1946 – 1949 рр. та голод 1946 – 1947 рр. вплинули на чисельність болгарського населення. Як було зазначено, колективізація супроводжувалася репресіями, а також виселенням заможного населення. До Сибіру, Середньої Азії, Казахстану вивезли багато родин. Так, з с. Городне Болградського району виселено 10 родин, з с. Кірютня – 80 родин²⁵. Деякі самі залишали свої будинки та власність і заселяли села Тарутинського, Арцизького, Бородинського районів тодішньої Ізмаїльської області, в яких у минулому проживали німецькі колоністи. Саме тоді, багато сіл (Підгірне, Серпневе, Теплиця, Тарутине, Бородине та ін.) перетворились на багатонаціональні, а в деяких з них стало переважати болгарське населення. Рятуючись від голоду, десятки юнаків добровільно вербувалися на роботу за межами краю – в промислові райони України та Росії, де могли заробити на хліб. Тільки в результаті голоду кількість населення в болгарських селах Південної Бессарабії зменшилося майже на 50%.

На початку 50-х рр. була розпочата перша значна адміністративно-господарська реорганізація колгоспів – об'єднання в рамках одного села в один колгосп. Одночасно цей процес проходив і в селах Молдови – в лютому 1954 р. (Твардиця, Кірютня, Кірсове). В Ізмаїльській області об'єднання тривало декілька років (1950 р. – Кам'янка, 1953 р. – Червоноармійське, 1954 р. – Задунайка, Городне, 1956 р. – Заря). Відмічалось укрупнення і за іншими принципами: задля досягнення рентабельності слабких колгоспів їх об'єднували з економічно сильними. Так, до колгоспу „8 Березня” с. Городне був приєднаний колгосп с. Олександрівна (гагаузьке село), до колгоспу „Заря” в с. Заря – колгосп сусіднього с. Михайлівка. Важко оцінювати з економічної точки зору наскільки потрібна була ця реорганізація, але можна сказати, що вона проводилася з ініціативи центральних партійних органів без згоди селян²⁶.

В цей же час колгоспно-кооперативна власність розпочала перетворюватися на державну. Це стосувалося і деяких колгоспів Ізмаїльської області, яка в 1954 р. увійшла в Одеську область. В Тарутинському районі, тепер вже Одеської області, з ініціативи першого секретаря РК КПРС Киплуна майже всі колгоспи були перетворені в радгоспи, а потім декілька було об'єднано в один. Так, господарства болгарських сіл Виноградівка, Рівне, Ярове та в минулому німецькі села Малий Ярославець – 1 і Малий Ярославець – 2 були об'єднані в єдиний радгосп-гігант „Виноградівський”, якому належало 20 тис. гектарів землі²⁷. При утворенні таких гігантів влада ігнорувала національний фактор і господарські традиції, об'єднуючи села з різноманітним національним складом в одне господарство. У центрі розраховували, що укрупнення колгоспів дасть можливість краще використати техніку та інші матеріальні ресурси. Проте цього не сталося. Наявна на той час матеріально-технічна база радгоспів і колгоспів не вимагала і не сприяла їх укрупненню. Погано відобразилася на соціально-економічному становищі болгарських сіл, як і в усій країні, ліквідація МТС в 1958 р. Колгоспи повинні були викуповувати потрібну їм сільськогосподарську техніку, будувати для неї приміщення, створювати ремонтну базу, купувати резервні частини тощо. Попри всі негаради в багатьох болгарських селах були утворені сильні колгоспи: в Твардиці, Парканах, Червоноармійському, Городньому, Благосві, Краснознаменці тощо.

З кінця 50-х рр. у колгоспах замість натуральної оплати праці стали вводитись грошова. Це негативно відобразилося на соціально-економічному становищі сільського болгарського населення. Селянам не платили зерна, а централізовані хлібопекарні ще не були налагоджені. Перехід до грошової системи привів також до різкого зниження чисельності домашніх тварин. Причиною цього стала введена тоді система високих податків на господарства, включно на тварини.

Таким чином, після звільнення від німецько-румунських загарбників в болгарських селах півдня України та Молдови розпочалась відбудова сільського господарства. Стабільний подальший розвиток господарства передбачав, перш за все, раціональне використання природних багатств та трудових ресурсів. Нічого подібного на ділі не відбулося. Влада ігнорувала національний фактор і господарські традиції. Можна погодитись із міркуванням А.Д.Бачинського, що високий темп колективізації захопив усі без виключення чисельні національні групи селян²⁸. Насильницька колективізація 1946 – 1949 рр. та голод 1946 – 1947 рр. відбилися на чисельності болгарського населення, привели до того, що селянин відчужувався від засобів виробництва, втрачав почуття господаря. Сільське господарство болгарських сіл півдня України та Молдови, як і вся Україна та Молдова, відчувало на собі усі наслідки централізованої, командно-адміністративної, планово-розподільчої економічної системи, яка склалася в СРСР.

Примітки:

1. Тельпіс Ю.М. Болгарські села в умовах радянізації Придунайського краю (1944 – 1946 роки) // Записки історичного факультету Одеського державного університету ім. І.І.Мечникова. – Вип. 9. – Одеса, 1999. – С. 271 – 272.
2. Муниципальне підприємство Ізмайльський архів (далі МПІА). – Ф. Р – 4980, оп. 1, спр. 391, л. 15.
3. Там само. – Ф. Р – 2070, оп. 1, спр. 7, л. 11.
4. Советский Придунайский край (1940 – 1945 гг.). Документы и материалы / Сост. А.Д.Бачинский, А.П.Белобородова и др. – Одесса, 1968. – С. 303 – 304.
5. Грек И., Червенков Н. Българите от Украйна и Молдова: минало и настоящее. – София, 1993. – С. 216.
6. МПІА. – Ф.Р.–2070, оп. 1, спр. 7, л. 19.
7. Державний архів Одеської області. – Ф.Р – 4980, оп. 1, спр. 133, л. 49 – 52.
8. Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область. – К., 1969. – С. 379, 389, 455, 465; Грек И., Червенков Н. Пос. сѣч. – С.217.
9. Грек И., Червенков Н. Пос. сѣч. – С.216.
10. Тельпіс Ю.М. Вказ. пр. – С. 278.
11. МПІА.– Ф.Р.–4980, оп. 1, спр. 391, л. 3.
12. Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область. – С. 379.
13. Дихан М.Д. 200 години село Благоєво. – Одеса, 2002. – С. 134.
14. МПІА. – Ф. Р – 4980, оп.1, спр. 391, л. 5.
15. Там само. – Л. 3.
16. Грек И., Червенков Н. Пос. сѣч. – С. 217.
17. МПІА. – Ф. Р – 4980, оп. 1, спр. 391, л. 7.
18. Лебеденко О.М., Тичина А.К. Українське Подунав'я. – Кн. 2. – Ізмайл, 2000. – С. 94.
19. МПІА. – Ф. Р – 4980, оп. 1, спр. 391, л. 15.
20. Дихан М. Д. Пос. сѣч. – С. 134.
21. Чийшія: нариси історії та етнографії болгарського села Городнє в Бессарабії / Кол. авт.: А.В. Шпабашов, М.М. Червенков, Л.В. Суботін та ін. – Одеса, 2003. – С. 167.
22. Лебеденко О.М., Тичина А.К. Вказ. соч. – С. 95.
23. Чийшія: нариси історії... – С. 164.
24. Лебеденко О.М., Тичина А.К. Вказ. соч. – С. 94 – 95.
25. Грек И., Червенков Н. Пос. сѣч. – С. 208.
26. Пак там. – С. 217.
27. Пак там. – С. 218.
28. Бачинский А.Д. В семье советской. Социалистическое строительство в придунайских землях Украинской ССР. – К. – Одесса, 1984. – С. 114.

ДІЇ ЗБРОЙНИХ СИЛ ООН НА ПЕРШОМУ ЕТАПІ МИРОТВОРЧОЇ ОПЕРАЦІЇ НА КІПРІ (1964 р.)

8 серпня 1964 р. укріплені позиції миротворців на висоті Мансур біли Тілірії були одночасно обстріляні військами обох ворогуючих кіпрських громад. В розпал міжетнічного конфлікту на Кіпрі «блакитні шоломи» зробили вчинок, який назавжди залишив сумнів у світової громадськості в ефективності миротворчих операцій. Міжнародний контингент покинув свої укріплення за декілька годин, неспроможний навіть провести безпечну евакуацію жінок та дітей з вогнища конфлікту¹. Ця незначна за своїм масштабом подія мала резонанс і поставила питання щодо доцільності використання Радою Безпеки збройних сил та спроможності ООН вирішувати конфлікти силовими засобами.

Одним з самих дискусійних питань в історії Організації Об'єднаних Націй залишається проблема, пов'язана з роллю миротворчих операцій у міжнародних відносинах «холодної війни». В силу своєї довготривалості та функціональної різноманітності операція ООН на Кіпрі з 1964 р. по сьогоднішню стала показовою для багатьох дослідників та міжнародних аналітиків. Особливу дослідницьку цінність представляє початковий етап діяльності Збройних сил ООН по підтриманню миру на Кіпрі (далі – ЗСООНК) в 1964 р. Ця місія детально розглядалась радянськими спеціалістами з міжнародного права. Е. С. Кривчикова², В. С. Семьонов³, Н. І. Дороніна⁴ в працях, присвячених окремим проблемам ООН, приділяли увагу миротворчості на Кіпрі. Дослідники, які спеціалізувались в історії Кіпру також вивчали основні риси цієї операції. Л. Н. Анісімов⁵ у своїй монографії надав розгорнутий аналіз структури ЗСООНК з моменту їх створення в 1964 р. до 1986 р. В. Н. Ковальов⁶ та М. М. Оманідзе⁷ присвятили дослідження юридичним та політичним аспектам діяльності ООН на острові. Сучасні російські вчені І. В. Вахітов⁸ та О. М. Бредихін⁹, так само як і українські – В. С. Бруз¹⁰ та О. В. Троніна¹¹, досліджують різні проблеми Кіпру в тому числі миротворчу діяльність ООН. Західні вчені, такі як А. Джеймс¹², М. Харботтл¹³, Д. Феофілакт¹⁴, А. Газіоглу¹⁵, О. Ертуг¹⁶ та інші в своїх роботах розглядали питання кіпрської проблеми в контексті миротворчості ООН.

Незважаючи на велику кількість відповідних досліджень ця тематика містить багато невирішених моментів. Дискусійними та маловивченими аспектами є питання щодо позитивних та негативних результатів, які були досягнуті ЗСООНК під час першого року перебування в зоні конфлікту. Тому аналіз цієї проблеми дає можливість краще зрозуміти ступень ефективності ООН в сучасному світі, коли Організація знаходиться перед вибором шляху свого реформування.

Низка етнічних, політичних, конституційних та міжнародних прогирів в 1963 р. призвела до відкритого збройного конфлікту між представниками етнічних громад Кіпру. За рік конфронтація переросла в такі масштаби, що виникла необхідність втручання світової громадськості. В березні 1964 р. країни-члени Ради Безпеки за участю представників урядів Греції, Туреччини та Кіпру, розробили механізм функціонування майбутніх міжнародних миротворчих сил, які мали контролювати ситуацію на острові. Результатом їх праці стала резолюція ООН за номером 186, в якій були закладені основні принципи та методи дій майбутніх миротворчих контингентів на острові. В резолюції головною метою визначався намір «прикласти усі зусилля для запобігання поновлення зіткнень і, при необхідності, сприяти підтримці і відновленню закону і порядку і поверненню до нормальних умов»¹⁷.

Резолюція не могла бути керівним документом, так як містила дуже стислі та просторі рекомендації по застосуванню збройних сил. Тому Генеральний секретар опублікував спеціальне пояснення, в якому розглянув можливі шляхи застосування ЗСООНК та узагальнив їх керівні принципи. Засоби миротворчої діяльності були визначені в розміщенні постів на дорогах, контролі над роззброєнням сторін, створенні «зелених зон» для утримання общин від збройних нападів одна на одну¹⁸.

25 березня 1964 р. уряд Кіпру ратифікував Резолюцію 186. З цього моменту почалося формування ЗСООНК. Свої контингенти для міжнародних збройних сил надали Австрія, Австралія, Канада, Данія, Фінляндія, Ірландія, Швеція, Великобританія і Нова Зеландія. ЗСООНК почали функціонувати з 27 березня 1964 р., коли був призначений їх командуючий генерал-лейтенант П. С. Гіані (Індія).

Збройним силам Греції та Туреччини, розташованим на Кіпрі згідно домовленостям про гарантії безпеки острова від 1959 р., було запропоновано ввійти під командування ЗСООНК¹⁹. Греція виявила до цього проекту Ради Безпеки певний інтерес, Туреччина ж його повністю проігнорувала. Тому грецька сторона також відмовилася від цієї пропозиції. Отже, ООН не домоглася підтримки з боку країн-гарантів та безпосередніх учасників конфлікту. Таким чином, з перших днів перебування «блакитних шоломів» за місцем призначення вже виникли суттєві проблеми у відношеннях з конфліктуєчими сторонами.

Присутність військовослужбовців з Великобританії в складі ЗСООНК викликала негативну реакцію місцевого населення. Тому англомовні контингенти в миротворчих військах на Кіпрі зустріли дуже негативне ставлення до себе з боку греків-кіпріотів, які ненавиділи англійців за колоніальне минуле острова. Генеральний секретар ООН неодноразово підкреслював, що британський контингент у складі ЗСООНК мав зовсім інші повноваження, аніж збройні сили Великобританії, які контролювали військові бази острова²⁰. Але ворожість місцевого населення змушувала англомовних представників постійно підкреслювати своє неанглійське

громадянство. Так, канадці відзначали усі свої машини «кленовими листками», хоча це суперечило принципам «блакитних шоломів», проте дозволяло їм бути присутніми у тих районах, куди англійців не пускали. Через те, що англійські транспортні засоби не пропускали на кіпрських дорогах, фінський контингент відмовився від англійських машин і контролював великі території спеціальними велосипедними загонами²¹.

В основу функціонування ЗСООНК була закладена тактика інтерпозиції, яка представляла собою вклинювання між воюючими сторонами та утримання таких позицій. При цьому ЗСООНК не мали права відкривати вогонь першими, а застосовували принцип самооборони. Острів був розділений військами ООН на так звані "зелені зони". Контингенти розміщалися за національною ознакою у визначеному адміністративному регіоні і виконували поставлені перед ними задачі, а також патрулювали кордони своїх зон. У випадку перестрілки, мобільні частини вклинювалися між конфліктуючими сторонами і перешкоджали подальшій ескалації бойових дій. В своїй зоні відповідний контингент мав право вільно пересуватися, встановлювати патрулі на особливо важливих пунктах і допомагати місцевій поліції.

Були оговорені місця, закриті для «блакитних шоломів». Ці зони склалися з 23 районів вздовж узбережжя Кіпру загальною площею в 45 кв. миль (біля 72 кв. км). Крім цього, представники ЗСООНК не були допущені в портові доки міста Лімасол. Це стало підставою для Генерального секретаря висунути версію щодо поставок Грецією через даний порт зброї грецькій громаді²². Турецька сторона дотримувалась тієї ж самої думки²³.

Укріплені позиції в районах деяких селищ Кіпру становили окрему проблему для миротворчих контингентів при проведенні операції по припиненню вогню. Жодна з громад не погодилась демонтувати свої оборонні споруди, а будь-які спроби зруйнувати їх силами ЗСООНК закінчувалися опором з боку обох конфліктуючих сторін²⁴. В таких складних умовах міжнародні контингенти почали виконувати першорядні практичні цілі: зв'язок з кіпрською поліцією; супровід кіпрських патрулів, що перевіряють транспортні засоби; організацію поліцейських кордонів ООН у районах особливої напруги; розслідування інцидентів між греками і турками на Кіпрі; проведення розслідування в особливих випадках, пов'язаних з вибухами, одиночними вбивствами та перестрілками²⁵.

ЗСООНК не мали у своєму розпорядженні достатніх засобів для примусових акцій. Застосування сили полягало в руйнуванні укріплень, траншей, кулеметних гнізд. Цим займалися мобільні загоны, інші частини забезпечували збройне підкріплення і прикриття. До того ж встановлювалися патрулі на дорогах. Метою цих патрулів було запобігання контрабанди зброї. «Блакитні шоломи» також контролювали електро- і водопостачання, проводили операції по забезпеченню житлом, продуктами і медичною допомогою²⁶.

4 квітня в районі Тілірія, а потім 22 квітня біля Айос та Теодорос вибух-

нули серйозні інциденти, в епіцентрі яких опинились миротворці. З 25 по 29 число того ж місяця тривали бої північніше Нікосії. При спробі втрутитись в цю сутичку загинуло декілька військових зі складу ЗСООНК²⁷.

В липні 1964 р. в турецькій громаді острова, за підрахунками спеціалістів ООН, нараховувалося біля 10 тис. озброєних людей²⁸. Дуже складною була проблема, пов'язана з контрабандою зброї, як з боку Греції, так і з боку Туреччини. ЗСООНК намагалися перекрити канали її постачання, але цілком припинити надходження зброї на острів вони не могли.

Великий інцидент, який мали вирішити ЗСООНК, відбувся на початку липня в Киренії. Приводом інциденту стала заява начальника поліції Кіпру про те, що турецьке селище Амбеліна буде патрулюватися греками-кіпріотами. Така заява викликала протест турецької сторони. Навколо села з'явилися барикади. Греки підвели до села гармати, броневих автомобілів та 200 чол. з національної гвардії. Готувався штурм села. Представники ЗСООНК вчасно втрутилися. Завдяки їх посередництву переговори привели до того, що турецькі солдати вийшли із села, а грецькі – не ввійшли. Таким чином, сторони прийшли до тимчасової згоди.

Всього за період з 9 липня по 8 вересня в районах Нікозія, Пафос, Лімасол, Варнака та Фамагуста відбулося 289 інцидентів, пов'язаних з перестрілками і 47 інцидентів, викликаних вибухами. Дуже гострою була криза в районі Тілірія. З 5 по 8 серпня у перестрілках між громадами в Тілірії використовувались міномети і, навіть, пускові установки для реактивних снарядів. 6-й загін національної гвардії Кіпру атакував позиції турків-кіпріотів. Загін національної гвардії нараховував 2 тис. чол. і був озброєний шістьма 94-мм гарматами і бронетехнікою²⁹. Грецька сторона пояснювала це тим, що 5 серпня був вбитий грек-кіпріот зі складу національної гвардії, ще троє отримали поранення в результаті інтенсивного вогню з боку турецьких заколотників, які просунулись вперед і під прикриттям мінометного вогню зайняли укріплені позиції³⁰. Турецька сторона в усьому звинуватила греків-кіпріотів і назвала їх дії "злочином проти людства", наголосивши на масових вбивствах турецького населення³¹.

Переконана у своїй правоті, Туреччина перейшла до активних дій на острові. 7 серпня 4 турецьких винищувача типу F-100 провели демонстрацію сили. У територіальних водах острова літаки розрядили весь свій боезапас у море. 8 серпня турецькі літаки атакували греко-кіпрські війська біля населених пунктів Поліс, Коккіна і Като-Піргос. Біля Ксерокса був потоплений грецький катер, у результаті чого 5 чол. було вбито і 13 поранено. Був збитий один турецький літак. Ввечері того ж дня Туреччина нанесла авіаудар по ряду грецьких селищ. Греки-кіпріоти втратили 53 чол. і ще 125 чол. було поранено.

9 серпня військові літаки Туреччини продовжували наносити авіаудари по всьому північно-східному Кіпру. Був розбомблений госпіталь, в результаті чого загинуло 500 чол.³² Того ж дня в 13 годин 50 хвилин президент Макаріос попередив турецький уряд, що в разі продовження

авіанальотів, турецькі поселення на території Кіпру будуть атаковані без попередження.

На надзвичайному засіданні Ради Безпеки 9 серпня 1964 р. були виділені особливо небезпечні зони. У їх число увійшли: плацдарм поблизу Коккіни (близько 500 турецьких бійців), береговий плацдарм біля Лимни-тисії (біля 200 турецьких бійців), пригород Лефка (8 тис. озброєних турків) і Нікозія. На них пропонувалося зосередити максимальну увагу³¹. В ході роботи сесії була прийнята резолюція 193(1964), в якій уряди Кіпру та Туреччини дійшли згоди щодо остаточного припинення вогню³⁴.

Але 10 серпня 1964 р. відбувся ще один інцидент. Грецький представник в ООН Біціос заявив, що над територією Кіпру після підписання резолюції від 9 серпня про припинення вогню, з'явилися два турецьких літака-розвідника RF-84F, що було прямим порушенням міжнародного права³⁵. Туреччина пояснила це різницею в часі між Нью-Йорком і Анкарою і ще раз підкреслила, що непогано б роззброїти Грецію і Кіпр³⁶.

На 15 серпня 1964 р. обстановка трохи розрядилась, тому що по всій території Кіпру фіксувалися тільки одиничні постріли. Головним чином інциденти були односторонніми та випадковими. Так, 14 серпня був зроблений один постріл. Куля розбила вікно в готелі "Корнаро", де розташовувався командний пункт датської роти. В районі дислокації датського контингенту була оголошена тривога. Але при з'ясуванні обставин винуватці події пояснили інцидент тим, що постріл відбувся при розрядженні зброї³⁷. Такі випадки часто траплялись. Було дуже важко виокремити випадкові постріли від одиночних навмисних нападів.

До червня 1964 р. на Кіпрі в складі ЗСООНК знаходилось 6411 військовослужбовців, а на середину літа проявилась тенденція до регулярного їх скорочення. Це було пов'язано з фінансовою стороною питання. Поршій тримісячний термін перебування миротворців на острові обійшовся в 5.430.000 дол. США, а потім сума склала 7.300.000 дол. США³⁸. Майже незмінним залишався склад цивільної поліції. Це можна пояснити тим, що поліція в складі міжнародних контингентів була нечисленною і виконувала лише допоміжні функції.

Отже, первісні задачі, покладені в основу функціонування ЗСООНК ставили міжнародні контингенти в залежність від обставин на Кіпрі. Вже сама юридична основа присутності «блакитних шоломів» на острові обмежувала миротворців в своїх діях, відводячи їм роль допоміжних загонів, що ліквідовували наслідки збройної сутички. Невелика кількість миротворчих контингентів та їх легке озброєння не давали їм можливість здійснювати примусові акції і в більшості випадків події в конфліктній зоні розвивались самі по собі, ігноруючи будь-яку присутність «блакитних шоломів». Таким чином, можна констатувати, що із задачами «вести новити та контролювати повне припинення вогню на острові» ЗСООНК справитись навіть теоретично не могли. Але ті реальні задачі, які вони виконували на острові, повністю співпадали з практичними цілями, що ставилися перед ними.

нив перед ними Генеральний секретар. Тематика миротворчих операцій ООН взагалі та місії ЗСОООНК зокрема залишається малодослідженим та дискусійним питанням, тому має перспективу подальшого наукового дослідження.

Примітки:

1. Документ S/5950. Доклад Генерального секретаря об операциях Вооружённых сил Объединённых Наций по поддержанию мира на Кипре // Совет Безопасности. Официальные отчёты. 20 год. Дополнения за апрель, май и июнь 1964 года. – Н. Й., ООН, 1964. – С. 164.

2. Кривчикова Э. С. Вооружённые силы ООН. – М., 1965.

3. Семёнов В. С. Вооружённые силы ООН. Практика применения. – М., 1976.

4. Доронина Н. И. Международный конфликт. О буржуазных теориях конфликта. Критический анализ методологии исследования. – М., 1981.

5. Анисимов Л. Н. Проблемы Кипра: исторический и международно-правовой аспекты. – М., 1986.

6. Ковалёв В. Н. Проблема Кипра и Организация Объединённых Наций (1954-1977гг.). Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – М., 1978.

7. Оманидзе М. М. Юридическая основа вооружённых сил ООН на Кипре // Правоведение. – 1977. – № 4.

8. Вахитов И. В. Кипрский конфликт в свете международного права. Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. – Казань, 2004.

9. Бредихин О. Н. Кипрский конфликт: генезис и основные этапы развития. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – М., 2006.

10. Бруз В. С. ООН і врегулювання міжнародних конфліктів. – К., 1995.

11. Троніна О. В. Кіпрський конфлікт: історико-політологічний аналіз // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2003. – № 8. – С. 144-151.

12. James A. S. *The United Nations Forces in Cyprus*. – Ohio, 1968; James A. *Keeping the Peace in the Cyprus Crisis of 1963-1964*. – New-York, 2002.

13. Harbottle M. *Cyprus: An Analysis of the U.N.'s Third Party Role in a "Small War"* // *Small States in Modern World. The Conditions of Survival* Nicosia, Ed. by P. Worsley, P. Kitromilides. – 1974.

14. Theophylactou D. A. "German Solution" for Cyprus' Reunification or UN "Enforcement" of Peace // *Mediterranean Quarterly. A Journal of Global Issues*. – 1995. – Vol. 6. – № 3. – P. 39-51.

15. Gazioglu A. Security Council Resolution 186 and the UN Force in Cyprus (UNFICYP) // *Perceptions. Journal of international affairs*. – 1998. – Vol. III. – № 1. – P. 39-58.

16. Ertug O. *The UN's approach to the Cyprus Issue and the UNFICYP // Perceptions. Journal of international affairs.* – 2001. – Vol. VI. – № 3. – P. 135-156.

17. *Resolution 186 (1964) // Resolutions adopted by the United Nations on the Cyprus Problem. 1964-1999.* – Nicosia, 1999. – P. 5-6.

18. Документ S/5653. Записка Генерального секретаря, касающаяся некоторых аспектов функций и операций Вооружённых сил Объединённых Наций по поддержанию мира на Кипре // Совет Безопасности. Официальные отчёты. 20 год. Дополнения за апрель, май и июнь 1964 года. – Н.-Й., 1964. – С. 8-9.

19. Там же. – С. 8.

20. Там же. – С. 7-8.

21. Семёнов В. С. Указ. соч. – С. 115.

22. Документ S/5950. Доклад Генерального секретаря об операциях Вооружённых сил Объединённых Наций по поддержанию мира на Кипре // Совет Безопасности. Официальные отчёты. 20 год. Дополнения за апрель, май и июнь 1964 года. – Н.-Й., 1964. – С. 156.

23. Документ S/5790. Письмо представителя Турции от 26 июня 1964 года на имя Генерального секретаря // Совет Безопасности. Официальные отчёты. 20 год. Дополнения за апрель, май и июнь 1964 г. – Н.-Й., 1964. – С. 4.

24. Анисимов Л. Н. Указ. соч. – С. 106.

25. Документ S/5950. – С. 156.

26. Семёнов В. С. Указ. соч. – С. 126.

27. *The Blue Helmets. A Review of United Nations Peace-keeping.* – N.-Y., 1985. – P. 275.

28. Документ S/5950. – С. 157.

29. Там же. – С. 161-163.

30. Документ S/5865. Письмо представителя Кипра от 7 августа 1964 г. на имя Председателя Совета Безопасности // Совет Безопасности. Официальные отчёты. 20 год. Дополнения за апрель, май и июнь 1964 г. – Н.-Й., 1964. – С. 79.

31. Там же. – С. 76-77.

32. *Satan Storm. Cyprus.* – Athens: *The Union of Journalists of Athens*, 1964. – P. 4.

33. Документ S/5950. – С. 165.

34. *The Blue Helmets. A Review of United Nations Peace-keeping.* – N.-Y., 1985. – P. 275.

35. Документ S/5884. Письмо представителя Греции от 11 августа 1964 года на имя Председателя Совета Безопасности // Совет Безопасности. Официальные отчёты. 20 год. Дополнения за апрель, май и июнь 1964 г. – Н.-Й., 1964. – С. 89.

36. Документ S/5893. Письмо представителя Кипра от 12 августа 1964 года на имя Председателя Совета Безопасности // Совет Безопас-

ности. *Официальные отчёты. 20 год. Дополнения за апрель, май и июнь 1964 г. – Н.-Й., 1964. – С. 95-96.*

37. *Документ S/5898. Записка Генерального секретаря относительно положения на Кипре // Совет Безопасности. Официальные отчёты. 20 год. Дополнения за апрель, май и июнь 1964 г. – Н.-Й., 1964. – С. 99-100.*

38. *Документ S/5950. – С. 182.*

Сухушин М.П.

ВІЙСЬКОВА РЕФОРМА У РОСІЙСЬКІЙ ФЕДЕРАЦІЇ ТА РОСІЙСЬКА ВІЙСЬКОВА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ

Після розпаду Радянського Союзу уряд Російської Федерації задекларував проведення широкомасштабної військової реформи. Проте пройшов не один термін її завершення, але кінця реформи все ще не видно. Між тим, динамізм, характерний для сучасного стану розвитку військової справи, інтелектуалізація військової справи, швидка зміна бойової техніки, військової стратегії й тактики вимагають принципово нових підходів до формування офіцерського складу армії.

В травні 1996 р. президент Російської Федерації Б. Єльцин у листі до особового складу Збройних сил, підсумовуючи певні результати реформування армії і намічаючи основні напрями її подальшого будівництва, вказав на необхідність істотно поліпшити систему військової освіти і зберегти інтелектуальний потенціал російських офіцерів¹. Тобто російському керівництву стало притаманне розуміння необхідності офіцерів-інтелігентів в умовах наближення сучасних інформаційних війн.

Однак, як свідчать матеріали науково-практичної конференції вищих навчальних закладів “Основні напрямки виховання української військової інтелігенції у сучасних умовах” ні радянська, ні сучасна світова, в тому числі російська і українська, наука не виробила чіткого визначення поняття “військова інтелігенція”. Так В.С.Афанасенко, заступник начальника Харківського військового університету з виховної роботи, назвав аж сім складових, які характеризують військового інтелігента². Разом з тим, існує усвідомлення того, що військова інтелігенція виступає складовою частиною усього соціального кола інтелігенції, але має певні особливості, пов’язані з діяльністю в такій специфічній сфері як військова справа.

За твердженням спеціалістів, зараз в Російській Федерації продовжується другий етап військової революції, який розпочався у 1980-і рр. Однією з основних тенденцій збройної боротьби на цьому етапі визнається все зростаюче значення інформаційного континууму. Бойові системи зі штучним інтелектом стають головною зброєю війни³. Отож, ведення сучасної збройної боротьби неможливе без військової інтелігенції.

Тому в арміях світу, в тому числі і в російській, місце військового

інтелігента визначається як наявністю інформаційних технологій у складі озброєння армії, тобто значним зростанням професійних вимог до офіцерів, так і необхідністю виховання особового складу Збройних сил на засадах патріотизму та духовності. Багато в чому це досягається завдяки специфіці підготовки молодих офіцерів у військових училищах.

Між тим, значним негативним чинником, що впливав і впливає на формування особистості військового інтелігента стала переоцінка цінностей військової праці в російському суспільстві. Вже після початку широкомасштабного скорочення армії, розпочатого М. Горбачовим, армія опинилася у складному економічному та соціальному становищі: відсутність поменшкань для офіцерів, заборгованість із заробітною платою, падіння дисципліни тощо. Всі ці негативні явища посилились з початком формування армії Російської Федерації. Виник цілий комплекс проблем, пов'язаних із необхідністю соціального захисту військовослужбовців⁴.

Газета Збройних сил Росії "Червона зірка" впродовж майже усієї першої половини 90-х рр. XX ст. постійно поверталась до теми складності військового життя. Красномовним свідченням втрати суспільного престижу військової професії стали листи офіцерів і прапорщиків. Ось приклад: "Чи багато знайдеться бажаючих зайняти професійною діяльністю на таких умовах? Спочатку отримати спеціальність у закритому режимному закладі. Потім мінімум на 20 років (до отримання права на пенсію) підпорядковуватись вимозі беззаперечно виконувати любий наказ старшого на посадою і військового звання. Поповнити собою ряди безквартирних, ... жити з родиною в бараку, будівельному вагончику чи наймати крихітну кімнату за кошти, що прирівнюються до особистої місячної зарплати. Ну ти готовим завжди їхати туди, куди пошлють, на першу вимогу піти під кулі, повести десятки, сотні підлеглих, несучи всю відповідальність за їх життя і при цьому постійно читати в газетах, слухати по радіо і телепередачах їдкі коментарі на предмет твоєї збитковості. І за все це отримувати щомісяця як матеріальну оцінку суспільством твоєї особи грошовий зміст, який поступається заробітній платні прибиральників платформ на станціях метро або різнороба на будівництві"⁵.

В таких умовах складно було займатись підтримкою достатнього рівня інтелігентності в російській армії. Просліджується певна еволюція у підходах до підготовки офіцерів-інтелігентів. Ще в 1991 р., тобто за умов існування Радянської Армії, військовому вузу ставилось завдання не тільки підготувати першокласного спеціаліста, але й виховати його людиною високої культури. Вважалось, що сучасний офіцер повинен розбиратись в питаннях логіки, естетики, етики, історії вітчизняної і світової культури, володіти декількома іноземними мовами. Крім того, на той час військові вузи мали у своєму розпорядженні значну кількість високо кваліфікованих військових педагогів-інтелігентів⁶.

Проте вже через рік – два ситуація почала змінюватись, причому, в гірший бік. По-перше, розпочалось звільнення з російської армії. У

Збройних силах допустимою і природною вважалась кадрова втрата в межах 4 – 6 %. Це крім офіцерів, які звільнялись в запас за вислугою років. Але у 1992 р. цей показник у деяких видах Збройних сил наблизився до 20 %, що приблизно рівнялось випуску усіх військових училищ взятих разом⁷. Так, тільки молодих офіцерів у віку до 30 років скоротилось 35 тисяч чоловік⁸. Відповідно зреагувало і молоде покоління – різким скороченням бажаючих поступати у військові училища.

По-друге, в період так званої перебудови внаслідок зниження рівня життя значно понизився і рівень початкової підготовки абітурієнтів військових училищ. Це не дозволяло їм за чотири роки військового навчання якісно засвоїти складну техніку і озброєння, яке знаходилося у військах. Тому перед керівництвом військових вузів Російської Федерації і викладачами стало ставитись завдання підвищення фундаментальної та спеціальної підготовки. Гуманізація навчання, якій раніше приділялось багато уваги, за висновками керівників військової освіти, не повинна протиставлятися спеціальній підготовці курсантів⁹. Фактично, це означало зворотання дисциплін гуманітарного профілю і відповідно зменшення рівня інтелектуальної підготовки. За результатами соціологічних досліджень, дівчата не відрізняють курсантів військових навчальних закладів від інших хлопців за інтелігентністю і культурою спілкування¹⁰. І хоч ці спостереження робились на українському матеріалі, вони справедливі і для Російської Федерації.

По-третє, після розпаду СРСР в декількох випадках Росії прийшлося вибудовувати військову освіту майже з нуля. Так було з підготовкою офіцерів протиповітряної оборони сухопутних військ. За межами Росії опинилась академія, два із п'яти училищ, п'ять військових центрів і науково-дослідний інститут. Була втрачена можливість готувати офіцерів з вищою військовою освітою на 100 %, офіцерів командного профілю за собів ППО мсп (тп) – на 100 %, інженерів з вищою військово-спеціальною освітою – на 75 %. Між тим, на озброєнні протиповітряних сил сухопутних військ знаходилась найсучасніша зброя, окремі зразки якої не мали аналогів в арміях інших країн¹¹. Поспішні заходи щодо створення нових академій і училищ, хоч і на базі існуючих викладацьких кадрів, вели до втрати інтелектуального потенціалу військових вузів.

Саме в першій половині 90-х рр. з усією гостротою постало питання відтоку науково-педагогічних кадрів з військових навчальних закладів. Начальник управління військової освіти міністерства оборони Російської Федерації генерал-лейтенант Г.Радионов визнав наявність проблем, пов'язаних із необхідністю збереження викладацького і наукового складу. Проте вирішувати їх управління збиралось старими методами: зосередженням ад'юнктури в провідних вузах, переглядом нормування та обліку праці викладачів, об'єднанням вищих військових закладів¹². Разом з тим він жодним словом не обмовився про необхідність інтелектуальної складової військової освіти.

Тому в російському суспільстві почали з'являтися різноманітні проєкти перебудови військової освіти із врахуванням підготовки офіцерів інтелігента. Один із таких проєктів належав генерал-майору запасу О.І.Владимирову, в якому передбачалось дати курсантам базову військову освіту, де впродовж перших трьох – чотирьох років вони отримували загальну гуманітарну вищу освіту і тільки після цього переходили безпосередньо до військових наук¹³. Проте такі підходи не зустрічали підтримки у вищого командування і підготовка військового інтелігента залишилась на старому рівні.

Недовге існування російської, так само як і української, білоруської, чи будь-якої іншої армії на теренах колишнього СРСР поставило, але так і не вирішило питання про можливості використання в посткомуністичному суспільстві радянського офіцера та співвідношення їх з новою генерацією офіцерів, вихованих у національному дусі. Можливо, саме виховання інтелігента-офіцера могло б бути тим об'єднуючим фактором, який сприяв би порозумінню військових спеціалістів різних країн. Однак умови формування військової інтелігенції в сучасній Росії, так само як і в республіках колишнього Радянського Союзу, суттєво відрізняються від умов становлення офіцера-інтелігента в СРСР. У порівнянні з тим часом, зарплата на перше місце виходять чинники підвищення авторитету армії в суспільстві, забезпечення офіцерського складу всім необхідним для особистого життя і практичної військової діяльності і вже потім відбудову військово-патріотичного виховання молоді.

В Україні військові спеціалісти вже починають бити тревогу, що сучасне суспільство все більше відчуває нестачу офіцерів-інтелігентів, які виступають носіями високої культури та освіти¹⁴. Хоча в Російській Федерації питання так прямо не ставиться, однак подібна тенденція присутня. Все це вказує на необхідність вивчення питань формування військового інтелігента російської армії.

Примітки:

1. *Красная звезда*. – 1996, 25 мая.
2. Афанасенко В.С. Основні напрями виховання українського військового інтелігента у вищих навчальних закладах Збройних Сил України // Основні напрямки виховання української військової інтелігенції у сучасних умовах. – Харків, 2002. – С. 6 – 7.
3. Требін М. П. Сучасна революція у військовій справі та її вплив на формування військового інтелігента // Основні напрямки виховання української військової інтелігенції у сучасних умовах. – Харків, 2002. – С. 52 – 54.
4. Всероссийское совещание по вопросам социальной защиты военнослужащих и членов их семей. 9 – 10 августа 1993 года (Стенографический отчет). – М., 1993.
5. *Красная звезда*. – 1995, 16 февраля.

6. Красная звезда. – 1991, 9 января.
7. Красная звезда. – 1993, 17 июля.
8. Красная звезда. – 1993, 8 июля.
9. Шумляев С. Проблемы фундаментальной подготовки курсантов // Военный вестник. – 1993. – № 8. – С. 29 – 30.
10. Подоляк Я.В. Інтелігентність офіцера: напрямки формування // Основні напрямки виховання української військової інтелігенції у сучасних умовах. – Харків, 2002. – С. 125.
11. Четыре вопроса начальнику военной академии // Военный вестник. – 1992. – № 10. – С. 2 – 4.
12. Красная звезда. – 1994, 15 декабря.
13. Владимирив А.И. Военная реформа в России. – Новосибирск, 2000. – С. 244 – 245.
14. Даник Ю.Г., Карпенко О.В. Сучасні інформаційні технології в системі підготовки військового інтелігента Збройних Сил України // Основні напрямки виховання української військової інтелігенції в сучасних умовах. – Харків, 2002. – С. 159.

Букіна Т.В.

РАДЯНСЬКА ПРОВІНЦІЙНА ТОРГІВЛЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 80-х років XX століття: РАЙОННЕ МІСТО ПЕРВОМАЙСК

У середині 80-х рр. XX ст. до широкого вжитку увійшов термін „перебудова”. Політика перебудови, розпочата частиною керівництва КПРС на чолі з генеральним секретарем центрального комітету партії М.С.Горбачовим, призвела до значних змін у житті країни і світу в цілому. На XVII з'їзді КПРС у політичному доповіді М.С.Горбачова велику увагу було звернуто на підвищення добробуту народу шляхом насичення ринку різними товарами та послугами. На це й була спрямована Комплексна програма розвитку виробництва товарів народного вжитку та сфери послуг. Планувалося за п'ятирічку забезпечити більш високі темпи зростання виробництва предметів вжитку, роздрібного товарообігу, значно покращити організацію торгівлі й суспільного харчування¹.

Новий державний підхід став відповіддю на тогочасні кризові явища, що загрозливо поширювались в радянському суспільстві. Однією з причин дефіциту на споживчому ринку був брак капіталовкладень у легку промисловість. Хоча вона випускала 14% загального обсягу промислової продукції та близько 37% товарів широкого споживання, на неї припадало лише 4% фондів, що централізовано виділялися радянській промисловості.

Перехід підприємств на самофінансування значною мірою зруйнував ланцюжок постачання роздрібно торгівлі. Зорієнтовані на прибуток підприємства відмовилися від державних замовлень на невигідні види

продукції. Виробники одягу переналаштували свої лінії з пошиття дешевого одягу для літніх людей та дітей на виробництво дорожчих виробів. У першій половині 1988 р. договірні ціни на деякі нові види товарів зросли щонайменше на 50%. Якість товарів за роки перебудови також погіршилася. В 1985 р. 209 тис. пральних машин було відправлено у гарантійний ремонт, а вже у 1988 р. їх кількість зросла до 369 тис. За цей самий період кількість магнітофонів, відремонтованих у гарантійних майстернях, збільшилася з 931 тис. до 1190 тис., що становило аж п'яту частину їх річного виробництва. Якість багатьох товарів була настільки низькою, що їх неможливо було продати навіть в умовах значного дефіциту.

На руках у населення до кінця 1989 р. накопичилось близько 200 млрд. крб. Це кошти, які через відсутність необхідних товарів в магазинах знаходилися в пошуках дефіциту. На рахунках і в облігаціях було ще близько 270 млрд. крб. Бажання позбавитись цих коштів, щоб захистити від втрати добровільні і вимушені накопичення, зростали з кожним днем. Приблизно 150 млрд. крб., за різними оцінками, а можливо і більше, знаходились без товарного покриття у підприємств і банків.

Збиток коштів сягнув таких розмірів, що вони перестали бути коштами, тобто виконувати свої безпосередні функції – засобу кругообігу, розрахунків і накопичень. Падала довіра до держави, яка повсюдно була гарантом підтримки цінності національної валюти. Багато в чому саме ця вельми серйозна реальність впливала на необхідність перегляду державної політики, визначаючи ступінь радикальності і невідкладності мір по реформуванню економіки.

Незадовільними були справи, пов'язані із насиченням внутрішнього ринку товарами широкого вжитку. Причини цього достатньо глибокі: в легкій промисловості десятиліттями не оновлювалось обладнання, приблизно 40% діючого в цій галузі обладнання перевищувало амортизаційні норми.

Проявилася і явна недооцінка сфери виробництва товарів широкого вжитку. Хоча ця сфера давала 37% всіх накопичень в країні, відношення до неї партійних і радянських урядовців виходило із залишкового принципу. Крім того, багато товарів широкого вжитку вироблялись хоч і в достатній кількості, але з низькою якістю. В результаті платоспроможний попит населення явно не задовольнявся, між цим попитом і його матеріальним покриттям існував серйозний розрив.

Торгівля виступає посередником між виробництвом і споживачем. У той же час торгівля покликана здійснювати вплив на виробництво, стимулювати випуск товарів, які користуються попитом, сприяти формуванню розумних потреб у населення. В Радянському Союзі торгівля, в основному, здійснювалася через споживчу кооперацію. На XXVII з'їзді КПРС були поставлені завдання – розширити торговельні мережі, підвищити технічну оснащеність підприємств, поліпшити торговельне обслуговування і громадське харчування населення.

Якщо взяти питання розширення торговельної мережі, то слід сказати, що в цьому напрямі в УРСР велася робота – лише в 1986 – 1988 рр. кількість магазинів і торгових палаток зросла на 800 одиниць. В багатьох районах і областях зміцніла технічна база торгівлі. І все ж ситуація у розвитку радянської провінційної торгівлі залишалася неоднозначною. В 1988 р. в багатьох областях кожний п'ятий магазин знаходився в непридатному приміщенні. На Львівщині, Донеччині, Дніпропетровщині було чимало невеликих сіл, де взагалі відсутні торговельні приміщення. Їх жителям доводилось ходити в сусідні села за найменшою дрібничкою².

Винятково важлива роль на той час відводилась таким чинникам, як стан реальних доходів і життєвого рівня населення. За роки перебудови грошові доходи в колишньому СРСР збільшилися. Проте життєвий рівень знизився, оскільки виробництво не змогло впоратися із завданням задоволення попиту. В результаті на кожен карбованець, що знаходився в обігу, на початок 1990 року припадало товарів на 18 коп. Офіційне обстеження показало, що з 989 основних видів товарів лише 106 регулярно надходять у продаж. Радянський споживчий ринок був схожий на гігантську центрифугу: нескінчений потік товарів, які зникали відразу ж після надходження у продаж, був потужним чинником соціальної дезінтеграції³.

Реальність ситуації можна наочно прослідкувати на прикладі розвитку торгівлі в місті Первомайську, районному центрі Миколаївської області УРСР із населенням біля 60-ти тисяч чоловік та зі значною промисловою базою.

Аналіз річного звіту з основної діяльності Первомайського управління торгівлі за 1985 р. показує, що в сфері торгівлі уже існують значні труднощі, які свідчать про низький рівень життя населення Первомайську та району. Із непродовольчих товарів населення недоотримало: бавовняну тканину – особливо махрові рушники; швейні та трикотажні вироби – особливо верхній трикотаж та головні убори з штучного хутра. Мало постачалось засобів гігієни, особливо парфумів, мила туалетного. Значно зменшилось постачання наручних та кишенькових годинників, електро-товарів – особливо пілососів, електронасосів для води, іграшок, фотоапаратів, холодильників „Юрузань”, „Полюс”, „Кодри” – які користувалися попитом у населення даного регіону⁴.

У звіті чітко відображено і зниження реалізації продовольчих товарів. Недопоставлені були: мука, крупи, макаронні вироби, консерви (рибні та фруктові), субпродукти, риба, жири, сіль тощо. За рахунок зменшення постачання цільномолочної продукції на 80 тонн за IV квартал 1985 р. – реалізація знизилася на 31 тис. крб., а за рік реалізація зменшилася на 77 тис. крб. Місцеві поставники недопостачали 200 тонн хлібобулочних виробів, пивзавод недопоставив 2200 літрів пива, м'ясокомбінат – 17 тонн ковбасних виробів, Миколаївська кондитерська фабрика – 25 тонн кондитерських виробів. Набула поширення торгівля розливним молоком та сметаною, які були значно дешевшими, ніж фасовані. Головними причи-

нами зниження реалізації непродовольчих товарів вказувались: зниження асортименту на складах поставників та зменшення поставок і зниження купівельної спроможності населення. В результаті скорочення асортименту товарів було закрито магазин № 9 – загальною площею 60 кв. м., № 67 – площею 168 кв. м. Їх приміщення, за рішенням виконкому, були передані іншим організаціям. Загалом за рік 74 магазини, з яких: 48 продовольчих і 26 промтоварних – не забезпечили виконання плану товарообороту. Серед тих:

- магазин № 29 – парфумерний – 48,7 тис. крб.;
- магазин № 52 – дитячий світ – 86,5 тис. крб.;
- магазин № 58 – тканини-трикотаж – 82,7 тис. крб.;
- магазин № 62 – молокопродукти – 16,8 тис. руб.⁵

5 липня 1985 р. було видано постанову Ради Міністрів СРСР "Про продаж громадянам товарів тривалого використання в кредит". Перелік таких товарів визначався Міністерством торгівлі УРСР, до нього могли включатися товари (крім ювелірних виробів), які в достатній кількості були в роздрібній торгівлі. Для отримання такого кредиту керівники та головні бухгалтери підприємств, установ, організацій в установленому порядку видавали довідки. Заборонялося видавати повторні довідки робітникам, службовцям та колгоспникам до повного погашення заборгованості за раніше отримані товари в кредит, а також громадянам, що працюють тимчасово або менше одного року чи з випробувальним терміном⁶.

В 1986 р. Первомайське управління торгівлі, з метою вивчення купівельного попиту та покращення обслуговування населення, провело 13 конференцій покупців, 14 виставок-продажів продовольчих товарів та 8 непродовольчих, свято „Проводи зими”, 4 ярмарки-базари, створило 4 довідково-інформаційні пункти. Для розширення продажу непродовольчих товарів першої необхідності в 32-х продовольчих магазинах організовано куточки по продажу цих товарів. Внаслідок цих заходів товарооборот склав за рік 252 тис. крб. при плані 250 тис. крб. Продовжувалася робота по впровадженню самообслуговування. На цю систему було переведено 42 магазини із 72-х існуючих у місті⁷. Проводилась робота по виконанню рекламних робіт. За заявками магазинів виконані вивіски із розпорядком роботи магазинів, оформлені віконні вітрини. Власними силами провадилося оформлення інтер'єрів у магазинах та будувались будиночки для виїзної торгівлі – ярмарків і шкільних базарів⁸. Не дивлячись на такі дизайнерські заходи, що мали косметичний характер, головним залишався дефіцит товарів, а саме: шовкових, льняних та х/б тканин і виробів з них, шкіряного взуття, мила туалетного, синтетичних мюючих засобів, холодильників, пральних машин, швейних машин – в основному по причині недопостачання підприємствами-виробниками⁹. Спостерігалось в цьому році і значне зниження реалізації товарів продовольчої групи. Найбільш помітною була відсутність ковбас, масла тваринного, сиру, яєць, кондитерських виробів, консерв – і це не дивлячись на те, що до

торгівлі надходила продукція і місцевих підприємств: м'ясокомбінату, молокозаводу, пивзаводу, хлібозаводу, заводу „Південний Буг”, більшість з яких працювали на всесоюзний та загальноукраїнський ринок. Їх питома вага в товарообігу склала за рік 2027 тис. крб.¹⁰

Аналогічна ситуація спостерігалась протягом 1987 р. Фактично товарообіг по загальному об'єму виконано на 98,8%, в тому числі: по продовольчій групі – 100,1%; по промисловій групі – 97,2%. В порівнянні з 1986 р. був досягнутий приріст товарообігу на 2,4% – і це в основному за рахунок продовольчої групи товарів. Проте встановленого плану роздрібного товарообігу місцеве управління торгівлі не виконало¹¹. Різниця склала 714 тис. крб і в основному з причини недопостачання товарів промислової групи по фондах: шовкові тканини – 200 тис.крб.; хутро та хутрові вироби – 59,4 тис. крб.; шкіряне взуття – 381 тис. крб.; синтетичні миючі засоби – 33 тис. крб.; електротовари – 41,6 тис. крб. Поряд з цим викремилася група товарів, на які знизився купівельний попит: головні убори із штучного хутра, нитки та металопосуд – через підвищення ціни¹².

За 1990 р. із товарів промислової групи відмічено недопостачання: килимових виробів – 1,3 тис. кв. м; холодильників – 49 шт.; пральних машин – 791 шт.; швейних машин – 47 шт.; електричних самоварів – 90 шт.; піаніно – 6 шт.¹³. Загалом за 1986-1990 рр. простежується тенденція збільшення дефіциту товарів, особливо промислової групи.

Протягом усієї другої половини 80-х рр. радянські і партійні органи, торговельні управлінські структури вели роботу по організації соціалістичного змагання, результати якого відображались на екранах по соцзмаганням в кожному магазині з наступним нагородженням переможців. Діяли оперативні групи із числа працівників апарату управління, які щорічно проводили оперативні перевірки по виявленню порушень у сфері торгівлі. Найпоширенішими серед порушень були: обважування, обрахування, приховування товарів, порядок користування засобами ваги. За дані порушення винуватці притягувалися до різного роду відповідальності.

Таким чином, аналіз ситуації на прикладі тільки одного районного міста Первомайську у сфері торгівлі показав помітне погіршення соціально-економічного становища протягом другої половини 80-х рр. Суттєво підчувалась загальна тенденція того періоду – недостатня кількість товарів широкого вжитку та неспроможність держави шляхом власного виробництва задовольнити попит населення. І це при тому, що у місті розташовувались оборонні підприємства та значний військовий контингент, які вимагали особливого відношення влади.

Примітки:

1. Горбачев М.С. Политический доклад Центрального Комитета КПСС XXVII съезду КПСС. – М., 1986. – С. 59 – 60.

2. Геєць В.М. Перехідна економіка. – К., 2003. – С. 30 – 36.

3. Богомолов О.Т. *Моя летопись переходного времени.* – М., 2000. – С. 36, 37.

4. *Первомайська філія Державного архіву Миколаївської області.* – Ф 101, оп. 1, спр. 70, арк. 15 – 23.

5. *Там само.* – Арк. 21.

6. *Там само.* – Арк. 23.

7. *Там само.* – Спр. 8, арк. 2.

8. *Там само.* – Арк. 8.

9. *Там само.* – Арк. 15.

10. *Там само.* – Арк. 16.

11. *Там само.* – Спр. 94, арк. 3.

12. *Там само.* – Арк. 4.

13. *Там само.* – Спр. 113, арк. 5.

Соколовська С.П.

ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ МОДЕРНІЗАЦІЇ ТУНІСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (постановка проблеми)

Найважливішими складовими модернізації ісламських суспільств є зміна традиційних гендерних стереотипів поведінки та емансипація жінок. Емансипація жінок, більш ніж будь-яке інше питання, є пробним камінням для модернізації і вестернізації, що визначає різницю між ними. Сьогодні навіть самі крайні й самі антизахідні фундаменталісти визнають необхідність модернізації і використання в повному обсязі сучасних наукових технологій (особливо військових). Саме впровадження цих технологій розглядається ними як модернізація, і очевидне західне походження методів та інструментаріїв відновлення не викликає опору. При цьому емансипація жінок трактується як вестернізація, і для традиційних консерваторів, і для радикальних фундаменталістів вона не тільки не є необхідною або корисною, але, навпаки, згубна, тому що зраджує дійсні цінності ісламу. Її проникненню в світ ісламу, на думку фундаменталістів, варто запобігти, а там, де вона вже пустила коріння, її необхідно нещадно знищити¹.

На думку численних іноземних спостерігачів, жінки Тунісу мають більші політичні права й свободи, ніж інші жінки арабського світу². Цей факт актуалізує аналіз еволюції гендерних відносин у туніському суспільстві періоду модернізації. Слід зазначити, що спеціального дослідження у вітчизняній історіографії за цією проблемою немає. В сучасній літературі з історії Тунісу є матеріал, що дозволяє позначити загальні етапи еволюції гендерних відносин і окреслити основні проблеми аналізу цього процесу.

Початковий період модернізації туніського суспільства (початок ХХ ст. у 1957 р.) — колоніальний період. Тривалий етап французької колонізації здійснив подвійний вплив на туніське суспільство. Туніс у своєму розвитку випереджав сусідні арабські країни. Можливо, із цим пов'язаний більш інтенсивний, порівняно з Алжиром і Марокко, вплив на нього європейської культури. Іншою причиною були менш напружені, порівняно із сусідами, відносини із Францією. Французька мова, закріпившись у національній культурі, сприяла розширенню національного культурного потенціалу. Тим часом, специфіка протекторату, що зберігав в Тунісі багато інститутів традиційної влади, властивий незалежній державі, не могла не позначитися на формуванні суспільної думки й політичної свідомості суспільно активних груп населення.

До початку ХХ ст. у країні з'явилася місцева інтелігенція, що стала носієм ідеї модернізації туніського суспільства. Представники цієї течії високо цінували традиції ісламу, але виступали за засвоєння досягнень світової культури, науки й суспільної думки. Ісламофіли вважали Туніс невід'ємною частиною арабського світу й усього мусульманського Сходу, тому іслам повинен був, на їхню думку, відігравати провідну роль у суспільно-політичному житті країни. З погляду на жіноче питання, вони керувались ідеями мусульманського модернізму, суть яких полягала в тому, що потрібно правильно й послідовно застосовувати в життя принципи чистого або оновленого ісламу й звільнити жінку від рабського підпорядкування чоловікові, однак вона була зобов'язана зберегти свою національну самобутність, релігію й традиції. Жіноче питання зводилося ними до проблеми освіти³.

Наприкінці 20-х рр. у Тунісі з'являються перші жінки й дівчата з аристократичних сімей, які отримали європейську освіту. Єдиною їхньою метою було досягнення особистої незалежності. Їх майже не залучала політична або суспільна діяльність. Більше того, вестернізація частини столичної аристократії викликала різкий осуд не тільки в релігійних і консервативних колах, але й у середовищі національної інтелігенції, окремі представники якої бачили в цьому відхід від культурних традицій.

Важливою подією в історії розвитку жіночого руху Тунісу було створення 1934 р. партії Нео-Дустур, ядро якої становила європеїзована інтелігенція. Отримавши освіту у Франції та увібравши в себе демократичні ідеї, ці інтелігенти відрізнялися світською політичною концепцією й були схильні використовувати позиції ісламу для мобілізації широких мас. Соціальною базою партії були традиційні торгово-ремісничі верстви міста. Лідер цієї партії Хабіб Бургіба був прихильником модернізації на світській основі. Партія Нео-Дустур стала провідним носієм функції національної інтеграції. В 1936 р. під егідою цієї партії була створена перша жіноча організація "Союз жінок мусульманок Тунісу" під керівництвом Бешири Бен М'рад. З цього часу почався процес залучення туніських жінок до суспільно-політичної діяльності й до участі в національно-визвольній боротьбі⁴. Очевидно, що в зазначений період, не

боротьби за емансипацію, а участь у національно-визвольному русі були домінуючим фактором соціальної актуалізації частини туніських жінок.

Другий етап еволюції гендерних відносин у туніському суспільстві починається після завоювання незалежності в 1957 р. і до кінця 80-х рр. XX ст. Політичний розвиток і політична система Тунісу цього періоду були також пов'язані з ім'ям Х. Бургіби та очолюваної ним Соціалістичної дустурівської партії. В цей час емансипація жінок стає одним з напрямків державної політики. Юридичною основою для емансипації став новий Кодекс законів про родину і шлюб, що замінив сімейно-шлюбні норми шаріату. Дата прийняття його 13 серпня 1956 р. щорічно відзначається, як жіноче свято. Нове законодавство не переслідувало мети негайного руйнування історично сформованих сімейно-шлюбних інститутів. Х. Бургіба намагався перебороти запутаність в галузі правового регулювання шлюбу й родини, усунути найбільш архаїчні норми та звичаї⁵.

У січні 1956 р. була створена масова жіноча організація, яка отримала назву "Національний союз туніських жінок" (НСТЖ). Основним завданням цієї організації є боротьба за активну участь жінок у суспільно-політичному житті країни, за емансипацію. З 1 червня 1959 р. Конституція надала жінкам повні політичні права. В 1959 р. туніські жінки взяли участь у виборах у Національні збори. Внаслідок чого голова НСТЖ Радію Хаддад стала першою жінкою-депутатом Парламенту. У червні 1966 р. на IV з'їзді НСТЖ був висунутий девіз "Подальший розвиток емансипації жінки", крім того, були прийняті резолюції з економічних, соціальних, юридичних і ряду інших питань. Таким чином, члени союзу продемонстрували намір боротися за подальшу емансипацію туніських жінок. Вони вимагали рівності в оплаті праці, створення умов для професійного навчання, надання жінкам права брати участь у комітетах підприємств і сільськогосподарських кооперативах⁶.

Наприкінці 60-х рр. XX ст. в арабському світі починався "ісламський бум" і в туніському суспільстві поступово зростало незадоволення деякими аспектами емансипації, які породжувались впливом західної попкультури. Однопартійна система в Тунісі не виключала розвинені опозиційні настрої, існувала формально невизнана опозиція. Але політика стимулювання опозиції не поширювалася на організації ісламістського напрямку. Однак, до кінця 70-х рр. ісламісти в Тунісі мали добре законспіровану, централізовану організацію з загонами бойовиків. У 1981 р. вони оголосили про створення власної партії - Рух ісламського напрямку, що стала активно розвиватися на тлі численних проблем у країні, здобуваючи ореол ледве не єдиного захисника національних інтересів⁷.

З 70-х рр. розвиток жіночого руху в Тунісі значною мірою обумовлювався посиленням впливу ісламістів. Офіційна пропаганда, спрямована на рівноправність жінок, стала носити більш обережний характер, а кампанія проти традиційних мусульманських звичаїв була фактично припинена. Багато в чому це було пов'язано з розчаруванням у західній "техно-

кратичній цивілізації", що йде, на думку ісламістів, шляхом бездуховності, деградації й самознищення. Щоб уникнути непотрібної конфронтації в суспільстві, лідери жіночого руху прагнули зв'язати процес емансипації з нормами ісламу⁸.

Пожвавлення ісламських настроїв, підвищення інтересу до свого минулого, культури й традицій, призвели до відновлення деяких рис мусульманського життя, ісламського ритуалу при проведенні весіль, різних обрядів тощо.

Всі процеси модернізації другого періоду, більш-менш глибокі соціальні зміни сприяли формуванню нових ціннісних орієнтацій, які не замінили повністю, не витиснули старі цінності, але стали з ними конкурувати. І та стадія перехідності гендерних проблем, що характерна для Тунісу 80-х рр. XX ст., становить собою рух від однозначності до амбівалентності. Однак, висунута нами теза вимагає відповідної аргументації на основі аналізу джерел.

Сучасний третій етап модернізації Тунісу пов'язаний із приходом до влади в 1987 р. Бен Алі. Оцінки політичної практики цього генерала в сучасній літературі містять діаметрально протилежні характеристики. З одного боку, введення багатопартійної системи, з іншого, масові політичні репресії початку 90-х рр. проти представників опозиційних сил (ісламістів, демократів і просто правозахисників).

У 1988 р. Бен Алі перетворив правлячу СДП у Демократичне конституційне об'єднання. Прагнучи розширити соціальну базу партії, він ввів обов'язкову жіночу квоту. Так число жінок-делегатів з'їзду ДКО в 1994 р. склало 187 чоловік проти 30 чоловік в 1988 р. Здійснюючи курс "дозованої демократії" Бен Алі підкреслював, що емансипація жінки, скасування полігамії, рівність між чоловіками й жінками, залишаються основними принципами в сфері соціальної політики. Цей курс здійснювався не тільки при неухильному зростанні кількості жінок, які брали участь у суспільно-політичному житті країни, але й у підвищенні рівня освіти жіночого населення країни⁹.

Однак, й ісламісти у своїх передвиборних гаслах у 1989 р. і 1994 р. не виступали проти прийнятих ще при Бургібі законодавчих актів щодо жіночого питання¹⁰.

До кінця 90-х рр. жіночий рух у Тунісі, на відміну від більшості арабських країн, досяг значних успіхів. Це фактичне лідерство Тунісу зробило його орієнтиром для інших арабських країн у вирішенні проблем емансипації жінок. Подальший розвиток гендерних відносин у Тунісі нерозривно буде пов'язаний з аналогічними процесами в інших арабських країнах. У жовтні 2002 р. за активної участі представників туніського жіночого руху була створена Організація арабських жінок, що діє під егідою Ліги арабських держав. Ця Організація схвалена урядами 20 арабських країн і займається вивченням умов існування жінок у регіоні й розробкою відповідного законодавства.

У той же час туніський жіночий рух увійшов у контекст глобальної тенденції, яка обумовлена практичною реалізацією принципів гендерних відносин. Відповідно до реалізації положень IV Всесвітньої пекинської конференції ООН 1995 р., із цієї проблеми в Тунісі в 2002 р. була прийнята гендерна програма. У цьому документі декларуються принцип консенсусу при досягненні рівноправності жінок і чоловіків і розширення прав жінок у суспільстві, з урахуванням соціокультурних традицій туніського суспільства¹¹.

Зазначені вище тенденції розвитку гендерних відносин у туніському суспільстві вимагають розгляду наступних проблем:

— у якому ступені традиційна туніська модель гендерних відносин відповідає положенням ісламської етики;

— яким чином політика колоніального періоду в галузі освіти вплинула на процес становлення нових стереотипів гендерної поведінки;

— місце жіночого питання в туніській модерністській суспільно-політичній думці колоніального періоду в двох її варіаціях: ісламській й прозахідній;

— як була представлена проблема жіночої емансипації в цілому контексті національно-визвольного руху;

— основні складові еволюції гендерних відносин у Тунісі в період президентства Бурґіби;

— причини й наслідки відродження ісламських традицій у туніському жіночому русі (остання третина ХХ ст.);

— формування загальноарабських жіночих організацій і роль Тунісу в цьому процесі;

— характер гендерних відносин у сучасному Тунісі в контексті багатоглибкого підходу;

— сучасний стан гендерного дискурсу туніського суспільства.

Примітки:

1. Льюис. Б. *Что не так? Путь Запада и ближнего Востока: прогресс и традиционализм* / Пер. с англ. - М., 2003. - 56 с.

2. Гади Зарих. *Дауру аль-мара фит-танмияти аль-иджитмаияти аль-иктисадия фи-ль-бульдани аль-арабия* // *Аль - вахда аль - арабия*. № 110.- Бейрут, 2000.- С. 87 (араб. мов.)

3. Максименко В.И. *Интеллигенция в странах Магриба (Идеи и тенденции)*. - М., 1980.- 45 с.

4. Максименко В.И. *Политические партии в переходном обществе. Марокко. Алжир. Тунис. 20-80-е гг. XX в.* - М., 1985. - 190 с.

5. Гучетль Г.И. *Демократизация в арабском мире: опыт Туниса и Сирии*. - М., 1999. - 73 с.

6. Ворончанина Н.И. *Борьба за женскую эмансипацию в Тунисе в начале XX века (20-30-е гг.)*. - М., 1973. - 91 с.

7. Луцкая Н., Таирова Т. *Женщины Туниса.* // *Азия и Африка сегодня*. № 12. - 1961. - С. 34 - 36.

8. Ворончанина Н.И. Положение женщины в современном Тунисе // Актуальные проблемы стран Ближнего и Среднего Востока. - М., 1970. - С 29-30.

9. Комар С.П. Северная Африка: национальные модели политической культуры. М., 1997. - 37 с.

10. Гусаров В.И. Тунис: "жасминовая революция" - путь к стабильности? // Арабские страны Западной Азии и Северной Африки. - М., 1999. - С. 12-16.

11. Ghadbian N. Democratization and the Islamist challenge in Arab World.- 1992. - P. 78-79.

Крамаренко С. А.

ІРАНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1905-1911 років У КОНТЕКСТІ ШІІТСЬКОЇ ПОЛІТИЇ

У ряді країн, що пережили в ХХ ст. серйозні соціальні потрясіння і революції, Іран поступається першістю тільки Росії і Китаю.

Конституційний рух у цій країні по праву отримав назву революції 1905-1911 рр., більш того, це перша революція в ісламському світі. Загальним місцем у більшості досліджень з історії ісламських країн є визнання всеосяжного впливу ісламу на соціальну, економічну і політичну підсистеми. Однак, у сучасних вітчизняних і російських дослідженнях перша іранська революція ХХ ст., як правило, не є об'єктом аналізу. Оцінка цієї революції, у виданих за останнє десятиліття навчальних посібниках, мало чим відрізняється від тієї, що домінувала у радянській історіографії і саме ця революція підноситься як невдала спроба вестернізації¹.

У даній статті Іранська революція 1905-1911 рр. буде розглянута в контексті шіїтської політики. Такого роду аналіз необхідний не тільки для виявлення джерел реісламізації Ірану в останній третині ХХ ст., але і для визначення специфіки шіїтської політичної традиції та її відмінності від сунітської.

Вплив вищого духовництва в Ірані протягом століть визначався пануючою в країні релігією – шіїзмом, що відводив головну роль “духовній владі”. Зусиллями проалідських богословів було вироблено положення про те, що верховна влада – імамат у силу “божественного встановлення” належить роду Алі. Шіїтські богослови створили свою релігійно-філософську доктрину, у якій імамат виступає як найважливіша космічна сила, як еманация “вічного, божественного світла”, а імами – як виконавці “божественного розпорядження” є вищими авторитетами в справах віри і мирського життя. Імами не мають потреби в будь-якому додатковому джерелі влади, яким для сунітів стало, наприклад, ал-іджма – формальне

вираження колективної (общинної) волі. Спираючись на “божественну” природу імамату шиїти із самого початку розглядали своїх імамів як єдино законних і повноважних представників Аллаха на землі. Всього, як і вважають іранські шиїти, було 12 імамів. Останній нібито зник у печері під Самаррою в Іраку. Він є “прихованим імамом”, що незримо присутній у цьому світі та повинен з'явитися в якості Магді (месії), щоб відновити на Землі істинну віру – шиїзм.

Шиїти беззавітно вірять у майбутню появу імама Магді, вважаючи його “внутрішнім охоронителем мусульман”. Під час його відсутності волю імама Магді повинні виконувати його довірені особи. На положення таких довірених осіб в усі періоди історії Ірану претендують вищі шиїтські духовні авторитети. В іранському суспільстві збереглося шанобливе ставлення до духовних осіб, які неодноразово виступали в якості захисників пригнобленого й розореного народу, особливо під час іноземних навал і міжусобних війн².

В Ірані протягом століть між світською владою й духовництвом існували протиріччя, пов'язані з боротьбою за вплив у політичному й соціально-економічному житті. Відповідно шиїтській традиції духовним особам була надана можливість займатися будь-якою формою господарської діяльності, включаючи торгівлю, при цьому вказана діяльність не обкладалась податками. Частина шиїтської еліти і середній прошарок духовництва формувалась переважно вихідцями з торгово-підприємницьких кіл. Шиїтська еліта також володіла великими земельними угіддями, придбаними шляхом успадкування або вигідного одруження. Переважну частину рядового шиїтського духовництва складали мулли, які одержали елементарну духовну освіту.

Шиїтське духовництво в теологічних центрах, при гробницях святих імамів, як і в мечетях і медресе, протягом століть пропагувало єдність релігії і політики.

У період правління династії Каджарів між шахами й вищим шиїтським духовництвом нерідко виникали гострі протиріччя. Опираючись на шиїтські догми про тимчасовий характер світської влади, духовництво розглядало владу каджарських шахів як незаконну. В основі тимчасового характеру світської влади лежить принцип шиїзму про “схованого” дванадцятого імама Магді. Цей принцип має, насамперед, соціальний зміст і пов'язаний з надією народу на порятунок відгноблення за допомогою божого посланника³.

У 90-ті рр. XIX ст. в середовищі шиїтської опозиції почали поширюватися антишахські настрої. Шиїтське духовництво виступало як самостійна сила, що здатна протистояти шахському режиму й впливати на суспільно - політичне життя країни. Зазначимо, представники іранської інтелігенції, підкреслюючи необхідність значних реформ у суспільстві, відводили шиїтському духовництву провідну роль. У цьому аспекті слід згадати видатного просвітителя Мальюк-хана (1833–1908), який був ініціатором встановлення в Ірані конституційної монархії. Вивчаючи

європейську філософію у Франції, Мальок-хан дійшов висновку, що «пошуки взаємозв'язку між іранською державністю та європейським способом державного керівництва – безнадійна спроба». Характерною особливістю діяльності Малька-хана було прагнення примирити пропонувану їм систему перетворень із традиційними засадами релігії. Визнаючи ведучу роль ісламу, Мальок-хан стверджував, що «європейці не в змозі оцінити реальне значення Корану. Канони ісламської релігії є кращим законодавством у світі». Для пропаганди своїх реформ, спрямованих «на благо всього людства взагалі і перського народу особливо», реформатор намагався органічно пов'язати намічені перетворення із принципами «гуманності і людинолюбства ісламської релігії»⁴.

Антизахідні потенції духовництва, його конфронтація зі світською владою, близькість із купецько-підприємницькими верствами й незаперечний авторитет серед широких народних мас дозволив шийтським улемам очолити революцію 1905 - 1911 рр. Одночасно шийтське духовництво не заперечувало необхідності запозичення у європейців “розумних” нововведень, але підкреслювало, що вони повинні бути приведені у відповідність до норм шаріату. Таким чином, шийтське духовництво, а насамперед вище, на початковому етапі революції у боротьбі за встановлення конституції фактично відігравало провідну роль. Виступивши проти поневолювання Ірану іноземними державами, за обмеження влади шаха й створення парламенту, духовенство розраховувало використати результати революції для зміцнення своїх позицій. І це йому вдалося, під тиском масових виступів Каджари змушені були у серпні 1906 р. видати указ про введення конституції в Ірані. Зокрема, документ наголошував, що після скликання меджлісу, який повинен бути утворений на благо країни й відповідно до основ шаріату, устав повинні виробити самі його члени.

7 жовтня 1907 р. шах підписав доповнення до основного закону — найбільш важливу частину іранської конституції. Шийїзм був проголошений офіційною релігією Ірану. Друга стаття доповнення передбачала створення комітету з вищого духовенства із правом накладення вето на законопроекти, які не відповідали духу й букві ісламу. Ця стаття не повинна була піддаватися змінам до появи “схованого імама”. Таким чином, в Ірані був утворений ісламський парламент (меджліс) і прийнята ісламська Конституція. Проголошувалися також принципи рівності громадян перед законом, недоторканість особи й власності. Дозволена свобода друку, товариств і зборів, за умови, якщо вони не вносять релігійної і державної смути, не порушують закон. Вивчення та викладання наук, ремесел і мистецтв дозволено за умови відповідності нормам ісламу⁵.

Підкреслимо, прийнята конституція базувалася на принципах двозаконня: конституційно-монархічної законності, що була тимчасовою і повинна була існувати до приходу Магді, у відсутності якого його волю виконували вищі духовні особи. Очевидно, що доповнення до основного за-

кону, так само, як й основний закон, відбивали інтереси духовенства й враховували домагання шіїтських улемів на владу.

Після прийняття доповнення до основного закону вище духовенство (за винятком його меншості, пов'язаної із шахським двором), як свідчать джерела, поступово виступило проти поневолювання Ірану імперіалістичними державами, за обмеження влади шаха й збереження парламенту. Варто підкреслити, що навіть ті дослідники, що не виказували симпатії до іранського духовенства, відзначали його домінуючий вплив на народні маси. Більш того, ці автори змушені були визнати, що селянство, «антиконституційне за своєю сутністю», не виступило проти введення конституції винятково завдяки духовенству⁶.

Після розгрому меджлісу в 1908 р. і воцаріння реакції розпочалася нова хвиля конституційного руху, значну роль в розвитку якого відігравало духовенство. Центром шіїтської опозиції антиконституційному режимі стають Неджеф і Кербела. Улеми в усіх місцях закликали населення не сплачувати податки шахові-гнобителів, який «знаходиться в стані війни із імамі заман (прихованим імамом)». Таким чином, збройна боротьба супроти шахського режиму отримала релігійне благословення⁷.

У липні 1909 р. конституціоналісти перемогли і у листопаді розпочали роботу меджліс другого скликання. Демократи, які не були парламентською більшістю, розгорнули в меджлісі боротьбу за встановлення контролю над вакфами. Вони також вимагали змінити закон про вибори і наполюгали на розширенні представництва релігійних меншостей у меджлісі. Головною мішенню демократів було саме духівництво, що слід «винищити» як «реакційний клас». Меджліс і уряд, дезорганізовані протистоянням політичних еліт, виявились фактично недієздатні. Крім того, конституційна влада опинилась під сильним зовнішнім тиском. Росія та Англія у 1911 р. фактично ініціювали розпуск парламенту.

Іранська революція 1905 - 1911 рр. була першою спробою духівництва перетворити іранське суспільство в душі шіїтської політії.

На закінчення відзначимо, що на події іранської революції 1905 - 1911 рр. значно вплинули різні фактори: відцентрові тенденції, носіями яких були представники кочового населення Ірану, специфіка соціальної структури перехідного суспільства, вплив західних ідей і російської соціал-демократії, політика Росії й Англії. Однак, саме шіїтська політична традиція виступала як об'єднуючий фактор і більшість населення безумовно були її прихильниками.

Примітки:

1. Васильєв Л.С. *История Востока.* – Т.2. – М., 1994. – С.157 – 159; *Но вейшая история стран Азии и Африки, XX век.* – Ч. 1. – М., 2001. – С.110 – 113.

2. Прозоров С.М. *Ислам как идеологическая система.* – М., 2004. – С. 282 – 285; Керр Д. *Единство и разнообразие в исламе* // *Религии мира* / Пер.

с англ. – Белфакс, 1994. – С.332-333; *Religions and Politics in Iran*. – New Haven, 1983. – P.34 – 38.

3. Jameelah M. *Islam and Modernism*. – Lahore: Mohammad Yusukhan, 1977. – P.11 – 22.

4. Анаркулова Д.М. Мальком-хан и шиитское духовенство в Иране // *Народы Азии и Африки*. – 1989. – № 4. – С. 109.

5. Lambton A.K.S. *The Persian Ulama and Constitutional Reform* // *Le sh_sme im_mite*. – Paris, 1970. – P. 267 – 268.

6. Keddie Nikki R. *Iranian Revolution in Comparative Perspective* // *The American Historical Review*. – 1983. – Vol. 88 – P. 580 – 587; Hamid Algar. *Religion and the State in Iran, 1785-1806. The Role of the Ulama in the Qajar Period*. – Berkeley, 1969. – P.56.

7. Годс М. *Реза Иран в XX веке. Политическая история*. – М.: Наука, 1994.

Поспелов А.С.

ВІЙСЬКОВО-ТЕХНІЧНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО ПНР, ЧСРСР, НРБ З КРАЇНАМИ БЛИЗЬКОГО СХОДУ ТА ПІВНІЧНОЇ АФРИКИ В СЕРЕДИНІ 70-х – НА ПОЧАТКУ 90-х років XX століття

70-ті – початок 90-х рр. XX ст. відзначались великою кількістю війн, збройних конфліктів та конфліктних ситуацій на Близькому Сході та в Північній Африці. Всі без виключення країни-учасниці конфліктів у вказаних регіонах відчували гостру необхідність в придбанні засобів ведення бойових дій (зброї та військової техніки), а також добре підготовлених спеціалістів, спроможних проводити обслуговування різноманітного озброєння, навчати місцеві кадри та допомагати всебічному розвитку військової промисловості країн Арабського Сходу. Не дивлячись на серйозні політичні, економічні та військові зв'язки близькосхідних та північноафриканських країн з великими державами (США, Великобританією, Францією, СРСР та КНР), вони всілякими засобами намагалися розширити джерела надходження засобів ведення війни з інших промислово розвинутих країн. Це дозволяло державам – учасникам конфліктів не тільки мати певний економічний вигравш (з'являлася необхідність закуповувати сучасну, однак більш дешеву військову техніку та зброю), але й отримувати низку політичних переваг. Таким чином, в деяких ситуаціях, була можливість позбутися “опеки” з боку великої держави, а крім того отримати таку зброю, яку велика держава поставляти відмовлялася.

Доволі серйозними партнерами близькосхідних та північноафриканських країн у вказаний період часу були держави Східної та Центральної Європи, у тому числі – Польська Народна Республіка (ПНР), Че-

хословацька Соціалістична Республіка (ЧССР), Народна Республіка Болгарія (НРБ). За своїм рівнем розвитку і особливо в галузях військово-промислового комплексу (ВПК), ці держави були приблизно рівні, за виключенням НРБ, військова сфера котрої була менш розвинута, чим у двох західнослов'янських держав. Політично, ПНР, ЧССР та НРБ входили до складу Організації Варшавського Договору (ОВД), завдяки чому їм відкривалась можливість доступу до сучасних радянських озброєнь й технологій. Таке положення названих держав сприяло ефективному розвитку їх ВПК, який мав значний експортний потенціал.

На відміну від інших трьох держав ОВД – Німецької Демократичної Республіки (НДР), Угорської Народної Республіки (УНР) та Соціалістичної Республіки Румунії (СРР), саме слов'янські держави ОВД найбільш активно співробітничали у військово-технічній сфері з країнами ісламського Сходу. Вказана ситуація визначилася кількома факторами. По-перше, НДР та УНР переважно орієнтували свій ВПК на виробництво продукції для власних збройних сил і якщо торгували нею, то здебільшого за межах ОВД. По-друге, не дивлячись на активні заходи уряду СРР по розвитку власного ВПК, румунська продукція не користувалася попитом за кордоном через її низьку якість. Так, наприклад, Єгипет та Ірак, придбавши в середині 1970-х рр. кілька десятків румунських танків TR-580 та TR-77 відмовились від співробітництва з Бухарестом¹.

Ще до Другої Світової війни в Польщі та Чехословаччині діяла достатньо потужна військова промисловість, яка виконувала чисельні замовлення інших держав (особливо чехословацька). В післявоєнний період, ВПК цих країн отримав ще більший розвиток завдяки проведенню індустріалізації Польського Помор'я (там були побудовані одні з найкращих в Європі суднобудівні підприємства в Гданську, Гдині та в Щецині) та Словаччини (вступили в дію заводи з виробництва бронетанкової техніки в Дубниці). В результаті ПНР та ЧССР випускали не тільки велику кількість військових систем по радянським ліцензіям, активно займаючись їх модернізацією, а й розробляли та створювали деякі види зброї і військової техніки, що поступала на оснащення армій всіх країн ОВД, включаючи й Радянський Союз (наприклад десантні кораблі з Польщі (понад 100 одиниць) та навчально-тренувальні реактивні літаки з Чехословаччини (більше 4000 екземплярів)².

Висока якість та відносно низька ціна військової продукції ПНР та ЧССР сприяли її успішному продажу на ринках держав Близького Сходу та Північної Африки. Причому на експорт у вказані регіони направлялися не тільки оригінальні суто польські чи чехословацькі види зброї, але й військова техніка радянських зразків³. Це повністю відповідало політичним інтересам Радянського Союзу, так як дозволяло в деяких ситуаціях різноманітиту постачальників військової техніки у країни, орієнтовані на Москву, або надсилати зброю туди, куди СРСР поставити її не міг. Так, наприклад, після арабо-ізраїльської війни 1973 р., ЧССР передавали

Єгипту авіаційну техніку радянського зразка безпосередньо з лав власних Військово-повітряних сил. ПНР постачала зенітно-ракетні комплекси “Квадрат” (40 одиниць) та танки Т-72Г (250 екземплярів) в Ірак за часів радянського ембарго 1980-1983 рр.⁴

Втім, на потенційних покупців своєї військової продукції ПНР та ЧССР виходили все ж таки самостійно, ставлячи на перший план суто економічні, а не політичні (чи стратегічні, як СРСР) інтереси. При цьому, суттєвим моментом була діяльність в країнах-покупцях польської та чехословацької військової техніки, бригад спеціалістів (насамперед із заводів-виробників), які обслуговували її на місці та навчали національні кадри (разом з військовими радниками). Слід відмітити, що безпосередньо в бойових діях відряджені поляки, чехи та словаки участі не приймали. Відносно військових радників з ПНР та ЧССР, рівно як і військових радників з НРБ прямих доказів їх присутності в зонах бойових дій немає, хоча виключати таку можливість не можна через відомі приклади участі військових радників Чехословаччини в Синайській кампанії 1956 р. та у В’єтнамській війні 1959 - 1975 рр.⁵

Прослідкувати поставки наявної у користуванні військової техніки радянського зразку з ПНР та ЧССР у держави Близького Сходу та Північної Африки дуже складно, рівно як і зброї, виробленої по радянських ліцензіях на підприємствах західнослов’янських країн. Пов’язано це з тим, що вона постачалася разом з радянською, а остання могла направлятися і через ПНР та ЧССР. Суттєву роль грав і режим секретності, через що відомості про військово-технічне співробітництво західнослов’янських країн зі своїми партнерами з ісламського Сходу у відкритих західних публікаціях носили здебільшого оціночний і не завжди достовірний характер. Можна лише впевнено констатувати факт активних й чисельних поставок засобів ведення війни у фінансово забезпечені арабські країни, такі як Ірак, Лівія, Сирія та у Іран. Так, за часів ірано-іракської війни 1980 - 1988 рр. в Ірак з ЧССР надійшло 300 танків Т-55 та 1700 бойових машин піхоти БМП-1, а в Іран 400 БМП-16.

Значно більше інформації по поставках в країни ісламського Сходу засобів ведення війни оригінальних зразків, тобто тих, що не вироблялися в СРСР. Так, Чехословаччина активно продавала свої легкі учбово-тренувальні літаки L-39С «Альбатрос» в Алжир (7 одиниць), Ірак (22), Йемен (12), а більш застарілі L-29 “Дельфін” в Єгипет (більше 200 одиниць). Спеціально по лівійському замовленню був розроблений учбово-бойовий варіант “Альбатроса” - L-39ZO (Zagraniczny Obchod – закордонне замовлення). Таких літаків в Лівію надійшло 181 екземпляр, в Ірак – 59 (активно використовувалися у війні з Іраном), в Сирію — 55. На замовлення Сирії озброєння “Альбатросу” було посилено, в результаті чого країна придбала ще 44 таких літаків – модифікація L-39ZA (Zagraniczny z Artileriyu – закордонний з артилерійським озброєнням)⁷. Легкі транспортні літаки чехословацького виробництва L-410 “Турболіт”, створений виключно на

експорт чехословацькими авіапідприємствами, також був відомий серед арабських замовників (Лівія придбала в 1983 р. 30 одиниць, а Ірак 20)⁹.

Аналогічний успіх очікував і 152-мм самохідну (колісну) гаубицю “Дана”, розроблену в ЧССР на базі відомої у багатьох країнах світу вантажівки “Татра-813”. Однак, крупні замовлення на цю унікальну артсистему подали країни ОВД (навіть СРСР придбав 167 одиниць), через що єдиним покупцем “Дани” за межами Європи стала Лівія – 160 одиниць¹⁰.

Разом з колегами із ПНР конструкторами ЧССР був розроблений колісний бронетранспортер ОТ-62/64 (в Польщі називався SCOAT-2AP), створений також на базі “Татра-813”. Крупні партії цих панцерників придбали Ірак та Лівія, Сирія, а кілька десятків надійшло в Іран (в тому числі й трофейні іракські) та Алжир і Судан¹⁰.

Самі ж поляки активно експортували польські варіанти радянського вертольота Мі-2, танків Т-55 та Т-72, однак головний успіх польського ВПК пов'язаний з середніми десантними кораблями проєктів 771 та 773, відомих в НАТО як тип Polnochny A,B,C. 8 одиниць придбав Єгипет, 6 – Лівія, 4 – Ірак, по 3 – Сирія та Алжир, причому останні країни отримали ці кораблі з СРСР, військовий флот якого в свою чергу був головним їх замовником¹¹.

Необхідно відмітити і те, що в галузі артилерійсько-стрілецької зброї ВПК слов'янських держав просто не міг конкурувати з СРСР, хоча в ПНР та ЧССР були створені чудові зразки, в тому числі й на базі радянських проєктів (наприклад в Чехословаччині автомат Чермака vz.58P, схожий на всесвітньо відомий автомат М.Т.Калашнікова, однак оригінальний по всіх деталях¹²). Радянські артилерійські системи й стрілецька зброя були беззаперечними лідерами на світовому ринку і навіть добре розвинута стрілецька промисловість Чехословаччини (фабрика “Чеська збройовка” в м. Брно відома ще з ХІХ ст.) вимушена була постачати свою продукцію під егідою СРСР. Цим і пояснюється факт слабкого поширення в світі (мається на увазі повномасштабне оснащення армій цілих держав) чеської стрілецької зброї, яка продавалася невеликими обсягами переважно військово-політичним організаціям, наприклад палестинським¹³. Польська ж стрілецька зброя мала виключно внутрішнє поширення. Достатньо ефективне військово-технічне співробітництво ПНР та ЧССР з країнами Близького Сходу та Північної Африки у 1970 - 1980-ті рр. продовжувалося і в подальшому, щоправда вже в нових геополітичних умовах.

На відміну від двох попередніх країн військово-промисловий комплекс Народної Республіки Болгарії не був настільки розвинутим, оскільки його створення розпочалося фактично з нуля після закінчення Другої Світової війни. При цьому, побудовані на початок 1970-х рр. болгарські військові підприємства здебільшого працювали не на експорт, а на оснащення збройних сил Болгарії сучасною бойовою технікою, виробленою по радянським ліцензіям. Однак, не дивлячись на всі зусилля уряду країни, все ж таки, болгарський ВПК не міг повністю оснастити зброєю власну армію. Тому

НРБ не експортувала наявну в користуванні радянську військову техніку, через потребу в ній Болгарської Народної Армії. Достатньо сказати, що на її оснащення на початку 1990-х рр. знаходилися радянські моделі часів Другої Світової війни – танки Т-34-85 та самохідні артсистеми СУ-100¹⁴.

Втім, починаючи з середини 1970-х рр. Болгарія була доволі серйозним партнером для держав Близького Сходу та Північної Африки. Як свідчать мемуари керівника болгарського ВПК у 1974 — 1988 рр. Огієна Дойнова, уряд країни, намагаючись подолати економічну кризу початку 1970-х рр. і розрахуватися із зовнішнім боргом, здійснив масштабну програму по переорієнтації найбільш розвинутих військових підприємств на експорт своєї продукції не стільки в держави ОВД, скільки в країни “третього світу”¹⁵. В результаті, НРБ почала активно торгувати окремими зразками зброї та військової техніки, вироблених на власних підприємствах, і якою вже повністю була оснащена БНА. Також НРБ надавала технічну й технологічну допомогу деяким державам Арабського Сходу, тим самим розширюючи військово-технічне співробітництво з ними.

Така політика принесла успіх. Так, якщо у 1972 р. НРБ експортувала військової продукції на 25 млн. долларів, то вже у 1989 р. більш ніж на 700 млн., причому переважно в країни Азії та Африки. З 29 країн вказаних регіонів, найбільш масштабні контракти були ухвалені з Іраком, Іраном, Сирією, Єгиптом, Алжиром та Лівією. Туди надходили крупні партії болгарської стрілецької зброї, різноманітні боеприпаси, ручні протитанкові гранатомети РПГ-7, переносні зенітно-ракетні комплекси “Стрела-2М” та апаратура радіозв’язку¹⁶.

На початку 1990-х рр. ВПК Болгарії досяг можливості працювати спеціально по іноземним замовленням, постачаючи в країни ісламського Сходу техніку власної розробки. Так, болгарські технічні спеціалісти по завданню командування військового флоту Алжиру створили проект патрульного корабля на базі радянського малого ракетного корабля проекту 1234 і сприяли будівництву 2 одиниць на алжирських верфях¹⁷. А сконструйована в 1991 р. на базі радянського транспортера МТ-ЛБ бойова машина піхоти БМП-23 та її варіант БМП-30 призначалися виключно на експорт в Ірак та Єгипет, хоча і була розроблена на замовлення збройних сил НРБ¹⁸. Однак, суттєві зміни в міжнародній ситуації та в економічному положенні Болгарії початку 1990-х рр. не дозволили активно експортувати цю перспективну БМП у вказані країни.

В цілому, слов’янські держави ОВД прагнули до військово-технічного співробітництва з країнами Близького Сходу та Північної Африки, виключно з економічних, а не з політичних чи ідеологічних міркувань. ПНР, ЧССР, НРБ в основному виробляли сучасну, просту і дешеву зброю і військову техніку. Вона якщо і поступалася по тактико-технічним характеристикам аналогічним радянським зразкам, то не зовсім суттєво, однак її якість, дизайн і оригінальні технічні рішення робили її експорт чисельним і перспективним.

Експортна політика слов'янських держав ОВД виявилась корисною для них, оскільки значні валютні надходження дозволяли у випадку НРБ та ПНР долати кризові явища у власній економіці. Більше того, як довів історичний досвід, саме активний і самостійний пошук потенційних покупців, здійснений урядами ПНР, ЧССР та НРБ, навіть попри позицію СРСР, призвів до того, що в 1990-х рр., вже в нових геополітичних умовах, Польща, Чехія, Словаччина та Болгарія зберегли зв'язки зі своїми партнерами на Близькому Сході і в Північній Африці, а високий технічний рівень розвитку ВПК цих країн робить подальший експорт військової продукції слов'янських держав в країни ісламського Сходу перспективним.

Примітки:

1. *Танки НАТО против Варшавского договора* // *Танк. Военно-исторический альманах*. – Вып. 2. – Рига, 1999. – С. 26; *Барятинский М. Средние и основные танки зарубежных стран (часть 2)* // *Бронекolleкция*. – 2002. – № 2. – С. 3.

2. *Павлов А.С. Боевые корабли СССР и России 1945-1995*. – Якутск, 1996. – С. 143, 145, 146; *Якубовский В. Л-39 «Альбатрос»* // *Крылья Родины*. – 1997. – № 5. – С. 19-20.

3. *Вертолёты стран мира* /под ред. В.Г. Лебеда. – М., 1994. – С. 95; *Бутовски П. Новые модификации Ан-28 для вооружённых сил Польши* // *Авиация и время*. – 1995. – № 4. – С. 44; *Никольский М., Шпаковский В. Модернизация советских танков за пределами России* // *Техника и оружие*. – 1999. – № 8. – С. 19-24; № 9. – С. 26-29.

4. *SIPRI Yearbook. World armament and disarmament*. – L., 1985. – P.216.

5. *Котлововский А. МиГ-21 в локальных конфликтах*. – К., 1997. – С. 9; *Жирохов М., Котлововский А. В небе Синай. Год 1956* // *Авиация и время*. – 1998. – № 3. – С. 45.

6. *SIPRI Yearbook. World armament and disarmament*. – L., 1986. – P.190-223; *SIPRI Yearbook. World armament and disarmament*. – L., 1989. – P.230-268.

7. *Kucera P., Vraný J., Novotný J. Aero L-39 Albatros*. – Praha, 1988. – S. 35-39; *Котлововский А., Солар М., Мараев В. «Альбатрос» - Птица Пражской весны* // *Авиация и время*. – 2005. – № 6. – С. 10.

8. *Flieger Jahrbuch, 84*. – Berlin, 1984. – S. 65; *Зарубежное военное обозрение*. – 1993. – № 3. – С. 35.

9. *Гусев С. Сухопутные войска Ливии* // *Зарубежное военное обозрение*. – 1997. – № 10. – С. 21; *Никольский М., Ильин В. Колёсная бронетехника*. – М., 2001. – С. 447.

10. *Никольский М., Ильин В. Указ. соч.* – С. 188.

11. *Боевые корабли мира 1991-1992. Справочник* / Под ред. Ю.Апалькова. – М., 1993. – С. 19, 163, 205-206; *Павлов А.С. Указ. соч.* – С. 145-140,

- Танки НАТО против Варшавского договора // Танк. Военно-исторический альманах. – Вып. 1. – Рига, 1999. – С. 37; Вып. 2. – Рига, 1999. – С. 25.*
- 12. Жук А.Б. Стрелковое оружие. – М., 1992. – С. 619.*
- 13. Мишелети Э. Элитные вооруженные силы. – М., 1998. – С. 86.*
- 14. Державин К. Сухопутные войска Болгарии // Зарубежное военное обозрение. – 1995. – № 6. – С. 12-13.*
- 15. Дойнов О. Спомени. – София, 2002. – С. 81.*
- 16. Тамо ж. – С. 88-91.*
- 17. Боевые корабли мира 1991-1992... – С. 17.*
- 18. Шунков В.Н. Бронетехника. – Минск, 2000. – С. 124-125; Холяковский Г.Л. Боевые гусеничные машины 1919 – 2000. – Минск, 2001. – С. 432-433.*

Розділ IV

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Добродум О.В.

ПРОБЛЕМАТИКА ВИКОРИСТАННЯ ІНТЕРНЕТУ В ІСТОРИЧНОМУ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВІ (ДЕЯКІ МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ)

Інтенсифікація інформаційних процесів, що очевидним чином впливає на хід історичного процесу, спричинила виникнення уявлень про сучасну цивілізацію як про електронну, дігiтальну, технотронну, уподібнюючи її до інформаційної супермагістралі, віртуального співтовариства, всесвітньої бібліотеки, цивілізації свідомості, суспільства відповідальності комп'ютерних професіоналів та ін. Емпіричним підтвердженням означеної тенденції є закон Гордона Мура, сформульований ще в 1960-і рр., згідно з яким обсяг комп'ютерної пам'яті (а також розмір мікросхем, швидкодія процесора й ін.) подвоюється приблизно щодва роки. На підставі цього закону прогнозується, що комп'ютери перевершать за потужністю людський мозок у першому десятилітті ХХІ ст., програмне забезпечення, що повністю імітуватиме людське мислення, з'явиться в другому десятилітті, а повнофункціональне злиття людського й машинного інтелекту відбудеться до 2030 р.¹ Показово, що швидкість збільшення інформації наростає разючими темпами: так, період подвоєння створюваної інформації скоротився з 10 років в 1970-і рр. до одного року за даними ЮНЕСКО на 2003 р.²

Факт лавиноподібного збільшення потоку електронної інформації з усією очевидністю порушує питання про появу якісно нового історичного джерела – електронних ЗМІ, до яких відноситься й Інтернет. Тут варто зауважити, що в нашу дігiтальну епоху всі ЗМІ є оцифрованими, причому характерна тенденція до їхньої конвергенції³.

Проблема джерелознавчого аналізу електронних документів, систематизації й категоризації електронних джерел є злободенним питанням сучасного етапу розвитку історичної інформатики. Саме тому в цей певною мірою переломний етап інформаційної історії людства актуалізується пи-

тання про оптимізацію методології історичного джерелознавчого аналізу електронних ЗМІ й особливо Інтернету.

Інтернет перебуває нині на етапі свого розквіту: так, комп'ютерні бібліографічні системи й інші види обробки інформації почали розвиватися в 1960-і рр. Рунет (російськомовний сегмент Інтернет-простору) було утворено 7 квітня 1994 р., коли Міжнародна організація InterNIC зареєструвала домен верхнього рівня RU. Проте, реально життя російської мережі розпочалося раніше: 1990 р. було зареєстровано домен для Радянського Союзу - SU, проте, оскільки поширення глобальної мережі в СРСР збіглося з його розпадом, замість одного домену SU згодом з'явилося 15 доменів для колишніх союзних республік, нині незалежних держав⁴.

60-і рр. XX в. – етап квантифікації в США, характеризований опануванням істориками машинних мов, зростанням архівів історичної інформації⁵. Основним центром досліджень з "кількісної історії" був Міжуніверситетський консорціум з політичних досліджень в Анн Арборі, організований 1962 р., а також Центр політичних наук Інституту соціальних досліджень у Мічиганському університеті. 1965 р. при національному комітеті була організована Комісія з застосування математичних методів у суспільних науках. Напрямок "кількісної історії" у США має власні періодичні видання, насамперед "Historical Methods Newsletter" і "Journal of Interdisciplinary History", проводяться регулярні семінари й колоквіуми з "кількісної історії", активно діють історики-кліометристи.

На пострадянському просторі лідером у даному напрямку можна вважати Асоціацію "Історія й комп'ютер", що в листопаді 1992 р. була зареєстрована в Москві і об'єднала істориків з Росії й країн СНД. Створення Асоціації уможливилось завдяки накопиченому ще в радянський час досвіду кліометричних досліджень і, зокрема, діяльності співробітників лабораторії історичної інформатики при історичному факультеті МДУ ім.М.В.Ломоносова. Асоціація "Історія й комп'ютер" у свою чергу є одним з відділень Міжнародної Асоціації "History and Computing" (АНС), що була створена 1986 р. і координувала діяльність істориків різних країн, які застосовують у дослідницькій практиці й навчальному процесі комп'ютерні методи й технології.

Саме зазначений короткий період став етапом інтенсифікації впровадження інформаційних технологій в царину гуманітарних і суспільних наук, у результаті чого утворилася суміжна галузь "гуманітарна інформатика" і "історична інформатика". Причому, як вважає В.В.Подгаєцький, особливості, властиві джерелознавству XX ст., з одного боку, не звужують його пізнавальний простір до меж "історичної інформатики", а з іншого – дають підстави вважати "історичну інформатику" його важливою, структуроутворюючою складовою⁶.

Комп'ютерна революція, що розпочалася в точних науках із часів II світової війни, нібито навіть породила нове покоління істориків. І як

електронне історичне джерелознавство є сучасною фазою розвитку історичного джерелознавства, так і застосування Інтернету як історичного джерела відкрило новий етап розвитку в історичній інформатиці, що традиційно артикулює застосовність математичних, соціологічних, статистичних методів в історичних дослідженнях, кількісних і машинних методів обробки статистичної інформації.

При ознайомленні з історичними ресурсами Інтернету можна констатувати наявність основних різновидів історичних джерел: по-перше, таких, які можуть трактуватися як самостійні, по-друге, електронних аналогів традиційних, вже залучених до наукового обігу. Сучасний етап історичної науки й освіти відзначений всезагальним ознайомленням з парадигмою, проблематикою й перспективами електронного історичного джерелознавства, теоретичним осмисленням ролі Інтернет у дослідницькій і освітній практиці, з метою чого на історичних факультетах класичних і спеціалізованих університетів відкриваються кафедри історичної інформатики, читаються відповідні курси ⁷.

Коло проблем, відмічуваних різними авторами в електронному історичному джерелознавстві, можна звести до восьми позицій.

По-перше, релятивізація засад традиційного історичного джерелознавства електронним. Як відзначає В.І.Тихонов, "Вже сам предмет вивчення і його зовнішні ознаки видаються настільки ефемерними, що застосування до них апробованих засобів джерелознавчого аналізу виглядає, щонайменше, дивним... Фахівці раптом виявили, що відносно цих матеріалів методики аналізу, що служили вірою й правдою стільки років, перестали працювати" ⁸.

По-друге, теоретичні й прикладні проблеми побудови й інформаційного наповнення спеціалізованих веб-сайтів, способів подання історичних джерел у мережі, дотримання авторських прав у мережному просторі, джерелознавчого опису Інтернет-ресурсів і вироблення адекватних методів їхнього дослідження, а також зберігання й використання в довгостроковій перспективі. У науковому історичному співтоваристві постає питання про ймовірне виникнення в недалекому майбутті спеціальних історичних дисциплін: "комп'ютерного джерелознавства", "комп'ютерної палеографії", "комп'ютерної історіографії" ⁹.

По-третє, неточність в електронному відтворенні наявних історичних джерел, погана археографічна підготовка таких публікацій, нерозвиненість посиального апарату, нерівномірність подання вже накопичених знань, проблематичність установлення походження й "незмінності" виставленого в Інтернеті документа, що включений у мультимедійний продукт або зберігається в спеціалізованому архіві.

По-четверте, можливість "електронної цензури" в архівах (коли електронні версії більш сучасних документів автоматично витісняють або проблематизують доступ до більш віддалених у часі і не оцифрованих: прозупмція новизни); проблеми розробки повноцінної системи посилань на

несвітню комп'ютерну мережу (оптимальним варіантом нині вважається посторінкове відтворення вихідного матеріалу, допустиме створення публікації з нумерацією абзаців і, обов'язково, додатковою таблицею узгодження номерів сторінок твердої копії з нумерацією абзаців електронної)¹⁰.

По-п'яте, проблематичність забезпечення для електронної версії відповідності, легітимності, адекватності, автентичності, а, отже, статусу й сили офіційного архівного документа. Довгий час усе, що створювалося в електронному середовищі, носило допоміжний, довідковий характер і не потребувало підтвердження вірогідності, проте зараз постає потреба розробки систем аутентифікації даних, для поширення яких мають змінитися не стільки інформаційні технології, скільки відносини в сфері керування персоналом, бізнесом і власністю.

По-шосте, проблематичність збереження в електронному інформаційному просторі виробленого істориками-джерелознавцями в рамках "традиційно-книжкової" культури інструментарію, що уможливило б ефективне здійснення публікаторської діяльності. Як висхідне джерело для публікації має використовуватися оригінал документа, має бути проведена серйозна підготовча робота, у тому числі зроблені всебічні коментарі до історії виникнення, змісту, форми, матеріалу документа, тобто "внутрішня" і "зовнішня" критика джерела¹¹.

По-сьоме, наявність фальсифікацій електронних інформаційних ресурсів через невстановленість походження й відсутність незмінності документа, що виставлений в Інтернеті та включений у мультимедійний продукт або ж зберігається в архіві. Верифікація електронних публікацій і документів може бути забезпечена шляхом створення в бібліотеках і архівах спеціальної служби зі здійснення міграції електронних документів на новітні технологічні платформи.

По-восьме, відсутність інституціональної, науково-дисциплінарної й науково-довідкової інфраструктури, необхідної для ефективної протидії підробкам в електронному середовищі, адже пройшло замало часу, як електронні документи почали набувати суспільну значущість. Більшість із них зберігається в оригінальних форматах і їхню автентичність ще можна довести за допомогою засобів оперативного захисту даних, тому справа за технологічними інноваціями, що уможливлять розв'язання зазначених проблем¹² і т.п.

На сучасному етапі історичне джерелознавство перестає сприйматися як спеціальна наукова дисципліна, роль якої зводиться до механічного забезпечення історичним матеріалом неспеціальних дисциплін. Джерелознавство у всезростаючому ступені стає структуроутворюючим чинником історичної науки, перетворюючись на герменевтику, що тлумачить зміст як текстів, так і власне статистики за допомогою комп'ютерних технологій і математико-статистичних методів¹³ - цим переймається історична інформатика.

Вочевидь, саме історична інформатика сприятиме вирішенню означе-

ної проблематики електронної історичної історіографії, оптимізації методичного апарату, розширенню меж історичної науки, що вирішує сьогодні не тільки вузькопрофесійні, але й суміжні проблеми – вона спроможна надати методичний полігон¹⁴ для цілого ряду досліджень згідно з принципом поліметодологізму. Поліметодологізм, що розширює потенції історичного дослідження, може відбутися завдяки залученню інструментарію дослідження семіотики, психосемантики, лінгвістики, літературознавства, статистики, історії колективної психології. Як відзначає О.М.Медушевська, "лінгвістичний поворот в історіографії останніх десятиліть розколов наукове співтовариство на істориків традиційного (які негативно налаштовані щодо методологічних рефлексій) світогляду й філософськи-орієнтованих нових інтелектуальних істориків"¹⁵.

Сучасна історична наука потребує від професіонала широти кругозору, застосування адекватного методологічного апарату при вирішенні історичних проблем. Значущість переходу, що відчуває на собі світове співтовариство, зумовлена зростанням залежності життєдіяльності від еволюції кіберпростору, заснованого на швидкому розвитку технології створення, обробки й передачі інформації¹⁶. Постмодерністська парадигма у застосуванні до історичного джерелознавства акцентує увагу на пошуку іншої емпіричної (електронної) бази джерел, на співвідношенні історичного наративу з об'єктивною реальністю, з метою чого залучається весь арсенал лінгвістичних, літературознавчих, соціологічних і інших методів обробки джерел.

Квантитативна історія демонструє тісний зв'язок джерелознавства та конкретно-історичних досліджень у рамках історичної інформатики. Відзначаючи активну інтеграцію інформатики в гуманітарні дослідження, розвиток історичної інформатики як наукової дисципліни пов'язується з розширенням дослідницького інструментарію гуманітаріїв, удосконаленням інформаційного забезпечення дослідницького й навчального процесу, створенням нових комп'ютерних методик історичного дослідження, розширенням тематики й сфер дослідження, створенням "синтетичних даних", розробкою стандартних програм обробки й зберігання документальних масивів, пошуком нових і розробкою мало вивчених джерел, ростом архівів історичної інформації, зростанням банків "машинної інформації" і архівів історичних даних на кшталт значних колекцій з історії й соціальних наук в Анн Арборі й архіву з соціальної історії в Огайо тощо.

Історична інформатика сприяє активізації науково-дослідного потенціалу вчених завдяки можливості впровадження мультимедійних технологій при підготовці науково-дослідної й навчальної літератури, участі у спільних наукових проєктах у режимі відеоконференції, дистанційним методом спільного дослідження й навчання, здійснення наочної демонстрації історичного матеріалу (режим презентації у програмі "PowerPoint") тощо.

Використання Інтернету в якості електронного історичного джерела потребує законодавчого регулювання, регламентування, верифікації електронних історичних джерел, нових інформаційних теорій та підходів до аналізу текстової інформації і принципів її цитування, зберігання та застосування, прискорення темпів розвитку комп'ютерної й телекомунікаційної забезпеченості фахівців-істориків, еволюції джерел у масовому порядку до оцифрованої форми, широкого поширення технології використання баз даних в історичних дослідженнях. Адже на основі впровадження ПК відкрився доступ до прикладних пакетів статистичних програм, з розвитком Інтернету - до ресурсів, створюваних по всьому світові.

Примітки:

1. Сингулярность неизбежна! // http://doc-serfar.nnm.ru/singul-yarnost_neizbezha/page-8

2. Смирнов А.И. Информационная глобализация и Россия: вызовы и возможности // <http://eilc2005.c-bit.ru/reg.php?action=getdoctxt&id=59>

3. Телевизионный Интернет // <http://www.computerra.ru/features/315797/>; Интернет-телевидение // <http://www.computerra.ru/features/315660/>

4. 10.04.2006 День рождения Рунета // <http://www.edentworld.ru/cgi-bin/info/lib.pl?cid=&DocID=1522>

5. Селунская Н.Б. «Количественная история» в США: итоги, проблемы, дискуссии // Математические методы в историко-экономических и историко-культурных исследованиях. – М., 1977. – С.373-383.

6. Подгаецкий В.В. "Историческая информатика" как источниковедение XX и/или XXI века? Pro et contra (ad nomen) // <http://kleio.asu.ru/aik/krug/7/21.html>

7. Круг идей: электронные ресурсы исторической информатики. Труды VIII конференции АИК / Ред. Л.И.Бородкин и В.Н.Владимиров. - М.: Барнаул, 2003; Белова Е.Б., Бородкин Л.И., Гарскова И.М., Измestьева Т.Ф., Лазарев В.В. Историческая информатика. - М., 1996.; Математические модели исторических процессов. Сборник статей / Отв.ред. Л.И.Бородкин. - М., 1996; Святець Ю.А., Доорн П.К. Кліометрика. Інформаційні технології та інструменти. - Дніпропетровськ, 1998; Сидорцов В.Н., Балыкина Е.Н., Комличенко В.Н., Липницкая О.Л., Носевич В.Л. Историческая информатика. - Минск, 1998.

8. Тихонов В.И. Когда наступит время "компьютерной палеографии"? // <http://kleio.asu.ru/aik/krug/7/18.html>

9. Рожнева Ж.А. Ресурсы Интернет в исторических исследованиях и образовании // <http://edu.tsu.ru/historynet/informatika/posobia/rojneva/vvedenie.htm>

10. Гутнов Д.А. Опасности глобальной информатизации гуманитарной науки. Круглый стол "Историк, источник и Интернет" // <http://vivovoco.astronet.ru/VV/BONTONE/HISTORY.HTM>

11. Юмашева Ю.Ю. Круглый стол "Историк, источник и Интернет" // <http://vivovoco.astronet.ru/VV/BONTONE/HISTORY.HTM>

12. Тихонов В.И. Когда наступит время "компьютерной палеографии"? // <http://kleio.asu.ru/aik/krug/7/18.html>

13. Подгаецкий В.В. "Историческая информатика" как источниковедение XX и/или XXI века? Pro et contra (ad nominem) // <http://kleio.asu.ru/aik/krug/7/21.html>

14. Бородкин Л.И., Владимиров В.Н., Юшин И.Ф. Историческая информатика в информационном обществе // <http://kleio.asu.ru/aik/krug/7/1.html>

15. Данилевский И.Н., Кабанов В.В., Медушевская О.М., Румянцев М.Ф. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории. – М., 1998. – С.35-121. – С.110.

16. Бородкин Л.И., Владимиров В.Н., Юшин И.Ф. Историческая информатика в информационном обществе // <http://kleio.asu.ru/aik/krug/7/1.html>

Сидун І.В.

ВБИВСТВО АВРААМА ЛІНКОЛЬНА У ВИСВІТЛЕННІ ОДЕСЬКОЇ ТА КИЇВСЬКОЇ ПРЕСИ

В Російській імперії в XIX ст. преса почала справляти значний вплив на громадську свідомість суспільства. На сторінках преси можна було віднайти найважливішу інформацію з різних країн та різних сфер життя. Одними із найперших і найбільш авторитетніших були газети „Одесский вестник” і „Киевлянин”. Багато уваги вони приділяли аналізу іноземних новин. Дана тема раніше не досліджувалась, тому в історіографії не існує комплексних праць по проблемі Сполучених Штатів Америки у висвітленні української преси. Метою розвідки було показати відношення суспільної думки Російської імперії до демократичних прагнень робітничої країни США.

В період 1861 - 1865 рр. центральною темою на сторінках преси в розділі міжнародної економіки була Громадянська війна в Сполучених Штатах Америки. Через декілька днів після закінчення війни було вбито американського президента Авраама Лінкольна¹. Ця подія не залишилась поза увагою кореспондентів газет „Одесский вестник” і „Киевлянин”. В розділі закордонних новин кожен номер містив в собі переважно вісті з Америки. Новини стосувались розслідування і розшуку по справі вбивства президента.

Замах на А. Лінкольна був вчинений 14 квітня 1865 р. у ложі театру Форд у Вашингтоні. Зразу ж відмічалось, що обставини справи були й залишаються загадковими у вбивстві президента. Спроби замаху на його життя здійснювались неодноразово. Кількість погроз вбити президента збільшувалась, тому було посилено його охорону. Однак небезпека для

життя А. Лінкольна не зменшувалась. Підстерегла вона президента в самому неочікуваному місці².

Перша депеша з трагічною звісткою з'явилася в „Одесском вестнике” 17 квітня. Не вся інформація була достовірною: так повідомлялось, що А. Лінкольн був вбитий не в театрі, а в квартирі північного головнокомандуючого У.С. Гранта. „Вісті, принесені цією депешою, досить сумні і звичайно засмутили весь світ, в якому А. Лінкольн займав одне із кращих місць. Приватні депеші, які були отримані в Одесі, сповіщають, що А. Лінкольн був вбитий в квартирі північного головнокомандуючого У.С. Гранта. Ніхто не чекав, щоб накал почуттів Півдня дійшов до такого низького і злочинного вчинку – вбивства президента американців. Вбивця, звичайно був підкуплений, і слугував знаряддям безсильної злоби і несамовитості жителів півдня”³.

В наступному номері була надрукована депеша американського воєнного міністра Е. Стентона до американського посланника в Лондоні, яка все прояснила. В ній автор із висловлюванням смутку сповіщав, що 14 квітня біля 11 години вечора, А. Лінкольн був застрелений в ложі театру Форд. Е. Стентон виклав подробиці вбивства, які газета повністю подала: “Біля двадцятої години президент відправився із своєю дружиною в театр. В ложі у них знаходились в якості гостей, один джентльмен і одна леді. Біля 11 години вечора, в той час, коли вистава на декілька хвилин призупинилась, увійшов в двері ложі, які залишилися без охорони, незнайомец, який швидко наблизився ззаду до президента і вистрелив йому з пістолета в голову. Пуля пройшла крізь потилицю і глибоко засіла в голові. Потім вбивця вискочив з ложі на сцену і викрикнув з піднятим в руці ножом: „Sic semper tyrannis!” (Так завжди тиранам!) швидко вибіг з театру. Відразу ж після пострілу президент, знепритомнівши впав на землю і до 7 години сьогоднішнього ранку, а саме до кончини своєї залишався без свідомості. Вбивця А. Лінкольна викритий; є докази, що цей злочин був результатом добре спланованої змови. Змовники хотіли помститися за Південь і допомогти його справі. Є також надія, що безпосередні учасники його будуть викриті”⁴.

„Киевлянин” рокову новину сповістив лише через тиждень після смерті, 22 квітня звичайною телеграмою, що президент А. Лінкольн був застрелений вбивцею і помер наступного дня. Повідомлялось також про замах на життя міністра іноземних справ У. Сьюарда⁵. Та вже в наступному номері “Киевлянина” була розміщена велика стаття з подробицями про вбивство. Події в ній викладені досить емоційно, загибель А. Лінкольна висвітлена як величезна втрата не тільки для американців, а й для всіх народів світу: „Страшну звістку приніс атлантичний телеграф: А. Лінкольн вбитий, а У. Сьюард небезпечно поранений! Два дорогі життя розірвані рукою ненависного вбивці! Отже не одна тільки рабовласницька польська шляхта звертається за допомогою до жандарма-вішателя, нею користується і рабовласницький південь Америки. Подавлений в

своїй егоїстичній боротьбі з північчю, південь направляє пістолет вбивці проти того, хто був душою півночі, втіленням ідеї волі. Але що ж отримав південь цим жалюгідним вбивством? Посіяне злом не проросте добром. Загинула людина, та не загине її справа... Південь подвоїв свою тяжку провину перед союзом, перед людством і понесе подвійну кару"⁸. Недостовірність інформації полягала в помилковому визначенні вбивці президента. Було вказано на „двох братів Бус", які втекли до Балтимору⁹.

Надалі матеріал був викладений в цілому об'єктивно. Про подробиці вбивства кореспонденти „Одесского вестника" писали, що для досягнення своєї злочинної мети В. Бус застосував хитрість. Ложа, яку повинен був зайняти в день вистави А. Лінкольн – подвійна; вона з'єднувалась з загальним коридором, який йшов повз всі ложі ярусу, за допомогою вузького і темного проходу, з якого одні невеликі двері ведуть в коридор, а другі в ложу. В дверях, які ведуть в ложу, він пробурих невеликий отвір, через який слідкував за рухами тих, хто сидів там. На протязі першої дії В. Бус сидів у партері. Потім він встав і відправився на той ярус, де сиділа сім'я президента. Зайшовши в вузький темний прохід, він зачинив за собою двері, щоб ніхто не зайшов. В дверях, які вели із проходу в ложу, наперед відкрутив гвинти, так що двері відкрилися б від поштовху. Злочин був настільки несподіваним, що ті хто сидів в ложі, не встигли опам'ятатися від пострілу, як вбивця втік⁸. Аналізуючи обстановку в театрі одеська газета відмічала, що постріл був не гучним, і більшість присутніх вважало, що це відноситься до сюжету вистави; тому ніхто і не думав кидатися на вбивцю, до того часу поки той не показався на сцені з ножом в руках і поки леді Лінкольн голосно не закричала. Тоді всі кинулись до ложі президента, яка була в другому ярусі. Там знайшли покинутий одноствольний пістолет і капелюх. Крім того, на сцені виявили чернетку вбивці, де була схема театру. Добре знаючи театр, В. Бус швидко зник. В день вбивства театр був повністю заповнений публікою. Постріл пролунав під час третього акту, коли дія зупинилась в очікуванні виходу актора. Думки розходяться в тому, коли саме В. Бус вигукнув „Так завжди тиранам!"; під час бігу чи на сцені. Публіка кинулась до А. Лінкольна „Вішайте вбивцю! Вішайте вбивцю!". А. Лінкольна перенесли в найближчий дім, біля якого поставили охорону; медики, оглянувши рану, об'явили її смертельною. А. Лінкольн залишався без пам'яті до смерті, до ранку 7 годин 20 хвилин⁹. Величезний натовп зібрався перед будинком, де лежав А. Лінкольн і відмовлявся вірити в те, що сталося. Близько опівночі біля президента зібралися всі члени кабінету і друзі, які залишались там до ранку. Всю ніч в Вашингтоні було посилено патруль¹⁰. Це була не помста, а політичне вбивство з метою відсторонення авторитетного державного діяча, який міг справити серйозну протидію силам реакції на новому етапі боротьби, який розпочався після завершення громадянської війни.

Відразу після здійснення В. Бусом вбивства, урядом і народом Сполучених Штатів були застосовані всі заходи для того, щоб знайти вбивцю.

Вся рівнина Мериленд була заповнена поліцейськими агентами. Полковник Бакер звернувся до Віргінських властей, які ще не приступали до пошуків. Біля Порт-Рояля на переправі вже стало відомо, де ховався В. Бус зі своїм співучасником. В. Бус не хотів здаватися, але був наказ брати вбивцю живим. Переговори продовжувалися більше години і не привели до згоди. Два офіцери вирішили підпалити барак і виманити В. Буса, та він схопив пістолет, щоб вбити себе, але призупинився в роздумах, в цей час в будівлю увірвався сержант Карбет і вистрелив. Це сталося в 3.15 ночі. Пуля пробила потилицю і частину спинного хребта. Час від часу В. Бус приходив у себе і виражав радість, що йому вдалося зробити те, що він хотів. Рано в 7.15 він помер. Гарольд намагався втекти, але його наздогнали і взяли під варту¹¹.

Обидві газети прямо звинувачували в скоєному південні американські штати: „Своїм безглуздим насильством над людиною, яка збуджувала ентузіазм всіх чесних людей в Європі і Америці, Південь ще більше скомпрометував свою справу в очах світу: він жив насильством і закінчує насильством. Після цього будь-які угоди з ним стали неможливі і Північ звичайно зможе достойно вшанувати пам'ять А. Лінкольна, виконати до кінця його програму, без ніяких поступок і поблажок на користь вбивці свого великого президента”¹². Суттєвою різницею між цими двома газетами є вираження їх власного ставлення до США і А. Лінкольна. В „Одеском Вестнике” статті друкувались в більш стриманому тоні, викладено багато фактів майже без коментарів. В „Киевлянині” навпаки більше уваги приділено моральній стороні справи. Кожна стаття супроводжувалась висловлюванням співчуття американському народові, захоплення А. Лінкольном як представником законності. Підводячи підсумки та виявляючи причини вбивства, кореспонденти „Киевлянина” писали: „Із усіх способів пояснення причин, які спонукали В. Буса до його страшного вчинку, самий вдалий належить краківському „Часу”. Газета запевняла, що А. Лінкольн загинув за те, що мав дуже дружелюбні почуття до Росії і діяв у приборканні Півдня такими ж засобами, якими діяв наш уряд в придушенні польського повстання”¹³.

Увага не тільки українських газет була спрямована на Сполучені Штати Америки. Всі журнали були наповнені тільки американськими новинами. Не було ні одного визначного факту з європейських вістей. Америка займала всю Європу. Новини стосувалися розслідування і розшуку вбивці президента. „Morning Post” виступала на захист південноамериканського президента Дж. Девіса, заперечувала його причетність до вбивства. Вона висвітлювала його як людину, нездатну на злочини. Американська газета „Herald” вірила в справедливість звинувачень Дж. Девіса, називала його ворогом всього людства¹⁴.

Дуже сильне враження справило в Європі вбивство А. Лінкольна, яке проявлялося в різних маніфестаціях: “В Лондоні німці, які проживали там в значній кількості, представили американському послу адрес

співчуття. В Парижі 500 студентів вирушили до готелю американського посла для вираження своїх почуттів жалю і обурення”¹⁵. Американці, які проживали в Лондоні, призначили на 1 травня мітинг у великому залі Сент-Джемс-Голл у зв’язку з вбивством. Лондонська корпорація вотувала 28 квітня адрес співчуття американському народу; подібні ж адреси були представлені леді Лінкольн від корпорацій: Ліверпуля, Престона, Бредфорда, Дубліна і багатьох інших міст¹⁶. По всій країні проходили мітинги робочих, присвячені пам’яті А. Лінкольна. Знаходились й ті, які не приховували своєї радості в зв’язку з вбивством президента, але їх було небагато і вони переважно мовчали. В першу чергу тому, що нерідко американці розправлялись з тими, хто мав необережність образливо відзиватись про А. Лінкольна чи підтримувати дії вбивці¹⁷.

Трагічна смерть американського президента не залишила байдужими та викликала великий інтерес у кореспондентів українських газет. На сторінках “Одесского вестника” і “Киевлянина” були розміщені статті з фактами вбивства, співчуттям українського народу американському, статті з аналізом і власними висновками причин трагедії. Зі шпальт преси видно, як шокує сприйняли звістку в Російській імперії: „Удар, яким був вражений президент Авраам Лінкольн ніде не відізнеться з такою силою, як в Росії. Почуття, якими поєднані ці дві країни, пустили дуже глибоке коріння і обидві країни не можуть бути байдужі один до одного. Ці почуття не раз висловлювались в офіційних повідомленнях імператорської влади; вони не зміняться і при теперішніх обставинах”¹⁸, – писав київський кореспондент. Майже весь народ Російської імперії вбачав у житті і діяльності американського президента важливий внесок в боротьбу за повалення рабства в США, за встановлення демократичних традицій у суспільному і державному житті, за перемогу демократії і соціальної справедливості, за встановлення в міжнародних відносинах принципів миру і невтручання у внутрішні справи інших країн.

Примітки:

1. Ланге М. Авраам Линкольн и великая борьба между Севером и Южными Американскими Штатами в продолжении 1861-1865. – СПб., 1867. – С. 393.
2. Американские президенты: 41 исторический портрет / Ред. Ю. Хайдекин. – М., 1997. – С. 248.
3. Одесский вестник. – 1865, 17 апреля.
4. Одесский вестник. – 1865, 24 апреля.
5. Киевлянин. – 1865, 22 апреля.
6. Киевлянин. – 1865, 24 апреля.
7. Там же.
8. Одесский вестник. – 1865, 3 мая.
9. Одесский вестник. – 1865, 29 апреля.
10. Lorant S. The life of Abraham Lincoln. – New York, 1976. – P. 255.
11. Одесский вестник. – 1865, 29 апреля.

12. *Одесский вестник*. – 1865, 8 мая.
13. *Киевлянин*. – 1865, 9 мая.
14. *Киевлянин*. – 1865, 20 мая.
15. *Одесский вестник*. – 1865, 29 апреля.
16. *Одесский вестник*. – 1865, 28 апреля.
17. *Иванов Р.Ф. Дипломатия Авраама Линкольна*. – М., 1987. – С.276.
18. *Киевлянин*. – 1865, 27 апреля.

Музичко О.Є.

ВНЕСОК ПРОФЕСОРА І. ЛИННИЧЕНКА (1857-1926) У РОЗВИТОК СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Сучасні дослідники неодмінно звертаються до досвіду попередників у справі вдосконалення теорії та практики розвитку спеціальних історичних дисциплін, що є основою історичної науки¹. У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. відбувалась спеціалізація історичних досліджень. Водночас, багато хто з тодішніх істориків лише принагідно звертався до проблематики розвитку спеціальних історичних дисциплін у пошуках нових даних для своїх дослідницьких тем. Однак, вони вплинули на становлення спеціальних історичних дисциплін не набагато менше ніж вузькі спеціалісти.

Одною з помітних постатей в історичній науці Російської імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. був Іван Андрійович Линниченко (1857-1926), приват-доцент Московського (1888-1895) та професор Новоросійського (1896-1919) та Сімферопольського (1921-1926) університетів. Метою даної статті є аналіз внеску І. Линниченка у розвиток спеціальних історичних дисциплін у Російській імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Незважаючи на певний доробок історіографів, даний аспект діяльності професора не вивчений комплексно. Так, одеський історик З. Першина лише констатувала, що «Линниченко заклав основи історіографічних досліджень в Новоросійському університеті»². Частково діяльність І. Линниченка у галузі історіографії та бібліографії висвітлив В. Мірошніченко³. Київський дослідник М. Палієнко вперше поставила проблему «І. Линниченко-архівіст»⁴. У низці публікацій цих аспектів торкнувся і кримський історик А. Непомнящий⁵.

Для комплексного розкриття теми нами залучено широке коло архівних та оприлюднених джерел: 1) праці історика та відгуки на них; 2) рукописні матеріали професора (лекції, щоденникові записи); 3) епістолярію; 4) актовий матеріал (протоколи та звіти ВНЗ, археологічних з'їздів тощо). Низка цих джерел є мало відома або невідома попереднім

дослідникам. Передусім застосовано типологічний, порівняльний та біоісторіографічний методи історичного дослідження.

І. Линниченко сформувався як історик у київському університеті Св. Володимира у 1870-х – на початку 1880-х років головним чином під впливом професорів В. Антоновича, В. Іконнікова та О. Котляревського. В. Антонович керував підготовкою І. Линниченка до захисту магістерської дисертації. У 1879 році В. Антонович розпочав читання спеціального курсу з джерелознавства, одним зі слухачів якого, напевно, був І. Линниченко. У статті, присвяченій ювілею В. Антоновича у 1890 році, його вихованець особливо наголошував на джерелознавчій, архівній праці свого вчителя⁶. І хоча І. Линниченко докорінно розійшовся з суспільно-політичною орієнтацією київської школи В. Антоновича, його причетність до київської школи істориків-документалістів не викликає сумнівів.

В. Іконніков, один з засновників історіографічного напрямку в історичній науці Російської імперії, мав вплив на історіографічні зацікавлення І. Линниченка. Наприкінці XIX ст. між двома вихованцями київського університету налагодилося жваве листування, в якому, зокрема, вчені обговорювали проблеми архівної справи та бібліографії⁷. У 1892 році І. Линниченко захоплено зустрів появу монументальної праці київського історика «Опыт русской историографии». У рецензії він відзначив колосальну, бенедиктинську працю автора, що створив «путівник по історичному матеріалу чи генеральний перегляд запасів російської історичної науки»⁸. У подальшому І. Линниченко неодмінно використовував цю працю для підготовки до своїх лекцій. Недаремно у 1921 році І. Линниченко привітав В. Іконнікова з 80-літтям як «свого старого вчителя»⁹.

На формування інтересу І. Линниченка до бібліографії, в тому числі історичної, великий вплив мав професор-славист О. Котляревський.

Значну роль у формуванні наукових інтересів вченого відіграли його подорожі за кордон Російської імперії у 1880-ті роки. Він працював в архівах Західної та Східної Галичини, Польщі та Чехії. Протягом 1880-х – 1910-х років він підтримував наукові контакти з видатними українськими, польськими та російськими істориками-архівістами та джерелознавцями: А. Петрушевичем, І. Шараневичем, А. Прохазкою, Р. Губе, К. Ліске, О. Шахматовим та іншими.

Перші наукові праці І. Линниченка, написані на початку 1880-х років, ґрунтувалися на аналізі друкованих джерел. Проте, завдяки архівним пошукам І. Линниченко розширив джерельну базу своїх праць. У 1888 році він написав статтю з оглядом архівів Галичини. Зокрема, він передав зміст 47 актів з бібліотеки Оссолінських. Окрім цього він здійснив археографічну публікацію «Акту про смерть Шуйських» та уривку з руського літопису з бібліотеки Замоївських у Варшаві. У цій статті І. Линниченко згадував про свій намір видати джерела, зібрані ним у львівських та краківських архівах у збірці «Собрание материалов для истории внутренних отношений юго-западной Руси XIV – XV в.»¹⁰. З приводу копіювання

деяких актів для цієї збірки він консультувався з видатним спеціалістом з історії Галичини А. Петрушевичем¹¹. Про свої плани він також повідомляв О. Шахматова та О. Лаппо-Данилевського, які привітали цей археографічний проект¹². До того ж І. Линниченко планував видати документи з Литовської метрики. Однак, ці видання так і не побачили світ.

Наприкінці 1880-х років І. Линниченко опублікував на сторінках журналу «Киевская старина» декілька актів з рукописного зібрання М.А. Маркевича, що зберігалося у Румянцевському музеї у Москві. Акти надавали важливу інформацію про побутову історію України у першій половині XVIII ст. Подібні документи оприлюднили раніше В. Антонович та П. Єфименко. Один з актів, оприлюднений І. Линниченко, містив виклад справи, щодо якої П. Єфименко раніше знайшов лише судовий вирок¹³.

На початку 1890-х років у працях з історії середньовічної Галичини історик розмірковував щодо датування та змісту грамот галицьких князів та опублікував декілька актів. Окрім цього, висновки І. Линниченка ґрунтувалися на аналізі новітнього видання польських архівістів «Акти гродські та земські». Головну цінність актів він вбачав у тому, що вони дають можливість заглибитися у внутрішню, побутову, соціально-правову історію. На основі джерел він здійснив новаторські дослідження становища галицького селянства, шляхетського землеволодіння, шлюбного права¹⁴. Саме залучення нових фактів з джерел критика відзначила як найцінніший внесок І. Линниченка в історичну науку¹⁵.

Найпомітнішою джерелознавчою публікацією вченого на початку XX ст. була його брошура «Грамоты Галицкого князя Льва и значение подложных документов как исторических источников» (1904). Праця більш докладно розкривала думки вченого, що він висловив на початку 1890-х років стосовно ступеня достовірності грамот, приписуваних галицькому князю XIII ст. Леву. Автор розмірковував над методикою визначення автентичності історичних документів та значенням підроблених джерел для дослідників та полемізував з видатним українським істориком М. Грушевським, який не погоджувався з позицією свого колеги щодо достовірності трьох грамот Лева, і натомість твердив про недостовірність всіх документів. Полеміка мала широкий резонанс у тогочасній науці, а обидва опоненти знайшли своїх прибічників та противників. Сучасний видатний львівський дослідник актів Галицько-Волинського князівства О. Купчинський справедливо, на нашу думку, переакцентує увагу з питання про правоту або хибність думок обох істориків на загальне позитивне значення їх полеміки для розвитку тогочасного джерелознавства¹⁶.

В Одесі І. Линниченко намагався оприлюднити раніше зібрані ним джерела, а з іншого боку – проявляв інтерес до місцевих архівних зібрань. Він опублікував невеличкий уривок зі щоденника московського професора першої половини XIX ст. С.П. Шевирьова, оригінал якого зберігався в Імператорській публічній бібліотеці. Уривок містив характеристики, що

С. Шевирьов давав своїм видатним сучасникам – О. Пушкіну, Ф. Булгарину, М. Погодину, М. Полевому. Як і попередні археографічні публікації І. Линниченка, цей текст подавався без коментарів та належного археографічного апарату. Більш досконало були видані два листа пруського імператора Фрідріха II до Катерини II та до свого племінника. Оригінали цих листів зберігались у близької одеської знайомої І. Линниченка Л.І. Куріс, яка і передала їх вченому. Публікатор подав листи мовою оригіналу (французькою), описав зовнішній вигляд оригіналу, відзначив численні мовні помилки, яких припускався імператор у листах. Тексти листів передувала змістовна передмова, в якій професор зображував історичне тло появи цих документів. У 1914 році І. Линниченко опублікував на сторінках часопису «Украинская жизнь» (Москва) розповідь українського селянина про повстання декабристів в Україні, прилучившись до розробки жанру так званої «усної історії»¹⁷.

Окрім безпосередньої джерелознавчої та археографічної діяльності вчений взяв на себе організаційну та консультативну місію. Він спрямував своїх учнів, С. Аваліані та М. Слабченка, на вивчення архіву професора О. Назімова, Д. Атлас – архіву професора О. Маркевича, Д. Блюменфельда – архіву Рішельєвського ліцею, Б. Вахевича – на вивчення західноруських літописів¹⁸. На одному з засідань одеського бібліографічного товариства І. Линниченко повідомив, що за його піклуванням одеський градоначальник дозволив працювати в архіві колишнього Новоросійського та Бессарабського генерал-губернаторського управління цілій низці його учнів – П. Клепатському, Є. Загоровському, Д. Атлас, С. Аваліані, Л. Паппадато та М. Слабченку¹⁹.

У листах та особистих розмовах з видатним дослідником давньоруського літописання О. Шахматовим І. Линниченко обмінювався своїм досвідом роботи з літописами. Судячи з посилань на праці І. Линниченка, московський джерелознавець взяв до уваги зауваження свого колеги²⁰. Для видатного петербурзького академіка О. Лаппо-Данилевського І. Линниченко копіював та надсилав для публікації оригінали листів науковця П. Бруна до його колеги А. Куніка.

Свій досвід джерелознавця та археографа І. Линниченко намагався реалізувати також у царині архівістики. У 1907 році історик очолив чергову спробу одеських науковців заснувати архів в Одесі на базі скасованого у 1874 році управління новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, що містив цінні джерела з історії півдня України. Він склав проект положення про «Центральний Архів давніх актів Новоросійського краю» (у доробленому варіанті проекту 1914 року архів отримав назву «Центральний архів актів новоросійського краю, Бессарабії і області війська Донського»). Головною ідеєю цього, як і попередніх, проектів, було надання спеціалістам НУ всіх важелів впливу на проєктований архів. Зокрема, планувалося створення архівної комісії для розбору та видання актів. Однак, суто науковий дух проекту не був схвалений у міністерстві

юстиції, що розглядало архів виключно як державну установу²¹. Архів в Одесі до 1920-х років так і не було створено.

Діяльність І. Линниченка на ниві джерелознавства та архівістики була належно оцінена низкою відповідно спрямованих наукових установ, що обрали його своїм членом наприкінці XIX – на початку XX ст.: Одеським товариством історії та старожитностей, Таврійською, Рязанською та Володимирською ученими архівними комісіями. Пік визнання І. Линниченка як видатного джерелознавця, археографа та архівіста припадає на 1911 рік. Під час 11-го археологічного з'їзду у Новгороді він був почесним головою IX відділення «Археографія та архівознавство». У вступній промові він розкрив головні проблеми архівної галузі в Російській імперії, привітавши подвижницьку діяльність архівних комісій²².

Активну діяльність І. Линниченко розгорнув у сфері музеєзнавства. На початку XX ст. він наполягав на необхідності заснування історичного музею у Києві²³. В Одесі він розробив ґрунтовний проект організації аналогічного музею²⁴. Його зародком мала стати особиста колекція професора, що зберігалася у його великій квартирі. Вона нараховувала біля 2 тис. гравюр та літографій, більше 100 карикатур, планів, мап, альбомів. На одному з засідань Одеського бібліографічного товариства одна з учениць І. Линниченка Д. Атлас презентувала його задум проекту виставки «Стара Одеса». Вона продемонструвала слухачам карти, гравюри, портрети, фото, друковані видання з колекції І. Линниченка. На одному з засідань Товариства історії та старожитностей у 1912 році І. Линниченко висунув пропозицію про збирання у музеї товариства предметів одеської старовини. Члени Товариства постановили просити І. Линниченка та двох його учнів - А. Флоровського та С. Аваліані разом з іншим членом Товариства М. Ф. Шкадишеком, представити відповідний матеріал для попереднього обговорення його у Раді Товариства²⁵. Музейницької проблематики І. Линниченко торкався й у декількох виступах про фальшування предметів давнини²⁶. Вчений виступав за облаштування археологічних музеїв при університетах і сам деякий час завідував таким музеєм при історико-філологічному факультеті НУ.

Одною з важливих складових наукової діяльності професора була історіографія, переважно біоісторіографія. Біографізм, персоніфікація науки були однією з найхарактерніших рис історіографічних праць кінця XIX – початку XX ст.²⁷. Біоісторіографічні нариси І. Линниченка відрізняла висока літературна якість. Проте, це не була їх єдина особливість. Іншу їх рису можна визначити як «політкоректність» чи то пак обережність. Автор намагався не торкатися деяких гострих місць у біографії своїх колег. Наприклад, лише після смерті О. Маркевича він доповнив раніше написану біографію свого друга розповіддю про його обвинувачення у політичній неблагонадійності. Ще більш оригінально він підійшов до висвітлення діяльності галицького історика А. Петрушевича. У «Записках» Одеського товариства історії та старожитностей І. Линни-

ченко помістив ювілейну біографію свого колеги. Водночас він видав в обмеженій кількості примірників брошуру під аналогічною назвою, в якій, проте, додав декілька сторінок тексту з викладом критичних поглядів історика на національну політику Австро-Угорської імперії²⁸.

У своїх працях І. Линниченко торкнувся основних віх розвитку історіографії у Російській імперії через призму біографій її видатних представників. До істориків кінця XVIII – першої половини XIX ст. І. Линниченко поставився досить критично. Так, він вважав, що «Історія» М. Карамзина застаріла у всіх відношеннях – «філологічному, ідеях, розумінні ходу і сенсі історичного процесу». На думку історіографа, ідеологи слов'янофільства К. Аксаков, П. Кіреєвський та О. Хомяков заангажовано трактували історичні джерела, підганяючи їх під свою теорію. М. Погодіну І. Линниченко закидав відсутність теоретичного мислення, консервативність та догматизм думки²⁹.

На цьому тлі сповненою апологетики виглядала оцінка І. Линниченком діяльності В. Татищева. Він рішучо заперечував спроби деяких критиків обвинуватити історика у підробці історичних джерел³⁰. Однак, як нещодавно переконливо довів київський історик О. Толочко, критику В. Татищева все ж таки мали рацію³¹. Натомість І. Линниченко цілковито визнавав Краледворський рукопис фальсифікатом чеського історика В. Ганки. Історіограф зауважував, що з точки зору науки цей вчинок В. Ганки був шкідливим, але для національного відродження чехів – позитивним³².

Більшою повнотою та оригінальністю відзначалися нариси І. Линниченка присвячені історикам кінця XIX – початку XX ст. Він намагався виявити найхарактерніші риси діяльності провідних істориків. Так, М. Костомаров, на його думку, намагався зрозуміти психологію минулого, зобразити народ як головну рушійну силу історії, хоча й не мав великого хисту до філософського мислення. Натомість він вважав, що В. Ключевський, поступаючись М. Костомарову у здібності художньо передати події минулого, мав кращі історіософські здібності, що дозволяли йому на основі натяків і фактів джерел створювати цілісну, красиву та логічну теорію³⁴. Зазначимо, що ця посмертна оцінка різко суперечила суворому тону зауважень І. Линниченка у лекціях, прочитаних ним у 1897 році в НУ. Одеський професор вважав, що В. Ключевський лише імітував оригінальність, а насправді цілковито наслідував Б. Чичерина та істориків-слов'янофілів³⁴.

Як істориків-новаторів оцінив І. Линниченко М. Павлова-Сильванського, та В. Семевського. Навпаки, неоригінальними він вважав праці Д. Іловайського та С. Платонова³⁵.

У трактуванні творчості деяких істориків І. Линниченко не уникнув суперечностей. На початку своєї статті про видатного російського слов'янознавця кінця XIX – початку XX ст. В. Ламанського він відзначив оригінальність та сміливість його думок, а наприкінці – вже зазначав, що його «погляди не відрізнялися ані особливою глибиною, ані

оригінальністю»³⁶. Знаменно, що ставлення одеського професора до слов'янської ідеї відзначалося також зигзагоподібним характером. У низці праць він демонстрував рішуче несприйняття слов'янофільства, у деяких інших - солідаризувався чи не з найодіознішими складовими цього вчення: планами перетворення російської мови на єдину літературну мову всіх слов'ян, створення політичного союзу слов'ян під гегемонією Росії, протиставлення католицького та православного світів.

У замітці 1890 року про діяльність В. Антоновича І. Линниченко патетично зазначав, що історичні праці його вчителя прислужилися розвитку «південноруського народу» (українців), вітав об'єктивність праць вчителя та його учнів. Натомість, у доповіді 1908 року І. Линниченко зігнорував українознавчий компонент наукового доробку В. Антоновича, не згадав про провідну роль свого вчителя в українському національному русі. Навпаки, він підкреслив, що В. Антонович «визнав, що малороси нездатні до державного життя»³⁷. Недаремно одеський професор твердив, що найціннішими у науковій спадщині історика були його археологічні дослідження, найбільш нейтральні з суспільно-політичного боку. Зауважимо, що у подібному ракурсі І. Линниченко змалював діяльність М. Костомарова. Таким чином, професор далеко не адекватно відобразив діяльність М. Костомарова та В. Антоновича. Причиною цього була не стільки згадана обережність І. Линниченка, скільки його неприхильність до ідеї самовизначення України, «перекинута» у сферу аналізу діяльності його попередників.

На початку 1920-х років І. Линниченко конспективно підсумував свої погляди на розвиток історіографії. Подібно до деяких своїх сучасників (наприклад, П. Мілюкова) він визначив історіографію як «рух розвитку російської історичної думки». У сприйнятті професора типологізація історичних шкіл у російській історіографії виглядала таким чином: скептична школа (Каченовського), історичної закономірності (Болтіна), психологічна (Шербатова), красномовства (Ломоносова), слов'янофільства (Кірсевського, Аксакова, Хомякова), національно-патріотична (Карамзина, Полевого, Погодіна), західницька (Соловйова), місцевої історії (Костомарова, Никитського, Антоновича) та школа Ключевського. В останній він виділив праве та ліве крила, причому ліве назвав економічним напрямком³⁸. Принагідно зазначимо, що себе вчений не відносив до жодної з сучасних йому історичних шкіл. Таким чином, такі історіографічні поняття як школа, напрямок та течія у І. Линниченка майже співпадали. Вочевидь в основу наведеної типологізації І. Линниченко поклав світоглядні та концептуальні позиції істориків. Однак, до однієї школи він включав досить різних і навіть протилежних авторів (М. Карамзин – М. Полевой).

З історіографічними інтересами професора були пов'язані його бібліографічні студії. У 1893 році І. Линниченко, згадуючи про складання бібліографічних покажчиків під керівництвом професора О. Котляревсь-

кого у київському університеті, скептично відгукувався про бібліографію, що не виробляє критичної думки, привчас до поверхового сприйняття текстів³⁹. І все ж у 1911 році він заснував Одеське бібліографічне товариство при НУ, залишаючись його незмінним головою. Програмна промова І. Линниченка на відкритті товариства «Задачи библиографии» (1911) стала етапною для розвитку теорії бібліографії у Російській імперії на початку ХХ ст. І. Линниченко вважав, що бібліограф повинен не стільки описувати книгу, скільки аналізувати її зміст. Пізніше, відповідаючи на закиди у занадто широкому трактуванні поняття «бібліографія», І. Линниченко зазначив, що «книга є закріплена у друці думка. Тому слід робити критику книги, тобто оцінку думок, що містяться у ній, а не тільки описувати її зовнішній вигляд»⁴⁰. Недаремно, саме на засіданнях цього товариства він зробив декілька доповідей, присвячених певним історикам, а не тільки їх окремим працям. Професор та його учні не просто реєстрували, але й аналізували нову літературу з різних галузей гуманітарних знань. На думку знаного історіографа М. Рубінштейна, історіографічні дослідження в Російській імперії мали два напрямки: біографічний та бібліографічний⁴¹. Як бачимо, І. Линниченко намагався синтезувати ці напрямки.

Ще наприкінці 1870-х - у 1880-ті роки вчений зацікавився археологією під впливом В. Антоновича. Археологічну практику історик переважно набув під час розкопок курганів на Полтавщині, Одещині та Росії. Одним з перших він популяризував археологічні відкриття В. Хвойки. Велику увагу І. Линниченко приділив методиці проведення розкопок, адже лише завдяки вдосконаленню методології, на його думку, археологія може перетворитися з простого шукання скарбів на справжню науку⁴². Історик був неодмінним учасником археологічних з'їздів у Російській імперії та за її межами.

Отже, діяльність І. Линниченка охопила широкий спектр спеціальних історичних дисциплін: археологію, археографію, архівістику, джерелознавство, історичну бібліографію, історіографію, музеєзнавство. Причина надзвичайно розгалужених наукових зацікавлень І. Линниченка полягає в обставинах сучасної йому історичної науки. В умовах панування позитивізму, з його спрямованістю на пошук об'єктивного наукового методу та вивчення «внутрішньої» історії, науковці намагалися апробувати міждисциплінарні підходи, зверталися до якомога ширшого кола джерел.

Очевидно, що внесок науковця у розвиток зазначених дисциплін є різним. Наприклад, якщо його джерелознавчі праці відзначаються великим науковим потенціалом, то цього не можна сказати про рівень його археографічних публікацій. Хоча в цілому останні перебували на загальному рівні тогочасної археографії, вони залишають враження фрагментарності та незавершеності. Для І. Линниченка археографія так і не перетворилася на щось більше, ніж просто похідну від його загальноісторичної праці. Переважно предметом уваги науковця стали актові джерела. Мен-

шою мірою І. Линниченко опрацював наративні джерела. Новаторськими були погляди І. Линниченка на перспективи розвитку бібліографії, архівістики та археології. Найбільш плідною була ідея науковця про необхідність перейняття позитивного досвіду організації відповідних досліджень за межами Російської імперії.

Як історіограф, І. Линниченко не уникнув суб'єктивності та відвертих суперечностей. Проте значення його історіографічної діяльності полягає в оригінальності багатьох думок, апробації біоісторіографічного підходу у маловивченій царині новітнього періоду розвитку історичної науки у Російській імперії. Важливим був педагогічний бік діяльності І. Линниченка. Він підготував низку вчених, що також долучилися до розвитку спеціальних історичних дисциплін.

Активна діяльність І. Линниченка у галузі спеціальних історичних дисциплін була помітним явищем у розвитку історичної науки у Російській імперії і вже наприкінці XIX – на початку XX ст. отримала високу оцінку з боку сучасників. Разом з іншими істориками І. Линниченко заклав основи подальшого розвитку історичної науки в Україні. Особливо велике значення його діяльності мала для півдня України. Далекоглядність професора засвідчує те, що більшість його пропозицій була реалізована у пізніші часи (заснування архіву, краєзнавчого музею).

Примітки:

1. Бондаренко Г. Спеціальні історичні дисципліни. – Луцьк, 1997. – С. 4-8; Войцехівська І. Проблеми історіографії та джерелознавства у науковій спадщині В.С. Іконнікова // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. – К, 1997. – С. 80-89; Воронов В.В. Науковий доробок О.М. Лазаревського в галузі археографії, джерелознавства та історіографії: Дис. Канд. іст. наук: 07.00.06 / Дніпропетровський держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1996. – 223 с.

2. Першина З.В. Історія України в працях одеських дослідників // Український історичний журнал. - 1994. - № 4. - С. 56.

3. Мирошніченко В.А. Деятельность И.А. Линниченко в Одесском библиографическом обществе: материалы к биографии // Записки історичного факультету ОДУ ім. І.І. Мечникова. – Вип. 9. – 1999. – С. 179-184; Мирошніченко В.А. И.А. Линниченко о А.И. Маркевиче // Записки історичного факультету ОДУ ім. І.І. Мечникова. – Вип. 7. - Одеса, 1998 – С. 146-151.

4. Палієнко М. Линниченко І.А. // Українські архівісти: Біобібліографічний довідник / Упор.: О.М. Коваль, І.Б. Матяш, В.С. Шандра: У 3-х випусках. – Вип. 1. – К., 1999. – С. 199-200.

5. И.А. Линниченко: неизвестные страницы биографии известного историка // Непомнящий А.А. Подвижники крымоведения. – Симферополь, 2006. – С. 169-187; Непомнящий А.А. И.А. Линниченко и Крым: От первого путешествия до профессора Крымского пединститута // Пилигримы

Крыма – Осень 99: Путешествия по Крыму, путешественники о Крыме. IV Крымская международная научно-практическая конференция: Материалы: В 2 т. – Симферополь: Крымский архив, 2000. – Т. 1. – С. 29-41; Непомнящий А.А. Крымоведение в творчестве И.А. Линниченко // Культура народов Причерноморья. – Симферополь, 2004. – № 50, т. 1. – С. 29-34

6. Линниченко И. В. Антонович // Газета А. Гатцука (Москва). – 1890. – № 15. – 22 апреля. – С. 269-270.

7. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Ф. III. – Спр. 49912-49913; Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 305-307.

8. И.А.Л. [И.А. Линниченко] Опыт русской историографии В.С. Иконникова. – Т. 1. – Кн. 1-2 // Библиографические записки. – М., 1892. – № 11. – С. 820-822.

9. Державний архів Автономної республіки Крим (далі - ДААРК). – Ф. 538. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 97.

10. Линниченко И. Архивы в Галиции. – К., 1888. – С. 47.

11. Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – Ф. 77. – Оп. 4. – Спр. 280. – Арк. 5.

12. ДАОО. – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 457. – Арк. 5; ДАОО. – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 341. – Арк. 3.

13. Линниченко И. Два дела о волшебстве // Киевская старина. – октябрь. – Т. 27. – 1889. – Отд. IX (Документы, известия и заметки). – С. 172-179; Линниченко И. Жалоба новомлинского сотника на новомлинского наместника (1712) // Киевская старина. – 1889. Т. 26. – № 7. – С. 274-275.

14. Линниченко И. Брачные разводы в древней Польше и Юго-Западной Руси // Юридический вестник. – 1890. – Т. 6. – Кн. 3. – С. 503-528; Линниченко И. Юридические формы шляхетского землевладения // Юридический вестник. – 1892. – Кн. 6-7; Линниченко И. Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV – XV вв. – М., 1894.

15. Рец. А.Д. на: Линниченко И. Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV – XV вв. – М., 1894 // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – 1895. – Т. 6. – Кн. 2. – Бібліографія. – С. 6-20; Грушевський М. Вступне слово до 7-го тому «Руської історичної бібліотеки» // Грушевський М. Твори. – Т. 6. – Львів, 2004. – С. 356.

16. Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст. Дослідження, тексти. – Львів, 2004. – С. 22.

17. Линниченко И. Из дневника Шевырева // Известия Одесского библиографического общества. – Т. II. – 1913. – С. 52-54; Линниченко И. Два письма Фридриха II. – Одесса, 1914. – 24 с; Память в народе о декабристах // Украинская жизнь. – 1914. – Вып. 1. – С. 90.

18. Докл. див.: Музичко О.Є. Одеська історична школа І.А. Линниченка: формування, склад та роль у розвитку регіональної історіографії

Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Вісник Ужгородського національного університету. – Серія «Історія». – Вип. 19 (у друці).

19. Известия ОБО. – Т. 1. – Вип. 7. – 1912. – С. 236.

20. Шахматов А. История русского летописания. – Т. 1. – Кн. 1. – СПб.: Наука, 2002. – С. 38, 132, 235, 238, 473.

21. ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 11. – Спр. 29. – Арк. 1-51.

22. Известия XV Археологического съезда в Новгороде. – М., 1911. – С. 127-128.

23. Линниченко И. Исторический путь и музей города Киева. – 1912. – 28 с.

24. Остапова С.І. О судьбе коллекции, собранной профессором И. Линниченко для создания музея Одессы // Праці Державного архіву Одеської області. – Т. 4. – Одеса, 2001. – С. 284-289.

25. ЗООИД. – Т. 31. – 1913. – С. 104.

26. Там само. – С. 89; Известия XV Археологического съезда в Новгороде. – М., 1911. – С. 166.

27. Киреева Р.А. Изучение отечественной историографии в дореволюционной России с середины ХІХ в. до 1917 г. – М.: Наука, 1983. – С. 84.

28. Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – Ф. 77. – Оп. 4. – Спр. 280. – Арк. 9; Пор. також: Линниченко И.А. Петрушевич Антоний Стефанович. – Одесса, 1901 та Линниченко И.А. Антоний Стефанович Петрушевич // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1902. – Т. 24. – С. 12-24.

29. Линниченко И. Политические воззрения Н. Карамзина (к 100-ю выхода в свет «Истории государства Российского») // Голос минувшего. – 1917. – № 1. – С. 133; Линниченко И. Младший из старших славянофилов. Памяти К.С. Аксакова // Линниченко И. Речи и поминки. – Одесса, 1914. – С. 96, 100; Він же Памяти А.С. Хомякова (к 50-ю со дня смерти) // Там само. – С. 158-159; Линниченко И. М.П. Погодин // Летопись Одесского историко-филологического общества. – 1901. – Т. 9. – С. 203-220.

30. Линниченко И. Краледворская рукопись и Иоакимовская летопись // Журнал министерства народного просвещения. – 1883. – Вып. X. – С. ; Линниченко И. Рец. на: Сенигов И. Историко-теоретические исследования о новгородских летописях и о российской истории В.Н. Татищева. – М., 1887. // Отд. Оттиск из «Журнала министерства народного просвещения». – С. 223.

31. Толочко А. «История Российская» Василия Татищева: источники и известия. – Москва-Киев, 2005. – 542 с.

32. ДАОО. – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 67. – Арк. 23.

33. Линниченко И. Н.И. Костомаров (к 25-ю со дня его кончины). – Одесса, 1910. – 16 с.; Линниченко И. В.О. Ключевский. – Одесса, 1911. – 9 с.

34. ДАОО. – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 177. – Арк. 43-52.

35. Линниченко И. Памяти Павлова-Сильванского // Одесские ново-

сти. – 1909. – 17 сентября; Линниченко И. Из воспоминаний (о В.И. Севском) // Голос Минувшего. – 1916. - № 10. – С. XXXVIII - LIII; ДА-АРК. – Ф. 538. – Оп. 1. – Спр. 51. – 5 арк.

36. Линниченко И.А. Патриарх русского славяноведения (Владимир Иванович Ламанский) // Голос Минувшего. – 1915. - № 2. – С. 244-253.

37. Линниченко И. В.Б. Антонович // Труды XIV Археологического съезда в Чернигове. – Т. III. - М., 1911. – С. 357.

38. ДААРК. – Ф. 538. – Оп. 1. - Спр. 66. – Арк. 73.

39. Линниченко И.А. А.А. Котляревский // Линниченко И.А. Речи и поминки. – Одесса, 1914. – С. 179.

40. Известия Одесского библиографического общества. – 1914. – Т. 3. – Вып. 3. – С. 184.

41. Рубинштейн Н.Л. Русская историография. – М., 1941. – С. 16.

42. Линниченко И.А. О новейших раскопках г. Хвойка // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1901. – Т. 23. - С. 68 – 77; Линниченко И.А. Современная курганомания. – М., 1889. – 23 с.

Котляр Ю.В.

ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ПІВДНЯ УКРАЇНИ: ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ПИТАННЯ

Історіографія становища національних меншин на Півдні України представлена як узагальнюючими працями з історії України, так і спеціальними дослідженнями, присвяченими розвитку міжнаціональних відносин етнічних груп. Упродовж останнього десятиріччя в Україні зростає увага до дослідження етнонаціонального розвитку суспільства, відбувається подальша теоретична та концептуальна розробки проблеми.

Досліджуваної проблеми, певною мірою, торкаються автори загальних праць, присвячених міжнаціональним відносинам в Україні на тому чи іншому етапі її історичного розвитку.

Серед перших друкованих праць, присвячених дослідженню питань громадянської війни, повстанського руху селян і частково національним меншинам, слід відзначити роботи М.Какуріна, Р.Ейдемана, в яких автори намагалися визначити характер громадянської війни, розкрити її особливості, виходячи з географічного положення України, специфіки політичної і військової ситуації та національних відносин¹.

У післявоєнних роботах збільшився обсяг використаних джерел. Проте гіпертрофований показ керівної ролі Комуністичної партії (більшовиків), замовчування діяльності інших партій, а то й просто перекручення фактів знецінило більшість публікацій. Головну роль, звичайно, зіграв культ особи Й.Сталіна та атмосфера того часу, яка не пропускала інший

матеріал. Враховуючи вказані труднощі, можна відмітити лише роботи М.Супруненка та А.Лихолата², в яких більш повно висвітлюється розгортання масового повстанського руху селян у Південній Україні. Хоч і вони не позбавлені упереджених підходів авторів до проблеми.

Після смерті Й.Сталіна політична атмосфера пом'якшилась і було створено кращі умови для висвітлення проблеми національного повстанського руху. У загальних працях недостатньо приділялось уваги повстанському руху, показано його однобічно, на застарілих фактах, часто неправильних³. Особливе місце займають монографії П.Балкового та М.Супруненка⁴, в яких продовжено розгляд партизанського руху селян, подано обґрунтовану і широку картину всенародного опору військам А.Денікіна.

Двадцятишеститомна "Історія міст і сіл Української РСР"⁵ вибрала в себе краєзнавчий та джерельний матеріал, до якого мали доступ історики. Це була найкраща робота з багатим фактичним матеріалом. Не дивлячись на те, що видання застаріло і вимагає суттєвої переробки і доповнення, загалом праця є однією із головних фактологічних баз з багатьох проблем історії України і національного повстанського руху зокрема.

Значною політичною подією став вихід восьмитомної "Історії Української РСР", в якій окремий том присвячений громадянській війні та партизанському руху селян. Певне значення мав енциклопедичний довідник "Великий Жовтень і громадянська війна на Україні"⁶. Проте й цим виданням притаманні світоглядна вузькість і суб'єктивізм.

Спеціальні праці розглядали окремі аспекти повстансько-партизанського руху селян Півдня України. В 20-х - 30-х роках вийшли перші такі праці. Деякі з них мали суб'єктивний характер, хоча й не замовчували причини повстанського руху селян, виділяючи його позитивні та негативні сторони. Історіографія цих праць подана в монографії Є.Шаталіної. На жаль, більшість з них у подальшому виявилися закритими для науковців, а історики повоєнного покоління мали можливість познайомитися лише з деякими номерами журналів "Літопис революції", "Пролетарська революція", "На аграрном фронті", де, головним чином, друкувалися ці матеріали. У статтях Д.Кіна, М.Мальта, Я.Максименка⁷ виділено аграрне питання та мобілізацію як головні причини виникнення селянського руху.

Повстання німців-колоністів 1919 року проти більшовицького режиму найкраще висвітлює стаття одеських авторів С.Когана та Н.Межберга⁸. Автори, характеризуючи повстанський рух колоністів, дають можливість читачу самому "докопатися" до справжніх причин його виникнення. Із публікації видно, що С.Коган та Н.Межберг намагалися дати об'єктивну характеристику повстанського руху, направленого проти більшовиків. Проте існуюча цензура не допустила такої оцінки. І тому головна причина повстання – невирішеність національного питання радянською владою більшовиків залишилася тільки в чорновому варіанті

статті, що зберігся в фондах державного архіву Одеської області⁹. У журнал вона не ввійшла.

Крім журнальних публікацій, виходили істпартівські видання, пов'язані з проблемами повстансько-партизанського руху селян. Серед них науковим рівнем вирізняється праця М.Кубаніна. Її автор зробив сміливу на той час спробу визначити соціальний характер махновщини, переконував, що в 1919 році махновський рух був загальноселянським, масовим і лише в 1920 - 1921 роках - куркульським. На початку 30-х рр. такі висновки було визнано шкідливими, і книга на довгі роки потрапила до спецфонду¹⁰.

В цілому науковій праці, видані в 20-х – 30-х роках ХХ ст., вперше висвітлювали питання, що і нині залишаються маловивченими. Вони є важливою історіографічною базою для дослідження історії національного повстанського руху селян Півдня України.

У 60-х рр. вийшло ряд праць одеського історика М.Раковського, присвячених питанням громадянської війни, григор'євщині та повстанням німців-колоністів на Півдні України¹¹.

В 70-80-ті рр. продовжували виходити роботи одеських істориків з проблем громадянської війни та махновщини¹². Певне значення в плані періодизації партизансько - повстанського руху мала монографія О.Кучера¹³. Проте автор вважав антибільшовицькі повстання контрреволюційними.

Якщо оцінювати загальний внесок радянської історичної науки у вивчення національного повстанського руху селян України, необхідно відмітити, що цей доробок був значним. Саме в радянський час почалося активне вивчення і введення в науковий обіг джерельних матеріалів, активна розробка і осмислення окремих аспектів цієї важливої проблеми. Незважаючи на деякі помилкові підходи до концепції повстанського руху селян, все ж були створені сприятливі умови для його подальшого вивчення, проте спеціальних праць, присвячених повстанському руху представників національних меншин було мало.

В українській історіографії не вщухає інтерес до проблем вітчизняної історії періоду національної революції, громадянської війни та становлення тоталітарного суспільства і особливо до ролі в усіх цих неоднозначних подіях селянства. В сучасних наукових доробках розглядаються як загальні питання, так і окремі їх аспекти. Потрібно зазначити, що ці дослідження відзначаються, в першу чергу, фаховою відповідальністю. Автори намагаються не тільки вразити читача новими, сенсаційними фактами, але й глибоко проаналізувати їх через призму тогочасних політичних, економічних та соціокультурних факторів.

У спеціальних працях помітна тенденція до переосмислення історії на засадах об'єктивності та історизму. Велику допомогу в цій справі надають сучасні періодичні видання. Цикл статей В.Улянича розкриває невідомі сторінки повстанського руху селян, їх національну боротьбу. Новий по-

гляд на повстанський рух, зокрема його “зелену” течію, показує у своїй праці В.Ластовський, а В.Ткаченко намагається всебічно розглянути отаманщину¹⁴.

Виходять останнім часом монографії і збірники наукових праць, що базуються на нових підходах. Так, В.Верстюк і В.Волковинський розглядають анархістський рух і махновщину. С.Кульчицький висловлює думку, що політика “воєнного комунізму” послужила причиною антибільшовицьких повстань, а О.Реєнт досліджує динаміку соціальних процесів в Україні у 1917-1920 рр.¹⁵. Заслужують схвалення чіткістю постановки питань та концептуальним формуванням назв публікації П.Захарченка, який досліджує селянські повстання доби Української держави гетьмана П.Скоропадського. Повстанський рух 20-х років ХХ ст. висвітлюється у ряді праць О.Ганжі¹⁶. Особливо це стосується розкриття питання про “політичний бандитизм”.

Неординарним явищем сьогодення є подвижницька діяльність Р.Ковалю, яка включає цикл радіопередач на Першому каналі Українського радіо “Отамани Гайдамацького краю”, та історичні публікації, що повертають імена провідників революційного повстанського козацько-селянського руху 1917-1920-х років, який тривалий час незаслужено був затаврований як “бандитський” та “анархічний”¹⁷.

Однією з найбільш помітних колективних монографій останнього часу стала праця співробітників Інституту історії України НАН України “Політичний терор і тероризм в Україні”. У ній висвітлені проблеми громадянської війни, державного терору як методу експропріації селян-власників. Слід виділити також роботу миколаївських учених “Миколаївщина: літопис історичних подій”, що містить нариси про повстанський рух¹⁸. Серед праць останніх років, що стосуються повстанської боротьби, слід виділити монографії Ю.Котляра, М.Шитюка, Є.Горбурова та статті В.Шкварця, С.Богана, які, використовуючи невідомий раніше фактичний матеріал, дають можливість зрозуміти значення селянського фактора в історії Півдня України¹⁹.

У роки незалежності вийшло ряд праць істориків і політологів, у яких проблематика міжнаціональних стосунків аналізується з позицій нового бачення²⁰. Серед них праці науковців Інституту історії України та Інституту національних відносин і політології НАН України²¹. У них на основі неведомих раніше архівних документів показано становище німців, євреїв, поляків, болгар, татар в умовах нової економічної політики та під час становлення тоталітарної системи²². Деякі з них присвячені Півдню України²³. В цілому ж, у статтях, що торкаються проблем історії національних меншин, переважає вивчення економічних проблем, соціальних аспектів національно-культурної політики, тоді як питання національних повстань практично не висвітлені.

В останні роки зросло значення краєзнавства в загальній системі історичних наук. Деякі відомості про повстання представників національних

меншин можна знайти в матеріалах регіональних, всеукраїнських та міжнародних конференцій, що відбувались у Києві, Одесі, Херсоні²⁴. Особливої уваги заслуговує робота науковців Запоріжжя, які регулярно проводять науково-практичні конференції, де досліджуються етнонаціональні процеси на Півдні України²⁵.

Важливо, що деякі питання розвитку національних меншин південноукраїнського села знаходять своє відображення у дисертаційних працях Л.Скотнікової, А.Черкаського, М.Шитюка²⁶.

Однак, праць, які торкаються проблеми участі національних меншин Півдня України у повстанському русі селян Півдня України, надзвичайно мало. Серед них можна виділити ряд статей Ю.Котляра, С.Богана, В.Чопа, А.Шевчук²⁷, де розглядаються прояви повстансько-партизанської боротьби окремих етносів України.

Таким чином, питання національного повстансько-партизанського руху на Півдні України (1917-1931 рр.) в руслі проблеми повстанського руху селян висвітлено недостатньо в радянській та сучасній українській історіографії. Це є суттєвим аргументом на користь актуальності досліджуваної проблеми. Навіть той доробок, який є в нашому розпорядженні, має певні, інколи досить значні недоліки фактологічного та світоглядного характеру, і вже не може задовольнити науковців.

Примітки:

1. Эйдеман Р.П., Какурин Н.Е. Гражданская война на Украине. – Х.: Пролетарий, 1931.

2. Супруненко М. І. Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни. - К.: Політвидав УРСР, 1957; Лихолат А.В. Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні (1917-1922). - К.: Політвидав УРСР, 1955.

3. Історія Української РСР: В 2-х томах. - Т.2. - К.: Наукова думка, 1967; Історія селянства Української РСР: в 2-х тт. - Т.2. - К.: Наукова думка, 1967; Міщенко С.О. Боротьба трудящих України проти білогвардійської армії Денікіна. – Ужгород: Ужгородський ун-т, 1963; Рибалка І.К. Аграрні перетворення на Україні в період громадянської війни (1919) - Х.: Харк. ун-т, 1967.

4. Балковий П.М. Війна без флангів. Партизансько-повстанська боротьба українського народу проти білогвардійців та інтервентів у 1918-1920 рр. - К.: Наукова думка, 1966; Супруненко Н. И. Очерки гражданской войны и иностранной интервенции на Украине. - М.: Наука, 1966.

5. Історія міст і сіл Української РСР. Кримська область. - К.: УРЕ АН УРСР, 1974; Миколаївська область. - К.: УРЕ АН УРСР, 1971; Одеська область. - К.: УРЕ АН УРСР, 1969; Херсонська область. - К.: УРЕ АН УРСР, 1972.

6. Історія Української РСР: у 8 тт., 10 кн. - Т.5. - К.: Наукова думка, 1977; Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. - К.: Гол. ред. УРЕ, 1987.

7. Кин Д. Крестьянство и гражданская война // На аграрном фронте. - 1925. - № 11/12; Максименко Я. До історії боротьби з денікінщиною і петлюрівщиною. 1919. // Літопис революції. - 1930. - № 1; Мальт М. Денікінщина и крестьянство // Пролетарская революция. - 1924. - № 4.

8. Коган С., Межберг Н. Повстання куркулів у німецьких колоніях на Одещині (1919) // Літопис революції. - 1929. - № 2.

9. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). - Ф.П.2. - Оп.1. - Спр.155. - Арк. 1-21.

10. Круть В.Т. До історії боротьби проти григор'івщини на Україні // Літопис революції. - 1932. - № 5-6; Левко (Четолін). Коммунисты среди партизан // Летопись революции. - 1925. - № 4; Лівензон Ф.Я. Проти Махна на денікінському фронті // Літопис революції. - 1929. - № 2; Рубач М. К истории гражданской войны на Украине /Переход Григорьева к Советской власти// Летопись революции. - 1924. - № 3; Убийство Григорьева // Летопись революции. - 1924. - № 2; Гриценко М. З історії боротьби з інтервентами озброєних сил революції на Херсонщині (1919 - 1920). - Херсон: Істпарт, 1933; Жовтень на Миколаївщині: Нарис з історії класової боротьби 1917-1920 рр. - Миколаїв: Істпарт, 1927; Кубанін М. Махновщина. - Л.: Прибой, 1927.

11. Раковский М.Е. Крах григорьевщины (1919 г.) // История СССР. - 1966. - № 5.

12. Цвілюк С.А. Одеса революційна. Хроніка подій (1918 - лютий 1920). - Одеса: Маяк, 1972; Раковский М.Е. Закономерности и особенности гражданской войны на Юге Украины // Годы борьбы и побед. - К.: Наукова думка, 1983; Калмакан И.К. Борьба против вооруженной кулацкой контрреволюции в период гражданской войны и иностранной военной интервенции в СССР (На материалах Юга Украины): Автореф. канд. дис. - Кишинев, 1981.

13. Кучер О.О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921-1923 рр. - Х.: Харківський ун-т, 1971.

14. Улянич В. Жили-були батьки-отамани, або Чому треба вивчати повстанський рух в Україні // Голос України. - 1994. - 26 березня; Ласовський В. Червоні, зелені і жовто-блакитні // Старожитності. - 1994. - № 7-8; Ткаченко В. Отаманщина // Віче. - 1992. - № 8, 9.

15. Верстюк В.Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы // Украина в 1917-1921 гг. - К.: Наукова думка, 1991; Його ж. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918-1921). - К.: Наукова думка, 1991; Його ж. Перший союз Н.Махна з Радянською владою // Минуле України: відновлені сторінки. - К.: Наукова думка, 1991; Волковинський В.М. Батько Махно. - К.: Знання, 1992; Його ж. Нестор Махно: звивисті стежки політичного авантюриста // Укр. іст. журн. - 1989. - № 7, 9-11; 1990. - № 2-10; Кульчицький С.В. Комуністична доктрина і спроби її реалізації в Радянській Україні у 1919-1920 рр. - К.: НАН України, 1992; Його ж. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928).

– К.: Основи, 1996; Реєнт О.П. Більшовизм і українська революція 1917–1920 рр. – К.: НАН України, 1994.

16. Захарченко П. Селянський рух в Україні в контексті антигетьманського повстання (осінь 1918 р.) – К., 1997; Його ж. Селянська війна в Україні: рік 1918. – К., 1997; Ганжа О.І. Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). – К.: Інститут історії НАН України, 2000.

17. Коваль Р.М. Отамани Гайдамацького краю. 33 біографії. – К. “Правда Ярославичів”, 1998; Його ж. Повернення отаманів Гайдамацького краю. – К.: Діокор, 2001.

18. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси. – К.: Наукова думка, 2002; Миколаївщина: літопис історичних подій. – Херсон: Олді-плюс, 2002.

19. Котляр Ю.В. Повстанський рух селян Півдня України. Висуньки і Баштанська республіки (1919–1920 рр.) – Миколаїв: ПП “Спринт-прінт”, 1999; Його ж. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917–1925). – Миколаїв–Одеса: ТОВ ВіД, 2003; Шитюк М.М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті роки ХХ століття. – К.: Тетра, 2000; Горбуров Є.Г., Котляр Ю.В., Шитюк М.М. Повстансько-партизанський рух на Півдні України в 1917–1944 рр. – Херсон: Олді-плюс, 2003; Шкварець В.П. Повстансько-партизанський рух селянства Півдня України у березні 1919 – січні 1920 року: нові дослідження // Південна Україна: проблеми історичних досліджень. Зб. наук. праць. – Ч.ІІ. – Миколаїв, 1998; Боган С.М. Повстанський рух в Одеській губернії у 1920–1923 рр. // Записки історичного факультету. – Вип. 8. – Одеса, 1999.

20. Євтух В. Якою має бути етнополітика української держави // Віче. – 1992. – №8; Панчук М.І. Етнополітична модель розвитку держави // Відродження. – 1998. – №5–6.

21. Курас І.Ф. Етнополітологія: запити життя і відповіді вчених // Політика і час. – 1992. – №3; Савельєв В.Л., Нагорна Л.Н. Сучасні етнічні процеси в контексті конфліктології // Укр. іст. журн. – 1993. – №5.

22. Гонтар О.В. Деякі питання міжнаціональних відносин в 20-ті роки // Укр. іст. журн. – 1991. – №7; Кудряченко А.І. Доля німців України // Трибуна. – 1993. – №6; Сергійчук В. Німці в Україні // Березина. – 1999. – №2;3;4; Чирко Б.В. Національні меншини на Україні в 20–30-х рр. // Укр. іст. журн. – 1990. – №1; Дмитрієчко М., Чирко Б., Табачник Д. Німці в Україні: історія і сучасність // Віче. – 1992. – №5.

23. Гусева С.О., Цобенко М.М. З досвіду розв’язання національного питання на півдні України (1920–1930 рр.) // Укр. іст. журн. – 1991. – №2; Дементьєв М.Є., Тимошенко М.В. До питання про національну політику в Україні і Криму в 20-ті роки // Укр. іст. збірник. – Випуск 37. – Харків. ХДУ, 1992.

24. Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи

взаємовідносин. Зб. наук. праць. // Київ – Краків: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2002; Сучасна етнокультурна та етнополітична ситуація на Півдні України і актуальні проблеми державного управління. Матер. регіон. науково-практ. конф. – Ч.I,II. – Одеса: ОДУ, 1996; Внесок поляків у соціально-економічний та культурний розвиток Південної України. Міжн. наук. конф. // Південний архів. – Вип.V. – Херсон: Айлант, 2001.

25. Міжнародні відносини на півдні України: історія та сучасність. Всеукр. наук. конф. – Запоріжжя, 1993; Етнокультурні процеси на Півдні України в XIX-XX ст. – III регіон. наук. конф. – Запоріжжя: ЗДТУ, 2000; Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України. Всеукр. наук. конф. – Запоріжжя: ЗНТУ, 2001.

26. Скотнікова Л.С. Аграрні відносини в українському селі у 20-30 роках XX століття. – дис. к.і.н. – К., 2000; Черкаський А.В. Національно-культурне будівництво на Півдні України у 20-ті роки. – дис. к.і.н. – Одеса, 1994.; Шитюк М.М. Масові репресії на Півдні УРСР в 20-ті – на початку 50-х років. – дис. д.і.н. – К., 2001.

27. Котляр Ю.В. Роль польського фактору в українському повстанському русі і Південний регіон // Південний архів. Зб. наук. праць – Випуск 5. – Херсон: Айлант, 2001; Його ж. Національне питання у повстанському русі селян Півдня України // Народознавчі зошити. – 2001. - №3(39). Травень-червень; Його ж. Антибільшовицькі повстання національного типу на Одещині в 1919 році // Етнокультурні процеси на Півдні України в XIX – XX ст. Зб. наук. праць. – Запоріжжя: ЗДТУ, 2000; Його ж. Єврейські погроми на Півдні України і повстанський рух (1917 – 1920) // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України. Зб. наук. праць. – Запоріжжя: Облдержадм., ЗНТУ; Сімферополь: Доля, 2001; Боган С.М. Участь представників національних меншин в антибільшовицькому повстанському русі на Півдні України у 1920-1923 рр. // Гуманітарно-економічні дослідження. – Т.I. – Миколаїв-Одеса: ТОВ ВіД, 2005; Чоп В.М. Стосунки німців-колоністів з повстанцями (1918-1920 рр.) // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України. Зб. наук. праць. – Запоріжжя: Облдержадм., ЗНТУ; Сімферополь: Доля, 2001; Шевчук А.В. Кримсько-татарське повстання у 1918 р. (етнічний аспект) // Гуманітарно-економічні дослідження. – Т.II. – Миколаїв-Одеса: ТОВ ВіД, 2005.

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ДОСЛІДНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ВЧЕНИХ ОДЕСИ В НАУКОВИХ УСТАНОВАХ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

Життя і наукова діяльність вчених завжди перебували в центрі уваги дослідників під час вивчення історіографічного процесу. Одним з аспектів становлення вітчизняних наукових досліджень в Україні є діяльність Української Академії наук, заснованої 14 листопада 1918 р., а з 1921 по 1930 рік – Всеукраїнська Академія наук (ВУАН)¹, яка отримала статус центральної наукової установи. З її створенням настав якісно новий етап у розвитку науки в цілому та науковому доробку вчених зокрема. Слід зазначити, що у той складний і суперечливий для України період вчені ВУАН підготували низку фундаментальних праць, в яких розглядалися різноманітні питання розвитку науки і культури.

Для академічної діяльності вчених по розробці питань з різних галузей науки в системі ВУАН були створені три відділи у складі інститутів, кабінетів, комісій, комітетів, серед яких низка установ була зв'язана не з відділами, а з Спільним зібранням Академії. Провідну організаційну та дослідницьку роботу в цих установах проводили дійсні члени і наукові співробітники², до складу яких були запрошені вчені з багатьох міст України, в тому числі з Одеси.

В науковій літературі різнобічна діяльність ВУАН детально розглядалася³, однак науковий доробок вчених Одеси в складі її установ ще не ставив предметом спеціальних досліджень. Але не можна стверджувати, що в історіографії це питання зовсім не висвітлювалося. В літературі вже існують праці присвячені життю та діяльності академіків ВУАН – представників наукового осередку Одеси: А. О. Сапегіна⁴, М. Є. Слабченка⁵ і Д. К. Третьякова⁶. Систематично й докладно відтворена діяльність вчених у філіях ВУАН – Одеській комісії краєзнавства (ОКК)⁷ і Одеському науковому товаристві (ОНТ)⁸. Проводяться дослідження про вивчення наукової роботи в установах ВУАН вчених М. Ф. Болтенка, В. Я. Герасименка, С. С. Дложевського, Є. О. Загоровського, К. О. Копержинського, С. Л. Рубінштейна і О. О. Рябініна-Скляревського⁹.

Історичну біографістику постійно поповнюють новітні праці, які присвячені постатям одеських вчених 1920-30-х рр., але їх автори не приділяють увагу участі об'єктів дослідження в організаційно-науковій роботі ВУАН¹⁰. Особливо це стосується вчених, що брали участь у заснуванні Академії та становленні її як державної наукової установи протягом перших років існування, а також тяжких випробувань у 20-30-х роках, коли були репресовані й знищені численні кваліфіковані кадри науковців. Незаконним репресіям були піддані провідні фахівці, імена яких з політичних міркувань протягом десятків років були вилучені з історії Академії наук України. Не зважаючи на те, що вчені вели плідну науко-

во-педагогічну і громадську діяльність, яка пройшла через жорстокі реалії 20-х рр., життя та діяльність деяких з них залишаються не тільки до кінця не вивченими, а й забутими – С. Х. Білов, А. В. Музичка, М. М. Семенов. Тому метою розробки є спроба відновити та дослідити науковий доробок вчених Одеси у ВУАН.

Для аналізу дослідницької роботи наукових співробітників ВУАН існує велика джерельна база. Крім згаданих вище джерел ми вирішили залучити раніше не використовувані матеріали, що знаходяться в архіві Управління Служби безпеки України в Одеській області, дані довідників, енциклопедій, наукових праць вчених, щоденників і епістолярної спадщини їх колег.

Влітку 1918 р. з початком організаційної роботи по створенню комісії для заснування УАН активну участь брали представники професорсько-викладацького складу історико-філологічного факультету Новоросійського університету (НУ). Так, приват-доцент кафедри теорії та історії мистецтва Микола Львович Окунев (1885-1949) направив до комісії матеріали про заснування в Одесі дослідницького Археологічного інституту¹¹, який завдяки наполегливим зусиллям «Ініціативної групи професорів Вищої Школи м. Одеси» (Б. В. Варнеке, Р. М. Волков, С. С. Дложевський, Ю. Г. Оксман, М. Є. Слабченко, Д. К. Третьяков, Є. П. Трифільєв, А. В. Флоровський, О. Я. Шпаков) почав функціонувати з червня 1921 р.¹².

16 грудня 1918 р. на Спільному зібранні УАН було ухвалено винести на розгляд записку ординарного професора кафедри слов'янської філології Михайла Георгійовича Попруженка (1866-1943) щодо «організації фотографічного музею для краєзнавства»¹³.

З метою поповнення Всенародної Бібліотеки УАН новими науковими виданнями 24 травня 1920 р. на надзвичайному Спільному зібранні було прийнято рішення про відрядження представників Академії до столиць Австрії, Німеччини, Польщі і Чехословаччини. В Берлін для закупки та замовлення книжок планувалося відправити приват-доцента кафедри філософії Сергія Леонідовича Рубінштейна (1889-1960)¹⁴. Кандидатура молодого науковця була вибрана не випадково, саме він протягом 1913-1914 рр. працював у Берлінському університеті¹⁵.

Науково-дослідницька робота УАН проходила в численних установах трьох відділів, але її провідним підрозділом був перший, історико-філологічний відділ, співробітниками якого також були представники науково-осередку Одеси.

Із заснуванням в 1919 р. в системі АН перших наукових установ в їх дослідницькій роботі активну участь брали представники історико-філологічного факультету Новоросійського університету: професор Іван Андрійович Линниченко (1857-1926) – співробітник історичних установ¹⁶ і приват-доцент Сергій Степанович Дложевський (1889-1930) – науковий співробітник з окремих наукових доручень¹⁷.

Більш активна участь вчених Одеси в структурних установах ВУАН припадає на середину 1920-х рр., коли з нею співробітничали близько півтори тисячі вчених України, переважно з гуманітарних наук, що зумовлювалося низкою причин, серед яких в першу чергу були ідеологічні, матеріальні і навіть персональні¹⁸. Цей факт також підтверджують дані обстежень Держплану України, згідно яких представники багатьох гуманітарних наукових структур (три четвертих) мали регулярні зв'язки з Академією¹⁹.

Тісні стосунки з ВУАН та певну наукову роботу по дослідженню галузевих питань проводили ОКК (серпень 1923 – 1931) і ОНТ (березень 1926 – 1931). Але на підставі статусу регіональних філій (мали свій статут, звітували Президії ВУАН) вони проводили самоідентифіковану наукову діяльність²⁰. В роботі цих установ брали участь більше ста вчених південного регіону країни, що докладно висвітлено в багатьох студіюваннях. Об'єктом же нашої розробки є науково-дослідницька діяльність вчених Одеси – представників місцевих вищих навчальних закладів (в більшості Одеського інституту народної освіти (ОІНО)), музеїв, архівів, бібліотек, які безпосередньо працювали в структурних підрозділах ВУАН.

Одним із активних та постійних представників наукового осередку Одеси у ВУАН був вчений архівіст Одеського крайового історичного архіву Олександр Олександрович Рябінін-Скляревський (1878-1942). Протягом 1920-х рр. він обирався членом Комісії новітньої історії України (1926-1928) та позаштатним постійним співробітником Комісії Полудневої України (1928-1929)²¹, що відбилося на тематиці його досліджень²².

В лютому 1926 р. дійсним членом Трипільської комісії Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК) ВУАН, організованого у 1924 р., який до цього існував як Археологічна комісія УАН (створени влітку 1921 р.), було обрано Михайла Федоровича Болтенка (1888-1959) – вченого хранителя Одеського державного історико-археологічного музею, секретаря археологічної секції ОКК. У 1925-1926 рр. разом з працівниками ВУАК М. Ф. Болтенко проводив дослідження низки важливих пам'яток в багатьох районах України, зокрема поселень і могильників трипільської культури²³. На прилюдних засіданнях Комітету він неодноразово виступав з науковими доповідями, які стали основою багатьох наукових публікацій²⁴.

З ВУАК також плідно співробітничав (з 1928 р. – дійсний член) директор Одеського державного історико-археологічного музею (1920-1930), професор ОІНО (1921-1930), голова ОКК (1923-1930) С. С. Дложевський²⁵. У 1927-1930 рр. заступник голови, голова Ольвійської археологічної експедиції, результатом якої стала низка публікацій статей²⁶. В 1929 р. С. С. Дложевський разом з академіком Ф. І. Шмітом був представником ВУАН на I міжнародному археологічному з'їзді в Берліні, присвяченому 100-річчю ювілею Німецького державного археологічного інституту²⁷.

В установах ВУАН плідно велись розробки з історико-лінгвістичних питань, які розвивалися у двох напрямках: вивчення історії української літературної мови і публікація пам'яток та дослідження історії граматики української мови. Найповнішу роботу з історії граматики української мови в 1926 р. (14 друкованих праць) провів позаштатний постійний співробітник комісії для видання пам'яток новітнього українського письменства професор ОІНО (1920-1925) Петро Опанасович Бузук (1891-1943)²⁸. Результатом цієї роботи стала книга «Нарис історії української мови» (1927), що становила ґрунтовну переробку «Короткої історії української мови»²⁹. Разом з Є. Рудницьким і Ю. С. Виноградським П. О. Бузук також провів значну роботу в галузі діалектології – детально описавши ряд діалектних масивів.

Співробітники ВУАН приділяли увагу порівняльно-історичному вивченню індоєвропейських мов, яке у 20-х рр. було представлено кількома розвідками. В області орієнталістики поряд з роботами академіка А. Ю. Кримського немало цінність становлять праці професора ОІНО (1924-1930) та Одеського інституту образотворчого мистецтва Миколи Матвійовича Семенова (1893-1963), який являвся науковим співробітником Академії з квітня 1919 р.³⁰. Також він працював у Постійній комісії для складання словника живої української мови³¹.

Автором кількох монографій з дослідження історії новітнього письменства³² був штатний співробітник Комісії для видання пам'яток новітнього українського письменства (1927-1928), професор ОІНО (1925-1930) Андрій Васильович Музичка (1886-1966)³³. Крім цього він разом з багатьма вченими ВУАН (М. Зеровим, О. Дорошкевичем, П. Филиповичем та ін.) проводив роботу над виданням текстів творів класиків української літератури Г. Квітки-Основ'яненка, В. Стефаника, М. Черемшини, І. Франка, Л. Українки та брав участь у закладенні наукових основ для подальших академічних видань³⁴.

За станом на 1927 р. штатним співробітником Комісії для видавництва пам'яток новітнього українського письменства (7 квітня 1927-1928) був професор ОІНО (1928-1930) Володимир Якович Герасименко (1895-1984), який виявився одним із активніших науковців ВУАН – у 1926 р. він опублікував 6 статей³⁵. Під час роботи в Комісії у В. Я. Герасименко склалися добрі творчі стосунки із провідними вченими Академії М. С. Грушевським, С. О. Єфремовим, А. С. Снявським та іншими³⁶.

Поряд з українською проблематикою вчені ВУАН розробляли питання літератури інших країн. Професор ОІНО (1926-1928) Костянтин Олександрович Копержинський (1894-1953) вивчав міжслов'янські літературні зв'язки та досліджував історію українського театру. Він був членом культурно-історичної комісії, дійсним членом Кабінету примітивної культури і народної творчості (з 1926 р. кореспондент) та виконуючим обов'язки керівника Комісії новітньої історії України (з 1 червня 1928 р.)³⁷. Молодий вчений сприяв налагодженню співробітництва одеських вчених з ака-

демічними установами М. С. Грушевського, який запросив його переїхати до Києва, де він і продовжував працювати³⁸.

У 1927 р. в структурі ВУАН почала функціонувати Бібліографічна Комісія (голова – академік М. В. Птуха). 11-14 квітня того ж року на першому пленумі комісії до її складу було включено представника від Одеси – директора Одеської Центральної наукової бібліотеки та професора ОІНО С. Л. Рубінштейна³⁹.

Позаштатним співробітником Комісії новітньої історії України (1927-1929) був завідувачий Одеською науковою бібліотекою Богдан Михайлович Комаров⁴⁰. Треба відмітити, що син видатного провідника українознавства М. Ф. Комарова за фахом природознавець (закінчив фізико-математичний факультет НУ), в 1920-1923 рр. також працював викладачем ОІНО (ботаніка, основи теорії еволюції, основи хімії, завідувач ботанічним кабінетом).

Єдиним представником негуманітарного профілю серед співробітників ВУАН був професор ОІНО (1925-1927) і Одеського сільськогосподарського інституту (1926-1927) Володимир Іванович Крокос (1889-1936). З 1928 р., після переїзду до Києва, він завідував відділом палеонтології Національного геологічного музею (голова академік П. А. Тутковський)⁴¹, де розробив детальні стратиграфічні схеми лесово-грунтової товщі України, які одержали визнання учасників другої конференції Міжнародної Асоціації по вивченню четвертинного періоду (1932 р.). У 1934-1936 рр. В. І. Крокос завідував відділу геології антропогену Інституту геології⁴².

З 1926 р. в складі ВУАН діяла науково-дослідна кафедра єврейської культури, яка мала кабінет для вивчення єврейської літератури, мови та фольклору⁴³. У 1936 р. науковим співробітником цієї кафедри⁴⁴ було обрано колишнього професора ОІНО (1925-1930) Соломона Хаїмовича Білова⁴⁵.

В 1920-і рр. у ВУАН відбувалися постійні організаційно-структурні зміни. Зокрема, в її першому відділі створювалися різні комісії з регіональної історії. Однією з них була комісія дослідження історії Південної України, очолювана М. С. Грушевським. Як і комісії історії Київщини та історії Лівобережної України, вона підготувала до видання збірник статей "Полуднева Україна". Серед авторів знаходимо імена одеських вчених Б. В. Варнеке (1874-1944), В. Я. Герасименка, С. С. Дложевського, Є. О. Загоровського (1885-1938), Ф. Є. Петруня (1894-1963) і О. О. Рябініна-Скляревського⁴⁶. Через фінансові труднощі, а більше – з причин політичного характеру публікація збірника затримувалася, а до складу авторів вносилися корективи. На кінець 1930 р. збірник так і не побачив світу – ішов політичний процес у справі «СВУ», наслідком якого стали репресії значної частини авторів.

Успішно розпочатий процес становлення досліджень у ВУАН на принципах розвинення кращих наукових традицій, використання різноманітних організаційних форм, тісного контакту з науковою громадськістю, закономірно приводив до утвердження за Академією статусу

провідної науково-дослідницької установи в УСРР. Наприкінці 1920-х рр. цей позитивний процес був штучно зупинений. В 1928 р. Головне науково-методичне управління науковими установами України провело обстеження ВУАН та визнала її структуру надто дрібною і такою, що не відповідала «завданням і практиці соціалістичного будівництва», що привело до упокорення і підпорядкування Академії партійному контролю та розгрому її гуманітарної частини. Проведені на межі 20-30-х рр. численні реорганізації звели нанівець велику роботу відомих вчених по створенню академічної науки в Україні. Самих організаторів майже поголовно за стандартним звинуваченням в «українському буржуазному націоналізмі» було репресовано. Перестали існувати не тільки установи, а й люди, що в них працювали.

Таким чином поступово була зведена до мінімуму діяльність установ ВУАН. В цілому упродовж початку 1930-х рр. перестали існувати практично всі українознавчі інституції ВУАН. Однією з форм репресій стала заборона займатися дослідницькою діяльністю, викладанням, публікуватися. Дехто з науковців змушений був виїхати за межі України (К. О. Копержинський і С. Л. Рубінштейн в Ленінград) й припинити наукову роботу в галузі української історії назавжди або ж на тривалий час. Репресії щодо гуманітарної науки та її представників завдали трагічних ударів не тільки науковому потенціалу ВУАН, а й творчій атмосфері всієї української інтелектуальної еліти. Розформування науково-дослідницьких установ здійснювалось на тлі жорстоких політичних репресій радянського уряду, які з арештів «ідейно неблагонадійних осіб» зросли до рівня показових політичних процесів у виконанні позасудових органів.

Головним ударом у наступі на наукову інтелігенцію став надуманий процес «СВУ». Разом з керівниками і академіками ВУАН (С. О. Сфремов – 21 липня 1929 р., М. Є. Слабченко – 20 січня 1930 р.), працівниками державних установ, відомими вченими та діячами культури було заарештовано багато наукових співробітників, серед яких були вчені Одеси – В. Я. Герасименко (5 жовтня 1929 р.), Б. М. Комаров (12 лютого 1931 р.), Є. О. Загоровський (16 лютого 1931 р.), Ф. Є. Петрунь (16 лютого 1931) і О. О. Рябінін-Скляревський (31 січня 1931 р.)⁴⁷.

Співробітники ДПУ змогли переламати під пресом допитів, знущань та шантажу вчених і змусили їх дати необхідні свідчення. Через правове свавілля, крім засуджених 45 учасників судового процесу «СВУ» (одеські вчені М. Є. Слабченко і Т. М. Слабченко)⁴⁸, тяжких страждань зазнали деякі науковці Одеси: В. Я. Герасименко (24 березня 1930 р. – 3 роки заслання)⁴⁹, Є. О. Загоровський (4 жовтня 1931 р. звільнено), Б. М. Комаров (5 березня 1932 р. звільнено), Ф. Є. Петрунь (5 березня 1932 р. звільнено), О. О. Рябінін-Скляревський (10 грудня 1931 р. звільнено)⁵⁰.

Разом з тим після багатомісячних випробувань за ґратами науково-педагогічна праця вчених була позначена різноманітними обмеженнями. Якщо на межі 20-30 рр. кадрові чистки торкалися вчених переважно у ви-

гляді контролю та звільнення з роботи, то в середині 30-х років сумнозвісна більшовицька фільтрація призвела до фізичного винищення багатьох „непотрібних” радянській владі науковців, яких вважали реальними чи потенційними ворогами. За безглуздими звинуваченнями у контрреволюційній діяльності, українському буржуазному націоналізмі, шпигунстві було репресовано більшість представників наукової еліти України, в тому числі Одеси: К. О. Копержинський (заарештовано 1933 р.) – заслання⁵¹, М. Ф. Болтенко (27 січня 1934 р.) – 5 років заслання⁵², П. О. Бужук (1934 р.) – заслання⁵³, Є. О. Загорівський (23 грудня 1937 р.) – 22 лютого 1938 р. розстріляно⁵⁴, О. О. Рябінін-Скляревський (23 грудня 1937 р.) – 10 років заслання⁵⁵, М. М. Семенов (14 липня 1938 р.) – 8 травня 1939 р. звільнено⁵⁶, А. В. Музичка – з 17 жовтня 1939 р. 5 років заслання⁵⁷, Б. М. Комаров – 3 роки заслання⁵⁸, Ф. Є. Петрунь – 3 роки заслання (за іншими даними у заслання не потрапив)⁵⁹ і В. І. Крокос (листопад 1936 р.) – самогубство⁶⁰.

За перші півтора десятиріччя діяльності ВУАН представники наукового осередку Одеси збільшили її персональний склад на три академіка і шістнадцять наукових співробітників, які брали активну участь у розробці питань з різних галузей науки. Вивчення дослідницької діяльності вчених Одеси в установах ВУАН є ще недостатнім, особливо в царині їх наукового доробку та особистих контактів із колегами. Тому поглиблене вивчення цих аспектів є дуже корисним для повноцінного відтворення як інтелектуальної спадщини науковців так і відтворення історії історичної науки в Україні у 20-30-ті роки ХХ століття.

Примітки:

1. *Енциклопедія Українознавства*. Т. 9. – Львів, 2000. – С. 3335-3340.
2. *Не відокремлені штатні й позаштатні посади наукових співробітників тому, що ці дві категорії до 1933 р. не були чітко розмежовані і в зв'язку з скороченням штатів переводились до позаштатних, а при розширенні штатів – позаштатні зараховувалися в штат. Не було суттєвої різниці і тому, що серед позаштатних співробітників були видатні науковці*. Див.: *Історія Академії Наук України. 1918-1923*. – К., 1993. – С. 513.
3. *Історія Академії Наук Української РСР*. В 2 кн. – К., 1967; Полонська-Василенко Н. Д. *Українська Академія Наук (Нарис історії)*. – К., 1993; *Історія Академії Наук України. 1918-1923*. – К., 1993; *Історія Національної академії наук України. 1924-1928*. – К., 1998; *Історія Національної академії наук України. 1929-1933*. – К., 1998; Кульчицький С., Павленко Ю., Руда С., Храмов Ю. *Історія національної Академії Наук України в суспільно-політичному контексті. 1918-1998*. – К., 2000; *Історія Національної академії наук України. 1918-1933: Науково-довідковий апарат*. – К., 2002; *Історія Національної академії наук України. 1934-1937*. – К., 2003 та ін.

4. Андрій Опанасович Сапегін / АН УРСР. – К., 1969. – 43 с.; Андрей Афанасьевич Сапегин, 1883-1946: Библиографический указатель литературы // Учёные Одессы. – Вып. 7. – Одесса, 1978. – 45 с. та ін.

5. Санцевич А. В. Видатний український історик М. Є. Слабченко. – К., 1993. – 70 с.; Курас І. Слово про академіка М. Є. Слабченко // Вісник Академії наук України. – 1993. – № 2. – С. 37-44; Першина З. В. Академик М. Е. Слабченко // Видные ученые Одессы. – Вып. 4. – Одеса, 1994. – С. 77-83; Академік М. Є. Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях / 36. ст. – Одеса, 1995. – 124 с.; Водотика С. Г. Академік Михайло Єлисейович Слабченко. Нарис життя та творчості. – К.-Херсон, 1998. – 156 с.; Левченко В. В. До педагогічної та наукової діяльності М. Є. Слабченка в Одеському інституті народної освіти // Проблемы славяноведения. Сб. научных статей и материалов. – Вып. 5. – Брянск, 2003. – С. 179-186; Заруба В. М. Історик держави і права України академік М. Є. Слабченко (1882-1952). – Дніпропетровськ, 2004. – 456 с.

6. Дмитрий Константинович Третьяков (1878-1950): Биобиблиографический указатель литературы. – Одесса, 1978. – 51 с.; Академик Д. К. Третьяков и его научная школа: Сб. воспоминаний и научных трудов. – Одесса, 1999. – 288 с.; Маркітан Л. Джерела до вивчення життя та наукової діяльності президента ВУАН Д. К. Заболотного // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Ч. 1. – К., 2002. – С. 320-333.

7. Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. – 1924-1930.

8. Записки Одеського наукового при Українській Академії наук товариства. – 1926-1929.

9. Нестуля О. О. Реабілітація прийшла посмертно (М. Ф. Болтенко) // Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). – К., 1991. – С. 146-154; Левченко В. В. Володимир Якович Герасименко: доля та науково-педагогічна діяльність історика української літератури // Науковий вісник. Одеський держ. економ. універ. – Одеса, 2007. – № 8; Юркова О. Дложевський Сергій Степанович // Українські історики ХХ ст. Біобібліогр. довід. Серія «Українські історики». – Вип. 2, ч. 1. – Київ-Львів, 2003. – С. 100-101; Склярєнко Є. М. Є. О. Загоровський як історик України // Одесі – 200: Тези доп. між. наук.-теор. конф. 6-8 вересня 1994 р. – Ч. 2. – С. 91-92; Бабюх В. Євген Олександрович Загоровський // Зневажена Клію. – К., 2005. – С. 196-202; Акімова Л. Н., Савенок Л. А. Кость Капержинський і Одеса (до 100-річчя від дня народження вченого-славіста) // Одесі-200: тези доп. між. наук.-теор. конф. – Ч. II. – Одеса, 1994. – С. 30-32; Цуканов Б. Й. Рубінштейн Сергій Леонідович // Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біогр. слов. – Т. 4. – Одеса, 2005. – С. 41-44; Малінова Г. Л., Сапожников І. В. О. О. Рябінін-Скларєвський: матеріали до біографії. – Одеса-Київ, 2000. – 222 с. та ін.

10. Веркалець М. Андрій Музичка: не так ті вороги, як добрі люди // Україна. – 1990. – № 47. – С. 19-21; Тункина И. В. Новые материалы к

біографії професора Б. В. Варнеке // *Древнее Причерноморье*. – Одесса, 1996. – С. 109-110; Маньковська Р. Болтенко Михайло Федорович // *Українські історики ХХ ст. Біобібліогр. довід. Серія «Українські історики»*. – Вип. 2, ч. 1. – Київ-Львів, 2003. – С. 27-28; Ясь О. Линниченко Іван Андрійович // *Там само*. – С. 187-189; Болтенко О. Ф. Болтенко Михайло Федорович // *Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник*. – Т. 2. – Одеса, 2005. – С. 146-147; Бондар О. І. Бузук Петро Опанасович // *Там само*. – С. 177-179; Немченко І. В. Варнеке Борис Васильович // *Там само*. – С. 208-210; Бачинська О. А. Дложевський Сергій Степанович // *Там само*. – С. 386-388; Мисечко А. І. Загоровський Євген Олександрович // *Там само*. – С. 448-450; Мирошніченко В. О. Линниченко Іван Андрійович // *Там само*. – Т. 3. – С. 229-234; Скрипник М. О. Історик Є. О. Загоровський // *Науковий вісник. Одеський держ. економ. універ.* – 2006. – № 9. – С. 40-44; Білецька О. В. Дослідник середньовічного Поділля Федір Євстафійович Петрунь (1894-1963) // *Наукові записки Вінницького держ. педагог. універ. ім. М. Коцюбинського*. Вип. XI. Серія: Історія. – Вінниця, 2006. – С. 316-321 та ін.

11. Історія Академії Наук України. 1918-1923. – К., 1993. – С. 27.

12. Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф. Р-1395. – Оп. 1. – Спр. 92. – Арк. 80; Спр. 4. – Арк. 190.

13. Історія Академії Наук України. 1918-1923. – К., 1993. – С. 428.

14. Історія Академії Наук України. 1918-1923. – К., 1993. – С. 456.

15. Акімова Л. Н., Цуканов Б. Й. Вказ. праця. – С. 41-42.

16. Полонська-Василенко Н. Д. Вказ. праця. – С. 165.

17. Історія Академії Наук України. 1918-1923. – К., 1993. – С. 520.

18. Кульчицький С., Павленко Ю., Руда С., Храмов Ю. Вказ. праця. – С. 165.

19. Савенок Л. А. Розгортання гуманітарних досліджень у Всеукраїнській Академії Наук // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. – Вип. 2. – К., 1992. – С. 77.

20. Попова Т. Н., Станко В. Н. Исторические исследования в Одесском университете: традиции и современность // *Вестник Одесского государственного университета*. – 1995. – Вып. 1. – С. 43.

21. Енциклопедія Українознавства. – Т. 7. – С. 2667; Полонська-Василенко Н. Д. Вказ. праця. – С. 166; Історія Національної академії наук України. 1924-1928. – К., 1998. – С. 632.

22. Малінова Г. Л., Сапожников І. В. О. О. Рябінін-Скларевський... – С. 67-70.

23. Нестуля О. О. Вказ. праця. – С. 148-149; Енциклопедія Українознавства. – Т. 1. – Львів, 1993. – С. 156; Історія Академії Наук Української РСР. Кн. 1. – К., 1967. – С. 332.

24. Болтенко М. Ф. Кераміка з Усатова // *Трипільська культура на Україні*. – 1926. – Т. 1. – С. 8-30; Болтенко М. Археологическая экспедиция на остров Березань // *Шквал*. – 1927. – № 29. – С. 10.

25. Юркова О. Дложевський Сергій Степанович... – С. 100-101.
26. Дложевський С. С. До Ольбійських декретів на пошану Протогена й Нікерата // *Записки Історико-філологічного відділу УАН.* – 1926. – Кн. 7-8. – С. 576-580; Дложевський С. С. Амфорні ручки з клеймами Ольбійських розкопів р. 1926 // *Записки ВУАК.* – Т. 1. – К., 1930. – С. 113-126.
27. Полонська-Василенко Н. Д. Вказ. праця. – С. 99.
28. Історія Академії Наук Української РСР. Кн. 1. – К., 1967. – С. 361; Полонська-Василенко Н. Д. Вказ. праця. – С. 138, 169; Історія Національної академії наук України. 1924-1928. – К., 1998. – С. 606.
29. Бузук П. О. Коротка історія української мови // *Одеська комісія краєзнавства при ВУАН.* – Одеса, 1924. – 60 с.; Бузук П. О. Нарис історії української мови: Вступ, фонетика і морфологія з додатком історичної хрестоматії. – Київ, 1927. – 96 с.
30. ДАОО. – Ф. Р-1593. – Оп. 1. – Спр. 302. – Арк. 3, 12, 25; *Minerva. Jahrbuch der gelehrten welt.* – Berlin und Leipzig, 1926. – Band II. – P. 1524-1525; 1928. – Band II. – P. 1820-1822; *Наука и научные работники СССР (без Москвы и Ленинграда).* – Ленинград, 1928. – С. 372.
31. Енциклопедія Українознавства. – Т. 7. – С. 2748; Історія Академії Наук Української РСР. Кн. 1. – К., 1967. – С. 361; Історія Академії Наук України. 1918-1923. – К., 1993. – С. 536.
32. Музичка А. В. Леся Українка: її життя, громадська діяльність і поетична творчість. – Одеса, 1925. – 108 с.; Музичка А. В. Шляхи поетичної творчості І. Франка. – Одеса, 1927. – 200 с.; Музичка А. В. Марко Черемшина (Іван Семанюк). – Одеса, 1928. – 280 с.
33. ДАОО. – Ф. Р-1593. – Оп. 1. – Спр. 222. – Арк. 14, 22, 26; *Minerva. Jahrbuch der gelehrten welt.* – Berlin und Leipzig, 1926. – Band II. – P. 1524-1525; 1928. – Band II. – P. 1820-1822; *Наука и научные работники СССР (без Москвы и Ленинграда).* – Ленинград, 1928. – С. 268.
34. Історія Академії Наук Української РСР. Кн. 1. – К., 1967. – С. 369.
35. Там само. – С. 369; Історія Національної академії наук України. 1924-1928. – К., 1998. – С. 609.
36. Заруба В. М. Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882-1952). – Дніпропетровськ, 2004. – С. 141, 193-194; Заруба В. М. Антін Синявський: життя, наукова та громадська діяльність (1866-1951): Монографія. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 9, 205.
37. Енциклопедія Українознавства. – Т. 3. – Львів, 1994. – С. 1129; Історія Академії Наук Української РСР. Кн. 1. – К., 1967. – С. 371, 401; Полонська-Василенко Н. Д. Вказ. праця. – К., 1993. – С. 125, 132-133, 135-136; Історія Національної академії наук України. 1924-1928. – К., 1998. – С. 229, 618; Копержинський К. О. Українське наукове літературознавство за останнє десятиліття, 1917-1927. – К., 1929. – 34 с.
38. Савенок Л. А. Кость Капержинський... – С. 30-32.
39. Історія Національної академії наук України. 1924-1928. – К., 1998. – С. 350, 590; Рубінштейн С. Л. Організація спеціальної наукової бібліог-

рафії в УСРР. – К., 1927. – 8 с.; Рубіништейн С. Л. Бібліографічна комісія УАН та планування бібліографічної роботи в УРСР // Записки Українського бібліографічного товариства в Одесі. – 1928. – Ч. 1. – С. 56-59.

40. Полонська-Василенко Н. Д. Вказ. праця. – К., 1993. – С. 135; Історія Національної академії наук України. 1924-1928. – К., 1998. – С. 618.

41. Там само. – С. 366, 569, 620; Енциклопедія Українознавства. – Т. 3. – Львів, 1994. – С. 1192.

42. Історія Національної академії наук України. 1934-1937. – К., 2003. – С. 520.

43. Савенок Л. А. Розгортання гуманітарних досліджень... – С. 77.

44. Полонська-Василенко Н. Д. Вказ. праця. – С. 176; Історія Національної академії наук України. 1934-1937. – К., 2003. – С. 497.

45. ДАОО. – Ф. Р-1593. – Оп. 1. – Спр. 62. – Арк. 2; Minerva. Jahrbuch der gelehrten welt. – Berlin und Leipzig, 1926. – Band II. – P. 1524-1525; 1928. – Band II. – P. 1820-1822.

46. Полонська-Василенко Н. Д. Вказ. праця. – С. 124, 134, 195-196; Історія Національної академії наук України. 1924-1928. – К., 1998. – С. 607, 614, 628.

47. Архів УСБУ в Одеській області. _ Ф. П. _ Спр. 22064-п. _ Арк. 5; Ф. П. _ Спр. 24462-п. _ Арк. 39; Ф. П. _ Спр. 20443-п. – Т. 1. – Арк. 3; Ф. П. _ Спр. 14238-п. _ Арк. 289; Малинова Г. Л., Сапожников І. В. О. О. Рябінін-Скляревський... – С. 23, 46.

48. Шаповал Ю. І. Справа «Спілки визволення України»: погляд із відстані 75 років // Український історичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 132-134.

49. Архів УСБУ в Одеській області. _ Ф. П. _ Спр. 22064-п. _ Арк. 134-136; Одесский Мартиролог. Т. 1. – Одесса, 1997. – С. 130.

50. Архів УСБУ в Одеській області. _ Ф. П. _ Спр. 20443-п. – Т. 1. – Арк. 189; Ф. П. _ Спр. 24462-п. _ Арк. 252; Ф. П. _ Спр. 14238-п. _ Арк. 594; Малинова Г. Л., Сапожников І. В. О. О. Рябінін-Скляревський... – С. 25.

51. Савенок Л. А. Кость Копержинський... – С. 31; Юркова О. В. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924-1930 рр.). – К., 1999. – С. 238.

52. Архів УСБУ в Одеській області. _ Ф. П. _ Спр. 23136-п. – Арк. 6, 186; Одесский Мартиролог. Т. 1. – Одесса, 1997. – С. 67.

53. Бондар О. І. Вказ. праця. – С. 179; Енциклопедія Українознавства. – Т. 1. – Львів, 1993. – С. 186.

54. Архів УСБУ в Одеській області. _ Ф. П. _ Спр. 20443-п. – Т. 2. – С. 124-125; Одесский Мартиролог. Т. 1. – Одесса, 1997. – С. 208.

55. Малинова Г. Л., Сапожников І. В. О. О. Рябінін-Скляревський... – С. 29; Одесский Мартиролог. Т. 1. – Одесса, 1997. – С. 466.

56. Архів УСБУ в Одеській області. _ Ф. П. _ Спр. 6374-п. – Арк. 7, 65; Енциклопедія Українознавства. – Т. 7. – С. 2748; Одесский Мартиролог. Т. 1. – Одесса, 1997. – С. 477.

57. *Архів УСБУ в Одеській області. _ Ф. П. _ Спр. 25243-п. – Арк. 247; Енциклопедія Українознавства. – Т. 5. – Львів, 1996. – С. 1662; Одесский Мартиролог. Т. 1. – Одесса, 1997. – С. 371.*

58. *Одесский Мартиролог. Т. 1. – Одесса, 1997. – С. 271.*

59. *Енциклопедія Українознавства. – Т. 6. – Львів, 1996. – С. 2040; Одесский Мартиролог. Т. 1. – Одесса, 1997. – С. 417; Петрунь В. Ф. До 75-річчя Одеської філії Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства (крізь призму родинних спогадів) // Записки історичного факультету. – Одеса, 2001. – Вип. 11. – С. 406.*

60. *Енциклопедія Українознавства. – Т. 3. – Львів, 1994. – С. 1192.*

Бурунов О. О.

ОКРУЖНА ВІЙСЬКОВА ПРЕСА СРСР ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО (НА ПРИКЛАДІ ГАЗЕТИ ОДЕСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ОКРУГУ «ЗАХИСНИК ВІТЧИЗНИ» 1985-1991 рр.)

Армія відігравала надзвичайно важливе значення у житті такої надмілітаризованої країни, як Радянський Союз, а преса була складовою частиною військової пропаганди. Окрім інформаційної функції радянська військова преса несла ще й ідеологічну. Не була виключенням і газета Одеського військового округу «Захисник Вітчизни».

В період з 1985 по 1991 рік, газета «Захисник Вітчизни» виходила щоденно, окрім понеділка. Більшу інформаційну частину видання складали статті та замітки про повсякденне життя солдатів та офіцерів Одеського військового округу. Основна увага надавалась аналізу політичного, дисциплінарного й фізичного виховання військовослужбовців. У кожному номері публікувалася спортивна сторінка і сторінка, що мала розважальний характер. А з 1990 року почав виходити розважальний випуск газети під назвою «Арсенал».

Постійною була рубрика «Сьогодні в світі», в якій передруковувались повідомлення центральних газет. Основну частину цього розділу займали статті і повідомлення з критикою країн-членів НАТО, які, на думку авторів цих матеріалів, постійно нарощували свою військову міць та намагалися зруйнувати радянську систему цінностей. Регулярно піддавався критиці воєнний бюджет країн НАТО, особливо Сполучених Штатів Америки. Наприкінці 80-х американський бюджет почав отримувати чимало компліментів — як дуже чітко та правильно спланований, поряд із яким воєнний бюджет Радянського Союзу мав чимало прорахунків. Окрім критики капіталістичних країн, рубрика інформувала про стан справ у світі,

звісно усі повідомлення несли на собі відзнаку ідеологічної війни країн НАТО і країн соціалістичного табору.

Традиційною в газеті «Захисник Вітчизни» була сторінка, присвячена подвигам Великої Вітчизняної війни, під назвою «Літопис вогняних років». Усі матеріали цієї рубрики мали патріотично-ідеологічний характер, але все ж таки їх можна поділити на декілька типів. До першого варто віднести статті спрямовані на патріотичне виховання військовослужбовців, вони виходили протягом усього існування видання. Здебільшого це були матеріали про подвиги радянських солдатів Великої Вітчизняної війни. Тут йшлося про високі духовні якості радянського солдата, назви говорили самі за себе: «Вірність прапору»¹, «Почуття обов'язку»², «Двічі народжений»³, також до цього типу матеріалів можна віднести роботи про інтернаціональну роль радянських воєнків та їх величезний вклад у визволення Європи. Зокрема «Подвиг на Дунаї»⁴, «Нормандія — Неман»⁵, «Дружня Франція»⁶ тощо.

До другого типу належать матеріали, присвячені річницям перемог Радянської Армії. Вони сповнені пафосу і просякнуті духом непереможності й надзвичайності збройних сил СРСР, яскравим прикладом служать наступні роботи: «Сорок років перемоги над мілітаристською Японією»⁷, «Незабутий Берлін»⁸, «Дорога в той квітень»⁹, «Переможний квітень»¹⁰; дві останні присвячені визволенню Одеси.

З розвитком і поширенням у лавах Радянської армії такого явища, як «дідівщина», дедалі частіше у рубриці «Літопис полум'яних років» з'являються матеріали, спрямовані на покращення мікроклімату у колективі. У них йдеться про дружбу та порозуміння між солдатами, незважаючи на вік та національність, розповідається про загальнолюдські цінності і пріоритети. Показовою є стаття «Я — син полку»¹¹.

Незважаючи на значну кількість публікацій, присвячених Великій Вітчизняній війні багато її сторінок залишилися поза увагою. Зовсім нічого не розповідається про конкретні втрати Радянської армії: людські та матеріальні. Жодного слова не написано стосовно безвісти зниклих та тих, хто повернувся з полону. Оминули увагою поховання Великої Вітчизняної війни на території Одеської області, а їх є чимало, навіть не зважаючи на «гласність», ці питання так і залишались без відповіді.

В цілому політика видання повністю відповідала політиці держави і відображала позицію центральних друкованих органів. В 1985-1986 роках матеріали про які-небудь проблеми — дисциплінарні чи побутові — не з'являлися. Головними проблемами, які висвітлювало видання, були проблеми готовності техніки і організація соціалістичних змагань. У повідомленнях з Афганістану не згадувалось про кількість загиблих та їх існування взагалі, про втрати техніки не згадувалось до розпаду Радянського Союзу.

У цей час в рубриці «Сьогодні в світі» постійно публікувалась стаття

стика бездомних і безробітних громадян в США (згідно статистики, число безробітних в цій країні досягало 7,8% всього населення). Регулярно на сторінках газети з'являлись матеріали, в яких піддавалась критиці американська програма «космічних війн».

Починаючи з кінця 1987 року говорилося про те, що перебудова життя і діяльності особистого складу округу згідно із установками XXVII з'їзду ЦК КПРС проходять повільно. Багато завдань виконується із прорахунками, не надається достатня увага стройовій і фізичній підготовці особистого складу, особливо офіцерів. З'являється лозунг: «Ми не повинні допустити помилок минулого!», також мова йде стосовно недостатньої уваги до питання низької стройової і фізичної підготовки. Наприклад називаються прізвиська (батальйон офіцера С. Рагуліна).

У вересні 1987 року проводиться нарада щодо покращення побуту війська. Про які-небудь конкретні результати не повідомляється.

На початку 1988 року виходить стаття під назвою «Що заважає працювати партійному активісту»¹². Висновки статті наступні: покращень немає, керівний склад стоїть осторонь від партійної роботи; керівники рахуються, бюро не працює; окрім засідань і зборів справ немає; накази зверху придушують ініціативу знизу. Таким чином, явно простежуються розходження між військовими і політпрацівниками.

Новою проблемою, яка з'являється на сторінках газети «Захисник Вітчизни», є проблема дідівщини. Особливий резонанс викликала стаття рядового А. Леушина «З дідами в розвідку ніколи!»¹³. Цей матеріал обговорювався на сторінках «Захисника Вітчизни» протягом декількох місяців. В багатьох листах, які приходили в редакцію, йшла мова про те, що дідівщину не зламати. І в той же час з листів зрозуміло, що поки до серйозного рукоприкладства справа не доходить, в той час як дисципліна вимагає бажати кращого.

В кінці 1988 року виходить стаття Н. Заборовського «Кільки в томаті»¹⁴. В ній йдеться мова про офіцерський гуртожиток, що нагадує польовий табір, куди офіцери забігають поїсти кільку в томаті, через те, що закрита солдатська їдальня, кошти на яку не дійшли. Також згадуються різні проблеми із сантехнікою і електрикою у гуртожитку. Після статті «Кільки в томаті» «Захисник Вітчизни» друкує цикл листів про проблеми військових із продуктами харчування.

В цей самий час з'являються повідомлення про кошти, виділенні на бундесвер та інші армії блоку НАТО. Стосовно коштів, виділених на Збройні Сили СРСР — жодного слова. Із Афганістану, як і раніше, приходять дуже стримані повідомлення.

Майже в кожних номерах починають з'являтися замітки про побутові проблеми військовослужбовців. У виробництві найнеобхідніших для армії речей стали траплятися збої. За перше півріччя 1990 року армія і флот через провину промисловості не отримали речового майна на суму 36 млн. рублів.

12 листопада 1990 року відбулась зустріч М. С. Горбачова з офіцерами-народними депутатами. М. С. Горбачов запевнив військовослужбовців у тому, що житлова реформа буде винесена на розгляд. Йшла мова про те, що у 1990 році збудовано 57 тис. квартир для військовослужбовців кадрового складу. А в 1991 році буде збудовано ще 64 тис. Всього в XIII «п'ятиріччі» буде побудовано 436 тис. квартир. Також, згідно постанови М. С. Горбачова, були збільшенні квоти на прописку військовослужбовців. Ця постанова була блокована урядами багатьох республік. Квоти залишилися на попередньому рівні, згідно якого в рік могло бути прописано не більше 250 військовослужбовців.

Згідно посиланню на газету Балтійського флоту «Страж Балтики», у Таллінні збільшились напади на військових та військові об'єкти, в Кляпейді був відкритий вогонь по військовослужбовцях. В 1991 році на сторінках «Захисника Вітчизни» з'являються конкретні суми із бюджету, що були витрачені на озброєння. Паралельно аналізуються витрати на озброєння США. Їх військовий бюджет ретельно аналізувався і ставився в приклад радянському. Такі публікації почали з'являтися в центральній пресі набагато раніше.

В цей час був прийнятий закон про пенсійне забезпечення військовослужбовців. Також було прийнято постанову стосовно підвищення в 1991 році грошового утримання за всіма категоріями військових. Введено матеріальне стимулювання військових за високу професійну підготовку.

11 січня 1991 року з'являється стаття «Розшукуються призовники»¹⁶. За словами представника Приморського військкомату А. Г. Даршина на 1 січня 1991 року знаходились у розшуку 40 втікачів від призову. А більшість призовників не бажає служити за межами Одеського воєнного округу через політичну ситуацію в інших республіках. Велись дебати відносно реформування політорганів. ЦК КПРС приймає рішення скоротити наявні.

Дідівщина досягає свого апогею. І стаття «Одним махом сімох побивахом, чи виховна табуретка»¹⁶ не викликала такого резонансу, якого варто було б очікувати ще рік тому. І незважаючи на вирок винуватому — 2 роки дисциплінарного батальйону, нанесенням тілесних ушкоджень в армії вже важко було б кого-небудь здивувати.

Загалом протягом простежених вище шести років газета «Захисник Вітчизни» пережила деяку еволюцію, пов'язану в першу чергу з перебувкою. Зокрема видання стало присвячувати більше уваги соціальним та побутовим проблемам військовослужбовців. На сторінках «Захисника Вітчизни» почало з'являтися чимало статей з критикою існуючого стану справ у Радянській армії. Варто відзначити, що незважаючи на часткове дублювання центральної радянської преси газета «Захисник Вітчизни» мала доволі самобутній характер і цілком може служити джерелом вивчення історії Одеського військового округу у вказаний період.

Примітки:

1. Дубров Б. «Вірність прапору» // *Захисник Вітчизни*. — 1985. — № 94. — С. 2.
2. Волков М. Почуття обов'язку // *Захисник Вітчизни*. — 1985. — № 103. — С. 2.
3. Литвинов Ф. Двічі народжений // *Захисник Вітчизни*. — 1987. — № 181. — С. 3.
4. Заєчневський П. «Подвиг на Дунаї» // *Захисник Вітчизни*. — 1987. — № 13. — С. 2.
5. Кручинін В. «Нормандія — Неман» // *Захисник Вітчизни*. — 1988. — № 76. — С. 3.
6. Морозов К. «Дружня Франція» // *Захисник Вітчизни*. — 1986. — № 132. — С. 2.
7. Бортничук В. Сорок років перемоги над мілітаристською Японією // *Захисник Вітчизни*. — 1986. — № 196. — С. 4.
8. Йойріш В. Незабутий Берлін // *Захисник Вітчизни*. — 1986. — № 107. — С. 3.
9. Садовніченко М. Дорога в той квітень // *Захисник Вітчизни*. — 1987. — № 112. — С. 5.
10. Якупов Н. Переможний квітень // *Захисник Вітчизни*. — 1991. — № 83. — С. 2.
11. Московка В. Я — син полку // *Захисник Вітчизни*. — 1987. — № 37. — С. 3.
12. Що заважає працювати партійному активісту // *Захисник Вітчизни*. — 1988. — № 5. — С. 5.
13. Леушин А. «З дідами в розвідку ніколи!» // *Захисник Вітчизни*. — 1988. — № 23. — С. 4.
14. Заборовський Н. Кільки в томаті // *Захисник Вітчизни*. — 1988. — № 280. — С. 3.
15. Розшукуються призовники // *Захисник Вітчизни*. — 1991. — № 9. — С. 2.
16. Одним махом сімох побивахом, чи виховна табуретка // *Захисник Вітчизни*. — 1991. — № 194. — С. 3.

Розділ V

ПЕРСОНАЛІ ТА РЕЦЕНЗІЇ

Черняков І.Т.

М.Ф.БІЛЯШІВСЬКИЙ ТА ОДЕСА (до 140-річчя з дня народження)

Бурхливий розвиток Одеси в XIX ст. відбувався не тільки у сфері економіки, але й у галузі культурного та наукового життя міста. Відкриття в 1817 р. Рішельєвського ліцею, в 1825 р. – одного з найстаріших в Російській імперії Одеського музею старожитностей, в 1839 р. – організація Одеського товариства історії і старожитностей, в 1865 р. – Новоросійського університету створили найважливіші центри досліджень всієї історії Східної Європи. Однією з важливих наукових історичних дисциплін, що почала активно розвиватись саме в XIX ст. була археологія, центром якої на півдні Російської імперії в той час стала Одеса.

Археологічні дослідження Одеського центру археології того часу визначались не тільки створенням наукової бази в спеціальному музеї старожитностей, але й організацією друкування результатів досліджень в науковому значних розмірів журналі „Записки Одеського товариства історії та старожитностей”, що виходив регулярно з середини XIX ст. до самої революції на початку XX ст. Якісно новий етап розвитку Одеського центру археології розпочався наприкінці XIX ст., коли об'єднались наукові сили створеного Новоросійського університету та Одеського товариства історії та старожитностей. У роботу товариства та археологічного музею активно залучаються наукові сили Новоросійського університету, зокрема його професори В.Н.Юргевич, Е.Р.Штерн, І.О.Лінніченко тощо. Цей період в історії Одеського товариства історії та старожитностей можна назвати „професорсько-університетським”. В самому університеті створюється „Історико-філологічне товариство”¹. У другій половині XIX ст. Одеський центр археології мав значний вплив на розвиток археології в Україні, зокрема в Києві, де відомі такі постаті, як І.І.Фундуклей, В.Б.Антонович, В.В.Хвойка, які були тісно пов'язані з Одесою². Але крім того, з Одесою була пов'язана і біографія одного з видатних українських громадських і наукових діячів історика, археолога, етнографа, архівіста, музейного

працівника, академіка Миколи Федотовича Біляшівського (1867 – 1926), з дня народження якого 24 жовтня 2007 р. минає 140 років.

Визначення долі цього видатного українського дослідника не було простим, а позначено цілою низкою різких змін навіть в отриманні освіти. Народився М.Ф.Біляшівський в Умані, недалеко від якої в церкві с. Мошурів його батько служив священиком. Умань якраз знаходиться майже по середині шляху між Одесою і Києвом, з яким М.Ф.Біляшівський пов'язав свою діяльність на все життя. Він навчався у Київському університеті (1887 – 1890 рр.), потім перейшов в Новоросійський університет в Одесі (1891), де закінчив юридичний та історичний факультети. Через рік у 1892 р. Новоросійський університет закінчив і інший відомий археолог, дослідник Ольвії та античної історії Північного Причорномор'я Б.В.Фармаковський. Після Одеси М.Ф.Біляшівський поїхав до Московського університету, де був вільним слухачем природничого факультету в 1892 – 1893 рр.³ Тільки перелік цих вищих навчальних закладів свідчить про фундаментальну підготовку до наукової діяльності М.Ф.Біляшівського, в якій Одеський (Новоросійський) університет та Одеське товариство історії та старожитностей відіграли особливу роль.

До Новоросійського університету М.Ф.Біляшівського привело бажання займатись археологією та тісне співробітництво з Одеським товариством історії та старожитностей, яке в той час було головним науковим історичним та археологічним осередком на теренах України⁴. М.Ф.Біляшівський в різні роки особисто був знайомий з такими одеськими вченими, як В.Н.Юргевич, І.А.Лінніченко, Е.Р.Штерн, М.Ф.Болтенко, А.В.Добровольський та іншими.

Подальша доля М.Ф.Біляшівського вивела в когорту найвідоміших спеціалістів в галузі історії, археології, етнографії, архівної справи, мистецтвознавства, музеєзнавства, наукового видавництва та охорони історико-культурної спадщини. З його ім'ям пов'язано створення першого історико-краєзнавчого музею на Волині – Городоцького музею барона Ф.Штейнгеля. М.Ф.Біляшівський разом з В.В.Хвойкою доклав багато зусиль для організації та відкриття в 1899 р. Київського міського музею старожитностей та мистецтв, який нині є Національним музеєм історії України⁵. У створенні цих музеїв, безумовно, М.Ф.Біляшівський використав свої знання, отримані ним в Одеському музеї історії та старожитностей. Він був першим і незмінним директором Київського музею на протязі двох десятиріч років в 1902 – 1923 рр.⁶.

М.Ф.Біляшівський особливо активно співробітничав з журналом „Киевская старина”, який видавався у Києві⁷. Він не тільки часто друкував свої статті в цьому журналі, але своїм коштом почав видавати до нього додаток „Археологическая летопись Южной России” (1899 – 1905). Археологічні розкопки для нього були найулюбленішою справою. Ними він почав займатись з 20 років і встиг взяти участь у багатьох дослідженнях археологічних пам'яток від епохи палеоліту до середньовіччя⁸. Найбільш

важливими були археологічні дослідження М.Ф.Біляшівського давньоруського міста Родень на Княжій Горі поблизу Канева, слов'янських селищ і могил на Волині, поселень трипільської культури на території Київської та Черкаської областей. У 1904 – 1905 та 1925 рр. М.Ф.Біляшівський провадив розкопки визначного поселення трипільської культури етапу VI біля с. Борисівка (Іллінецький р-н Вінницької обл.). Він одним з перших розпочав розкопки неолітичних дюнных стоянок на Дніпрі. М.Ф.Біляшівський був одним з тих всебічних археологів, який ретельно досліджував різні археологічні джерела, включаючи і нумізматичні матеріали⁹.

Мабуть, за прикладом Одеси він разом з іншими шанувальниками старожитностей виступив засновником Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва в 1910 р. М.Ф.Біляшівський брав участь в роботах Всеросійських археологічних з'їздів у Москві, Вільно, Ризі, Києві, Харкові, Катеринославі (Дніпропетровську). Хоча М.Ф.Біляшівський і був представником Київської історико-археологічної школи В.Б.Антоновича, але перші фундаментальні знання, як і В.Б.Антонович, отримав в Одесі. Не виключено, що і в Одеський університет він поступав за порадою В.Б.Антоновича.

Крім археологічних досліджень та організації музейної роботи М.Ф.Біляшівський займався дослідженнями архівів Києва, Москви, Варшави, історією українського фольклору і мистецтва¹⁰. Це була всебічно обдарована і незвичайна особистість, що достойно представляла образ українського вченого кінця XIX – початку XX століть.

Велике значення мала діяльність М.Ф.Біляшівського в галузі взагалі пам'яткознавства та охорони історико-культурної спадщини України. В часи першої світової війни він був призначений комісаром по охороні пам'яток культури в Галичині та Буковині у складі російської армії. Але особливо розкрилась особистість М.Ф.Біляшівського після революції і його світлі надії на піднесення української культури і науки він почав перетворювати в життя. Він був автором першого закону Української республіки про охорону пам'яток історії, культури і мистецтва в 1918 р. М.Ф.Біляшівський стає головою Комісії для складання археологічної мапи України (1919 – 1920), членом та Головою Археологічного комітету Всеукраїнської Академії наук (1919 – 1923), членом Всеукраїнського археологічного комітету ВУАН (1924 – 1925) та Трипільської комісії ВУАН (1925 – 1926).

Наукова і громадська діяльність М.Ф.Біляшівського була достойно оцінена його колегами. Він був вибраний в 1918 р. почесним академіком Української академії мистецтв та академіком Української академії наук в 1919 р.¹¹ У 1926 р. вчені України присвятили пам'яті М.Ф. Біляшівського окремий збірник „Записок історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук”¹².

Півтора роки не дожив до свого 60-річчя М.Ф.Біляшівський, він помер 21 квітня 1926 р. у Києві. Його некролог був написаний академіком М.С.Грушевським і опублікований в журналі „Україна”¹³. З видатним ук-

раїнським істориком, першим Президентом України М.С.Грушевським М.Ф.Біляшівського багато років зв'язувала особиста дружба та наукові інтереси у вивченні історії України¹⁴.

У рукописному фонді Центральної наукової бібліотеки ім. В.І.Вернадського НАН України зберігається значний архів академіка М.Ф.Біляшівського¹⁵, який до кінця не вивчений і не виданий. Між тим наукова, громадська спадщина М.Ф.Біляшівського, якого не дарма називають „будівничим української культури”¹⁶ представляє особливий інтерес для сучасної незалежної України, яка будує європейську цивілізовану державу на великому фундаменті багатовікової історико-культурної спадщини, у вивчення і збереження якої приклав багато зусиль за своє життя М.Ф.Біляшівський.

Примітки:

1. Гольдін Ф. *Історико-філологічне товариство при Новоросійському університеті*. – Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР. – К., 1964. – № 6. – С. 35 – 43.

2. Черняков І.Т. *Зв'язки Одеси та Києва у розвитку археології в ХІХ – на початку ХХ століть* (друкується, 2007).

3. Бахмат К.П. *До століття з дня народження М.Ф.Біляшівського*. – Археологія. – 1969. – Т. 22. – С. 241 – 245; Горбик В.А., Піскова Е.М. *Біляшівський М.Ф. – Українська біографістика*. – К., 1999. – Вип. 2. – С. 75 – 80; Винницький А. *Микола Теодотович Біляшівський: його життя та музейна робота*. – Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – 1926. – Т. 9. – С. 11 – 23; Ляшко С.М. *Біляшівський Микола Федотович*. – Енциклопедія трипільської цивілізації. – К., 2004. – Т. ІІ. – С. 51 – 52; *Матеріали до біографій етнологів та народознавців України*. – Київ-Запоріжжя, 2001; Мезенцева Г. *Дослідники археології України*. – Чернігів, 1997. – С. 162 – 163.

4. Примак А.Ф. *Архівна діяльність М.Ф.Біляшівського*. – *Праці Центру пам'яткознавства*. – К., 2006. – Вип. 9. – с. 126.

5. Кілієвич С. Академік М.Ф.Біляшівський – засновник Державного історичного музею УРСР. – *Архіви України*. – 1967. – № 6. – С. 21 – 28.

6. Мощенко К. Академік М.Біляшівський як музейний робітник. – *Український музей*. – К., 1927. – Ч.І. – С. 3 – 12.

7. Примак А.Ф. *Пам'ятки історії та культури в дослідженнях М.Ф.Біляшівського на сторінках часопису „Киевская старина”*. – *Праці Центру пам'яткознавства*. – К., 2003. – Вип. 5. – С. 170 – 179.

8. Курінний П.П. Академік Микола Теодотович Біляшівський як археолог. – *Записки історико-філологічного відділу ВУАН*. – 1926. – Т. 9. – С. 24 – 32; Курінний П.П. *Історія археологічного знання про Україну*. – Полтава, 1994. – С. 44, 70.

9. Ляскоронський В.Г. *М.Т.Біляшівський як нумізмат*. – *Записки історико-філологічного відділу ВУАН*. – 1926. – Т. 9. – С. 33 – 37.

10. Щербаківський Д. М.Ф. Біляшівський і українське мистецтво. – Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – 1929. – Т. 9. – С. 39 – 40.
11. Історія Академії наук Укр.РСР. – К., 1982. – С. 664 – 665.
12. Багалій Д.І. Записка про наукові праці М.Т.Біляшівського. – Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – 1926. – Т. 9. – С. 1 – 10; Єфремов С.О. Біляшівський на громадській роботі. – Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – 1926. – Т. 9.
13. Грушевський М. М.Ф. Біляшівський (Некролог). – Україна. – 1926. – Кн. 2-3. – С. 237 – 239.
14. Листування М.Грушевського та М.Біляшівського. – Листування Михайла Грушевського. – Київ – Нью-Йорк, 2001. – Т. 2. – С. 26.
15. Адаменко А.Г. Матеріали личного архива Н.Ф.Беляшевского: 1867 – 1926 гг. – «Рукописные фонды ЦНБ им. В.И.Вернадского АН УССР». – К., 1989. – С. 18 – 24.
16. Біляшівський Б.М., Біляшівський М.М. Будівничий української культури. – Репресоване краєзнавство (20 – 30-ті роки). – К., 1991. – С. 21 – 24.

Шкварець В.П., Попова Г.С.

МИТРОПОЛИТ АНДРЕЙ ШЕПТИЦЬКИЙ: ХРОНІКА ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ

**Митрополит
Андрей
Шептицький**

“Є в душі України глибока і сильна воля мати свою державу”, однак попри цю волю, “знайдеться може, рівносильна і глибока воля, щоб та держава була конечно такою, якою хоче її мати чи партія, чи кліка, чи група, чи навіть одиниця. Бо як же пояснити те фатальне ділення поміж собою, ті спори, роздори, сварні, ту партійність, яка нищить кожну національну справу...”

Митрополит Андрей. Послання до духовенства “Як будувати рідну Хату”
(з грудня 1941 р.)

“Християнин має любити всіх людей. Одначе це зовсім не перешкоджує йому найпершою любов'ю любити свою родину і свою Батьківщину. І як любов до ближнього не противиться любові до родини, так теж і не противиться любові до Батьківщини. Християнин може і повинен бути патріотом! Але його патріотизм не сміє бути ненавистю!...”

Митрополит Андрей. З того ж пастирського листа (з грудня 1941 р.)

У цих коротеньких, але провідних положеннях – увесь А. Шептицький, якого багато українців і поляків вважали і вважають своїм знаменом. Чи не тому визначний український історик і громадсько-політичний діяч Дмитро Дорошенко, що деякий час працював і творив у Західній Україні, добре знав її люд не з чужих, позичених, часом недобрих слів, якось написав те, що проливає добре світло, а не осуд на духовного пастиря: “Українська Католицька Церква не зв’язалася з польським урядом, а стала головним заборолом української народності проти полонізації”.

А тим, хто негативно, а то й вороже дотепер оцінює цього уже визначного, нарешті, провідника духовності в Україні, рекомендували хоча б побіжно ознайомитися з його однойменною колективною фундаментальною працею, іншою літературою, переглянути 170 пастерських листів, поданих, скажімо, Базилевичем А.М. у книзі “Перегляд творів митрополита Андрея // Твори слуги Божого Митрополита Андрея Шептицького. Пастирські листи”. (Торонто: 1965. – Т. 1.),¹ а вже тоді судити чи милувати цього велета думки та дії.

Постать голови Української греко-католицької церкви митрополита Андрея Шептицького широко відома у світі. Проте тривалий час ця постать у наших джерелах була спотворена до невпізнання, його діяльність, не кажучи вже про творчу спадщину, відверто замовчувалися в Україні або перекручувалися відповідно з комуністичними ідеологічними орієнтирами. Тому досі, на жаль, ще маємо дуже однобічний погляд на його роль в українській історії, як і на роль української католицької церкви взагалі. В сучасну добу оновлення незалежної української державності, коли було спровоковано міжконфесійну ворожнечу, суспільне протистояння православної і греко-католицької церков в Україні, особливо в процесі всіляких передвиборчих кампаній, все це також не сприяє об’єктивному погляду та оцінкам ролі і діяльності А. Шептицького. Як не прикро, але його роль і значення для формування концепції незалежної України в окремих регіонах дотепер мало відомі більшості українців.

У його час у Галичині не було більш авторитетної людини, як митрополит Андрей, і більш впливової і авторитетної організації, ніж Українська греко-католицька церква. Так, наприкінці 30-х років УГКЦ налічувала більш як 4 млн. віруючих (зараз понад 5 млн.), з’єднаних у 3040 парохій, видавала 3 щотижневих газети, 6 місячних часописів. Церква мала багато навчальних закладів, друкарень, книгарень і бібліотек, церковних братств і конгрегацій². Поширення ролі і значення УГКЦ пов’язано саме з діяльністю митрополита А. Шептицького, який майже 44 роки був її главою.

Шептицький Роман Іванович (Роман – Марій – Олександр), духовне ім’я – Андрей, народився 29 липня 1865 р. в с. Прилбичі Яворівського повіту на Львівщині в родині поміщика. Цей рід був латинізований і спольщений ще до Берестейської унії. За Австрії одержав графський титул. По-різному склалася доля братів: один чесно служив Польщі, як польський генерал, загинув у боях з гітлерівцями у вересні 1939 р.

Андрей був скутий тяжкою недугою хронічного запалення суглобів, паралізований, з 12-ти років прикутий до крісла, без змоги стати на ноги, час від часу йому відмовляли то одна, то друга рука, присвятив своє життя українській справі.

Коли серед багатьох бід, що зазіхали на нашу етнічну цілісність, виявилось і те, що важелі економічної, культурної та політичної діяльності були скеровані на те, щоб максимальне число греко-католиків переходило до римо-католиків, тобто мова йшла не про спольщення, а повну колонізацію, у таких умовах наче блискавка з ясного неба облетіла вістка про те, що нащадок українського боярського (графського) роду А. Шептицький повернувся в лоно материнської церкви.

Особливо вражаючим було не те, що з римо-католика він став греко-католиком, скільки те, що з поляка він став українцем. Це вплинуло на піднесення національної свідомості західних українців. Хоч подібних вчинків було мало.

Або такі, зокрема, промовисті факти. Митрополит особисто згодився стати одним із 16 заручників з українців, поляків і євреїв, щоб зберегти Львів у роки Першої світової війни від руйнування через артобстріли. Напередодні відступу австро-угорських військ відмовився залишати Львів ("там місце пастиря, де його стадо"). Газета "Діло" 31 липня 1915 р., констатувала, що "мужня, достойна поведінка графа Шептицького зробила в цілому місті, серед українського та польського населення дуже сильне враження і загальне визнання." Такою будуть його поведінка і діяння до самісінької кончини.

Крім розбудови церкви, програмовою метою митрополита Андрея було відродження української державності, формування в народі національної свідомості та християнської моралі: "Переконаність Шептицького в тому, що греко-католицька церква – це суто українська установа, яка повинна берегти східні церковні традиції та підтримувати національні прагнення свого народу, – писав добре знаний у світі й авторитетний в Україні професор Орест Субтельний, – сприяла зростанню його популярності"³.

Закінчивши Краківську гімназію, мріяв про військову службу, однак хвороба не дозволила цього. Навчався в Ягеллонському університеті у Кракові, теологію та філософію студіював у Вроцлаві, а правничі знання здобував у Мюнхені і Відні. Після подорожі до Риму остаточно обрав духовний шлях і постригся у ченці монастиря Василіан поблизу Львова, з духовним іменем Андрей. У 1891 р. прослухав курс богословської академії в Римі. Наступного року висвячений на священника. У 1894 р. заснував орден Св. Теодора Студита. У 1896 р. став ігуменом Онуфрієвського монастиря. 1897 року розпочав месіанську діяльність, випускав часопис "Місіонер Пресвятого Серця Ісусового". У 1899 р. був призначений єпископом Станіславським, а з 1900 р. – архієпископом Львівський, митрополит Галицький – глава Української греко-католицької церкви з 31 жовтня 1901 р.

Багато сил доклали для духовного розвитку населення: заснував і збудував духовну семінарію у Станіславі; заснував Науковий Інститут для

студій при богословській академії, кафедральному собору подарував бібліотеку. Засновник Українського національного музею у Львові (1905), на власні кошти придбав експонати для нього, Богословського наукового товариства (1923), теологічних журналів та ін. Опікав товариство “Просвіта” і спортивне товариство “Пласт”. Доктор теології і права. У церковному житті прихильник екуменізму (єднання на базі єдиного віровизнання, але не в релігійному обряді, а в ім’я моральних чеснот націй), що став серцевиною його концепції для УГКЦ.

А. Шептицький займався активною політичною діяльністю: був членом Галицького сейму і Палати панів у Відні, домагався відкриття українських гімназій та українського університету у Львові. Писав ґрунтовні філософсько-богословські трактати та аскетичні твори, досліджував історію церкви.

Зі вступом російської армії у Львів у вересні 1914 р. був заарештований начебто за антиросійську агітацію і пропаганду, вивезений спочатку до Києва, а згодом депортований до Росії. Перед цим пережив принизливі обшуки, коли навіть колупалися на його кухні в аскетичній їжі, доноси, наклепи та інше свавілля. Але ж не в його проповідях та іншому була справа. Він і до війни був буквально кісткою в україножерському горлі великодержавних імперіалістів і російських та польських шовіністів. Задум був у тому, щоб позбавити українців з числа греко-католиків їх духовного лідера. Звідси й звинувачення в антиросійській державності, сепаратизмі. А його ідеї і практичні кроки з об’єднання українських земель в єдину державу знаходили відкрити протидію з боку тодішніх урядів і панівних кіл Польщі та Росії. Задля цього вони використовували усі можливі канали – від дипломатичних до таємно-конспіративних. Виною ж митрополита в очах царату було те, що був ревним пастирем церкви і вірним сином українського народу, старався якнайкраще послужити своїй церкві і людям. Загалом у 1915 р. тільки до Росії було депортовано щонайменше до 15 тис. галичан з числа найвідоміших і найактивніших, переважно це була інтелігенція, студентство і духовенство. Крім А. Шептицького, було вивезено до Сибіру, Уралу, на Північ, в інші регіони Росії більше 400 священнослужителів. Натомість царський уряд планував (радянський пізніше подібне здійснив) тільки на терени Галичини переселити 300 тис. переселенців із своєї держави⁴.

Звільнений після лютневої революції 1917 р., повернувся до Галичини, і знову активно включився в політичне життя ЗУНР. Двічі був заарештований польськими властями: уперше 1918 р. з початком українсько-польської війни, вдруге – у серпні 1923 р. Проте і в подальшому активно виступав проти як польських “пацифікацій”, “санацій”, так і “українського терору”, за офіційну політику “нормалізації”. Так, у 1934 р. засудив оунівців за вбивство міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького, як і замах на життя радянського дипломата у Львові (помста за голодомор 1932-1933 рр.).

У березні 1921 р. був призначений апостольським візитатором для українських греко-католиків Південної Америки. У 30-ті роки ХХ ст. розгорнув широку кампанію боротьби проти руйнування православних храмів у Польщі. А російські та польські ієрархи за своїм звичаєм мовчали. Митрополит послідовно пропагував ідею зближення та об'єднання християнських церков, гнівно засуджував голодомор 1932-1933 рр. в Україні.

Він послідовно боровся за ідею незалежної України, підтримував ті політичні сили на західних землях, які відстоювали їхній автономний статус у 1900-1920-ті роки. Ще у серпні 1914 р. А. Шептицький написав секретний меморандум австрійському урядові про необхідність створення української держави. Затим підтримував ЗУНР, Карпатську Республіку, Акт Злуки, Українську національно-демократичну революцію 1917-1921 рр. Вітав Акт відновлення Української держави 30 червня 1941 р. Під час нацистської окупації – почесний голова Української Національної Ради.

Ідеї української державності мали місце і в листах до Сталіна. Мабуть, ця проблема свого часу, в 70-х роках ХХ ст. чи не найглибше була вивчена польським істориком-дослідником, нині покійним, колишнім доцентом “Варшавської політехніки” Едвардом Прусом, який, крім польських наукових видань, зробив кілька публікацій в “Українському історичному журналі”. Свої розлогі коментарі щодо переписки Шептицького зі Сталіним у польських молодіжних газетах надсилав першому авторові цієї статті, з яким був знайомий, переписувався, а одного разу вони навіть зустрічалися в м. Тернополі в червні 1972 р.

Перед своєю кончиною, в 1944 р. в листі Й. Сталіну висловлював надію, що радянська влада створить умови для возз'єднання українських земель і нормального існування церкви.

Він підтримував зв'язки з ОУН, змагання ОУН-УПА за незалежність України, водночас рішуче і категорично не сприймав крайнощів – терору, саботажу, шкідництва та інших вкрай радикальних дій, вчинків тощо.

В національно-визвольному процесі довоєнних часів центральне місце займала українська церква, як заслін проти колонізації, і як фундатор та провідник визвольних змагань народу. Роль церкви і її митрополита враховували польські духовні та світські власті, робили все можливе, щоб до краю ускладнити його стосунки з Ватиканом. Але коли на арену політичної боротьби вийшло молодіжне, радикальне крило ОУН на чолі з С. Бандерою, коли загриміли постріли по особливо активних польських шовіністах, коли не рятували вже неефективний терор, спеціально створена для оунівців Береза Каргузька (1933-1939), польські власті кинулися до єдиного авторитета – митрополита, щоб він вплинув на бандерівців і не допустив “війни домової”.

Дещо подібною була і тактика сталінізму, поки не закінчилася війна і ще був живий митрополит. А потім радянська влада перейде до масового винищення своїх опонентів.

Узагалі щодо стосунків А. Шептицького з ОУН, то безсумнівно: 1) Вона була дітищем греко-католицької церкви, проте згодом ОУН стало затісно в рамках політики митрополита; 2) Його вплив на ОУН, особливо на бандерівців, не був абсолютним. Причому, розходження були не лише політичного (методи і цілі боротьби), але й релігійного характеру.

Помер 1 жовтня 1944 р. у Львові. Похований у соборі Св. Юра. Радянська влада не чинила жодних перепон для прощання з одним із будівничих нації. У похоронах брали участь десятки тисяч громадян з усіх усюд, представники місцевої влади, уряду, а також військовий підрозділ, що супроводжував процесію по вулицях Львова, а потім вчинив траурний салют під час поховання.

А. Шептицький, крім науково-богословських та публіцистичних робіт, написав понад 170 пастирських послань, у яких порушував релігійні, соціальні, побутові, економічні, національні, міжконфесійні, моральні, етичні, родинні, молодіжно-дитячі та інші проблеми.

У 1931 р. утворив “Український католицький союз”. У грудні 1939 р. через погіршення стану здоров’я висвятив на посаду єпископа і призначив своїм заступником Йосипа Сліпого.

В 1941 р. звернувся до пасти з засудженням фашистської агресії, братовбивчого терору. У роки Другої світової війни з початком німецької окупації, будучи прикутим до ліжка, пов’язував сподівання на відновлення Української незалежної держави, проголошеної 30 червня 1941 р. у Львові. Проте напрочуд швидко усвідомив свою помилку. Як і те, що 1 серпня 1941 р. у прокламації вітав вермахт під впливом масового терору НКВС, а в грудні того ж року, зрозумівши справжню суть і політику нацизму, гостро засуджував чужоземну окупацію, у пастиревому листі до духовенства осудив вчинки фашистів. Більше того, в інформаційному листі до папи 31 серпня 1942 р. писав: “Німецька влада люта, майже диявольська і в ступені хіба ще вищому, ніж більшовицька влада...” В лютому 1942 р. протестує в листі до Гітлера.

Фашисти лютували, навіть учинили обшук під час богослужіння на Святогорській горі. 21 листопада 1942 р. митрополит видав пастирського листа “Не вбивай”. До речі, польські партизанські часописи того часу заперечували розголос газети “Львівські вісті” від 9 липня 1943 р., буцімто Шептицький був прихильником організації українських дивізій у складі вермахту.

Бувало й таке, що німці конфісковували накладі окремих пастирських послань, які значно пізніше з’являлися уже іншого змісту.

Найкращим доказом справжнього характеру стосунків митрополита з фашизмом є те, що він мав високий авторитет в народі до самої смерті, а добра пам’ять про нього збереглася серед людей і досі. Навіть на злощасному Львівському соборі (8-10 березня 1946 р.), цьому черговому злочині сталінізму, де, здавалося, було б вигідно говорити про злочини А. Шептицького, про це не сказано було жодного слова.

Щодо стосунків греко-католицької церкви, А. Шептицького взагалі з фашизмом. Адже саме тут особливо багато було закладено зусиль, щоб встановити їх слугами Гітлера. Впевнені, правда полягає в тому, що греко-католицька церква, як і кожна католицька, ніколи не була служницею ніякої світської влади. Усі зусилля митрополита були скеровані на збереження церкви, її структур. Звичайно, він не міг не рахуватися зі страшною, сліпою у своєму фанатизму силою фашизму. А якщо у Галичині окупаційний режим не можна порівняти із звірствами в Східній і Південній Україні, у Білорусії чи в Росії, то причини цього не в сентиментах колишнього австрійця-євреїтора, а передусім у далекоглядній і гнучкій політиці митрополита. У свою чергу гітлерівці теж змушені були рахуватися з ним (переконливі приклади ми привели), бо розуміли, який він і в кого має незаперечний авторитет, яку силу він уособлює.

А. Шептицький був єдиним, хто на контрольованих німцями територіях відкрито виступив проти масового винищення євреїв, навіть надіслав Гітлерові відповідного протестного листа. Реакція фюрера була наступною, за свідченням його оточення: спочатку він оскаженів, а потім висловився у тому дусі, що графа Шептицького за це варто б повісити, але митрополит Андрей може собі таке дозволити.

Його соціально-політичні погляди викладені у великій літературній спадщині, у писаннях і промовах на соціальні теми. Про цю мало досліджену спадщину священик, доктор Г. Гриньох, дослідник творчості митрополита, якось писав: "Думки Митрополита є такі багаті, що можуть... становити джерело детальних студій і дослідів для спеціалістів у соціальних, національно-економічних і політичних науках"⁸.

Політичні погляди А. Шептицького мають світоглядне підґрунтя в загально соціальній доктрині католицької церкви, яка була оприлюднена ще в Енцикліці папи Лева XIII (1892). Наприкінці XIX ст., в умовах зростаючих соціальних конфліктів, суперечностей між працею і капіталом, зростання впливу соціалістичних і комуністичних ідей церква висловила свою точку зору на соціальні проблеми світу. Загальному розбрату й смуті церква протиставила християнську любов, високу моральність і справедливість. Вона відверто засуджувала авантюризм комуністичної ідеї, що веде до тоталітаризму, нехтуючи свободою слова і особи та вірою в Бога. Водночас вона засуджує також зловживання капіталістичної експлуатації, закликаючи до соціального розподілу багатства.

Заклик Римського первосвященника давав наснагу церковній соціальній науці та її гідним представникам, яких очолював в Україні митрополит Андрей Шептицький. У церкві та її слугах він вбачав не лише душпастирів, а й велику інтелектуальну силу – дослідників життя народу та радників його на шляху суспільного розвитку.

Таким чином, належній оцінці митрополита А. Шептицького в історії нашого народу може сприяти об'єктивне і глибоке окреслення і осмислення найголовніших напрямків його зусиль.

1. Усім його твором і подвижницькій діяльності притаманний гарячий патріотизм, любов до свого народу, біль за його долю. Про це він пише, звертаючись до вірних у першому пастирському листі 1899 року та практично в кожному наступному зверненні: “Те, що виглядало б на патріотизм, а на ділі було б ненавистю, або противилося б віри, не є справжнім патріотизмом”. І далі, немовби про сучасних українських політиканів чи брежнєвських ельцинсько-путінських орденоносців з РПЦ та її складової – УПЦ Московського патріархату: “Хто на своєму становищі працює для добра народу, сповняючи сумлінно свої обов’язки – той є ліпшим патріотом, ніж той, хто багато говорить, а мало робить...”

Митрополит Андрей виступав як палкий прихильник незалежної України, який плекав величезну любов до свого народу. Весною 1917 р. в листі до української громади в Петербурзі писав, зокрема, що ладен усе життя просидіти в тюрмі, щоб тільки побачити свій народ вільним, уже щасливий, що дочекався відновлення самостійної української держави. Не випадково тематикою уже згаданого найбільшого листа митрополита на суспільно-політичні проблеми, яким є послання до духовенства “Як будувати рідну Хату” (з грудня 1914 р.), є шлях побудови незалежної української державності. Про це мовиться, уже в його першому реченні: “Ідеалом нашого національного життя є наша рідна, всенациональна хата – Батьківщина”. Прикметно, що німецька окупаційна влада конфіскувала це послання і воно побачило світ лише аж в 1942 р., до того ж у зміненому вигляді.

Першою умовою для побудови Української держави вважав національну єдність і гармонію духу. Забезпечити це може тільки довга, копітка робота всього суспільства, а найважливішим чинником є національна церква. Він вважав, що Батьківщину, націю об’єднує пердусім єдиний дух.

2. Його релігійно-церковна діяльність рішучого реформатора оздоровила і зміцнила греко-католицьку церкву, як ніколи до того⁶. Його геній полягав у тому, що він виробив концепцію української національної церкви і успішно її реалізував.

3. Його соціально-економічні заходи відповідали інтересам народу і підводили матеріальну базу під ідеологію національної консолідації та державотворення.

4. Його культурно-просвітницька діяльність була скерована на піднесення моралі й духовності народу до того рівня, на якому з’являється свідомість і масова готовність до практичної роботи у справі національного державного будівництва. До речі, в такій атмосфері формувався світогляд майбутніх українських січових стрільців (УСС) – унікальним явищем в світовій історії була ця армія справжніх інтелігентів. Маленький штрих: УСС – єдина армія того жорстокого часу, якій ні тодішні, ні пізніші, ні сучасні противники чи опоненти ніколи не закинули жодного факта звірства, мародерства, насильства до полонених чи населення. Тому такий повчаль-

ний приклад виховної системи А. Шентицького: виховувати майбутніх борців за національні ідеали не шляхом нагнітання ненависті, а шляхом формування в них високої духовності й органічного неприйняття зла.

5. Його політична діяльність із самого початку мала виразне українське державотворче спрямування. Її дві характерні домінанти: по-перше, масовість; по-друге, вона велась у руслі австрійської законності і в парламентських формах. Бо в тих умовах тільки така діяльність могла давати і давала реальні політичні плоди. Це була школа справжнього демократизму і парламентаризму, без чого неможливо побудувати справжню демократичну державу. Тому митрополит засудив такий, скажімо, прояв радикалізму в галицьких колах, як убивство М. Січинським у 1908 р. графа Потоцького – цісарського намісника за посадою, але польського шовініста за суттю. До речі, саме за це його неприязно зустрічала згодом українська еміграція під час візиту до Канади.

6. Його далекоглядність і гнучкість як церковного, громадського діяча, політика проявилася передусім в тому, що він створив широку, струнку і діяльну політичну систему, а в ході довголітніх національно-визвольних змагань греко-католицька церква стала національною, українською, генератором, носієм, провідником національного руху.

7. Його прагнення до суспільного, церковного миру. Вважав, що існування в Україні РПЦ, греко-католицької, автокефальної, інших християнських церков лише розриває Україну. Потрібна єдина церква, бо тільки вона консолідує суспільство. У посланнях писав, що греко-католик не може бути при цьому українським, Київським Митрополитом, бо греко-католики складають меншість. Його мають обрати із православних або автокефальних архієреїв чи священників. Запевнив, що він першим піддався б його верховній владі⁷.

8. Його впевненість у тому, що українські провідники, керівники, лідери лише тоді поведуть Україну правильним шляхом, коли будуть вирізнятися надзвичайно високою духовністю, моральною чистотою, бездоганною відданістю народові, суворою відповідальністю перед ним і незвичайною патріотичною орієнтованістю. “Чесноти громадян, що беруть участь у власті, мусять бути тим більші, чим більше партійність і національний шовінізм засліплюють чоловіка супроти його противників”.

Розглядаючи різні форми правління, робить висновок, що кожна з них може бути добра й зла. Це залежить від того, які люди є в керівництві, чи збережена міра поміж правами і свободою особи, правами і владою держави.

9. Його переконаність у тому, що як і все минається, так мине й тогочасна (і сучасна) криза в релігійно-церковному житті. Аби тільки незаконно не втручався Московський патріархат у релігійне життя України. Її негативні сторони – протиборство православних і греко-католиків, сварки, лайки, розбрат – це не смертельні недуги, а хвороби нашого громадянського росту. Історія дала нам шанс з індивідуальних змагань і справ створити своє майбутнє. Групуємись, щоб набратися сил, не по-

глиблїймо провалля між собою, а вже зараз наводьмо надїйні мости братерства, пророче закликав митрополит⁸. І тоді в перспективі цілком реальним стане вірогідне й можливе об'єднання в майбутньому наших двох обрядових однакових національних Церков у суверенній, національній, демократичній державі. То ж діймо сьогодні з позицій завтрашнього, а не вчорашнього дня, – закликав митрополит Андрей Шептицький, який ще за життя став нашим національним героєм. То ж частіше, уважніше прислухаймося, а головне – діймо за заповідями цього Великого Українця.

10. Його непокоїла також і небезпека приходу на зміну чужій своєї, української тиранії, а ідеологія “чинного націоналізму”, прихильником якого А. Шептицький ніколи не був, давала всі підстави для таких побоювань. Аналізуючи ситуацію на Сході України, він у грудні 1941 р. писав: “Двадцять літ большевицького режиму знищило безліч елементів, може конечно потрібних для розбудови батьківщини, на організм народу вплинуло п'ятно неволі, з якого не легко буде українцям духовно отрястися”.

11. Розглядаючи проблеми сучасних йому демократичних режимів, у своїх посланнях засуджував тоталітарні режими, як комуністичний, так і націоналістичний, практичну діяльність яких бачив на власні очі.

12. На його думку, мова є одним з головних факторів єдності народу, але вона є лише одним із чинників, що творить народ. Поза мовою мусить бути ще щось глибше – бажання народу скласти єдине ціле, свідомо воля всіх залучитися в одну організацію. Духовну ж основу єдності нації дає, на думку митрополита, єдність церкви. Для побудови Української держави потрібна також єдність усіх політичних сил України. Варто підкреслити, що писалося це в грудні 1941 р., коли була якась надія на якусь суверенність. Але були й сильні тенденції внутрішнього розбрату і посеред найгарячіших патріотів-самостійників, що вже не терпіли інакшемислячих братів.

На звершення нашої розвідки підкреслимо виключну актуальність думок митрополита Андрея Шептицького, їх свіжість і важливість для сьогодення. Не можемо не підтримати тих дослідників його спадщини та діяльності, які вважають, що він випередив свій час на десятиліття, а то й століття.

Водночас його різноманітна соціально-політична творчість включає і проблеми національної єдності (“Про єдність”), питання духовного розвитку нації (“Слово української молоді”), громадянського духу (“Не убий”), ідеологічної боротьби (“Пересторога перед небезпекою комунізму”), економічних питань (“Про соціальну квестію”) та багато ін. Усі вони ще чекають дослідників саме в Україні, через призму сучасної незалежної держави у вільній і дружній Польщі – в контексті її відносин та співпраці з Україною.

Примітки:

1. *Базилевич А.М. Вказана праця.*

2. Українське відродження і національна церква // *Пам'ятки України*. – Книга друга. – К.: 1990. – С. 48.

3. Субтельний О. *Україна: історія*. – К.: Либідь, 1991. – С. 380.

4. *Історія релігій в Україні: Праці XIII-ї Міжнародної наукової конференції (Львів, 20-22 травня 2003 року)*. Книга I. – Львів: "Логос", 2003. – С. 100.

5. Гриньох о. Іван. *Слуга Божий Андрей – благовісник єдності*. – Мюнхен: 1961. – С. 36; *Політологічний вісник. Матеріали Всеукраїнської науково-методичної конференції "Політична думка в Україні: минуле і сучасність"*: Київ, 1-4 лютого 1993 р. Частина 2. – К.: НМК ВО, 1993. – С. 200.

6. *Лист митрополита Шептицького до українських православних архієреїв* // *Київська Старовина*. – 1992. – № 3. – С. 70-71.

7. *Лист митрополита Шептицького до української православної інтелігенції* // *Там само*. – С. 71-72.

8. *Митрополит Андрей Шептицький. Правдива віра. Пастирський лист до вірних на Буковині, Станіславівській єпархії...* – Люблин: Свічадо, 1990. – С. 3-52.

**Valentina Yanko-Hombach, Allan Gilbert, Nicolae Panin,
Pavel Dolukhanov, editors.**

The Black Sea Flood Question. Changes in Coastline, Climate and Human Settlement.

**Springer, Dordrecht, The Netherlands, 2007. XXXVIII, 971 p.,
3 appendixes, 40 tables, 246 illustrations**

Від давніх давен Чорне море відігравало ключову роль у історико-культурному й господарсько-побутовому розвитку населення південних областей території сучасної України та прилеглих країн. З моменту першої появи населення в басейні Чорного моря (а знахідки викопної людини в Грузії мають вік близько 2 млн. років) формується унікальна відкритість регіону для міжкультурних контактів та взаємодії різного рівня та різного роду, що стає найбільш визначною рисою етнічної та культурної історії краю протягом всієї історії його заселення та господарського освоєння.

Значення Чорного моря в соціокультурних, геополітичних та економічних процесах як всередині України, так і на міжнародній арені лишається не менш важливим й в наш час. На рубежі тисячоліть наукова й громадська спільнота все глибше усвідомлюють необхідність докладного дослідження історії басейну Чорного моря та прогнозуванні динаміки його берегової лінії як важливого чинника розвитку міжнародної торгівлі, транспортного сполучення, рекреаційної діяльності, господарського та жилого будівництва та інших видів

діяльності, що загалом визначають напрямок та ступінь успішності розвитку народного господарства багатьох країн та добробуту їх мешканців.

Саме тому останніми роками Чорне море стає предметом прискіпливої уваги як фахівців у галузі дисциплін природничо-наукового циклу, так і представників гуманітарних, політичних та соціоекономічних наук. Особливої актуальності ці дослідження набули після публікації резонансних робіт Вільяма Райєна, Вільяма Пітмана та його колег, які висунули гіпотезу так званого "Чорноморського потоку": вони припускають, що на рубежі плейстоцену та голоцену відбулося значне та швидке підняття рівня Чорного моря, яке було катастрофічним за своїми наслідками для мешканців прилеглих територій та відбулося у біблійному переказі про Великий Потоп.

Збірка статей під редакцією професорів Валентини Янко-Хомбах (Канада-Україна), Аллана Гілберта (США), Ніколає Паніна (Румунія) та Павла Долуханова (Велика Британія) фактично присвячена обговоренню цієї та багатьох інших гіпотез щодо історії чорноморського басейну у пізньому плейстоцені та голоцені. Унікальне в своєму роді зібрання містить 35 статей, підготовлених 68 фахівцями в галузі археології, палеонтології, морської геології, ландшафтознавства, океанології, кліматології та суміжних наук з 16 країн світу, зокрема, України, Росії, Молдови, Румунії, Болгарії, Туреччини, США, Канади, Швейцарії, Італії, Франції, Німеччини, Австрії, Бельгії, Ізраїлю, Великої Британії.

Збірка побудована за проблемно-регіональним принципом. До першого розділу увійшли статті, де розглядаються загально-теоретичні питання, зокрема, ситуація щодо вмісту кисню у Чорному морі (Д.В. Мюррей та інші), палеоекологія молюсків в реконструкції змін узбережжя (Д. Бассо і Ч. Корселлі), результати моделювання клімату Причорноморського регіону в пізньому плейстоцені – середині голоцену (А.В. Кіслов та П.М. Торопов). Другий розділ збірки присвячений аналізу базових сценаріїв динаміки рівня Чорного моря на рубежі плейстоцену та голоцену. Читач має змогу ознайомитися з двома версіями катастрофічного підходу: гіпотеза "середземноморського потоку" викладена у статті В. Райєна, а у роботі А.Л. Чепалиги обґрунтована ідея "каспійського потоку". У розділі представлені також концепція поступової еволюції чорноморського басейну у згаданий час (В. Янко-Хомбах) та версія, що передбачає серію коливань рівня Чорного моря та некатастрофічних за своїм характером змін його палеогеографії на рубежі плейстоцену та голоцену (Р. Хіскот, А. Аксу, П. Муді та ін.).

Наступні розділи роботи послідовно висвітлюють історію Чорного моря та первісних мешканців окремих секторів його узбережжя: Північного (на території сучасної України), Західного (що охоплює території сучасної Болгарії, Молдови, Румунії та, почасти, Балкано-Дунайського регіону), Південного (Туреччина та басейн Мармурового моря) та Східного (Росія й

Грузія). У заключному розділі збірки висвітлюються особливості динаміки рівня моря, клімату та ландшафту у Східному Середземномор'ї, а також культури його мешканців від максимуму останнього зледеніння до наших днів, що дає можливість по-новому підійти до вирішення питання про еволюцію зв'язку Чорного та Середземного моря.

У більшості робіт, що увійшли до збірки, вперше англійською мовою публікуються унікальні геологічні, геоморфологічні, палеокліматичні, археологічні та інші дані, раніш не відомі так званому "західному" науковому співтовариству. Вони вдало узагальнені у 40 таблицях та унаочнені у 246 графічних ілюстраціях. Важко переоцінити змістовність та корисність для подальших досліджень фахівців у галузі як природничих, так і гуманітарних наук додатків 1 та 2, де наведені радіовуглецеві дати (близько 600 одиниць), отримані радянським, пост-радянськими та західними дослідниками. Для полегшення оперуванням фактичною інформацією у збірці наведений також предметний покажчик та покажчик видів.

Ретельне та творче опрацювання новітньої бази даних з позицій міждисциплінарного підходу стало підґрунтям, на якому авторами розроблені нові моделі динаміки в часі рівня моря та берегової смуги, побудовані на кореляції геологічних, тектонічних, палеонтологічних та геохімічних індикаторів; динаміка ландшафту та клімату; зміни в часі системи адаптації людини до узбережного природного середовища, специфічні риси розвитку культури населення, що проживало на берегах Чорного моря від первісності до наших днів. Ця збірка, відтак, чи не вперше дає унікальну можливість розглянути суспільство й культуру мешканців Причорномор'я у тісній залежності та взаємодії з історією Чорного моря та його узбережжя.

Увага упорядників та редакторів збірки саме до цього, соціокультурного компоненту історії Чорноморського басейну як системи, де нерозривно поєднані люди і природа, й становить безумовний інтерес для істориків, археологів, лінгвістів, соціологів, демографів, фахівців у галузі міфології та інших гуманітарних наук. У збірці знайшла відображення ціла серія актуальних питань первісної історії й археології регіону у зв'язку з історією Чорного моря, зокрема, визначальні риси середнього палеоліту Криму та переходу населення цього регіону до пізньопалеолітичної фази розвитку (В. Чабай), характерні особливості мезолітичних поселень Північного Причорномор'я у (В. Станко), шляхи та напрямки міграції населення причорноморського регіону у пізньому плейстоцені – голоцені (П. Долуханов та К. Шилік). З позицій екологічного підходу розглядається вкрай актуальна сьогодні проблема переходу до відтворюючого господарства та загальнокультурні процеси неолітизації Понто-Каспійської (Д. Ентоні) та північнопричорноморської областей (В. Дергачов та П. Долуханов). У збірці порушується також загальнофілософське питання про наслідки для людської історії змін

рівня моря протягом голоцену, яке знайшло своє розв'язання на матеріалах західного сектору Чорноморського басейну (Д. Бейлі) та Східного Середземномор'я (А. Ронен). Цікавими й перспективними для нових наукових пошуків є питання про зміни рівня Чорного та Мармурового моря з точки зору археології (М. Оздоган), реконструкція виникнення "морської економіки" у Чорному морі (О. Дунан), а також дослідження поширення мов з чорноморського регіону (Д. Ніколз). Вкрай актуальною є й проблема виявлення та дослідження затоплених у ході підняття рівня Чорного моря археологічних пам'яток, яка порушується в даній збірці на матеріалах південного та західного секторів чорноморського басейну (Д. Колмен та Р. Баллард), але має широкі перспективи для наукового пошуку й в інших регіонах.

Автори та упорядники збірки свідомо уникають остаточних підсумків викладеного, залишаючи читачеві можливість для порівняння дат, цифр та фактів, співставити теорії й гіпотези, сформувані на цій підставі особисту точку зору на події в басейні та на узбережжі Чорного моря в пізньому плейстоцені – голоцені. Системно подаючи змістовну інформацію з різних галузей знань, упорядники та автори збірки дозволяють науковцям з так званого "східного" (пост-радянського) та "західного" секторів наукової спільноти подолати мовний та джерелознавчий бар'єр, що відкриває широкі перспективи для подальшої інтеграції зусиль в рамках спільних наукових міжнародних та міждисциплінарних досліджень.

Логічним продовженням наукового пошуку в руслі, прокладеному упорядниками, редакторами та авторами рецензованої збірки статей став єдиний на даний час в Україні проект в рамках Міжнародної програми геологічної кореляції ЮНЕСКО, що об'єднує понад 250 учасників з 23 країн світу. Цей проект під назвою "Чорноморсько-Середземноморський коридор за останні 30 тис. років: зміни рівня моря та людська адаптація" є міждисциплінарним та спрямований на поєднання зусиль, визнаних світовим науковим співтовариством експертів з історії геологічних та археологічних подій у басейні Чорного моря та прилеглих морів (Мармурового, Егейського, Азовського) задля систематизації та інтерпретації на сучасному рівні бази даних щодо взаємодії природи та людини в даному регіоні протягом останніх 30 тис. років. За результатами роботи проекту у 2007 р. виданий спеціальний випуск міжнародного журналу "Quaternary International" видавництва "Elsevier" (запрошені редактори Валентина Янко-Хомбах, Канада та Юсель Ілмаз, Туреччина), були проведені дві пленарні конференції та польові екскурсії (в Туреччині та в Україні, остання на базі Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова), кожна з яких супроводжувалася виданнями розширених тез доповідей учасників конференції та путівника польових екскурсій. Зраз у тому ж форматі готується проведення третього наукового форуму (в м. Геленджік, Росія)

та очікується вихід друком другого спеціального випуску журналу "Quaternary International" (запрошені редактори Валентина Янко-Хомбах, Канада та Олена Сминтина, Україна). Наукові здобутки виконавців проекту стали предметом спеціальних секцій у рамках річної асамблеї Європейського Географічного Союзу у Відні, Австрія (у 2006 р. під головуванням Валентини Янко-Хомбах та у 2007 р. під головуванням Юсея Ілмаза), Міжнародної Асоціації з дослідження четвертинного періоду INQUA в м. Кьорнс, Австралія (під головуванням д-ра Аллана Чіваса (з 2007 р. – Президент INQUA), Олени Сминтини та Валентини Янко-Хомбах), Географічного Товариства Америки у м. Денвер, США (керівники секцій Валентина Янко-Хомбах, Роналд Мартін, Ілля Буйневич та Олена Сминтина). Широкий резонанс, який у такий спосіб отримує міждисциплінарне дослідження історії Чорноморського басейну та динаміки його берегової лінії є кращим свідченням нагальної необхідності такого роду студій. У науковому портфелі керівників та учасників проекту ще багато цікавих та корисних ідей. Побажаймо їм успіхів у реалізації цих планів.

Сминтина О.В.

В.П.Степанов. Украинцы республики Молдова: влияние этногосударственного законодательства, госучреждений и ведомств, этнокультурной среды на сохранение и развитие идентичности. Очерки трансформационного периода (1989-2005).-Кишинев, 2007.- 713 стр.

В сучасній історіографії не так багато праць етнографічного та історичного характеру, присвячених українській діаспорі в Молдові, не кажучи вже про монографії. Тому книга В'ячеслава Петровича Степанова викликає неабиякий інтерес, тим більш, що йдеться про стан і розвиток української громади на історичнозначимому етапі становлення молдавської державності, розбудови державної національної політики.

Обрана для дослідження тема актуальна не тільки для Молдови, адже роль будь-якої держави, якщо вона опікується збереженням і розвитком культур національних меншин, як власне і титульної нації, є визначальною, тому вивчення досвіду реалізації державної етнонаціональної політики – справа корисна і потрібна, особливо коли йдеться не тільки про законодавство, а систему в цілому, складовою якої є державні інститути і відомства. У взаємодії вони впроваджують у життя національну політику, одним із завдань якої є збереження громадянської чи етнічної ідентичності кожної національної меншини.

Автор монографії поставив за мету дослідити вплив державного законодавства, відповідних державних інституцій на збереження і розвиток

етнічної і громадянської ідентичності українців Молдови. Півтора десятиліття замало для підведення підсумків трансформаційного процесу, тому дослідити цю тему за 16 років (1989-2005) – справа відповідальна і досить не проста. Для цього етнонаціональна політика держави має кардинально відрізнятись від попередньої (у даному випадку радянської), або етнополітична система в нових умовах розвитку держави має діяти набагато ефективніше. Але і у першому, і у другому варіантах її функціонування має бути помітно результативнішим і продуктивнішим. Лише тоді можливі прояви, що піддаються виокремленню, на підставі яких можна говорити про ефективність державної політики. Тим більш, що йдеться про ідентичність, яка акумулює в собі значимі для індивіда і суспільства цінності. Тому, складається враження, що мета, задекларована автором, – це лише перша частина його завдання, друга ж – власне і є вивчення етнічних і громадянських етноідентифікуючих цінностей як результату реалізації державної етнонаціональної політики.

Дослідження Степанова В.П. базується на обширній джерельній базі. Вона різноманітна за характером і типами джерел. Використані етнографічні відомості, соціологічні дослідження у доповненні з фольклорними матеріалами, художньо-літературною інформацією, періодичною пресою дозволили розглянути проблему різнобічно і комплексно.

Однією з основних функцій етнонаціональної політики держави автор вважає забезпечення і задоволення інтересів особистості і етнічної спільноти, без чого неможливе формування системи цінностей і етнокультурних властивостей – основи ідентичності як етнічної, так і громадянської. З цього теоретико-методологічного за змістом вступу розпочинається необхідне для розуміння суті проблеми дослідження В'ячеслава Степанова. Автор досить детально описує процес утворення української етнічної групи у Молдові за регіональним принципом, специфіку формування регіональної ідентичності, її розвиток у сучасних умовах, і цілком справедливо вважає зазначену проблему вельми актуальною на пострадянському просторі і особливо в Молдові.

У сучасній історіографії з етнополітології чимало досліджень з вивчення поліетнічних спільнот, на формування яких чи не вирішальний вплив мав політичний чинник. В цьому контексті В'ячеслав Степанов не залишає поза увагою Придністровський регіон Молдови. І хоча він не вдається до детального аналізу процесів етнополітичного характеру, що там відбуваються, актуалізація існуючих місцевих проблем цілком виправдана, оскільки вкладається в контекст аналізу трансформаційних змін.

Праця В'ячеслава Степанова спонукає до роздумів не тільки фахівців даної проблематики, а й політиків, насамперед тих держав, де формуються нації, відбувається державотворення. Ці процеси розвиваються різними шляхами. Як і багато інших дослідників, Степанов звертається, зокрема, і до досвіду західноєвропейських спільнот, які пройшли свій шлях націотворення. Щоправда, виникає питання чи маємо ми йти цим шляхом? І хоча відповіді в тексті ми не знаходимо, констатація лише одного

варіанту вирішення проблеми може сприйматися однозначно. Щоб цього не сталося, автор цілком слушно нагадує про наявність конфлікту розуміння ідей щодо національно-державного будівництва: західної – суспільство «державне» («громадянське») і східноєвропейської – «національне» («етнічне»). Обрати власний шлях чи запозичити досвід інших країн – питання для нас особливої актуальності, адже ми знаходимось безпосередньо у процесі націотворення і є його учасниками. Як показує досвід національно-державного будівництва, майже у кожній країні на пострадянському просторі виникло чимало проблем саме на етапі трансформації суспільства. Автор усвідомлює значимість цього досвіду і приділяє особливу увагу аналізу функціонування системи та її складових – нормативно-правової бази, механізмів реалізації чинного законодавства в національній політиці, з'ясування досягнень і прорахунків в практичній діяльності. У цьому контексті ним аналізується ще один важливий аспект – українська діаспора у Молдові як фактор внутрішньо-і зовнішньополітичних стосунків. Гостра необхідність такого аналізу пояснюється й потребою перегляду окремих аспектів національної політики, коригування шляхів вирішення складних питань етнополітичного характеру тощо, тим більш, що у Молдові вони мають місце, наприклад у Придністров'ї, де склалася ситуація «заміщаючого націоналізму» з не прогнозованою перспективою. Тому, ґрунтовний аналіз розвитку суспільства на трансформаційному етапі в контексті складних етнополітичних процесів є достатньо вагомим підґрунтям для оцінки і корегування національної політики.

Одним з важливих завдань праці Степанова є з'ясування проблем формування етнічної і громадянської ідентичності. Детальний аналіз російської, української і молдавської історіографії не тільки знайомить читача зі значимістю проблеми для сучасного суспільства, а й допомагає досягнути доробок автора книги, дати відповідну оцінку.

При першому знайомстві з текстом книги виникають принаймні три питання: про стан етнічної групи українців у Молдові, діяльність української еліти у справі самозбереження етнічної ідентичності, ролі Молдови як держави, її національної політики щодо перспектив розвитку етнічних груп у тому числі й українців. Щодо першого питання. Воно не стало предметом дослідження автора, який зосередив свої зусилля на вирішенні завдань, що відносяться до двох наступних питань і висвітлюються у другому і третьому розділах.

Здійснити глибокий аналіз наявних правових актів, розроблених і затверджених державою, у розділі монографії не є можливим, але коментар основних, які позначились на ціннісних ідентифікаторах і стосуються всіх етнічних груп населення Молдови, цілком вдалий. Щоправда, деякі висновки на кшталт, що Закон № 254 «О воинской службе граждан ССР Молдовы», який, на думку автора, припинив призив громадян Молдови на службу до лав Радянської армії є початком її розвалу, видаються дещо дискусійними. У цілому наслідки, як позитивні, так і негативні, державної

національної політики, відображені у правових документах, отримали авторську оцінку. Він розглядає їх цілком адекватними до ситуації, особливо на ранньому етапі розвитку молдавської державності, однак відзначає декларативний характер багатьох указів і постанов. Як з'ясувалось, вони не змогли упередити збройний конфлікт у Молдові, який призвів до утворення невизнаної ПМР. Та чи тільки вади законодавчого характеру стали причиною конфлікту? Автор вбачає причину протистояння у зіткненні двох ідентичностей – молдо-румунської і регіональної Придністровської. Щодо останньої виникає ціла низка питань: на яких цінностях вона сформувалась, чи можна її розглядати завершеною і стійкою щодо тиску чинників політичного характеру. Про фактор політичного впливу на формування придністровської ідентичності у роботі не йдеться. І невідомо що з нею станеться у разі зміни політичних орієнтирів придністровської влади і еліти. Цілком логічним є питання – придністровська трагедія (військові дії) – це конфлікт ідентичностей, чи конфлікт політиків і бізнесу Кишинева і Тирасполя, за якими стоять інтереси третіх країн? Тут слід погодитись з Д.Лейтином, що політика ідентичності є політикою культурних еліт.

Та все ж, слід визнати, автор цілком достатньо репрезентує правову основу розвитку етнічних спільнот на теренах Молдови.

Особливо значимою, з точки зору реалізації національної політики у трансформаційний період, є діяльність державних інститутів і відомств, громадських організацій. Зрештою, у III розділі автор ставить питання про вплив державних установ, етнокультурних організацій на процес етнічного відродження, збереження культурного надбання українців Молдови. Звісно, відзначається, насамперед, діяльність Інституту міжетнічних досліджень АНМ, інших академічних інституцій щодо вивчення і розповсюдження знань про українців Молдови, що, безперечно, сприяє їх етнічній мобілізації українців.

Не менше уваги приділено вивченню діяльності етнокультурних організацій, оскільки саме вони визначають позицію щодо укріплення етнічної ідентичності. Зрештою, від їх кількості і активності залежить наявність чи відсутність етнокультурного руху як явища. Він же може існувати лише за умови реалізації програм, які сприймаються і підтримуються хоча б частиною української громади. Розуміючи це, В'ячеслав Степанов досліджує діяльність українських громадських організацій щодо існуючих проблем і їх вирішення. Основною з них стало відродження традиційної культури українців, їх просвітницька і освітня робота.

Варто відзначити такий важливий аспект, як дослідження результатів впливу україномовної преси, літератури на формування етнічної ідентичності. Проаналізовані в роботі відомості про українців — характер, особливості побуту, господарювання, взаємини з представниками інших національностей є ілюстрацією української ідентичності, дають можливість простежити її динаміку принаймні з XIX ст.

Привертають увагу виокремлені автором новітні методи етнічної мобілізації, наприклад, карнавалізація етнічного образу, ціла низка ме-

тодів, які використовуються українською пресою з метою консолідації українців для захисту етнічних цінностей.

Заслугує на увагу підхід автора до визначення в пресі концептуальних ліній формування етнічних стереотипів, цінностей, якими керується еліта при формуванні і реалізації політики етнічної ідентичності. Цей безперечно цінний і важливий доробок – результат проведеного автором великого обсягу аналітичної роботи. Через детальний аналіз публікацій автор показує складний процес усвідомлення українцями своєї етнічної ідентичності і не тільки пересічних громадян, а й представників еліти, виявляє і обґрунтовує наявність неоднозначного сприйняття нею реалій сьогодення, шляхів вирішення існуючих проблем. Втім це не перешкоджає етнічній мобілізації, навпаки – сприяє її активізації.

Бажано було б більш повно простежити динаміку проблематики, характеру публікацій у періодичних виданнях за весь період, через які є можливість відстежити, принаймні на рівні української еліти, позитивні зрушення в укріпленні етнічної ідентичності. І не тільки еліти, а й усієї української громади, оскільки періодична преса відображає стан суспільства, у тому числі й стан етнічної консолідації. Але, це окрема тема і, схоже, беручи до уваги доробок автора, викладений на сторінках видання, що рецензується, вона цілком визріла для окремого дослідження.

В цілому, автор книги аналізує зокрема матеріали періодичних видань як науковець, тому його висновки сприймаються обґрунтованими і переконливими.

Проведена В'ячеславом Степановим аналітична робота дає підстави говорити про наслідки розвитку українського етносу в Молдові за трансформаційний період. Можна стверджувати, що він знаходиться на етапі пошуку форм і методів ревіталізації етнічних цінностей.

Деякі питання у тексті є дискусійними. Так, автор називає українців Молдови етнографічною групою, що, на нашу думку, не зовсім відповідає дійсності, оскільки традиційна культура українців Молдови все ж таки складається із сформованих стійких етнічних регіональних комплексів, відтак на теренах Молдови існують декілька етнографічних груп. За такої ситуації більш відповідним до існуючих реалій є використання терміну «етнічна група українців Молдови».

З виходом монографії В'ячеслава Степанова питань, що розглядалися на сторінках твору, не зменшилось. Навпаки їх стало більше, адже ситуація змінюється щоденно і час ставить перед суспільством нові завдання і вимоги. Але це не є недоліком, в монографії зроблено основне – з позицій наукового підходу проаналізовані події трансформаційного періоду, з'ясовано доробок і прорахунки державних і громадських інституцій у справі забезпечення прав національних меншин. Такі знання конче необхідні для удосконалення законодавства з національних проблем, посилення ефективності діяльності громадських організацій у сфері збереження етнічної ідентичності українців Молдови.

Кушнір В.Г.

25-а КОНФЕРЕНЦІЯ З УКРАЇНІСТИКИ В ІЛЛІНОЙСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

Протягом останніх 15 років україністика в Україні і поза її межами переживає справжній підйом. Проявом цього стало проведення п'ятих конгресів міжнародної асоціації україністів (один з них відбувся на базі нашого університету у 1999 р.). Проводяться і вузькіші форуми – зокрема у травні 2006 р. у Луцьку відбувся уже третій конгрес істориків України. Проте за кордоном кілька десятиліть існують центри україністики, які постійно проводять свої наукові заходи. Так, 19-24 червня 2006 року в Урбані – Шампейн (США, штат Іллінойс) у тамтешньому університеті відбулась ювілейна, 25-а, конференція з україністики, присвячена 150-річчю народження Івана Франка та подіям голодомору 1932-1933 рр. Проведення форуму стало можливим завдяки функціонуванню спеціальної програми з української проблематики при Центрі вивчення Росії, Східної Європи і Євразії, якою керує професор Дмитро Штогрин.

Насамперед треба вказати на унікальність заходу, що відбувся в Іллінойському університеті (загалом у цьому штаті є ще два Іллінойських університети – у Спрінгфілді та Чикаго, але вони не такі відомі і потужні). Адже в сучасній Україні майже цілковито відмовились від традицій радянського українознавства і україністам є мало що продовжувати. З іншого боку в українській діаспорі є певні безперервні традиції, проте жодна з них не була втілена в проведення 25 поспіль наукових форумів, незважаючи на те, що центр україністики в Урбані – Шампейн сформувався доволі пізно і сьогодні залишається не найпотужнішим на північноамериканському континенті. Адже першорядними інституціями тут є Гарвардський центр українських студій при відомому університеті (США) та Канадський інститут українських студій при Альбертському університеті в Едмонтоні (Канада), засновані ще в 70-ті рр. минулого століття. Тому для розуміння цього феномену необхідно визначити кілька ключових тез та навести дещо довідкової інформації.

Перше – виникнення осередку відбувається завжди через особистість. Дмитро Штогрин народився на Тернопільщині у 1923 р. Його батько воював у лавах Української галицької армії, а згодом підтримував Українську повстанську армію. Наприкінці Другої світової війни Дмитро Штогрин опинився у Німеччині – у таборі для переселенців в Аугсбурзі. Відтоді він захопився україністикою, ставши у 1946 р. студентом Українського вільного університету – слухав таких науковців як Дмитро Дорошенко (історіографія), Дмитро Чижевський (філософія), Юрій Шерех-Шевельов (мовознавство). Ще у 40-ві рр. переїхав за океан, де здобував ви-

щу освіту у Міннесотському університеті в Міннеаполісі (США) та Слов'янському відділі Оттавського університету (Канада). Там він одержав диплом магістра та захистив докторську дисертацію – обидві наукові роботи присвячені українському літературознавству.

Після здобуття спеціальності з бібліотекознавства Д.Штогрин переїхав до Іллінойського університету в Урбані – Шампейн (далі – ІУУШ) з прозаїчної причини – там була вище платня бібліотекареві¹. З початку 60-х років молодий фахівець заходився поповнювати книгозбірню виданнями з україністики. З 1964 по 1985 р. він очолював відділ каталогізування в слов'янській і східноєвропейській секції бібліотеки, а з 1995 р. – на заслуженому відпочинку, зосередивши всі сили на організації і проведенні конференцій. Для подальшого розвитку й збільшення української секції бібліотеки Дмитро і Євстахія (дружина науковця, яка робить великий внесок і в організацію конференцій) Штогрини оформили окремий „Вічний фонд” їхнього імені. В ІУУШ Д.Штогрин розробив і читав низку курсів, в тому числі з української культури та літератури. Сьогодні його послідовником є випускник історичного факультету ОНУ ім. І.І.Мечникова, колишній викладач кафедри історії України Володимир Чумаченко.

Друге – осередок це завжди певні умови для розвитку. Вибір ІУУШ для Д.Штогрини був не випадковим. У часи „холодної війни” заклад був визначений президентом Г. Труменом як один з кількох американських університетів для поглибленого вивчення СРСР. І тут, разом з професором Лоренсом Міллером і Ральфом Фішером, професором історії й директором Центру досліджень Росії та Східної Європи (тепер також Євразії), почав розбудовувати слов'янське і зокрема українське зібрання.

Третє – це місце розгортання осередку. Штат Іллінойс знаходиться на півночі США (як часто пишуть – на середньому заході) над озером Мічіган або, як його там визначають, у регіоні Північно-Східний Центр (разом зі штатами Огайо, Індіана, Мічіган та Вісконсін). Площа його майже 150 тис. кв. км (понад чотири Одеські області) з населенням майже 12 млн (більше ніж у Бельгії). Адміністративний центр Спрінгфілд, але, безсумнівно, головне місто – Чикаго (третій мегаполіс країни після Нью-Йорка та Лос-Анджелеса). Територія майбутнього штату була, звичайно, заселена індіанцями – залишилось багато топонімів. Так, „Чикаго” на їхній мові означає „дика цибуля”. У XVII столітті ці землі досліджували французи і були передані Англії в 1763 р., а під управління США перейшли в 1783 р. і стали 21-м штатом у 1818 р. Мешканці штату пишаються, що з його історією пов'язані такі особи як суфражистка Джейн Аддамс, фізик Енріко Фермі, письменник Ернест Гемінґвей, політик і громадський діяч Джессі Джексон, поет і романіст Едгар Лі Мастерс, президент Рональд Рейган, архітектор Франк Ллойд Райт.

Принагідно зазначимо, що сьогодні українці масово проживають у таких штатах: Массачусетс, Пенсильванія (150 тис.), Нью-Джерсі (140 тис.), Нью-Йорк (130 тис.), Іллінойс, Мічіган (100 тис.), Огайо (75 тис.),

Коннектикут (60 тис.), Міннесота, Меріленд, Флорида, Каліфорнія, Техас, Вісконсін. Тобто українці мешкають майже у всіх штатах Північно-Східного Центру, складаючи кількасоттисячну громаду, що так само можна віднести до сприятливих умов розвитку україністики.

Четверте – ІУУШ як місце осередку. Іллінойський університет в Урбані – Шампейн (двох містечках, що злились, у 250 км на південь від Чикаго та озера Мічиган) засновано у 1867 році і на сьогодні він є одним центрів світової науки. Заклад сьогодні має у своєму розпорядженні 283 га землі, зв'язавши два названих невеличких містечка (з населенням 100 тис. разом). В університеті з бюджетом 1,38 млрд. американських доларів навчається майже 40 тис. осіб з 50 країн (2005/2006). За різноманітними рейтингами він входить до академічної еліти не тільки США, але й світу. Так серед 450 університетів США US News Ranking визначив йому 42-гу позицію, Washington Monthly – 16-ту² (а якщо враховувати державні заклади, то ІУУШ є десятим). За рейтингом експертів Шанхайського університету, які враховували такі показники як якість викладання, наукові дослідження закладу, міжнародна репутація, думка професорсько-викладацького складу та випускників, індекс цитування викладачів та число нагород, наукових премій, в тому числі й Нобелівських, то в світі ІУУШ посідає 26-е місце (єдиний з пострадянських університетів – МДУ ім. М.В.Ломоносова – там 66-й). Варто лише зазначити, що його випускники або співробітники понад 20 разів ставали лауреатами Нобелівської премії у галузі фізики, хімії, медицини, економіки. Є серед випускників володарі і Олімпійських медалей, і Пулітцерівських премій. Отже, сам заклад зобов'язує до високих наукових стандартів проведення форуму і якості його доповідей.

П'яте – формування традиції. Витоки конференції слід шукати у започаткованій у 70-ті роки „Літній дослідній лабораторії дослідів Росії і Східної Європи”, що виникла з ініціативи згаданого вище Центру. За цією програмою вченим для дослідження певної проблеми пропонували приїхати до ІУУШ і безплатно жити до двох місяців. Це дало підставу перетворити такі приїзди на конференції. Перша з них на тему „Українська література в двадцятому столітті” відбулась 24-28 червня 1982 року.

За ініціативою Д.Штогрини та підтримкою Богдана Рубчака – славіста Іллінойського університету в Чикаго і Ральфа Фішера (директора згаданого Центру) 1984 року було створено Українську науково-дослідну програму з наміром заснування постійної кафедри українських студій (на жаль, цей проект нереалізований і до сьогодні). Першим головою програми був обраний Д. Штогрин. З метою успішного й постійного планування щорічних конференцій було створено Наукову раду. Наступним кроком стало створення Фондації розбудови українських студій в Іллінойському університеті в Урбані – Шампейн й Чикаго (27 серпня 1985 року). Головним стимулом до виникнення цього важливого компонента українознавчої програми була діяльність Української науково-

дослідної програми. Фундацію очолює великий прихильник та меценат україністичного осередку в Іллінойсі Раїса Братків з Чикаго. Разом зі своїм чоловіком Володимиром вони також фінансують видання науково-дослідної програми.

В історії конференцій можна виділити два етапи. Перший тривав з 1982 по 1989 рр., коли їх організовували у межах наукового простору української діаспори. Форуми були тематичними і у виступах переважала англійська мова. З 1989 р. в конференціях почали брати участь науковці з України, тематика ставала ширшою і поступово домінування перейшло до української мови. У такий спосіб тематичні конференції перетворились на міні-конгреси українців широкого кола наукових інтересів.

За 25 років у роботі конференцій в ІУУЩ взяло участь близько 2300 осіб, було прочитано 1375 доповідей, із них майже 950 – українською мовою. Доповідачі на конференціях представляли 24 держави з п'яти континентів. Найбільше – 240 доповідей стосувалося історичної проблематики.

На ювілейній конференції у 2006 році так само були представлені доповіді з української історії, літературознавства, мовознавства, педагогіки, менеджменту освіти тощо. У роботі конференції взяли участь понад 60 науковців з дев'яти країн. Половина учасників представляла Україну, а решта – США, Канаду, Австралію, Велику Британію, Італію, Польщу, Пуерто-Ріко, Сербію.

Засідання відбувалися без поділу на пленарні та секційні. Всі учасники працювали гуртом протягом всього часу і такі засідання, ще за традицією першої половини ХХ ст., називаються сесіями. На сесії, яка тривала чітко визначений час – дві години, один з науковців є головуючим, а ще трое – учасниками. На доповідь кожному учасникові відводили півгодини. А той час, що залишався – на запитання та обговорення доповідей. Внаслідок цього графік роботи конференції дуже напружений. Робочий день, включаючи нетривалу перерву між сесіями та перервою на обід, а також післясесійні презентації тривав по 9-10 годин.

Так у перший день відбулось чотири сесії. На першій з них, урочистій, з привітанням виступили **Д.Штогрин** та **Ярослав Розумний** (*Університет Манітоби, Канада*), який дав огляд 25-літньої діяльності україністичної програми в Іллінойському університеті⁴, відзначивши, що початок її припав ще на період „холодної війни”. Тепер ситуація докорінно змінилась і проявом цього стало помітне збільшення питомої ваги учасників з України. На другій – четвертій сесії, що були франкознавчими, виступили один з організаторів (і тих, кого можна назвати „душею”) конференції **Леонід Рудницький** (*Ласальський університет, Філадельфія, США*) з доповіддю про раннього І.Франка-драматурга та фулбрайтівський стипендіат **Тарас Лучук** (*університет Массачусетса*) з постмодерними паралелями у творчості І.Франка та відомої давньогрецької поетеси VII-VI ст. до н.е. Сафо (Сафо) з острова Лесбос. Після цього пролунали виступи **Ігоря Пасічника** (*ректор університету „Острозька академія”*) про відоб-

раження Острозького осередку культури у творчості І.Франка, **Людмили Попович** (*Белградський університет, Сербія*) про місце І.Франка у сербській літературі та **Степана Мельничука** (*ректор Чернівецького університету ім. Ю.Федьковича*). Завершали день доповіді **Андрія Горнякевича** (*Альбертський університет, Канада*) – образ лідера у творчості І.Франка, **Івана Головинського** (*Рутгертський університет, США*) та **Елли Бистрицької** (*Тернопільський ДПУ ім. В.Гнатюка*) – погляди Івана Франка та Андрея Шептицького на розвиток України. Вечірня сесія була присвячена презентації новітніх археографічних проєктів українських науковців.

Перша сесія другого дня певною мірою продовжила тему презентацій. На ній **Микола Желєзняк** (*НАН України*) та президент міжнародної асоціації україністів академік **Ярослав Яцків** (*НАН України*) представили проєкт „Енциклопедія сучасної України”, **Олег Купчинський** (*НТШ у Львові*) – „Енциклопедія Наукового товариства імені Шевченка”, а редактор газети „Літературна Україна” **Петро Перебийніс** розповів про видавничі труднощі в сучасній Україні. Друга сесія мала архівознавче спрямування. **Галина Сварник** (*Наукова бібліотека ім. В.Стефаніка, НАН України*) присвятила свій виступ долі архіву І.Франка, **Володимир Сергійчук** (*КНУ ім.Т.Шевченка*) – збереженню архівної спадщини української діаспори, **Ігор Галагіда** (*Гданьський університет, Польща*) – огляду справи про проникнення польських спецслужб наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. у мережу ОУН. На наступній сесії були представлені проблемні доповіді **Я.Яцківа** про трансформаційні процеси в українській науці та Івана Фізера (*Рутгертський університет в Нью-Брунсвіку, США*) про проблеми розвитку української філології. Заключну сесію дня було присвячено бібліографії та бібліотекознавству: **Олена Башун** (*Донецька обласна універсальна бібліотека*) присвятила свій виступ проблемі бібліографування творчості І.Франка, **Марія Климчак** (*Чиказький український національний музей*) – українській бібліотеці у Чикаго, **Людмила Пекарська** (*Шевченківська бібліотека й архів у Лондоні*) – українській бібліотеці у столиці Сполученого королівства.

Наступного дня роботу конференції відновив відомий історик **Тарас Гунчак** (*Рутгертський університет в Ньюарку, США*) з доповіддю про значення проголошення декларації незалежності України 30 червня 1941 р. Після нього виступила **Анна Фурн'є** (*університет Джона Гопкінса, США*) про трансформацію національної ідентичності молоді у постпомаранчевий період. У подальшому були заслухані доповіді педагогічної і освітнянської проблематики: **Людмила Зязюн** (*КНУ ім.Т.Шевченка*) торкнулась проблеми освітніх цінностей в системі вітчизняної освіти, **Світлани Роговик** (*Мічиганський університет, США*) проаналізувала специфіку викладання української мови в умовах сучасної імміграції, проректор київського університету економіки і права „КРОК” **Тарас Фініков** та ректор університету „Львівський ставропігійон” **Ярослав Кміт** розповіли

про досвід своїх закладів у галузі академічного партнерства та продовження вітчизняних освітянських традицій, а **Віталій Жугай** (*Ужгородський державний університет*) – про зміни у медіа-просторі України після помаранчевої революції. **Олена Сацюк** (*Університет Пуерто-Ріко*) зосередилась на освітянських та наукових проблемах сучасної України на підставі своїх безпосередніх спостережень. Завершав робочий день „круглий стіл” „Вища освіта в Україні та західних країнах” (координатор **Я.Розумний**, основні диспутанти – представники восьми університетів України, Північної Америки й Австралії), в якому взяла участь переважна більшість учасників конференції. На ньому, зокрема, пролунали думки про те, що навчальний процес в Україні переобтяжений аудиторною роботою як для студентів, так і викладачів, що значною мірою обмежує наукову діяльність університетської громади і не дає можливості повніше розкрити свій інтелектуальний потенціал.

Початок четвертого дня було присвячено економічній проблематиці доповідями **Зіновія Мельника** (*університет Цинцинатті, США*) – підприємництво і економіка України, **Василя Лопуха** (*НТШ в Америці*) – становище ринку праці в Україні, **Олега Воловини** (*Informed Decisions, Inc.*) – аналіз імміграції з України до США у 2000-2004 рр. За цим розпочала роботу сесія, яку можна назвати біографічною, адже всі виступи торкалися персоналій: **Оксана Гайова** (*ЦДІАУ у Львові*) – митрополитові Андрію Шептицькому та його стосункам з греко-католиками Російської імперії, **Ольга Лучук** (*Український католицький університет, Львів*) – літературознавцеві Юрію Луцькому та його оточенню, **Алекс Коновал** (*Фундація Багряного*) – поетові Івану Багряному. Наступну сесію можна визначити як історіографічну – на ній з доповідями виступили **Наталія Яковенко** (*Національний університет „Києво-Могилянська академія”*) – образ іноземця в „Історії України-Русі” Михайла Грушевського, **Анна Процик** (*коледж Кінгсборо міського університету Нью-Йорка*) – західноєвропейські зв'язки Кирило-Мефодіївського братства, автор цих рядків (*ОНУ ім. І.Мечникова*) – історична україністика в Одеському університеті від часу його виникнення. На заключній сесії літературознавці **Лада Коломієць** (*КНУ ім.Т.Шевченка*), **Ася Гумецька** (*Мічиганський університет, США*), **Майкл Нейден** (*університет Пенна, США*) послідовно висвітлили деякі аспекти творчості поетів Івана Франка, Лесі Українки, Богдана Антоновича. Після робочого дня відбувся виступ бандуриста (і учасника конференції) Андрія Горняткевича.

Передостанній день роботи конференції розпочався сесією, присвяченою Голодомору. На ній виступили **Роман Сербин** (*Квебекський університет в Монреалі, Канада*) – аналіз цієї трагедії як геноциду у світлі конвенції ООН 1948 р., **Федеріко Арджентієрі** (*університет Джона Кабота, Італія*) – паралелі геноцидів вірмен (1915) та українців (1932-1933), **Найджел Колі** (*незалежний дослідник, Сполучене королівство*) – вплив Голодомору на долю Гарета Джонса. Наступна сесія була цілком мовознавча –

Галік Артемчук (*Київський національний лінгвістичний університет*) розглянув можливі загрози для України у разі існування двох державних мов, Галина Кошарська (*університет Маккварі, Австралія*) – мовні трансформації у західних українців після 1945 р., Олег Романчук (*журнал „Універсум”, Львів*) – мова і культура як відображення соціально-політичних змін в Україні. Заключна сесія дня мала культурологічно-політологічний характер завдяки доповідям Миколи Сергійчука (*журнал „Нація і держава”*) – про створення регіональної політики на українському сході, Тетяни Конончук (*Академія адвокатури України*) та Галини Бойчук (*Академія педагогічних наук України*) про сприйняття творчості Юрія Осмачки та Юрія Андруховича в сучасній Україні.

Заключний день роботи конференції складався з двох великих сесій. Перша з них деякою мірою продовжила тематично попередню у доповідях Олени Бетлій (*фулбрайтівський стипендіат, ІУУШ*) – про можливість центральноєвропейського концепту в Україні, Сергій Горянський (*фулбрайтівський стипендіат, Корнельський університет*), Людмили Вуссек (*незалежна дослідниця, США*) про взаємини України та Литви, Юліана Шиха (*Національна академія ветеринарної медицини ім. С.Гжицького*) – про забруднення чорнобильською радіацією Східної і Центральної Європи. Заключна сесія відбувалась у вигляді симпозіуму, присвяченого 20-літтю чорнобильської трагедії. Основну доповідь виголосив Девід Марплз (*Канадський інститут українських студій, Альбертський університет, Канада*), а після нього – вузькі спеціалісти з медичних та фізичних аспектів катастрофи Ігор Масник (*Відділ ракової епідеміології та генетики, Національний інститут ракових захворювань*), Кейт Браун (*Мерілендський університет*) та Натаніель Трамбул (*Вашингтонський університет*).

Після завершення симпозіуму відбулось закриття конференції. Її учасники прийняли два документи: 1) відозву на захист державної мови в Україні⁶ та 2) відкритий лист про занепокоєність станом збереження документальних пам'яток у державних архівах України, і, зокрема, в Центральному державному історичному архіві України у Львові.

Як зазначив Ярослав Розумний: „...Важливою рисою цих конференцій є те, що вони зосереджуються на одному полі – на актуальних питаннях українського політичного, культурного й економічного життя у діаспорі й Україні. Вони досліджують та заповнюють виниклі вакууми, аналізують викривлення та неправомірне присвоювання духовних надбань українських талантів. Останньо ці конференції стали мостом між інтелектуальною Україною на материку і в діаспорі”.

Як зазвичай, подібні інформаційні повідомлення мають відповідний формат, що характеризується „сухістю” викладу. Дозволимо собі дещо відійти від нього і поділитись деякими особистими враженнями. Вразила висока, понад 90%, наявність заявлених доповідачів; націленість на роботу – початок сесій з 9-ї, а завершення о 18-й годині, а то і пізніше, протя-

гом шістьох повних робочих днів; широка ерудиція учасників, які брали активну участь у запитаннях і обговоренні (на три півгодинні доповіді відводилось дві години); організаційна чіткість у всьому; незаполітизованість доповідей. Самі США вражають своїм розмахом і досягненнями цивілізації, а Університет – привітністю, демократичністю обстановки і здоровим глуздом в організації всього. Найхарактерніші приклади: для студентів літнього семестру у головному корпусі у конференцзалі встановлено величезний екран, де вони спільно спостерігали за матчами чемпіонату світу з футболу; на лужках навколо будівель величезного кампусу вільно швандяють білки і зайці; серед палючих на території закладу вдалось побачити лише поодиноких осіб – всі виявились нашими співвітчизниками; високий рівень самоорганізації і самоврядування студентів. В університетській книгарні автор статті придбав один з бестселерів в оригіналі. Вразив напис на кульочку зі словами відомого американського філософа і педагога кінця XIX – першої половини XX ст. Джона Д'юї, які хотілось адресувати і вітчизняним студентам: „Education is not a preparation for life; education is life itself” („Здобуття освіти — це не підготовка до життя. Це саме життя”).

Примітки:

1. Дмитро Штогрин „Моєю мрією було створення кафедри українознавства в Іллінойському університеті” // http://www.universum.org.ua/journal/2004/excl_5_06.html
2. <http://www.washingtonmonthly.com/feather/2006/06/09/national.html>
3. <http://www.glk.in/pages/abroad/a4ru.shtml>
4. Ярослав Розумний. Четверть сторіччя міжнародних конференцій з української проблематики в Іллінойському університеті Урбана – Шампейн // http://www.universum.org.ua/journal/2004/rozumn_5_06.html
5. Рідне слово за Атлантикою // Літературна Україна. – 2006. – 6 липня.

О. І. Брусиловська. Посткомуністична Східна Європа: зовнішні впливи, внутрішні зміни. – Одеса: Астропринт, 2007. – 352 с.

Монографія Ольги Брусиловської «Посткомуністична Східна Європа: зовнішні впливи, внутрішні зміни», доцента кафедри міжнародних відносин Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, присвячена трансформаційним змінам в країнах Центральної та Південно-Східної Європи 1989 – 2004 рр. В роботі представлено сучасне бачення проблем перехідного суспільства. Досягненням автора є компаративний

вимір вивчення посткомуністичних змін в контексті впливу зовнішніх чинників на суспільні перетворення.

Незважаючи на досить відмінні особливості кожної країни регіону, на перехідному етапі для усіх них визначальним став зовнішній вплив. При цьому автор мав на увазі, по-перше, позиції великих держав та міжнародних організацій Заходу, що мали або ж планували мати свої інтереси в цій частині Європи, по-друге, широку практику, особливо на початку 90-х рр. XX ст., надання економічної допомоги у залежності від попереднього виконання певних умов, в третє, саму географічну близькість до Заходу, що сприяла внутрішнім змінам: найбільш швидко та наочно вони відбувались в тих країнах, чий кордон безпосередньо стикається з розвинутими державами Західної Європи.

Структурно монографія складається із чотирьох розділів, кожен із яких висвітлює окремий аспект посткомуністичних реформаційних процесів – зовнішньополітичний, соціально-економічний, внутрішньополітичний, ідеологічний. Причому, на перше місце поставлені зовнішні фактори впливу: Європейський Союз, НАТО, політика США та ФРН. Вибір історичного матеріалу визначався, перш за все, намаганням продемонструвати моделі посткомуністичних трансформацій, що виникли в Східній Європі протягом періоду після революційних подій 1989 р. Це дозволило автору порівняти рівень впливу країн Західної Європи і США на східноєвропейських партнерів та показати еволюцію американських підходів до ЄС, вміння політиків США використати ситуацію у Східній Європі на свою користь.

До найбільш цікавих сторінок монографії відноситься четвертий розділ, присвячений ідеологічному виміру трансформацій. Автор справедливо зазначила, що саме в ідейній сфері існує найбільше проблем, бо вони менш за все вивчені. Становлення нової ліберально-демократичної ідеології тільки починається; воно проходить в несприятливих умовах загальної втоми і розчарування. На східноєвропейців постійно впливає повсякденна атмосфера невпевненості у завтрашньому дню. Кожен третій східноєвропеець відверто не задоволений своїм життям. Але, пише Ольга Брусиловська, поряд із іншим, треба враховувати, що почуття втрачених надій певною мірою викликано тим, що саме ці сподівання на початку 90-х рр. були нереально високими. Крім того, раніше східноєвропейці порівнювали себе із СРСР (виглядали на його фоні добре), але тепер вони рівняються на Захід (тобто демонструють завищений рівень домагань).

У висновках автор вибудував ієрархічний ряд внутрішніх чинників трансформацій за ступенем важливості та поставив на перше місце ідеологічний фактор. Та одночасно, О. Брусиловська однозначно стверджує, що «успіх реформ найбільше залежить не від внутрішніх, а від зовнішніх чинників». Такий підсумок, як вбачається, дозволить автору у подальшому більш поглиблено розглянути проблему співвідношення зовнішніх та внутрішніх чинників не тільки реформ у Східній Європі, але й загалом

усього процесу переходу на сході Європи від одної суспільної моделі до іншої.

Обсяг рецензії не дозволяє розгорнуто подискутувати щодо ряду цікавих і науково плідних положень монографії, проте не можна пройти мимо деяких питань. Так, напевне прийшов час, із початком ХХІ ст., відмовитись від ідеологізованого терміну «Східна Європа», тим більш, що автор у вступі, хоч і «за необхідністю» зазначив географічні кордони дослідження – країни Центрально-Східної та Південно-Східної Європи. Навряд чи виправданим є й пряме віднесення СФРЮ до радянського блоку.

Загальна ідея праці полягає в тому, що верховенство зовнішніх факторів не означає однозначно, що провідні верстви країн Східної Європи не впливають на процес розбудови суспільства, або, тим більш, не несуть за нього відповідальність. Мова йде про те, що новому керівництву треба навчитись скоріше пристосуватись до зовнішніх обставин та намагатись використати їх на користь своїх народів. Саме ця теза стала провідною у монографії Ольги Брусиловської.

Дьомін О. Б.

ПАМЯТИ ДРУГА

23 апреля 2007 г. на 59 году жизни, в расцвете творческих сил, скончался Владимир Петрович Ванчугов – директор Одесского археологического музея, известный ученый, кандидат исторических наук.

Родился он 15 декабря 1948 года в с. Селетино на Буковине, в семье военнослужащего. Детские годы прошли в г. Берегово в Закарпатье. После окончания средней школы стал работать в Закарпатской геологической экспедиции. Там он, разыскивая полезные ископаемые, впервые столкнулся с археологическими памятниками и очень заинтересовался седой древностью. Этот интерес привел его в стены исторического факультета Ужгородского государственного университета.

Молодой студент с первых же курсов принимал активное участие в археологических исследованиях под руководством профессора Э.А. Балагури. И результаты не замедлили сказаться. Владимир Ванчугов выступал с серьезными докладами не только у себя в университете. Лучших докладчиков местные университеты направляли на Всесоюзные археологические студенческие конференции, которые проводил Московский государственный университет, где Ванчугову доводилось защищать честь своего университета. Эти конференции были серьезной археологической школой для студентов. Многие их участники стали известными археологами.

После окончания университета Владимир Петрович Ванчугов служил (1972-1974) офицером Советской Армии.

После армии он связал свою дальнейшую жизнь с Одессой. Его приняли научным сотрудником на кафедру истории древнего мира и средних веков Одесского государственного университета. Тогда кафедра вела большие археологические исследования в зонах новостроек. Трудолюбивый, основательный, ровный, сдержанный Владимир Петрович завоевал уважение и авторитет наставников, коллег, студентов. В Одессе он учился археологии у таких известных ученых, как П.О. Карышковский, В.Н. Станко, И.Т. Черняков, А.Г. Загинайло. Позднее его руководителем был известный киевский археолог А.И. Тереножкин.

В 1975 году В.П. Ванчугов стал заместителем директора Одесского археологического музея АН УССР.

Темой своих научных исследований он избрал эпоху позднего бронзового века Северо-Западного Причерноморья. Начал самостоятельные археологические разведки и раскопки. Благодаря его многолетним исследованиям, белозерская археологическая культура, ранее считавшаяся этапом срубной или сабашиновской культуры, была выделена в отдельную историко-культурную общность. Он выделил балтский локальный вариант белозерской культуры (по названию исследованного им поселения Балта).

Им было раскопано также несколько поселений на юге Одесской области. Результаты раскопок позволили исследователю провести западную границу распространения белозерской культуры по левобережью Нижнего Дуная и охарактеризовать эти памятники.

В 1983-1984 годах В.П.Ванчугов, уже признанный специалист, в составе экспедиции Одесского государственного университета участвовал в раскопках одного из крупнейших в Северо-Западном Причерноморье поселении бронзового века Вороновка II. Результаты исследований, опубликованные в коллективной монографии, проливают свет на многие проблемы развития белозерской культуры.

Он принимал активное участие и в раскопках курганных могильников. Результаты исследований изданы в коллективной монографии и отдельных статьях. Они позволили решить важные вопросы, связанные с религиозными воззрениями и социальным устройством белозерского общества.

В 1987 году его назначили на должность директора музея, и в том же году он успешно защитил кандидатскую диссертацию на тему «Заключительный этап бронзового века в Северо-Западном Причерноморье», которая затем была издана в виде монографии.

В основу диссертации В.П.Ванчугова легли материалы и исследования западного ареала Белозерской культуры – нового культурного явления в бронзовом веке Украины. В научных разработках В.П.Ванчугова (более 60 опубликованных научных работ, в том числе в России, Англии, Болгарии, Румынии, Польше, Германии) не обойдена также вниманием и киммерийская тематика, но особое место занимала проблема взаимосвязей с культурами эпохи бронзы – раннего железа Юго-Восточной и Центральной Европы.

Руководство старейшим музеем Украины, перестройка его деятельности в современных условиях, участие в работе нескольких международных комиссий по проблемам археологии отнимало немало времени. Тем не менее, административную деятельность В.П.Ванчугову удавалось успешно сочетать с педагогической на кафедре археологии и этнологии Одесского национального университета, где он работал.

И вот Владимира Петровича уже нет с нами. Не стало прекрасного ученого, руководителя, преподавателя, друга, товарища, коллеги. Он много сделал для науки, для музея. Светлая память о нем не умрет в сердцах всех, кто его знал.

С.Б. ОХОТНИКОВ,
заместитель директора по научной работе
Одесского археологического музея НАНУ

ЗАПИСКИ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

Випуск 18

Коректори
Тимошенко С. О., Шишковська К. М.

Технічний редактор
Спиридонова Т. В.

Здано до набору 2.04.08 р. Підписано до друку 14.04.08 р.
Формат 60х84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Гарнітура SchoolBookC. Ум. друк. арк. 17,2. Друк. арк. 18,5.
Тираж 300 прим. Зам. № 909.

КП «Ізмаїльська міська друкарня», м. Ізмаїл, вул. Ватутіна, 38,
тел./факс 7-51-33.

